

La Model de Barcelona

Històries de la presó

La Model

La
Model
de Barcelona
Històries
de la
pressó

Rosario Fontova

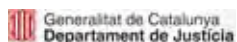
Generalitat de Catalunya
Departament de Justícia

Fontova, Rosario

La Model de Barcelona : històries de la presó
Bibliografia. – Text en català i castellà
ISBN 9788439383628
I. Polo, Ma. Carme, ed. II. Catalunya. Departament de Justícia III. Títol
1. Presó Model de Barcelona – Història 2. Presons – Catalunya –
Barcelona – Història
343.811(467.1 Ba Barcelona)(091)

Primera edició: juny 2010

Direcció de l'edició

Coordinació

M. CARME POLO

Autora dels textos

© ROSARIO FONTOVA

Fotografies per a aquesta edició

© RAFAEL VARGAS

Disseny

RAMON SAULÓ/PAU MAYMÓ / PLAYGRAFIC

Fotografies històriques i arxius fotogràfics:

Colita, Ana Lage, Pepe Baeza, Paco Elvira, El País, S.A./José M. Tejederas, Institut d'Estudis Fotogràfics de Catalunya/Colección Merletti, Nacional Gallery of Australia, Canberra/Margaret Michaelis, TAVISA/Jordi Hernández,Dora-Todo, Helios Gomez/VEGAP, Agustí Centelles/VEGAP, Ateneu Enciclopèdic Popular, Arxiu Fotogràfic de Barcelona, Arxiu Nacional de Catalunya /Fons Gabriel Casas i Galobardes/Fons Venceslao Trepal i Riba, Internacional Institute of Social Gistory, Àmsterdam, Archivo Histórico del Partido Comunista de España,PCE, Fundació Xirinachs

Revisió Lingüística

MONTSERRAT FONT (DEPARTAMENT DE JUSTÍCIA)

Producció i edició

LAIA LIBROS

Dipòsit legal:

ISBN: 978-84-393-8362-8

Impressió

LIBERDUPLEX

AGRAÏMENTS:

El nostre agraïment a la direcció i personal del Centre Penitenciari d'Hommes de Barcelona per la seva col·laboració i el seu decidit suport al projecte editorial que aquí es presenta. També al personal de l'Arxiu Nacional de Catalunya-ANC, Ateneu Enciclopèdic Popular, Archivo del PCE i Associació d'Expresos Polítics. La nostra sincera gratitud, igualment, a Armand Bal-sebre, Manel Aisa, Pepe Baeza, Ana Lage, Wilebaldo Solano, Enric Canals, Pere Carbonell, Moisès Broggi, Nazario i Editorial La Cúpula, perquè han contribuït amb la seva documenta-ció i la seva generositat a completar aquesta obra.

Amb el suport de

Índex

Presentació	Molt més que la història d'un edifici	4
Capítol 1	La vella presó	10
Capítol 2	La Rosa de foc	36
Capítol 3	República i Guerra Civil	66
Capítol 4	El Camp de la Bota: de la Model a l'afusellament	116
Capítol 5	El canvi generacional dels anys 60	180
Versió en castellà		236
Bibliografia		356

La
Model
de Barcelona
Històries
de la

pressó

Molt més que la història
d'un edifici

Model
de Barcelona
Històries
de la

pressó

La
Model
de Barcelo

Reunir en un llibre com aquest la història de la presó Model i les històries de persones que hi han estat empresonades és fer un repàs exhaustiu del passat de la ciutat de Barcelona i de moments socials i esdeveniments de tota mena, especialment polítics, que hi han succeït durant més d'un segle.

Aquest llibre que teniu a les mans és molt més que la història d'un edifici i, fins i tot, és més que un segle d'història de la ciutat de Barcelona. És la història del delicte, de la misèria, de la defensa o de la vulneració dels drets humans dels penats, lligada a les institucions polítiques dels diferents períodes que recorren per les pàgines del recull més complet que mai s'ha fet sobre aquesta qüestió.

El punt de partida fou una ciutat amb un Eixample incipient i una Ciutat Vella atapeïda d'edificis, de porxos i de parracs.

Miquel González i Sugrañes, que va ser alcalde durant el breu període de la Primera República (1873-1874) i que parlava amb una claredat i una llibertat fins aleshores desconeguda, afirmava que «l'absència d'institucions que acollissin els pobres i els penats pels tribunals de justícia era una vergonya impròpia de la segona ciutat d'Espanya». I hi afegia: «Cal netejar els carrers de delinqüents, però no en els coberts on malviuen en condicions higièniques i alimentàries més pròpies de bèsties salvatges que d'éssers humans...».

Anys més tard, l'advocat i magistrat Pere Armengol i Cornet va liderar la regeneració de la situació penitenciària a la capital catalana. El seu document *La nueva cárcel de Barcelona* va ser llegit en l'acte de col·locació de la primera pedra de la Model, el 3 de juny de 1888. Estava clarament inspirat en la teoria de Jeremy Bentham, considerat el precursor

Montserrat Tura i Camafreita

*Consellera de Justícia
de la Generalitat de Catalunya*

de la defensa de les condicions adequades i del tracte humanitzat als penats per intentar la seva rehabilitació.

La construcció de la Model no va ser ràpida ni fàcil i va fer desesperar el magistrat Armengol, que havia acceptat ser el secretari de la Junta de Construcció de la nova presó. Aquest centre, situat a l'extrem nord-est del nou Eixample, va començar a planificar-se el 1881 i se'n va encarregar el projecte als arquitectes Josep Domènech i Estapà i Salvador Viñals. La presó no va començar a funcionar fins el 1904, encara no del tot acabada.

Com si el pas de la història es repetís, Josep Domènech i Estapà era també l'arquitecte del Palau de Justícia, que es construïa en aquelles mateixes dates al que avui és el passeig de Lluís Companys. Per tant, en el tombant del segle XIX al XX la ciutat vivia importants transformacions i no es podia permetre funcionar sense un edifici on situar l'Audiència i un altre on fer complir les penes de presó.

Ara, a la primera dècada del segle XXI, tornem a viure un procés molt més ampli, en què

aquests serveis ja no es concentren a la ciutat de Barcelona. Vivim una important modernització dels palaus de justícia (avui distribuïts per tota la geografia catalana) i estem immersos en la realització d'un ambiciós Pla d'equipaments penitenciaris, que dota d'edificis adequats als nous requeriments de la política de seguretat pública i a la major sensibilitat social sobre el procés de reeducació, rehabilitació i inserció dels qui han comès algun delictes.

El llibre, però, no parla només d'edificis. Parla de persones. Dels responsables de les polítiques penitenciàries i dels que, segons les circumstàncies econòmiques i polítiques, eren usuaris d'aquestes instal·lacions.

És indubtable que la nova presó, coneguda des d'aleshores com la Model, va significar un avenç inqüestionable, des del punt de vista de la concepció arquitectònica i de l'organització interna, i també en la dignificació de les condicions de vida dels presos. La visió de les diverses reformes que ha anat patint la Model en el transcurs dels anys permet fer, simultàniament, un seguiment dels canvis en les idees dominants i de l'evolució social i política del nostre país.

El pas dels anys ha anat posant en evidència també la voluntat o la manca de voluntat o de mitjans, segons els moments, per fer un manteniment mínim de les instal·lacions del centre penitenciar, que s'adigués amb la dignitat de les persones que hi vivien, i una determinada formació de les persones que hi treballaven. De la mateixa manera, saber que en algunes èpoques la sobreocupació i l'amuntegament foren la norma, dóna una idea de la manca d'infraestructures que ha patit el nostre sistema penitenciar fins fa ben poc.

La major part del llibre no ha de generar cap controvèrsia, ja que s'hi exposen fets objectius i verificables, però el contingut d'alguns passatges, tot i que són igualment verídics, potser incomodaran algunes persones, atès que fan referència a dates en què hi va haver tensions, enfrontaments i guerra; o bé represàlies i penes

imposades per raó de divergències polítiques. Però el cert és que l'autora ha estat rigorosa amb la història, precisament a còpia de posar sobre la taula històries i expedients ocults de persones concretes, que il·lustren molt bé les repercussions que la situació política tenia en cada conjuntura sobre el tracte a la població penitenciària.

S'observa amb tota claredat que les raons per les quals s'ha privat de llibertat molts ciutadans i ciutadanes són diferents segons les circumstàncies i els règims polítics vigents, com també les garanties processals que hi havia. La presó Model ha sobreviscut i ha patit les conseqüències de cops d'estat, dictadures, guerres civils... Algun testimoni de persones condemnades a mort resulta encara avui, malgrat el pas dels anys, ben commovedor. I també ha funcionat en democràcia, en les èpoques en les quals les persones preses han gaudit de garanties i drets. No és el mateix ser a la presó per raons polítiques durant una dictadura que per haver vulnerat les normes de convivència en un estat de dret.

L'edifici ha estat protagonista involuntari de la repressió de revoltes populars, com ara la Setmana Tràgica (1909), en què Francesc Ferrer i Guàrdia va ser jutjat i condemnat en un consell de guerra fet dins la mateixa presó. Ferrer i Guàrdia i altres dirigents de la revolta van ser els primers noms propis que van ocupar aquelles cel·les, però durant aquest segle la Model, malauradament, ha servit per retenir l'empremta de grans personatges públics: Joan Garcia Oliver, que fou ministre amb Largo Caballero, el mateix president Companys, el seu Govern i altres càrrecs electes que el secundaren en els fets d'octubre de 1934, en proclamar «l'Estat Català dins la República Federal Espanyola», i tots els represaliats pel general Franco i els seus seguidors, que van aconseguir posar més de 13.000 persones en aquesta presó del carrer d'Entença, i els van fer malviure atemorits per les tortures; la por a la seu central de la policia política, situada a la Via

ria d'un edifici

Laietana, i el destí temut per tots els que eren sotmesos als anomenats judicis sumaríssims: el camp de la Bota, utilitzat per als afusellaments de milers de demòcrates.

El relat del període immediat a la Guerra Civil és esgarriós, però no podíem ni volíem obviar l'ús d'aquest edifici durant aquell període.

El treball realitzat per l'autora, Rosario Fontova, és tan complet que també ens parla dels que hi van treballar. De professionals que, sent coneguts en altres àmbits de la seva vida, en algun moment hi van treballar: el cenetista Josep Peirats, com a forner, que afirma que en aquells anys (1932) «el pa del forn de la Model era el millor de Barcelona»; Rubió i Tudurí, com a lletrat; Moisès Broggi, com a cirurgia eminent...

Però també hi ha el relat tendre, l'avenç social que va significar la nova construcció i l'intent de molts professionals d'humanitzar aquest emblemàtic centre penitenciari: «A la Model l'escola era obligatòria per a delinqüents de 15 a 20 anys. La majoria dels joves aprenien a llegir i a escriure a la presó. S'hi impartien classes de francès, de música, d'higiene, de matemàtiques...».

El mencionat Joan Garcia Oliver, un jove de Reus que va arribar a ser ministre de Justícia de la II República, va forjar la seva educació en aquesta presó, on va ingressar per primera vegada als 17 anys, després d'una vaga de cambrers. Ell mateix escrivia uns anys més tard: «Catorze anys de presons i llegint tot el que m'era permès per la disciplina carcerària, m'han donat un coneixement general del món i dels humans que l'habiten».

Segons Josep Maria Aroca, la Model va arribar a tenir una orquestra que «era un dels millors conjunts d'Espanya», formada per uns 80 professors de música empresonats després de la Guerra Civil.

En les parets de la Model hi ha també escrit el difícil combat antifranquista. A partir dels anys seixanta, quan comencen a organitzar-se o a reconstruir-se velles organitzacions polítiques a

la clandestinitat (MSC, PSUC, FOC...), els que més tard serien protagonistes de la transició cap aquest període de democràcia consolidada, van patir presó.

Els fets del Palau, la Caputxinada i la implacable actuació del Tribunal d'Ordre Públic (TOP) van portar a la presó Joan Raventós, Anna Sallés, Gregorio López Raimundo, Jordi Pujol, Antoni Gutiérrez Díaz, Guti, Joan Ignasi Urenda, Isidre Moles, Jordi Solé Tura i tants altres; l'execució de Puig Antich va deixar una cicatriu inesborrable en una generació de joves antifeixistes.

Els difícils anys de la transició, la misèria amagada pel règim dictatorial... tot el treball que els presentem és una interessantíssima demostració que la presó és el mirall de la societat a una escala més petita, perquè ja en democràcia els transsexuals patien la incomprensió i en alguns casos la persecució i la droga malmetien i destruïen la vida de molts joves.

Ja fa 26 anys, des que la Generalitat va començar a exercir les competències sobre la gestió dels centres penitenciaris, que s'està fent un gran esforç per dignificar els espais de les velles presons. En aquests darrers cinc anys s'hi han invertit molts diners i això ha permès que els centres siguin espais de reeducació i rehabilitació dels interns, però també hem estat conscients que calia construir noves presons, més modernes i més dignes. Per això podem dir que, finalment, la presó Model de Barcelona ha entrat en la fase final de la seva existència, ja que s'ha iniciat el compte enrere per a la construcció del nou centre de preventius de la Zona Franca.

Ara, amb 106 anys de vida, estem a punt de construir la nova Model, la presó de preventius de la Zona Franca, que ha de fer possible que el vell edifici deixi de fer funcions de presó. Però les parets de les galeries i del panòptic central tenen escrita tanta història i tantes històries que han d'aguantar dempeus per veure i viure en llibertat el pas d'un nou temps.

Idealistes de tota Europa van acabar

empresonats per les seves idees

Capítol 1

La vella presó

"Les presons fins al present han constituït un lloc infecte i horrible, l'escola de tots els crims i la reunió de totes les misèries".

Aquesta màxima va ser escrita el 1834 per Jacobo Villanova y Jordan, fiscal de l'Audiència de Burgos i introductor de les teories panòptiques sobre presidis elaborades pel jurisconsult britànic Jeremy Bentham¹ que s'aplicarien a Barcelona. La necessitat

¹ Jacobo Villanova y Jordan, *Cárceles y Presidios. Aplicación de la práctica de Jeremías Bentham a las cárceles y casas de corrección de España*, Imprenta de Tomás Jordan, Madrid, 1834.

² Miguel Garriga i Roca, *Memoria*, Impremta de Francisco Sánchez, Barcelona, 1870.

de construir una nova presó, que substituís la presó pública, habilitada el 1838 en un convent desamortitzat del barri del Raval, va sorgir aviat i per dues raons principals. La primera obeïa a una prioritat urbanística que reordenava i modernitzava la capital. La segona, a un corrent d'opinió vinculat als moviments redemptoristes cristians, escandalitzats pels elevats índexs de pobresa i delinqüència.

Ja el 1870 l'arquitecte de l'Estat, Miguel Garriga i Roca, presentava una *Memoria*² de

nova presó que s'havia de construir al pla de la Creu Coberta, "dotada de bones condicions higièniques", on els reclusos "podrien reunir-se com una veritable colònia, potser lucrativa i en benefici d'ella i dels mateixos penats". L'arquitecte advertia de la urgència de suprimir les presons del centre d'una barriada "entre carrers l'estretor dels quals ha motivat que algun pres les travessés des de dalt de tot de l'edifici per escapar-se".

de la primera pedra de la Model⁴. Aquesta memòria està inspirada en bona part en els *Principis de legislació i d'economia política*, de Jeremy Bentham, segons la versió de Francesc Ferrer i Valls, que va publicar la traducció el 1834.

Armengol va dedicar bona part dels seus esforços a alleugerir les condicions dels presos. El 1859 havia publicat *Las asociaciones de socorros mutuos*, un dels primers tractats de ciència penitenciària publicats a Espanya. El 1876 va

El creixement de Barcelona va propiciar la

"Una vergonya impròpia de la segona ciutat d'Espanya!" Així enjudiciava Miguel González i Sugrañes el 1899 l'absència d'institucions a Barcelona que acollissin els pobres i netegessin els carrers de delinqüents. González i Sugrañes, que havia estat alcalde de Barcelona en el breu període de la I República Espanyola (1873-1874), descrivia un quadre "desconsolador per la repugnància [...]. Hom topava per tot arreu amb vells coberts de parracs; homes demacrats les cares dels quals denunciaven les empremtes devoradores de l'anèmia; dones brutes i desgrenyades; éssers inútils que exposaven al públic els seus atrofiats membres; idiotes, cecs, paralítics..."³.

A aquest panorama se sumava el caòtic funcionament de la presó vella, que molt aviat va atreure l'atenció de Pere Armengol i Cornet, l'autèntic impulsor de la nova presó Model a l'Eixample de Barcelona. Advocat i magistrat, Armengol va liderar la regeneració de la situació penitenciària a la capital catalana. Com a "conseller penitenciari", Pere Armengol va ser l'autor de la memòria *La nueva cárcel de Barcelona*, llegida el 3 de juny de 1888 a l'acte de col·locació

escriure *La cárcel Modelo de Madrid y la ciencia penitenciaria*. Va fundar el 1879 l'Associació per a la Reforma Penitenciària, un any després de la seva participació al Congrés Penitenciari d'Estocolm, l'agost de 1878, en representació de la Diputació de Barcelona, amb una ponència sobre les reformes penitenciàries. En record d'aquell congrés va subratllar el "mal paper" dels representants de l'Estat, que van anar-hi "amb les mans buides". L'agost de 1886, en un article aparegut a la revista *El Criterio Católico* i titulat "La sentina social", Armengol escrivia: "A la nostra pàtria és públic i notori que les nostres presons i presidis en comptes de castigar desmoralitzen". I va continuar la seva tasca divulgadora, mantenint correspondència amb Concepción Arenal, propagadora com ell de les idees reformistes.

Fins al 1881 no es va crear a Espanya el primer cos de funcionaris de presó. El 1887 el Ministeri de Gràcia i Justícia va establir la Direcció General d'Establiments penals. El 1893, de les 457 presons que funcionaven al

³ Miguel González i Sugrañes, *Mendicidad y Beneficencia en Barcelona*, Impremta de Henrich i Cia., Barcelona, 1903

⁴ *La nueva cárcel de Barcelona: memoria que en el acto de inaugurarse sus obras por el excelentísimo señor Presidente del Consejo de Ministros el 3 de junio de 1888 leyó el consejero penitenciario Pedro Armengol y Cornet; planos de los arquitectos Salvador Viñals y José Domenech y Estapá*, Impremta de Jaime Jepús Roviralta, Barcelona, 1888.

país, Armengol apuntava que 432 no tenien escola, 335 no tenien infermeria, 423 no tenien guàrdia i 398 no tenien pati.

Entre la diversitat de presos que poblaven la presó vella de Barcelona, la tipologia majoritària responia al perfil del petit delinqüent, com s'observa a les ordres d'ingrés més antigues que es conserven⁵. Vet aquí alguns casos representatius:

-Federico Malla Ovejero, fill d'Antonio i

supressió de la presó del Raval

Carmen, d'onze anys d'edat, aprenent de fabricar gàbies, va ingressar el 13 de març de 1890 a "les presons nacionals de Barcelona", a disposició del Jutjat d'Instrucció del districte de l'Hospital, a causa de lesions greus causades a la seva germana Concepció. El jutge Juan Bautista Martí signava el document.

-El jutge Juan Bautista Martí, a qui cal agrair-li la bona lletra, va signar també l'11 de març un altre ingrés, el d'Agustín Gallardo Fos, fill de José i de María, de 23 anys d'edat, natural i veí d'Igualada, solter, d'ofici carreter, per furt de dos parells de botins a l'establiment de sabateria de Rosendo Senra.

-El citat jutge Martí enviava a la presó el 25 de març José Ribés i Sorribas, fill de José i de Teresa, natural de Castelló de la Plana, de 43 anys, jornaler, casat, veí de Sants, per abusos deshonestos comesos en la persona d'Ismael Andreu.

-El 13 de febrer de 1890, el jutge municipal de la vila de Gràcia signava el document d'admissió, "a mèrits de les diligències judicials que s'han instruït en aquest jutjat", de Jaume Laquen Comellas, jutjat per haver llançat un totxo a un company.

⁵ Arxiu Nacional de Catalunya (ANC). Fons 236. Caixa 331.

Tres són les portes enreixades que s'han de creuar per entrar o sortir de l'àrea de reclusió.

AIP

-Juan Puig Batlle, de 38 anys, espartenyer, nascut a Berga, ingressava per temptativa de violació de Carme Sansà el 23 de febrer de 1890.

-El 17 de gener de 1890 es lliurava al cònsol de Rússia, segons nota de comandància de la marina del port, els tripulants de la goleta Argos, que probablement havien protagonitzat un escàndol després d'embriagar-se en algun dels antres del barri xinès.

Tots aquests homes ingressaven, per penes més o menys severes, a la presó vella de Barcelona, instal·lada en un antic convent situat entre la ronda de Sant Pau i els carrers Amàlia i Llibertat.

Abusos en presons i presidis

Entre els papers personals⁶ de Pere Armengol hi figuren un bon feix de cartes i informes que dibuixen com devia ser la presó vella que

ell tant va fer per clausurar. Dels documents, arxivats de la seva mà com "Abusos en cárceles y presidios", es desprèn que a la presó del Raval vivia millor qui podia subornar els guàrdies o la direcció i que les arbitrietats i els maltractaments, i també les fugues, estaven a l'ordre del dia. Alguns informes assenyalen que per habilitar un teatre al dormitori dels nens, aquests "dormien als corredors quan es feia funció; es van treure les hamaques i ara dormen a terra [...] Pagat per certs presos s'ha donat serenata a l'alcaid i al final hi ha hagut refrescos [...] El pres Corretjer assegura que sovint ha sortit a passeig".

De desembre de 1878 i gener de 1879 daten unes cartes signades per un pres amb força instrucció, Carlos E. Denger, on explica a Armengol alguns casos que l'escandalitzen i que ha presenciats personalment. Explica, per exemple, la fuga del Manc, que va fugir serrant els barrots d'una finestra que donava al carrer reina Amàlia. Estava condemnat a set anys i tota la presó sabia de la seva fuga, "fins i tot l'alcaid, a qui va convèncer de no canviar-lo

6 ANC. Fons Pere Armengol. Biografia a càrrec de Francesc Bonet i Armengol. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994.

A l'esquerra, la Model en un Eixample encara per urbanitzar. A la dreta, el filat es va col·locar més tard.

de departament amb una capsa de puros i un duro”.

Denger denuncia que a la presó hi havia els encausats pel gran robatori de la Joieria Bonnín, “mentre altres que per la seva posició social o bones qualitats personals” han de romandre “en completa clausura”, perquè no li han fet a l'alcaid un “regal de 40 duros”. Denger escriu també al seu informe que “al pati gran, en ple dia, dos presos tenien subjecte un altre pres i l'obligaven per la força a tenir mig cos doblegat cap endavant, estava nu de mig cos cap avall, mentre que un altre pres nu així mateix de mig cos cap avall estava fent el que no he d'escriure i la meva ploma s'hi resisteix”.

Els escorcolls a la presó, segons Denger, eren una farsa, “ja que els presos coneixen l'hora, i quan han passat els *clauers* (carcellers) tornen a treure navalles i punyals”. I la incomunicació era una altra mentida, ja que el *clauer* encarregat d'ells “té una cantina i especula amb els incomunicats venent-los menjar, vi i aigües”.

En les seves cartes escrites des de la presó, Carlos E. Denger descrivia molts més abusos: el pres Pablo Munné va morir de tifus després d'un *via crucis* durant el qual li van robar el sobretot després d'una lluita a ganivetades a la seva cel·la. Una dona que es deia Soledad va ser incomunicada per ordre del jutge del districte del Pi. Es va queixar a l'alcaid que durant els dies que havia estat en els calabossos, el *clauer* “l'havia requerit d'amors”. Ella s'hi va resistir però en estar en un lloc tan solitari va haver de cedir diverses vegades. L'alcaid es va posar del costat del violador, i a més la va obligar a pagar-li els sis duros en concepte de menjars que, segons el carceller, li devia.

La *vella* presó, o presó Amàlia, ocupava des de 1839 el recinte de l'antic convent de l'orde dels Paüls, incendiat i desamortitzat el 1835, ubicat a la ronda de Sant Pau, entre els carrers reina Amàlia i Lleialtat, que avui és la plaça de Folch i Torres. Aquesta presó ja era impopular quan el 1854 una turba va intentar obrir les portes i alliberar els presos, en un enfrontament que va

El projecte va sorgir a l'empara d'entitats

causar quatre morts i nombroses detencions. El 1894, al pati de Corders d'aquesta presó, va ser ajusticiat Santiago Salvador, l'anarquista que va llançar les bombes del Liceu.

Amb la construcció de la Model, la presó vella es va destinar a presó de dones. L'edifici es va començar a enderrocar el 6 d'agost de 1936, amb el llavors alcalde de Barcelona, Carles Pi i Suñer, empunyant la piqueta, encara que alguns testimonis asseguren que el 1939, després de la Guerra Civil, va seguir funcionant com a presó improvisada.

Un periodista barceloní, Caballé i Clos, va escriure⁷ després d'una visita a la presó vella que només en dues vegades havia odiat la vida: entre bojos, i al pati de la Gardunya, “la facultat més gran de la criminalitat”:

“Fins i tot el delinqüent sense ànima, empedreït pel mal, participa de cert terror a la presó barcelonina, i sobretot a l'esmentat pati, que va arribar a ser famós com a centre de la més fastigosa i depravada degradació [...]

El pati dels Micos estava destinat a infelices criatures, esparracades, brutes, gairebé despullades en ple hivern”.

Tomàs Caballé i Clos es compadía d'aquells noiets que romanien reclosos a la presó vella, la seva “primera escola de perversió definitiva”.

En defensa d'unes millors condicions penitenciàries, l'advocat Pere Armengol i Cornet va intensificar la seva militància, enquadrada en l'activisme catòlic conservador, que combatia el liberalisme i que tenia com a mitjà d'expressió la revista setmanal *El Criterio Católico*, que va fundar amb Rubió i Ors i que es va publicar fins al 1888. A la sala d'actes de la Societat Econòmica Barcelonina, el maig de 1879, Armengol i Cornet va llegir el discurs fundacional de l'Associació per a la Reforma Penitenciària:

“Avui neix modesta però robusta la corporació que ha de treballar amb assidu zel per vindicar

a Espanya el vergonyós estat en què es troba la reforma penitenciària. Avui ens reunim sota la santa bandera de la caritat tots els que anhelem que el pres i el penat deixin de ser pàries i esclaus per transformar el seu esperit i recuperar la seva dignitat [...] Lluitarem amb la indiferència amb què els governs miren aquest sector de l'administració, haurem de posar de relleu immoralitats i abusos arrelats i sobre els quals es fa els ulls grossos”.

I l'11 de gener de 1880, Armengol i Cornet va llegir al Saló de Cent de l'Ajuntament de Barcelona la primera memòria de l'associació esmentada. Hi demanava la construcció d'una presó, “que és una necessitat de primer ordre per a la nostra populosa ciutat”.

L'alcalde de Barcelona, Francesc de Paula Rius i Taulet, l'octubre de 1881, va demanar consell a Armengol i Cornet per reformar la Casa de Correcció, que funcionava molt malament. Aquest va proposar un projecte complet, amb plans per a un edifici de nova planta. El 1885 va ser inaugurada l'Escola Municipal de Reforma, segons el seu projecte.

Armengol i Cornet creia que només un orde religiós podia regir les presons, i posava com a exemple la gestió dels germans Sant Pere ad Víncula de Marsella. Un petit grup de religiosos d'aquest orde es va traslladar a Barcelona per gestionar la nova Escola Municipal. Anys després van gestionar a més l'asil Toribi Durán, que va començar a construir-se l'any 1888, l'any de l'Exposició Universal, i es va inaugurar l'1 de desembre de 1890. Finalment l'asil i l'escola van acabar fusionant-se el 1898. L'asil es destinava “a que rebin educació adequada els joves viciosos, vagabunds o d'inclinacions dolentes que, sense el pesar i el dol de les seves famílies i sense la reforma dels seus hàbits, anirien a augmentar la xifra dels criminals”. Armengol sostenia que el delinqüent menor, els grups de joves “trinxeraires” que pul-lulaven per Barcelona, no havia de ser confiat ni a la seva família

⁷ Miguel Valles et al., *La Barcelona rebelde. Guía de una ciudad silenciada*, Límites Octaedro, Barcelona, 2003.

catòliques i caritatives

ni a un orfenat, sinó a un asil on pogués ser reformat. Citant Concepción Arenal, opinava que “l'aïllament debilita, embruta, deprava” i combatia la llibertat provisional perquè exigia un règim penitenciari de gran perfecció. En canvi, Armengol defensava l'establiment de les colònies agrícoles com un mètode de redempció del delictes.

El 3 de juny de 1888, dos anys després que s'elegís l'emplaçament de la presó cel·lular, va tenir lloc l'acte d'inauguració i col·locació de la primera pedra. Armengol va presidir la inauguració i va publicar un opuscle, titulat *La nueva cárcel de Barcelona*, en què descrivia les necessitats d'una societat avançada per protegir-se dels qui “pertorben la pau de les famílies i ataquen la vida o la propietat del ciutadà”. Molt desenganyat en veure que no avançaven les obres de la presó, a causa de la falta de fons i que no se seguissin les seves indicacions, va dimitir com a secretari de la Junta de Construcció de la Nova Presó de Barcelona l'1 d'abril de 1896 i va morir tres dies més tard, el dia 4, als 59 anys.

"Pedaços i més pedaços"

El divendres 26 de maig de 1899, el diari *El Diluvio* dedicava la seva portada a “Les presons de Barcelona”. En un dur article, el cronista censurava el calamitos estat de la presó situada a l'antic convent del carrer Lleialtat, “ruïnós edifici que s'ensorra per tot arreu i al seu interior es regiren amb dificultat set-cents éssers humans les vides dels quals estan enverinades per l'anèmia i la tuberculosi [...] Tothom coneix els abusos que allà tenen adquirida carta de naturalesa a causa de grans deficiències i vicis rancis [...] Urgeix, doncs, acabar d'una vegada la nova presó que fa tants anys es va començar i mai no es va acabar [...] perquè en la de Corders dormen amuntegats cent presos, uns a sobre d'altres, i en locals impurs on a penes trenta hi tenen cabuda, sempre que no es

La façana principal de la presó, un signe d'identitat del carrer d'Entença.

disposi d'una presó cel·lular dotada de tots els avanços moderns que la ciència aconsella, d'un règim propi d'un establiment carcerari i de funcionaris que reuneixin totes les condicions indispensables per al bon acompliment de la seva tasca”.

El to general de l'article era molt poc condescendent amb la classe política, i llançava els seus dards contra el llavors ministre de Gràcia i Justícia al Govern de Silvela, el català Manuel Duran i Bas, a qui se li reprotxava que durant el seu mandat s'hagués limitat a proveir els empleats de penals d'uniformes “d'armes a la cintura” i “cota de malla al pit”. La Junta de Construcció de la presó s'havia constituït el maig de 1881 i estava integrada per Pere Armengol i Cornet, pel governador, un magistrat de l'Audiència, un jutge de primera instància, representants del Senat i el Congrés, de l'Ajuntament, de la Diputació, de l'Acadèmia de Jurisprudència, de l'associació Amics del país, dos arquitectes i dos metges. La Junta havia examinat diversos emplaçaments i havia analitzat exemples de presons europees, a més de formalitzar l'encàrrec arquitectònic a Josep Domènec i Estapà i Salvador Viñals.

La construcció de la nova presó de Barcelona, a l'extrem nord-oest del nou Eixample, no obstant això, no va començar a planificar-se fins a cinc anys després, el 1886, data que consta a la memòria dels seus arquitectes Salvador Viñals i Josep Domènec i Estapà⁸. El 31 de juliol del mateix any, *Gaceta de Madrid* publicava el decret oficial segons el qual “les obres començaran durant els sis mesos següents a la promulgació de la llei i acabaran d'aquí a quatre anys”. Com veurem més endavant, els terminis es van incomplir a consciència, ja que la presó no va arribar a funcionar fins al 1904, i sense acabar-la del tot. Successius decrets van seguir prorrogant el termini de construcció de la nova Model.

⁸ Memòria de 1886. Plànols de 1886, 1887 (signat pels mestres d'obres José Dau i Vicente Feliu) i 1891. Arxiu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya- COAC, Fons Domènec i Estapà.

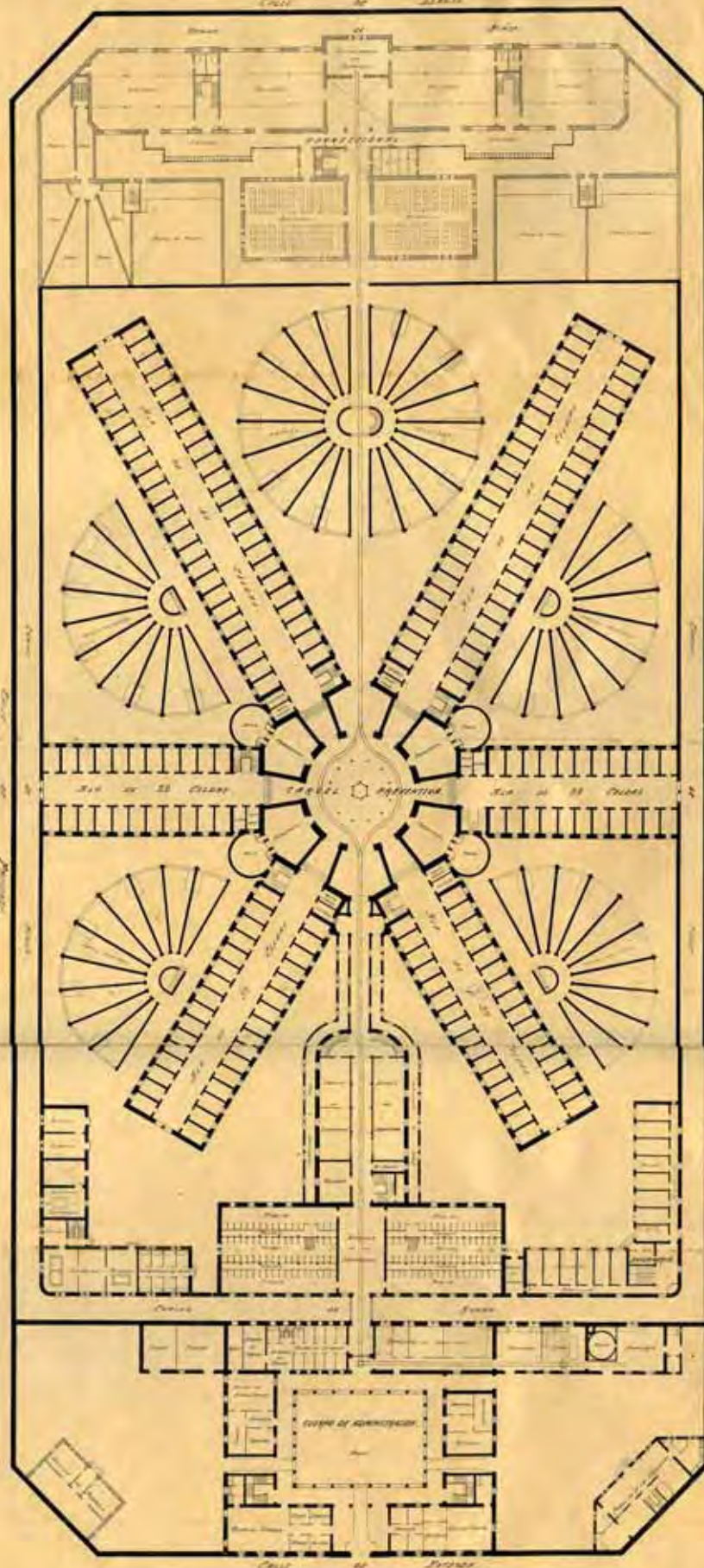
El 1865 ja es considerava la *vella* presó no només un equipament obsolet, sinó un destorb per als plans expansionistes de Barcelona, un cop enderrocades les muralles que contenien el seu creixement urbanístic. Així ho indicaven els arquitectes a la memòria manuscrita del projecte, que especificava que la presó Model havia de compatibilitzar els usos com a presó preventiva i penitenciària, correccional, dipòsit municipal, presos transeünts, captaires i condemnats a detenció.

No hi va haver estrictament un exemple únic de presó europea, sinó que es van examinar la presó Model de Madrid i les presons de La Roquette, Milà, Brussel·les, Gant i Lió. Ja en la seva memòria, els arquitectes van ser taxatius: advertien que la presó seria suficient per a les “necessitats actuals” de Barcelona i les d'un temps “llarg, però no exagerat”, ja que l'extensió de terreny proposada “no pot esperar que pugui erigir-se una presó per a una major població que la que a l'avantprojecte que hi adjuntem se suposa”.

Dividit l'edifici en administració, presó preventiva i penitenciària, els autors del projecte passaven a resoldre a la memòria les necessitats de cadascuna de les àrees, encara que admetien, curiosament, que no tenien la informació exacta del terreny disponible, i suposaven una extensió aproximada de dues illes de l'Eixample. El pavelló d'entrada de l'administració havia d'acollir a la planta baixa les habitacions del porter i els guàrdies, registres, rebost, cuina, forn, magatzem de roba i sales per als senyors magistrats, advocats i procuradors. Al primer pis havien de situar-se les habitacions destinades als *senyors capellans*, metge, director i administrador, i en les altres els empleats de segona categoria. La presó preventiva estava formada per sis ales o cossos concurrents en un central, el perímetre del qual el constituïa un polígon de dotze costats. Cada costat tenia dues línies de cel·les repartides en quatre pisos que es comunicaven mitjançant galeries. Les naus s'il·luminaven mitjançant grans finestrals en els extrems de les galeries i per claraboies a la coberta.

NUEVA CARCEL DE BARCELONA
PARA 600 RECLUSOS.
PLANTA BAJA.

Plànol original
manuscrit de la planta
baixa i panòptic de
la nova presó
de Barcelona realitzat
pels arquitectes Josep
Domènech i Estapà
i Salvador Viñals.

Els arquitectes aplicaven, per primera vegada a Espanya, el sistema alveolar, inspirat en les presons de Lorraine i Brussel·les: cada pres acudia al cos central de l'edifici per un passadís individual des del qual escoltava el mestre o el sacerdot però sense tenir contacte visual amb els altres reclusos. Descartaven, per contra, un altre sistema segons el qual el pres podia escoltar el sacerdot o el mestre per la porta entreoberta, la qual cosa podia donar lloc "a què es cometin irreverències i a què sigui gairebé impossible la vigilància". El *disseny* de les cel·les es va concebre després d'examinar els dissenys vigents a diferents ciutats europees i en especial després de les aportacions del congrés penitenciari que s'havia celebrat el novembre d'aquell any a Roma. Les mides de la cel·la adoptades s'establien en 4 metres de llarg, 2,40 d'ample i 3,30 d'alçada. Quant als sistemes de serveis, rebutjaven l'ús dels inodors movibles i s'optava per altres de fixos "que impedissin que els excusats serveixin com a mitjà de comunicació entre els detinguts". La ventilació es procurava mitjançant un interstici llarg de dos centímetres d'alçada practicat a la porta, en combinació amb la finestra: "Creiem inútil indicar que a la part exterior de cada finestra hi ha la corresponent reixa".

El projecte arquitectònic proposava un total de 1.000 cel·les: 800 a la presó preventiva, 40 d'infermeria, 138 per a penitenciària i 12 per a polítics. La infermeria disposava de cel·les per al 5 % de la població reclusa, amb galeria cel·lular perquè el pres pogués prendre el sol, amb farmàcia i sala per a infermers a cadascun dels seus tres pisos. A l'altra banda se situaven la sala de cadàvers, la sala d'autòpsia, els safarejos, banys per als reclusos, prescrits pel metge, i al centre els locutoris. La penitenciària es dividia en zona per a dones i per a homes,

amb cel·les per a tres presos, la qual cosa va acabar desestimant-se.

Quant a l'estil arquitectònic, "poca cosa hem de dir", assenyalaven els autors de la memòria: "Només indiquem que en traçar els alineaments que constitueixen la façana hem tingut en compte la serietat que ha d'afectar a un edifici d'aquesta classe i per tant, que la línia recta havia de dominar-hi". En síntesi, els arquitectes insistien en què l'edifici havia de reflectir la seva funció, "l'educació moral del detingut", i per tant havia de mostrar un aspecte auster per al ciutadà. La combinació d'estuc imitant la pedra picada i el totxo a la vista proporcionaven una lleu però suficient varietat en el color exterior.

El pressupost s'establia en uns tres milions i mig de pessetes, que van pagar a parts iguals l'Ajuntament de Barcelona i la Diputació Provincial. El metre quadrat construït costava 290 pessetes: molt barat, segons el parer dels arquitectes, si es comparava amb el cost mitjà de 400 pessetes el metre quadrat per a un edifici públic i de 320 pessetes el metre quadrat per a una casa "modesta" de cinc pisos. L'expedient incloïa un plànol amb data de 30 de gener de 1887, signat per José Deu i Vicente Feliu, mestres d'obres, de l'illa de l'Eixample compresa entre els carrers Entença, Rosselló, Llansà i Provença. Sabem gràcies a aquest document que els terrenys pertanyien a Cayetano Mayolas, a Rosalia Monroig i a Eulàlia Piera, amb un total edificable pressupostat en 34.344,90 pessetes.

Un plànol amb data de 20 de desembre de 1891 avançava en l'estudi de detall de l'edifici. Al cos d'entrada, a la planta baixa, se situava el vestibul. A la dreta, el pavelló del conserge. La resta es dedicava a magistrats, jutges i escrivans. A l'esquerra, el cos de guàrdia. L'ala frontal es destinava a quadres i cotxera, a l'angle esquerre,

L'auster edifici havia d'estimular

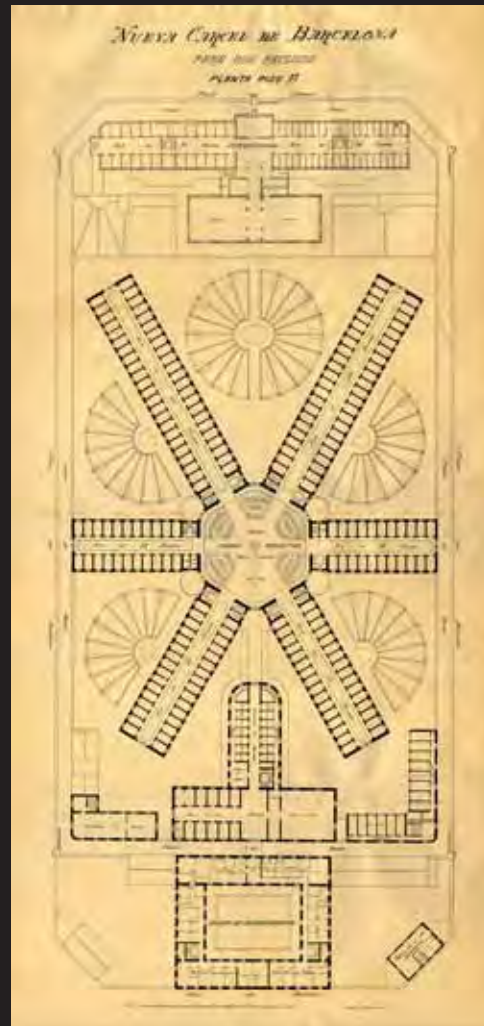
més dependències per a operacions d'entrada, i cuina i forn a l'angle dret. Les plantes baixa, segona i tercera s'utilitzaven com a habitatges per als empleats i les seves famílies.

La memòria dels arquitectes Salvador Viñals i Josep Domènech i Estapà conté els plànols del solar de Can Galera, situat entre els carrers de Robadors i Sant Pau, l'antiga presó de dones que es traslladava al del carrer Lleialtat, amb un total de 1.658,39 m² o 43.895,99 pams, el valor de la qual ascendia a 307.271 pessetes, a set pessetes el pam. Precisament, una nota apareguda a *El Noticiero Universal*, el 21 de gener de 1895, informava del projecte de llei presentat pel ministre de Gràcia i Justícia Antonio Maura, que justificava la inversió de 631.336 pessetes en les obres del nou edifici després de la venda dels terrenys de Can Galera. Segons els decrets de 31 de juliol i de 23 de desembre de 1886, l'Estat cedia a la Junta de construcció de la Model l'edifici i els terrenys de Can Galera per sufragar amb la seva venda la construcció de la nova presó, que s'avaluava en 2.937.000 pessetes.

Els punts febles

La nova presó va tenir problemes abans de començar a funcionar. Un informe⁹, amb data de 21 de juny de 1902 i signat per Joaquim Vidal, president de la Junta de Construcció de la presó cel·lular de Barcelona, avaluava el resultat del projecte i en criticava els punts febles que coincidien amb els hipotètics èxits quant a millora del sistema carcerari que proposaven els arquitectes. Així, indicava que la rotonda central o Centre de Vigilància, "presenta el problema de la limitació de camps visuals, ja que no és possible que una sola persona vegi

9 Arxiu del COAC.

ATENEU ENCICLOPÈDIC POPULAR

Planta pis de la nova presó. A sota, l'edifici sorgeix solitari entre camps de conreu.

Filera de portes de les cel·les de la sisena galeria.

les cel·les esmentades simultàniament, com succeeix a les presons en forma de ventall". Sobre la graderia de la capella-escola que s'articulava al voltant a la rotonda en forma d'amfiteatre mitjançant una sèrie de cel·les individuals, l'informe en qüestionava l'eficàcia: "Suposa un trastorn treure cada dia tots els reclusos i col·locar-los a les cel·les [...]. Serà difícil que no es comuniquin entre ells i que a la graderia no produeixin algun enrenou o desordre".

El departament de la planta baixa, on es proposava un dormitori pel sistema "d'aglomeració" en lloc del de cel·les, "ha de produir mala olor i sorolls", mentre que "la infermeria, la cuina i el forn estan fora del rastell principal, cosa que endarrerirà la distribució de menjars". Als patis, afegia l'informe, "s'aixequen construccions i annexos

disposats de tal manera que es formen molts racons".

A més de considerar vulnerables i fàcilment trencables les portes de les cel·les i les finestres, la junta considerava insuficients els 25 metres cúbics diaris d'aigua que havien de subministrar-se als presos. Cada cel·la disposava del seu propi "water-closet" (*sic*), amb dues descàrregues diàries automàtiques. Així, l'informe assenyalava que es necessitaven 24.000 litres diaris per a les cel·les: 80 litres per habitant al dia i 100 per a empleats i "presos polítics i presos distingits". L'aixovar de què disposaven les cel·les tampoc era del grat del comitè. La màrrega i els coixins "són antihigiènic i, a més, combustibles" i haurien de substituir-se per un somier metàl·lic sense molles, i la tela del coixí hauria de ser de "*pegamoid* o d'una altra substància impermeable que pugui estar

Actualment les cel·les estan ocupades per dos, tres o quatre presoners.

En dissenyar les cel·les individuals, fa cent anys, es pretenia oferir soledat i més intimitat als ocupants.

sempre neta". Encara que en un principi es destinava una dependència de l'edifici a acollir dones, l'informe ho desestimava taxativament: "A les nacions cultes cap presó d'importància es destina per a homes i dones".

Les cel·les individuals de la Model es van dissenyar perquè el pres gaudís de soledat i d'intimitat, i en la seva època van ser un conciliador signe progressista. Segons la primera foto de què es disposa, que il·lustrava el llibre de la inauguració, cada cel·la disposava d'un lavabo amb cisterna d'aigua corrent, una prestatgeria, una tauleta plegable i un tamboret subjecte amb una cadena a la paret, el catre giratori que podia recollir-se durant el dia i el "water-closet", a més d'una finestra alta, per evitar que el pres pogués enfilar-se. La cel·la tenia llum elèctrica, que es va preferir al gas perquè evitava perills d'explosió i era

menys costosa. A més s'evitava que els presos utilitzessin les canonades del gas per escalfar-se els menjars o fer-se cafè. El subministrament d'electricitat es va concedir a l'empresa Badia y Mañé, que va instal·lar una fàbrica al costat de la presó que produïa electricitat a 0,35 pessetes. Les cel·les dedicades als polítics eren una mica més grans que les normals, però el water-closset i el lavabo estaven fora, a una dependència annexa. A l'interior, disposaven d'una bacineta a la nit.

Però de seguida van començar els problemes. Els dipòsits d'aigua, situats sota la teulada i acabats de pintar, s'escalfaven i els presos es negaven a beure aigua calenta i amb gust de pintura. A l'estiu les cel·les eren molt caloroses i a l'hivern gèlides, malgrat la ventilació que mitjançant tubs havia d'expulsar i rebre l'aire des de les "golfes" de l'edifici. Les religioses que s'ocupaven de l'alimentació dels presos reclamaven més mitjans. Perquè la penúria de mitjans ha estat endèmica en la Model des del moment en què es va posar en peu. I malgrat els reiterats intents, mai no s'ha aconseguit suprimir les xinxes, que han martiritzat durant un segle diverses generacions de presos.

Finalment, el nombre de cel·les va disminuir respecte al projecte original dels arquitectes, fins a fixar-se en 820: 600 destinades a presos preventius, 20 a polítics i 200 per al correccional. L'organització interna de la Model s'estructurava en tres mòduls: l'entrada, la penitenciària i el correccional, edifici que es va acabar més tard. La penitenciària cridava de seguida l'atenció per la seva innovadora forma, que pretenia redimir el pres aïllant-lo d'influències perniciososes que només podia evitar mitjançant el silenci, el recolliment i l'obediència absoluta a la religió i a la moral.

"L'ull que ho veu tot"

L'edifici es va inspirar en el mètode del panòptic de Jeremy Bentham (1748-1832), el reformista britànic les teories del qual sobre el control del pres des d'un únic punt central d'observació es

van aplicar a diverses presons europees, entre elles les de Lovaina, Berlín i Brussel·les. Des del punt esmentat d'observació, una torre central de vigilància que es transformava en capella, una mena "d'ull que tot ho veu", l'inspector, segons la definició de Bentham¹⁰, vigilava constantment el pres: "perd el poder de fer cap mal i gairebé la voluntat d'intentar-ho". Les precaucions que suggereix Bentham evitaven que, ni en pensaments, "els presos s'animin a una revolució ni a projectar de cap manera la seva evasió".

La rotonda central, ànima de la Model, distribuïa sis galeries radials amb planta baixa i dos pisos, a més d'un soterrani on es trobaven les cel·les de càstig i que va ser supràutilitzat durant les èpoques de congestió. Cada galeria comptava amb el seu propi pati. Aquí s'havien instal·lat unes petites construccions semicirculars dividides en triangles i anomenades *galápagos* per la forma de les seves cobertes. L'objectiu de les *galápagos* insistia en la vigilància del pres i del passeig que havia de realitzar en solitari sota la mirada d'un guàrdia instal·lat en una torre de vigilància. Les *galápagos* es van retirar cap al 1919 per guanyar espai. El 1923 la runa producte dels enderrocs es va dipositar en els soterranis i no es van buidar fins al 1943.

Al principi el pres sortia de la cel·la de la seva respectiva galeria i en entrar a la rotonda central se situava a la "capella alveolar" formada per una successió de cinc grups de graderies amb compartiments individuals des d'on escoltava el mestre o el capellà en els moments en què es permetien les activitats comunes. Dins del seu compartiment vertical, el pres romania incomunicat amb la resta de penats, fins a un total de 310. Aquest escenari, que ara ens sembla sinistre, es convertia segons Bentham en un "teatre de moral", les representacions del qual havien de produir l'aversion al crim. "La Inquisició ofereix un excel·lent model", resumia el jurista. Els *alvèols* es van suprimir el 1916. En un principi també, si la seva cel·la romania entreoberta, els presos podien escoltar

¹⁰ Jacobo Villanova y Jordan, *op. cit.*

la missa, però aviat es va comprovar que la idea era poc pràctica. Aprofitaven simplement l'oportunitat per fer altres coses.

Dins del seu compartiment el pres necessàriament havia de fixar la vista al centre de la capella, on un altar, sostingut per lleugeres peces de ferro armat, oferia espai perquè el sacerdot o orador adoctrinés l'audiència. A la tarima hi cabia un altar desmuntable o una taula i una cadira. Sobre la capella, una gran cúpula distribuïa els espais i mitjançant grans finestrals dotava de llum natural el cor de la presó. Els arcs de forjat que sostenen la cúpula han conservat els capitells amb creus gravades fins a l'actualitat. En canvi, ha desaparegut un passadís de forja metàl·lica que anava des de l'altar-lloc de comandament fins a la primera galeria, entre d'altres transformacions respecte a l'estat inicial de la presó. A la rotonda, sobre els arcs de forja, al principi hi va haver una sanefa pintada d'estil modernista, segons s'aprecia en fotografies de l'època.

Les cuines estaven situades al sector occidental, a la planta baixa del cos d'administració. Hi havia dependències per guardar patates, una altra per a carns i olis, i una altra amb alvèols

La capella alveolar, situada en el centre del panòptic, amb les graderies de fusta dividides en 313 compartiments individuals. La capella es va suprimir l'any 1916.

Pati d'accés a l'edifici. El rellotge ja fa anys que no funciona.

de fusta per als pèsols i mongetes. Una sala contenia taules de marbre per al bacallà en remull i els cigrons. Una gran cuina econòmica podia preparar unes mil racions, que es distribuïen mitjançant un sistema de rails per on passaven unes vagonetes on hi havia els calderons que contenien el ranxo. Al costat de la cuina hi havia el forn, amb una xemeneia de 18 metres d'alçada, el dipòsit de farina i una gran carbonera. De la cuina se n'encarregaven les religioses de l'Ordre de Sant Vicent de Paül, com Sor Joana Cortázar, que feia 21 anys que atenia els presos a l'antiga presó i va ser traslladada a la Model.

Els presos disposaven de vuit banyeres on havien de rentar-se en ingressar en la presó. Va haver-hi moltes protestes i fins i tot se subornava els guàrdies perquè els presos no volien posar-se a l'aigua putrefacta que mai no es canviava. Després ningú en controlava la higiene i era habitual el contagi de polls i sarna. Dos petits cossos d'edificis col·locats de manera

simètrica allotjaven la infermeria i els safarejos. En total hi havia 39 cel·les per a malalts, de les quals sis podien aïllar-se en cas de malalties contagioses. Els safarejos tenien grans piques per al rentat i el lleixiu, amb una caldera per a l'aigua calenta. Al pis superior s'estenia i es planxava la roba. Al costat hi havia el dipòsit de cadàvers on es feien les autòpsies. El despatx del director disposava de telèfon, amb 32 estacions interiors, que el connectaven amb el subdirector, l'administrador, dependències de les germanes, infermeria, etc.

La inauguració

La Model es va inaugurar el 9 de juny de 1904, 16 anys després d'haver-se constituït la junta per construir l'edifici. A Pere Armengol el va succeir Ramon Albó en el paper d'impulsor del projecte. Com Armengol, Albó era advocat, vinculat als mateixos cercles catòlics i conservadors, i va ser president del patronat

de nens presos i abandonats i el primer jutge del Tribunal de Menors de Barcelona, a més de diputat per Solidaritat Catalana. Amb motiu de la inauguració de la presó, Albó va publicar un llibre molt ben il·lustrat¹¹, on es mostraven per primera vegada fotos de l'interior de l'edifici, inclosa la capella alveolar, les galeries i les cel·les, i una completa descripció del centre. El llibre incloïa un assaig teòric sobre els avantatges del sistema penitenciari cel·lular, que els reformistes barcelonins consideraven el millor. Albó recordava en el seu discurs "l'horrible pati" de la Gardunya amb la "quadra nauseabunda" (es referia al dormitori comunitari de la vella presó), que se substituiria "per la cel·la higiènica amb instal·lació sanitària completa; el pati fastigós i corruptor, pel reglamentari passeig cel·lular; les pràctiques religioses i, sobretot, la missa, que era una riota celebrada de la manera com havia de tenir lloc [...], a la cridòria succeirà el silenci, a la dissipació, el recolliment; a les bestieses entre diverses comeses, la separació i l'aïllament entre presos; a la lectura en comú del fullet pornogràfic, la particular i profitosa del llibre moral i instructiu..."

En defensa de l'aïllament del captiu, Albó citava l'abat Verhaegen, capellà de la presó de Lovaina: "encara que la cel·la no millorés el pres, tindria sempre l'avantatge que no el corromp". Segons Albó, el doctor Voisin, metge de la presó belga, després d'examinar els presos que feia més de deu anys que estaven apartats, va concloure que el règim d'aïllament "no provoca l'alienació mental ni les idees de suïcidi més que un altre règim carcerari". Un disbarat semblant es va aplicar durant els primers anys a la presó Model, amb resultats pèssims, com veurem en alguns testimonis. L'optimisme beat d'Albó es tradueix en aquesta frase amb què va concloure el seu discurs: "Que sigui l'amor puríssim al nostre proïsme el que ens captivi a

¹¹Ramon Albó, *La prisión celular de Barcelona. Leído en el acto de inauguración oficial celebrado el 9 de junio de 1904*, A. López Robert, impresor secretari de la Junta de Construcció de la presó cel·lular, Barcelona, 1904.

Llibre commemoratiu de la inauguració de la Model amb el discurs pronunciat per Ramon Albó el juny de 1904.

La biblioteca de la presó, poc després de la inauguració.

Les galeries es van dissenyar per procurar

tots ens les seves dolces xarxes per aconseguir la redempció dels esclaus del vici, del crim, de la desgràcia, de la perversa o escassa educació". El funcionament de la Model es regia per mesures una mica més laxes que les proposades per Bentham, que combinava una malaltissa compassió envers el pres, rebutjant els patiments corporals, amb senyals humiliants com portar sempre el cap rasurat o un uniforme que portés una màniga més llarga que una altra o un braç cobert i un altre nu. Quant a la disciplina, n'hi ha prou amb conèixer que la ganduleria es combatia segons la seva doctrina, amb la privació d'aliments i els cops amb "la jupa estreta que es posa als bojós".

L'acollida

Un cop d'ull a la premsa de l'època revela l'acollida que va tenir el casalot de la Model a un extrem de l'Eixample. El diari il·lustrat *La Il·lustració Catalana*¹² va publicar un extens article complementat amb fotografies; entre elles, el retrat de Domènech i Estapà, del fotògraf Pau Audouard, un autor prestigiós, favorit de la burgesia catalana. El text de la crònica és el que segueix:

"La Presó nova, qu'es destina solament a homes, s'axeca en un solar de 27.000 metres de cabuda, limitat pels carrers de Provensa, Entensa, Rosselló y Llansà. En la part del davant i ab fatxada al carrer d'Entensa s'hi alsa'l Cos d'Administració, ab les cuynes, rebosts, cotxeres y altres cossos d'edificis anexas y necessaris per atendre degudament a tots los serveys.

Després del Cos d'Administració s'hi trova un altre edifici destinat a locutori en sa planta baixa y a celdes per presos polítichs en les plantes superiors. A dreta i esquerra d'aquest edifici, n'hi a dos més, destinats respectivament a enfermeria y a safreigs.

Atravessant el cos d'edifici dels locutoris, s'entra a la Presó preventiva propiamente dita, qu'ara s'inaugura, y que consta d'un gran cos central de forma exagonal regular, del qual arranca sis cosos ò ales radials ab planta baixa i dos pisos cada un, en los quals hi hà disposades en total 600 celdes per altres tants presos. Cada celda, de capacitat suficiente pera contenir més de trenta metres cúbichs d'ayre, conté, además del llit de ferro clavat a la paret, tableta, prestatge, tamboret, un lavabo y un water-closet que podran omplirse d'aygua tantes vegades como sia menester. Una finestra ab march de ferro y ab moviment adequat permeterà la ventilació sense que'l pres puga guaytarhi. Altres dos orificis, un d'entrada i un de sortida, permeten la constant renovación del ayre en cada celda. Lo Cos central s'ha destinat a Capella alveolar, la primera que s'ha construït a Espanya, y està desposada de manera que'ls presos pogan estar asseguts, separadamente los uns dels altres, sense veures, y podent sols dirigir sa mirada al altar colcat al mix.

Falta construir en lo mateix solar un cos d'edifici destinat a Penitenciaría ò correccionals, capàs per 200 reclusos, qu'hauràn de quedar aïslats en celdes a propósito a la nit, reunintse de dia en los tallers, escoles, capella, etc.

De momento, seràn trasladats a aquella presó nova'ls homes de la presó vella, que no quedarà completament desallotjada fins que's construhexi, com està dispost, una presó especial pera les dones. Es de dessitjar que's fassi sens perdre temps, perque'ls vells edificis que prestan aquests serveys son una vergonya per la nostra ciutat.

Axís com l'honra molt el qu'ara s'inaugura, per lo ben ideat y sanítos pel cos y per l'esperit, per lo qual felicitem al Sr. Domènech i Estapà, que l'Ha projectat i dirigit.

Deu fassi que darrera d'aquesta inauguració poguem vèuren d'altres i altres de tants edificis como reclama la importancia de Barcelona

¹² *La Il·lustració Catalana*, números 54 i 55, 1905.

l'aïllament del delinqüent

hont los serveys del Estat estan gayrebé del tot desatesos. La major part han d'estar instalats, com la mateixa presó vella, en locals infectes y indecorosos, moltes vegades a lloguer, quasi may d'una manera que no'ns avergonyexi al haverho d'ensenyar als estrangers.

Tant de bó que l'Estat esmeni de sa incuria tradicional, y que s'ajudi, per atendre a les postres necessitats, de facultatius tan intel·ligents como lo senyor Domènech Estapà”.

Menys complaent que *La Il·lustració Catalana*, el setmanari humorístic *L'Esquella de la Torratxa*¹³ descrivia:

“Exteriorment no's pot dir que sigui un edifici bonich, pero tampoc es tètich com les presons antigues. Té certa cosa d'estrany y de convencional ab sos cossos d'edificis radials, que partint d'un punt central coronat per una cúpula, ofereixen una monòtona successió de oberturas enraizadas més amplas que altas, y de tal manera desposadas, que ningú pugui treure may la cara per ellas. S'han fet més pel pas de l'ayre y de la llum, que per l'esplay y el goig de la vista.

Examinats els planos, el conjunt sembla una monstruosa aranya, o millor un pop amb sis tentàculs plens de ventosas xucladoras: cada ventosa representa una celda... Per cada celda un pres, un reclus, un aucell engaviat.”

Els arquitectes

El compte dels honoraris meritats pels arquitectes Salvador Viñals i Domènech i Estapà ascendia el 20 de desembre de 1899 a 3.225 pessetes, encara que es conserva un altre document pel mateix concepte que supera les 4.000 pessetes. Res exagerat si es té en compte que la direcció d'obres es va prolongar durant gairebé vint anys i que van haver d'existir més factures per diferents conceptes. El 15 de juny de 1904, tots dos es van adreçar per carta al president de l'Audiència Territorial per oferir-li

els seus serveis per a futurs treballs a la presó, amb capacitat per a 600 reclusos, “ja que a més de sentir per la presó tot l'afecte que té un artista per les obres que ha portat a terme, podrem amb major seguretat atendre totes les reformes que calguin”.

Dels dos arquitectes autors del projecte, Josep Domènech i Estapà (Tarragona, 1858-Sant Feliu de Cabrera, 1917) era llavors el més conegut, ja que es va fer amb bona part dels encàrrecs oficials de la Barcelona del moment¹⁴. Molt ben considerat, a causa dels seus mèrits oficials al camp de la ciència –va ser agrimensor, catedràtic de geodèsia a la Universitat de Barcelona i acadèmic–, Domènech i Estapà defensava determinats valors conservadors que, juntament amb la seva animadversió cap als brillants arquitectes modernistes, el van portar a una rígida defensa d'una arquitectura científica i racional, inspirada en l'ordre clàssic. L'arquitecte va projectar el Palau de Justícia, en col·laboració amb Enric Sagnier, una obra que es va inaugurar el 1908, gairebé 20 anys després de l'acte de col·locació de la primera pedra. Sembla que aquest era el destí del sever matemàtic, ja que va invertir gairebé 25 anys en la construcció de l'Hospital Clínic, que va executar segons un primer projecte d'Ignasi C. Bartrolí (1880-1904), i 23 en la de la presó Model (1880-1904). La primera obra important de Domènech i Estapà va ser la reforma de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts (1883), a la Rambla, avui seu del Teatre Poliorama. Va projectar també la seu de Catalana de Gas, al Portal de l'Àngel (1893-1909), la planta baixa de la qual ha quedat desfigurada després de la seva reconversió en botiga de roba; la fàbrica del Gas (1893-1909), a la Barceloneta; l'Asil-Empara de Santa Llúcia (1900-1909), avui Cosmocaixa i l'Observatori Fabra (1902-1904), al Tibidabo.

Domènech i Estapà ha passat a la història local com un arquitecte d'incontestable solidesa, els

13 *L'Esquella de la Torratxa*, 17 de març de 1904 (documentat per Cèlia Cañellas i Rosa Torán, *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Barcelona, 2000).

14 Rosario Fontova, *1908-2008. Cent anys del Palau de Justícia de Barcelona*, Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2008.

L'arquitecte Josep Domènech i Estapà, coautor amb Salvador Viñals del projecte de la presó de Barcelona.

edificis del qual han resistit el pas del temps, ja que la majoria segueixen tenint l'ús per al qual van ser concebuts. Però la seva severitat formal, la seva falta de passió o, potser, d'imaginació, el releguen a una meritòria segona fila del grup d'excel·lents arquitectes que van treballar en l'època del modernisme.

Salvador Vinyals (Barcelona, 1847-1926) va col·laborar amb Domènech i Estapà en la construcció de la Model, com Sagnier ho va fer al Palau de Justícia. Vinyals es va dedicar a l'habitatge privat, fonamentalment, i entre el seu repertori constructiu hi ha la Casa Juncosa, a rambla de Catalunya 78, i la Casa Pere Salisachs, a Roger de Llúria 72, que presenten similituds en l'ordenació de la façana a base de balcons i la col·locació d'una tribuna al pis principal, sobre la porta d'entrada.

El projecte de la presó Model va estar molt allunyat de l'arquitectura ornamental que era del gust de la burgesia i dels grans edificis públics, la funció dels quals era representar la solidesa de les institucions. A la Model els materials, com hem vist a la memòria, eren d'una qualitat mediocre i l'anodina façana no contribuïa gens a aportar un signe d'identitat pròpia, com si els arquitectes volguessin que l'edifici passés desapercebut o es camuflés entre els camps de cultiu que l'envoltaven. En realitat, el disseny arquitectònic de la Model es plantejava com una simbiosi entre l'església, d'aquí els finestrals que il·luminaven les diferents galeries, i el penal per al càstig exemplar.

Barcelona va destinar dues illes de l'Eixample al nou equipament. La Model se situa en un extrem del mosaic d'illes interrompudes per edificis destinats a serveis públics que va projectar Ildefons Cerdà. L'Eixample té 51 carrers direcció mar-muntanya que es bifurquen als edificis de la Universitat, l'Hospital Clínic, l'Escorxador i la Model. Entre 1881, data en què es constitueix la Junta constructora de la Model, i 1904, data en què s'inaugura, a Barcelona es posa la primera pedra de la Sagrada Família (1882); es comença a distribuir el servei elèctric

(1883) i el telefònic (1895); se supera l'enèsima epidèmia de còlera (1.300 morts el 1885); es programa la primera sessió de cinema (1886) i se celebra l'Exposició Universal al Parc de la Ciutadella (1888). La primera ordenança racional de l'Eixample es redacta el 1891 i en el mateix any García Faria ultima el projecte de sanejament que creava la xarxa subterrània de clavegueres. El 1897 Barcelona travessava el llindar del mig milió d'habitants.

“Per a la distribució i emplaçament dels mercats i altres equipaments públics, ens atenim a les doctrines higienistes i a les lleis econòmiques”, va escriure Cerdà a *Teoría de la construcción de las ciudades*, del 1859. Cerdà, que va formar part de la primera junta constructora de la Model, va proposar la creació de mercats i equipaments hospitalaris i educatius a la trama d'illes d'habitatges. Però no va fer reserva de cap espai per a la presó nova en el seu projecte. La Model quedava a l'extrem nord-oest, en una àrea de camps de cultiu, als afores de la nova ciutat dissenyada per Cerdà. La silueta del panòptic de cinc braços de la Model apareixerà perfectament visible per primera vegada al pla de l'avantprojecte d'enllaços de Barcelona (1903-1907), de Léon Jaussely¹⁵.

La presó de Barcelona ha estat en una zona poc urbanitzada, amb instal·lacions de petits tallers i horts, pràcticament fins als anys 60 del segle xx. Una fotografia feta per Josep M. Sagarra el 1926 mostra un poblat de barraques a l'actual avinguda de Roma, molt a prop de la Model. Testimonis de presos la situen “als afores” de la ciutat. I un “fotoplànol” de Barcelona i els seus entorns fet per la CEFTA (Compañía Española de Trabajos Fotogramétricos Aéreos) el 1947 mostra el traçat de camps de cultiu envoltant la Model cap als carrers de Llançà, Provença i Rosselló, excepte en la façana al carrer d'Entença. Durant la postguerra es van construir casetes provisionals a la rodalia. La falta d'habitatge obligava l'allau d'immigrants

a refugiar-se com podien: va haver-hi èpoques en què es llogaven fins i tot les coves de terrenys encara no urbanitzats a la Diagonal. Des de 1975 l'entorn de la Model va estar ja totalment urbanitzat, amb edificis de pisos que el flanquejaven ben a prop.

La nova presó es va inaugurar el 9 de juny de 1904 i immediatament van ser-hi traslladats uns 400 presos des de la vella presó del Raval, en tres torns, a peu i vigilats per tropes de cavalleria. En realitat, l'edifici no estava totalment acabat ja que havia de ser utilitzat com a presó preventiva o preventori per a processats i detinguts i com a correccional per a condemnats a arrest o condemnes curtes. Com que el correccional no es va acabar fins al 1908, tots els presos van ser concentrats en el preventori, que, sumant les places d'infermeria, tenia una capacitat per a 675 presos. En total van ocupar les cel·les situades en sis galeries amb sistema radial 576 presos, en la seva majoria governatius. Un càlcul fet pel primer director, Ceferí Ródenas, estableix que el perfil dels primers presos de la Model corresponia al petit delinqüent i al “trinxeraire”. El 67,5% dels delictes eren robatoris (amb predomini dels furtis); el 13,3%, actes contra les persones, i el 4,9%, contra l'honestedat.

L'organització dels penats es va planificar segons el sistema irlandès o de Croffton, que constava de quatre períodes:

- Primer, el cel·lular, amb aïllament a les cel·les.
- Segon, industrial i educatiu, amb aïllament a la cel·la de nit i reunió amb la resta de presos en tallers o escola durant el dia, en silenci.
- Tercer, intermedi, amb més comunicació amb l'exterior.
- Quart, gràcies i recompenses (la llibertat provisional estava encara pendent de legislació a Espanya).

La vida del pres estava marcada per un reglament estricte que aplicava premis i sancions en un marc d'aïllament. Però aviat aquesta intenció va quedar totalment desfasada, a causa de la massificació de la presó que va fer poc habitual l'ús d'una cel·la per pres.

15 Cartografia del plànol de Barcelona a Francesc Magrinyà i Fernando Marzá, *Cerdà 150 anys de modernitat*, FUTIC/Actar, Barcelona, 2009.

L'execució de Joan Rull

En el moviment d'altres i baixes eren més que notables les faltes contra l'ordre públic (aldarulls, resistència a l'autoritat, etc.), cosa que reflectia intramurs l'estat de permanent tensió que es vivia al carrer. En realitat, la Model aviat es va omplir de presos en trànsit i governatius tot esperant judici, que estaven detinguts a causa de les vagues i els xocs entre la patronal i la classe obrera, que li van donar a Barcelona el sobrenom de Rosa de foc.

Recent encara en la memòria dels barcelonins el cas dels ajusticiaments de Montjuïc, el 1897, després dels processos incoats a causa de la bomba que va explotar el dia del Corpus al carrer de Canvis Nous, la primera execució que va tenir lloc a l'interior de la presó es va produir el 8 d'agost de 1908. A les 13 hores i tres minuts, segons va recollir la premsa, Joan Rull Queraltó va ser executat mitjançant garrot vil, que va accionar el botxí Nicomedes Méndez, al peu de la galeria que donava a Rosselló amb Llançà. Van ser testimonis, entre d'altres persones, l'alcalde Isidro Cercavins, el director Ceferino Ródenas i tres veïns. Quan tot va haver acabat es va hissar la bandera negra a la Model. La de Rull va ser la primera de la quarantena d'execucions que es van realitzar dins del perímetre de la presó. Rull Queraltó, de 28 anys, va passar de ser un anarquista convençut a un confident de la policia, a sou dels successius governadors, el duc de Bivona i Àngel Ossorio. Rull col·locava bombes –una d'elles, en un urinari públic de la Rambla, una altra al Palau de Justícia– i després exigia diners a canvi d'assenyalar la seva localització. Rull va acabar fabricant bombes i col·locant-les ajudat de la seva família per obtenir més diners. Durant el judici, per treure's de sobre les responsabilitats, va acusar els anarquistes russos d'importar 280 bombes des de Marsella. El fet cert és que la col·locació de bombes va ser un malson per a les autoritats de la ciutat: fins i tot es van dotar d'un artefacte per a detonar-les a distància, en el llunyà Camp de la Bota.

A través de la porta mig oberta, s'entreveu el pis superior d'una galeria.

El 1906 es va produir el primer motí i l'any

Espai distribuïdor
i pati petit de la
sisena galeria,
la dels presoners
més perillosos
i amb un règim
més restrictiu.

Uns mesos abans de l'execució de l'anarquista confident, Odón de Buen, científic lliurepensador i introductor des de Barcelona de les idees de Darwin a Espanya, va interpel·lar al Senat al ministre de Gràcia i Justícia sobre la situació a la Model. El senador mostrava la seva preocupació per les mesures de seguretat existents a la Model, que no evitaven els suïcidis. En concret, va esmentar Mateo Ferran, detingut amb Rull, que es va suïcidar a la seva cel·la penjant-se d'una canonada durant el procés, i a Antoni Sala, empresonat per atemptar contra el bisbe de Barcelona, que va morir després d'ingerir estricnina que portava oculta a les orelles. El ministre va ser lacònic en la seva resposta: "Només puc dir que el zel de les autoritats no admet cap dubte"¹⁶. El 1906 es va produir el primer motí¹⁷. Al setembre, un pres afectat d'un atac epilèptic,

¹⁶ *La Vanguardia*, 1 d'abril de 1908.

¹⁷ Cèlia Cañellas i Rosa Torán, *op. cit.*

Ramon Pallerols, de 19 anys, va començar a cridar: "Ai, que em maten!". I els presos de la segona i tercera galeria, entre ells un anarquista de cognom Cendra, van començar a colpejar les portes amb tota mena d'objectes. L'endemà es van negar a agafar el pa. Els guàrdies van acabar traient els presos de les seves cel·les a la força. Va haver-hi ferits i una campanya a l'exterior organitzada pels anarquistes i el Partit Radical, a la qual es van sumar diverses associacions i sindicats per denunciar les arbitrarietats del sistema penitenciari. Durant un míting al teatre Comtal, celebrat el 28 d'octubre, un anarquista que es deia Castellote, que havia penat tres condemnes a la Model, va afirmar que "és inhumà l'aïllament absolut a què es condemna l'home i perquè aquest mateix aïllament es presta a què els empleats cometin abusos que no tindrien lloc en un altre cas". L'advocat Puig d'Asprer va presentar als jutjats diverses denúncies de presos maltractats. La utopia redemptora dels fundadors de la Model fracassava tot just començar.

1908 va tenir lloc la primera execució

Capítol 2

La ROSA de foc

Francesc Ferrer i Guàrdia, sense barba, a l'esquerra de la foto, durant el consell de guerra celebrat a la presó Model que el va condemnar a mort.

La Setmana Tràgica

El 1909 la Model va ser l'escenari del judici contra Francesc Ferrer i Guàrdia, el pedagog acusat d'haver encès la metxa que va donar lloc a la Setmana Tràgica. Entre el 26 de juliol i l'1 d'agost es va produir una revolta popular els orígens de la qual poden atribuir-se a diverses causes:

-la crida a files dels reservistes, la majoria pares de família, per embarcar-los rumb a la guerra amb el Marroc (l'impopular "guerra dels banquers"),

-l'anticlericalisme creixent,

-una inflació galopant, que castigava la mal pagada classe obrera, i un cúmul de situacions de misèria que s'havien enquistat en els barris pobres.

A principi de juliol de 1909, el detectiu anglès Charles Arrow, contractat per les autoritats i la patronal per atrapar capítosts obrers, va notar

en l'ambient un clima de gran expectació, com si amenacés tempesta. I efectivament la tempesta va esclatar, i al centre de l'huracà va atrapar Ferrer i Guàrdia, el principal encausat d'un procés massiu pel delictes de rebel·lió militar que va afectar 1.725 persones, 584 de les quals van ser absoltes¹⁸, 59 van ser desterrades i 17 van ser condemnades a mort; de les quals, cinc van ser executades.

Els jutges militars van condemnar a mort un individu culpable de cada tipus de delictes com a escarment, sense que es demostrés la seva culpabilitat en delictes de sang. A més del pedagog, van ser executats quatre homes més; entre ells, Ramon Clemente, carboner, un desgraciat pertorbat mental el delictes del qual va ser haver ballat amb la mòmia d'una monja desenterrada.

¹⁸ Joan Connelly Ullman, *La Semana Trágica*, Ariel, Barcelona, 1972.

Ferrer va ser detingut el 31 d'agost de 1909 quan intentava fugir a França, i el dissabte 9 d'octubre es va reunir a la sala d'actes de la Model un consell de guerra, sense garanties per a l'acusat, la decisió del qual, el mateix dia, declarava el pedagog àcrata "autor i cap de la rebel·lió" i el condemnava a mort.

Al consell de guerra de Ferrer i Guàrdia van assistir-hi unes 150 persones. Els jutges militars s'asseien en una estrada presidida per un retrat a l'oli d'Alfons XIII i a les fotos que s'han conservat Ferrer apareix sense barba, amb el pèl blanc molt curt i una mica rejuenit. Encara que el judici es va celebrar a la Model, Ferrer va ser afusellat als fossats del castell de Montjuïc, la fortalesa on van ser empresonats la majoria dels encausats. Va passar la nit anterior a la seva execució a la capella, escrivint. Va demanar que traguessin les imatges religioses però en negar-s'hi el capellà ho va acceptar resignat. En no voler agenollar-se va romandre dret, amb la companyia forçosa del jesuïta pare Font i altres religiosos que resaven el rosari. Ferrer va tenir temps de fer testament aquesta nit. Serà i sense permetre que li embenessin els ulls, va exclamar "Visca l'escola moderna!" abans de ser ajusticiat, el matí del 13 d'octubre.

L'execució de Ferrer i Guàrdia va marcar l'inici d'una turbulenta etapa de tensions socials a la vida de la presó Model. Del funcionament de la presó en aquells anys posem un valuosíssim i únic testimoni¹⁹ en la persona d'un periodista i escriptor, Josep Pous i Pagès, que va ser condemnat a sis mesos i un dia de presó per un article en el qual un tribunal militar va advertir "consideracions injurioses per a l'autoritat militar". Pous i Pagès va descriure la seva estada d'un mes a la presó amb tot luxe de detalls

19 Josep Pous i Pagès, *De l'Ergàstula. (Impressions, confessions i suggestions de trenta dies de captiveri)*, dos volums, Tipografia L'Avenç, Barcelona, 1909.

quotidians, que ens ofereixen un panorama de primera mà dels primers anys de funcionament de la presó.

A l'ergàstul

El periodista Pous i Pagès va avaluar molt negativament el sistema d'aïllament en cel·la que desterrava els homes de la vida i que tant defensaven les autoritats barcelonines, amb Ramon Albó al capdavant. En un dels seus passejos va parlar amb un condemnat, un home senzill que s'havia passat 14 mesos tancat, sol, en una cel·la: "Y en parlava no més vagament, com d'una cosa horrible, com d'un patir sense nom, que faria drezar els cabells de l'home més flemàtic", escriu Pous i Pagès.

La Model que retrata el periodista encomana les seves esgarrifances i el seu insomni. Les persecucions socials i polítiques eren tan fortes en aquella primavera de 1909 que "gairebé tot Barcelona s'ha vist obligada a fer coneixença ab l'ombriu casa", entrant en aquell "tenebrós corredor de volta baixa, macissa, y aquest reixats-cancells de ferro, fets a posta, dirieu talment, per a evocar engunioses idees de duresa, d'implacable càstig". L'arquitecte, rumiava el recent declarat pres, s'havia assegurat que tots els sentits s'adonessin que hom estava a dins de la presó, amb "aquell dringar de claus y grinyolar de reixes, d'aquell pelegrinatje per obscurs passadiços".

Pous i Pagès es va convertir en el pres 490 de la cinquena galeria, on va ser introduït després d'arribar a una gran estança circular, el centre de vigilància, al qual qualifica de gran ull sempre obert sobre les naus que d'allà parteixen com els radis d'una roda. La cel·la el va horroritzar: el seu aixovar consistia en un matalàs molt tronat i ple de bonys, una catifa que havia perdut tot el seu pèl, una cadira

L'estrèpit de córrer els forrellats

llardosa i una tovallola que més aviat semblava un drap de fregar. La pica i el vàter eren de ferro colat pintats, amb l'interior del vàter recobert de "llosa posterna". A l'estiu, sospitava, l'olor havia de ser inaguantable. Però el vàter era a la Model un poderós mitjà de comunicació per a aquells dissortats éssers aïllats del món. Buidant l'aigua del sífó del vàter era possible establir comunicació amb els veïns de dalt i de sota. Hi havia presos que es passaven tot el dia abocats a la "pestilent obertura", que anomenaven el "telèfon".

La primera nit no va poder agafar el son: sentia els rumors dels carcellers, el lladruc d'un gos, de lluny una veu femenina cantant... I se sentia cridar:

"...allò no eren crits de veu humana: eren brams, eren udols de monstres fabulosos. Tota l'energia, tota la força de llur cos jovença y regalat, continguda penosamente durant les llargues hores d'inmobilitat y de silenci de la guarda, semblava que desvaporès de sobte en aquell alerta destrempat".

Encara que la seva dona li va portar llençols nets i va alleujar el color grisenc de la cel·la amb fotografies familiars i alguns llibres, el periodista mai no va poder concentrar-se per treballar; no va aconseguir escriure ni una sola línia.

La rutina carcerària començava aviat amb l'estrèpit del descórrer de forrellats i el repartiment del pa, que lliurava una monja paüla de gran còfia blanca. A les nou sonava la corneta i el terra semblava tremolar en discórrer les vagonetes pels rails que, sortint de la cuina, envoltaven el centre de vigilància i arribaven fins al correccional, passant per un llarg passadís cobert que llavors comunicava les dues parts de la presó. Era l'hora del ranxo. Les

El pati d'entrada a la presó, amb el rellotge a la façana, l'any 1904.

marcava l'inici de la jornada

vagonetes transportaven les calderes de menjar per a 600 reclusos. El pres lliurava les gamelles i obria i tancava el batiport. Pous i Pagès no menjava el ranxo, ja que li portaven el dinar d'una fonda pròxima a la Model. L'ordenança entrava a la cel·la per recollir la cistella amb els plats i coberts del dia anterior. El ranxo es repartia a les nou del matí i a les cinc de la tarda, els dos únics àpats del dia. En el ranxo flotaven les tires de cansalada i els presos afalagaven la monja perquè els en posés més. Eren les hores de més animació de la galeria. Després del ranxo passava el penat que venia diaris i després el missatge, oferint a crits tabac de diferents preus, xocolata, paper, agulles, espelmes, sobres i segells. Si no hi havia alguna cosa se li encarregava. Fora d'això, regnava el silenci absolut, interromput pels avisos de visita d'advocats per a algun penat.

Cada quinze dies es feia "baldeu" o neteja general, de la qual els presos que podien se'n deslliuraven pagant mitja pesseta a un altre pres. Eren moments molt esperats: amb la porta oberta, la possibilitat de xerrar amb els veïns de dreta i esquerra era tot un consol. Pous i Pagès va poder acollir-se al règim de presos preferents, que el permetia vestir la seva pròpia roba, i descriu l'uniforme carcerari, que portaven els dos presos que li arreglaven les "xarneres" del vàter, consumides per la humitat, com aquella "horrible llureia de burell amb vius grocs". Quan es ponía el sol, els presos tenien una hora de llum elèctrica que il·luminava una bombeta de molt pocs watts. Els presos sense recursos per comprar espelmes utilitzaven la cansalada del ranxo per a fer-se llantions oliosos.

Els interns devoraven les novel·les populars, que es passaven com grapejades relíquies i que provocaven el plor en aquells éssers embrutits i sentimentals. A vegades un pres anava contant de viva veu la història d'una pobra dona oprimida per un brètol que la maltractava i l'explotava, davant una audiència entregada. Pous i Pagès no suportava que els fessin formar al pati, en ocasions immòbils durant més d'un quart d'hora. Acostumat a les

A l'esquerra, un grup de presos es disposen a entrar a una classe de música. A la dreta, grup de trinxeraires o perdularis interns a la Model.

comoditats d'una vida senzilla però burgesa, patia al costat de captius plens de polls, bruts, amb les robes destrossades, sense mitjons ni camisa. A la Model l'escola era obligatòria per a detinguts de 15 a 20 anys i per a penats. La majoria dels joves aprenia a llegir i a escriure a la presó. S'impartia classe de moral, de francès, de música, d'higiene i de primeres lletres. Va assistir a algunes classes de música i se sorprendia de la transformació momentània de les cares dels presos quan entonaven a cor cançons sentimentals o populars de la terra, com "L'emigrant".

El correccional, dependències que es van habilitar cap al 1908, consistia en un departament amb cel·les, lavabos comunitaris i refectoris amb llargues taules de marbre, a més de les sales de classe i dels tallers, buits i sense que tinguessin l'ús educatiu per al qual s'havien habilitat. En aquesta època a penes en

AFB

funcionava un, on aprenien a fer espadenyes. Del repertori de “trinxeraires” i delinqüents amb els quals va coincidir en els seus passejos pel pati, destaca el més famós, anomenat *El Curita* per haver-se escapat així disfressat de la presó vella. Un grup de presos va preparar una fuga per la claveguera, però la fugida es va frustrar en sortir un raig de vapor bullint que va cremar a més d'un. *El Curita* havia tingut una vida aventurera: va ser deportat des de Lisboa a Lorenzo Márquez, Moçambic, però va fugir i va recórrer Àfrica abans d'acabar a la Model, on complia tres anys de condemna. A la presó la vida que havia portat li passava factura i aquell home, jove encara, presentava ja signes de decrepitud. Havia de patir tuberculosi perquè a la nit els seus atacs de tos feien retronir tota la galeria. *El Curita* anava a classe de música fent mitja, un costum de presos. Era un prodigi de finor amb els treballs d'agulla i en la seva labor

brodava en rosa la llegenda “A la meva esposa, record etern”. Però, conclouïa el periodista, “tots eren gent vulgar, la turbamulta de la mala vida”. Després venien els que “tenien aires de mosso de magatzem, de dependents de comerç o d'artesans culpables segurament de furt domèstic, d'abús de confiança o d'estafa”. Entre el grup de terroristes, el periodista esmenta Cuyás, un ferrer detingut juntament amb un cosí de Rull per la bomba que va explotar en un dels vapors que travessaven el moll de la Pau cap a la Barceloneta, la mateixa tarda que l'exconfident moria al patíbul de la Model. Cuyás era un home gran però vigorós, amb una gran barba blanca que li arribava a meitat del pit, i ulls blau turquesa. Mai no parlava amb ningú, passejava sempre sol. Pous va aprofitar la seva forçosa estada al presidi per investigar la personalitat de Rull, el primer executat a la presó: “L'ombra tragica de l'executat sembla

que vagui, acusadora, pels patis y les naus de l'ombriu casa, on les vergonyes de l'indigne procès tingueren per epilec l'assassinat jurídic d'un home", va escriure.

Segons l'opinió de Pous i Pagès, aquell desgraciat va ser víctima de "la matusseria i la ineptitud" de les autoritats tant judicials com governatives, de l'odi dels anarquistes cap al company venut a la policia i de la seva pròpia personalitat. Rull era considerat un vividor presumit i vanitós, fantasíós i de moralitat absolutament nul·la: "Vergonya per a tothom qui tolerà que pugés al patibol un reu condemnat sense prova!".

Però el pitjor, insisteix Pous i Pagès, és que el pres passa a la cel·la 23 hores i mitja, amb un règim de vida monòton que embruta, atent al toc de corneta que marca la jornada i a les comunicacions, que es realitzaven a ple pulmó, en un locutori ple. Els casos de bogeria, sospita Pous i Pagès, han de ser nombrosos. Conta el cas d'un pagès processat per encobrir el robatori d'una mula que, desesperat, es va llançar des de

la barana del segon pis d'una galeria a terra. Entre els col·legues del passeig, esmenta un noi aragonès que en un cafè concert del Paral·lel va cantar una corranda ofensiva per al ministre de la Guerra i estava a la Model tot esperant judici, sense poder pagar la fiança, esperant amargat un procés "sempre llarg en el pas de tortuga que va la justícia espanyola".

L'entristien els nois de 15 a 20 anys, encara que a la presó hi havia nois de 14 i de 12 anys, anomenats els "micos", als quals havien caçat vagant pel carrer com bèsties. Entristit, sentia compassió per aquells noiets: "bruts, mal girbats, ensenyant molts d'ells les carns pels estrips de la roba, lo miserable de llur aspecte diu prou que són infants abandonats, pobres desvalguts de tota amorosa guia".

Pous descriu les detestades *galápagos*, estranyes construccions amb forma d'un triangle isòsceles truncat en el vèrtex d'unió de les galeries que limitaven el passeig dels reclusos, vigilats per un guàrdia en una espècie de torre. Estar dins

L'actual biblioteca de la presó Model.

de les *galápagos* “dóna l’impressió d’un corral model ont se reclou el bestiar destinat a proxím sacrifici”.

Els diumenges se celebrava missa a la plataforma de l’altar situat al centre de vigilància. Hi anaven gairebé tots a excepció d’una minoria de polítics i anarquistes, més que res per sortir de la rutina. Dins dels compartiments de fusta, els alvèols, hi havia un petit banc, i el pres encadenava al seu interior l’embrutidor aïllament de la cel·la. El capellà titular era un mallorquí aspre i barroer com quan devia cuidar vaques en el seu mas natiu: “Estaria millor en una parròquia de muntanya que a la Model”, comenta, sever, el periodista. Després de la seva experiència, als antípodes de les teories dels prohoms barcelonins que regien la Model, Pous i Pagès sostenia que les presons havien de convertir-se en establiments de reforma. El sistema cel·lular li semblava menyspreable perquè no feia més que “conduir a la degradació, a l’embrutiment i a la bogeria”: no hi havia dret de tractar de la mateixa manera al delinqüent professional i a l’home que ha delinquit per atzars de la vida.

El periodista, que no era un home religiós, va simpatitzar durant el seu captiveri amb un sacerdot, mossèn Pedragosa, que exercia a la Model amb “una misericordiosa comprensió de les debilitats humanes”. Segons es va publicar a *L’Esquella de la Torratxa*²⁰, Pedragosa havia fundat al carrer del Carme, on hi havia el convent de les Mínimes, una casa de família per a nens desemparats i petits delinqüents. Com Pous, el sacerdot aviat es va adonar que els objectius redemptors de la presó Model eren una fal·làcia i va deixar el servei el 1912 perquè, segons deia el diari, “en una presó model un cor compassiu no hi pot viure”, ja que no pot suportar-se “tant de pus, tant de malaltia, y tant de fang y tant d’enllotament”. Quan es complien dos anys de l’ajusticiament de Ferrer Guàrdia, l’octubre de 1911, es va fundar a Barcelona la CNT (Confederació Nacional de Treballadors) un sindicat obrer

20 ANC, Fons Armengol i Cornet.

revolucionari que nodriria de llogaters el presidi durant diverses dècades, abans i després de la Guerra Civil. Mentrestant, a la presó romanien els encausats pel procés de la Setmana Tràgica, la situació dels quals va despertar una gran onada de solidaritat i simpatia entre les organitzacions proletàries europees. Pablo Iglesias, per exemple, fundador del PSOE, va participar en un míting proposat a la plaça d’Armes del parc de la Ciutadella el 17 de gener de 1910, mentre a les principals ciutats d’Europa se succeïen les multitudinàries manifestacions contra l’execució de Ferrer i Guàrdia.

La mala vida

La dècada que va seguir la Setmana Tràgica es va caracteritzar per l’augment dels presos comuns i l’increment de les detencions dels militants dels moviments obrers, de polítics i periodistes. Com Pous i Pagès, un altre periodista barceloní, Francesc Paco Madrid, va acabar a la Model per no poder pagar 250 pessetes de fiança ni aconseguir que el Partit Radical de Lerroux, al qual pertanyia, el cobris, per un article publicat al setmanari *La Raza*. Paco Madrid tenia 19 anys i s’havia bregat com a periodista al setmanari *Los Miserables*. A la presó el jove periodista hi va romandre entre gener i abril de 1919. Segons conta en els articles “Vides estrambòtiques”²¹ i “La novel·la d’un crim social”, publicats a *El Escándolo*, quan va entrar a la Model l’ordre del jutge estava equivocada i en lloc de portar-lo al departament de presos polítics el van barrejar amb els bandits joves de la cinquena galeria:

“No em va pesar la seva companyia, perquè amb els polítics m’hagués avorrit i en la disbauxa dels pispes i els afamats em distreia. El doctor Salinas, que era una bona persona, en saber que jo era periodista em va traslladar a la infermeria, on vaig complir tota la

21 Francesc Madrid, *Sang als Drassanes*, A contravent, Barcelona, 2010.

condemna. La presó em va ser profitosa. En general, no puc queixar-me del regime carcerari. Deixant de banda dos o tres incidents greus, la presó em va anar bé i fins i tot en vaig sortir més gras”.

Quan va sortir de la Model, Paco Madrid es trobava als tramvies amb “carteristes simpàtics i ben educats” que es treien el barret i el saludaven: “Jo era llavors l’únic viatger que podia estar segur a la plataforma. La meva cartera no perillava. També és veritat que si me l’haguessin pispada n’haurien tret ben poca cosa”.

Madrid ocupava la cel·la número 78 de la cinquena galeria, la dels delinqüents menors d’edat, els descarats “trinxeraires”. El dia que va ingressar feia fred i es va estirar en un llit tronat, on gairebé no va poder aclucar els ulls, sobresaltat pels crits de “sentinella, alerta!”. I molt de matí, amb l’estrèpit de les reixes que s’obrien: “Semblava que la presó s’enfonsava”. L’ordenança del seu pis li va oferir una novel·la per passar l’estona, un fulletó d’aventures de John C. Raffles. En el seu primer passeig pel pati, que es feia per parelles, li va tocar anar al costat d’un desgraciat ancià malalt, condemnat per haver apunyalat el seu patró, propietari del molí de sal on treballava, que l’havia llençat al carrer com un gos després de 50 anys d’explotació. Dos anys després, Madrid, que no l’havia oblidat, va assistir al seu judici a l’Audiència de Barcelona. En privat, el fiscal va dir que a qui calia empresonar era al patró i va decretar la llibertat del vell.

En un dia assenyalat, aniversari de la República, Paco Madrid va ser convidat a dinar a la cel·la de preferència de Josep Samblancat, en companyia d’un tal Ballesteros, jugador i aventurer, força conegut a Barcelona. Al menú

hi havia carn freda, peix fregit, conserves, pastes, fruites i mitja ampolla de xampany. A les postres va entrar un imitador d’estrelles, homosexual, gros i ple de marques, i els va delectar amb un repertori d’estrelles de *varietés*. Va cantar “El relicario” “amb un delit i una passió profundes” i altres cuplets.

Madrid va fer a la presó bona amistat amb els “invertits”, que li feien gràcia. A la presó “els pobres degenerats, que es pinten els llavis i falsegen el timbre de la veu, eren la riota de tots els presos, excepte dels que no tenint a mà una dona per saciar la crida de la carn, acceptaven l’invertit com una solució”.

Especialitzat en baixos fons, en els quals es movia com peix a l’aigua, el periodista Paco Madrid es capbussava de nit als antres del “Barri Xino”, que va descriure brillantment en els seus articles, fins al 1936, quan va acabar instal·lant-se a Buenos Aires, després de rebre amenaces d’elements de la FAI. Madrid va escriure sobre els “fills del torn”, dipositats en néixer en un forat de l’Hospici del carrer Ramalleres; sobre treballadors rudes i analfabets, explotats com bèsties de càrrega; de la misèria, que engendrava l’anarquisme; de bones persones corrompudes per la pobresa; de criades i mestresses; de dones “deshonrades”. El periodista, fill natural d’una dona dominicana que el va abandonar a la infantesa, sentia una especial compassió per les dones que lluitaven per sobreviure al “Barri Xino”. Va conèixer moltes joves “deshonrades” o abandonades en quedar-se embarassades, violades o enganyades pels seus patrons o els seus promesos, que van acabar sent explotades al prostíbul de la Rosa, a les Drassanes o a sobre del bar La Criolla, al carrer del Cid, o en el més luxós bordell de Madame Petit, a l’Arc del Teatre.

A la presó Model va conèixer molts “invertits”

Confidents i lladregots del Barri Xino

que treballaven al carrer del Cid: la Bella Patata, la Fátima, la Carmen Flores, la Pompeia, la Raquel i la *Rana*, anomenada així perquè va sobreviure al naufragi d'una barca de passeig al port. Va assistir a un ball "d'invertits" al soterrani d'una taverna del Marquès del Duero, on es concentraven fins a dues-centes parelles vestides amb roba de dona, d'esclaves turques, de pageses catalanes o amb vestit de *soirée*, que s'arriscaven a la detenció i a la presó. El carrer del Cid estava dedicat sobretot al sexe homosexual. A la una de la matinada, la rebotiga d'una carnisseria del carrer del Cid es convertia en teatre "de quadres" o escenes pornogràfiques múltiples. Una d'elles representava l'assassinat de Dato.

El periodista va pernoctar una nit a una "casa de dormir", situada entre els carrers Cid i Migdia. Per 60 cèntims es llogava un llit llardós en una gran sala. En registrar-se no calia donar el nom autèntic, amb la qual cosa aquest tipus d'establiments eren un bon recurs perquè els delinqüents s'ocultessin de la policia. Confidents i lladregots freqüentaven la taverna de La Mina o els cafès petits i bruts del carrer del Migdia. D'aquest repertori de locals sortien els "quinzenaires" o presos que residien a la Model per quinzenes, per delictes comuns lleus. Quant als presos governatius, podien estar molts mesos detinguts sense judici i sense cap tipus de garanties processals.

Cada esdeveniment social ocorregut a la ciutat tenia la seva ràpida connexió amb la Model. A la presó coincidien denunciants i denunciats, confidents i valents a sou del Sindicat Lliure, una organització fundada per la patronal catalana per frustrar les iniciatives del moviment obrer. La vaga de La Canadencia, l'empresa Riegos y Fuerzas del Ebro, que va començar el 5 de febrer de 1919 en ser acomiadats vuit empleats

En els seus orígens, les portes de les cel·les, que ara són de ferro, eren de fusta.

passaven quinzenes entre reixes

La Model es va omplir de

Salvador Seguí, El Noi del Sucre, i Francesc Layret, a sota, assassinats per sicaris de la patronal.

que no van acceptar que els rebaixessin el salari, va desembocar en un atur generalitzat que va provocar la declaració de l'estat de guerra i l'ocupació de Barcelona per part de l'exèrcit. A l'agost hi havia uns 15.000 sindicalistes presos, amb la Model i Montjuïc plens a vessar. Entre 1919 i 1922 va ocupar el càrrec de governador civil de Barcelona Severiano Martínez Anido, un personatge que va promoure el pistolerisme i la llei de fugues per reprimir els sindicalistes i protegir els interessos dels empresaris, que aplicaven el locaut o tancament patronal per desactivar les protestes. Martínez Anido va passar a ocupar el Ministeri de Governació entre 1925 i 1929 durant la dictadura de Primo de Rivera, de qui era íntim amic, i el 1936 es va posar a les ordres de Franco.

El periodista Paco Madrid va coincidir a la Model amb Salvador Seguí i Francesc Layret, dos personatges mítics del moviment obrer dels anys 20, que van ser víctimes de les "receptes" de Martínez Anido. Seguí, el Noi del Sucre, va ingressar a la Model l'11 d'agost de 1907, i el gener del 1919 va estar pres al vaixell Pelayo i després de nou va passar a la presó del carrer Entença. Madrid li tenia afecte i el recordava molt jove repartint propaganda revolucionària a les prostitutes del carrer Migdia per emancipar-les. Seguí, un personatge molt estimat i respectat, que havia estat elegit secretari de la CNT, va ser assassinat el 1923 al carrer de la Cadena. El seu assassinat va deslligar una tempesta vermella i negra als carrers de Barcelona. García Oliver conta a les seves memòries²² que Picos, un tossut sabater anarquista, que se li oposava ideològicament amb animositat, en conèixer la mort del Noi es va tirar des de dalt d'una galeria de la Model i va morir a l'acte.

Layret, en canvi, era advocat, defensor de

²² Juan García Oliver, *El eco de los pasos*, Planeta, Barcelona, 2008.

cenetistes presos per conflictes socials

militants cenetistes i diputat al Parlament, i va ser assassinat a trets el 1920 quan l'esposa del seu amic i company d'escola i universitat, Lluís Companys, el recollia en un taxi a la porta del seu bufet al carrer Balmes. Layret, que caminava amb crosses i tenia dificultats per moure's, acudia a fer gestions per a l'alliberament de Companys, que havia estat confinat amb una trentena de figures de les esquerres i el periodisme al vaixell La Giralda rumb al desterrament a Maó.

L'època dels anarquistes

Els anarquistes creien, segons la doctrina de Kropotkin, que la revolució havia de començar demolint les presons, encara que a la pràctica van ser els que les van omplir. A la Model aviat es van convertir en la columna vertebral de la població reclusa. Des del principi es van negar a ser considerats presos polítics encara que haguessin estat empresonats pels delictes de vaga o rebel·lió. Els anarquistes sufragaven els seus comitès d'ajuda als presos o als obrers en vaga, l'edició de les seves publicacions i el manteniment dels seus locals amb les "expropiacions", eufemisme per qualificar els atracaments que cometien i que tenien com a punt de mira les caixes de les pròsperes empreses catalanes a les quals havia beneficiat la neutralitat espanyola a la guerra de 1914-1918. Àngel Pestaña, director de *Solidaritat Obrera* i de tendència moderada, havia advertit que a la CNT havien entrat riuades d'"aquesta classe d'homes que viuen en la frontera indefinida entre treball i delinqüència comuna" i que embeguts d'un "idealisme apocalíptic" manejaven sense por pistoles i bombes.

El 1915, la CNT comptava amb 15.000 afiliats a Catalunya i va començar a estendre's a escala estatal. En un congrés celebrat a Sants el 1918 va adoptar l'estructura de sindicats únics que

reunia totes les organitzacions obreres per facilitar una estratègia basada en l'acció directa i la vaga²³. El sindicalisme va anar adquirint una tendència àcrata que es va convertir en majoritària a causa, entre d'altres raons, del deteriorament de les condicions laborals dels obrers i a la intransigència de la patronal. El 1919 la CNT tenia ja 790.000 afiliats, 427.000 dels quals estaven a Catalunya. La tensió va anar accentuant-se: la mitjana de vagues per any va passar de 53.356, entre 1910 i 1917, a 142.710, entre 1918 i 1923. Entre 1913 i 1918 es van produir 377 agressions, amb morts, ferits o il·lesos.

Entre 1918 i 1923 es van registrar 424 morts per actes de violència: 40, patrons; 42, pistolers del Sindicat Lliure; 168, sindicalistes i anarquistes, i tres advocats obreristes. Van explotar 76 bombes i es van detectar 145 artefactes més sense explotar. A la tradició subversiva àcrata s'unia la postura dels empresaris, que van crear un sindicat groc, el Sindicat Lliure, defensat per pistolers a sou, i que estaven emparats per una política governamental repressiva que els era favorable.

La Model va ser un viver d'anarquistes, des dels tipus autodidactes que preconitzaven la no-violència fins als elements violents que es van enfrontar a trets amb els representants de l'ordre burgès que pretenien enderrocar. En general, sentien certa repugnància per organitzar-se i qüestionaven el principi d'autoritat. De les seves publicacions i de les memòries personals d'alguns dels seus membres pot traçar-se el fresc d'una època turbulenta que es prolongaria fins a la Guerra Civil.

"Tomás Herreros és un dels pocs homes que respecto. Com tots els anarquistes és un home equivocat, però una excel·lent persona", va

²³ María Amalia Pradas, *L'anarquisme i les lluites socials a Barcelona 1918-1923: la repressió obrera i la violència*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003.

escriure Paco Madrid en un dels seus articles. D'aquest home oblidat, que va arribar a tenir un carrer amb el seu nom a Barcelona, es pot dir que és un prototip de llogater intermitent de la Model, on va entrar i va sortir en diverses ocasions, sense cedir ni un pèl en les seves idees. L'historiador Manuel Aisa ha escrit la seva biografia²⁴. Herreros (1877-1937) era un llibreter que tenia el seu lloc en una petita fira que estava davant de la caserna de les Drassanes, a la rambla de Santa Mònica, on venia llibres dels "barbuts" Kropotkin, Bakunin, Marx, Lorenzo o Pi i Margall. Activista de l'anarquisme des de la seva joventut, Herreros va presidir el 1905 la Lliga de Defensa dels Drets de l'Home i administrava els diferents càrrecs que tenia en organitzacions llibertàries des del seu *despatx* en una taula reservada del cafè teatre Circo Español, al llibertari Paral·lel. Va ser tipògraf a *El Progreso*, cofundador de la CNT i va assistir a les reunions embrionàries de la FAI. El 1911 va ser detingut amb Salvador Seguí, Rafael Àvila i Roberto Bueso, entre d'altres militants.

El gener del 1919 "va caure" amb motiu de la vaga de La Canadencs: la Model estava plena a vessar i el van confinar al vaixell Pelayo, primera presó flotant al port de Barcelona, en un sistema que es reproduiria en els moments de massificació i falta d'espai de la presó, com amb la revolució de 1934 i durant la Guerra Civil. Herreros estava a la Model quan va esclatar el cèlebre motí la nit de Nadal de 1919. Amb ell hi havia Ramon Archs, Juan Ferrer i Joan García Oliver. El llibreter va tornar a la presó el 1923, acusat de complicitat en un atracament als cobradors de l'empresa Tabacalera. El van deixar anar al cap de cinc mesos, a principis de juliol, sense que la policia aconseguís proves. Pocs dies després, el 14 de juliol, León Simón, un sicari afiliat al Sindicat Lliure, el va atacar amb un punxó a la seva paradeta de llibres i el va ferir greument. Malgrat les seqüeles de l'atemptat, va seguir col·laborant amb *Solidaritat Obrera* i va morir el 1937.

Ramon Archs (1887-1921) era fill de Manuel

Archs, un anarquista executat a Montjuïc el 1894 en ser acusat falsament de participació a l'atemptat del Liceu de novembre de 1893. Archs El Jove pertanyia a la línia dura llibertària i va estar a la presó el 1910, a causa de la vaga del metall, el 1911 i el 1919, quan presidia el comitè del Sindicat de la Metal·lúrgia, de la línia més dura contra la patronal. Va col·laborar en l'atemptat contra Eduardo Dato el 1921 i el juny del mateix any va ser delatat i detingut per la policia a la plaça Urquinaona. Segons sembla, li van tallar la llengua i va aparèixer al cap de dos dies amb el cos cosit a trets i la cara desfigurada en un descampat.

Un altre dels presos habituals va ser Antoni Sesé, dirigent de la CNT i després de la UGT, que va estar onze mesos a la Model el 1922 i 28 mesos durant la dictadura de Primo de Rivera. Va ser assassinat el maig de 1937 quan anava a prendre possessió com a conseller de la Generalitat.

Una universitat entre reixes

Entre els coreligionaris del llibreter Herreros que el van acompanyar a la presó destaca Joan García Oliver, l'anarcosindicalista autodidacte de Reus que va arribar a ser ministre de Justícia de la República amb el govern de Largo Caballero. García Oliver (1901-1980) va forjar la seva educació a la Model, on va ingressar per primera vegada als 17 anys, després d'una vaga de cambrers que va acabar en baralla entre vaguistes i esquiroles i que es va produir en el marc de l'agitació social causada per la vaga de La Canadencs²⁵:

"Catorze anys de presons i llegint tot el que m'era permès per la disciplina carcerària m'han donat un coneixement general del món i dels humans que l'habiten".

Lector voraç, home prolífic i dialèctic, tossut i orgullós, revolucionari des de la infància, García Oliver va morir a Mèxic pobrament, després

24 Veure referències al web <http://manelaisa.com/>

25 Joan Garcia Oliver, *op. cit.*

Joan García Oliver, el revolucionari anarquista que va ser ministre de Justícia al govern de Negrín.

d'un exili ple de pobresa i derrotes. En les seves memòries recorda el plaer que li produïa, en la soledat de la cel·la, aturar-se en una pàgina i cargolar-se lentament un cigarret: "Llegia i rellegia la pàgina o el paràgraf i finalment encenia el cigarret". A la Model García Oliver va reproduir una sèrie de conferències que va titular *La reconstrucció del món*, amb una durada completa de 30 hores.

En el seu primer ingrés, després de ser fitxat a la comissaria del carrer de Regomir, García Oliver va passar a la presó cel·lular, d'on després de les tasques d'inscripció, gabinet antropomètric i presentació al centre de vigilància, va ser traslladat al taller número 3, que juntament amb el número 2 servia de sala d'estar i de dormitori als presos per qüestions socials. Quan van entrar al taller, García Oliver i un altre company van ser rebuts amb un repertori de cançons revolucionàries, com "Hijos del pueblo" i "La Internacional", i alguns cuplets llavors de moda. Entre rialla i rialla, García Oliver va escoltar uns quants salves a l'anarquia i a la revolució social. El Comitè Propresos –integrat per Cubells, Saranau, Guerrero i Armengol– organitzava la vida dels presos anarquistes. A més del comitè interior n'hi havia un altre d'exterior que s'encarregava de recaptar fons per a l'assistència jurídica, la seva alimentació i benestar físic i fins i tot per pagar el salari setmanal, com si estiguessin treballant. García Oliver va ser designat comissari amb la missió de supervisar les llistes de presos que havien de rebre dues vegades al dia una cistella de menjar de la taverna de Collado, situada davant de la Model, i reunir dades sobre cada nou ingrés i trasllat al correccional conegut també com els tallers: "Els tallers –descriu en les seves memòries el dirigent anarcosindicalista– eren força grans: rectangles de 60 x 40 metres, d'una alçada de cinc metres. En l'angle del fons, un urinari-vàter, excessivament petit per al centenar i escaig de presos que cabia a cada taller. Era el racó més pudent de la sala, al qual ningú volia acostar el seu farcell. Afortunadament uns

En els tallers es produïen vius debats

grans finestrals, amb gruixudes reixes i gelosies, mantenien la sala sense les olors característiques de les aglomeracions humanes”.

A la presó el jove cambrer de Reus va tenir l'oportunitat de conèixer gent peculiar; entre ells, alguns estrangers, com un serbi que s'autodenominava el comte Milorad de Raichievich, que vivia donant conferències sobre la vida a Rússia, la Xina o Japó i que es trobava entre els presos socials per ser sospitós de ser agent dels comunistes russos. El comte anava darrere de García Oliver perquè el posés a la llista dels que rebien la cistella Collado. Quan va sortir en llibertat va abandonar Espanya amb Áurea Cuadrado, una de les companyes anarquistes que visitaven els presos. Un altre estranger va ser un suís socialista revolucionari anomenat Juvenal; segons García Oliver, un dels estrangers deportats a la Rússia bolxevic en un vaixell que va ser enfonsat al mar Negre per l'oficialitat, quan es dirigia al port romanès de Constança.

En els tallers es donaven conferències i es produïen vius debats, ja que hi havia anarquistes cultes i molt ben preparats. “Les nostres conferències no acabaven quan l'orador diu 'he dit'. Llavors era quan es posava interessant l'assumpte: altres companys prenen la paraula per impugnar o donar suport al que deia el conferenciant”, evoca García Oliver. A la Model hi anaven a parar comitès sencers dels sindicats. “Amb raó es deia que el pas per la Model equivalia a un curs intensiu d'estudis superiors de teoria i acció social revolucionàries. La Model, per a molts, era una universitat”.

García Oliver va estar pres a la Model i en altres presons espanyoles. Quan ingressava a la de Barcelona adquiria a l'economat un quart de litre d'alcohol industrial per ruixar les junteres del jaç i calar-hi foc, únic sistema per acabar amb les xinxes. A vegades els traslladaven d'improvís, en corda de presos. Per això els presos governatius es procuraven un gran

Una de les galeries de la Model poc després de la seva obertura.

mocador per embolicar com una motxilla, amb una manta, una tovallola, una muda de roba interior, sabó, brotxa i màquina d'afaitar. Com altres represaliats polítics, aconsellava utilitzar el temps de manera disciplinada per no embogir: “Toc de diana: aixecar-se del llit, arreglar el matalàs i penjar el jaç; escombrar la cel·la; mitja hora de gimnàstica; dutxa freda; recollida de l'aigua de la dutxa; lectura; esmorzar i sortida a passeig; lectura fins al menjar; passeig i menjar de la tarda; lectura fins a l'hora de ficar-se al llit; toc de silenci; dormir fins a l'hora de la diana”.

Però les condicions de vida a la Model podien acabar amb el més esforçat militant. Alguns no suportaven estar presos, entrar i sortir de la Model per ser activistes, repartir pasquins o assistir a trobades clandestines els dissabtes i diumenges als boscos de Vallvidrera i les

Panoràmica de l'ala dreta de la planta de la sisena galeria en el seu estat actual.

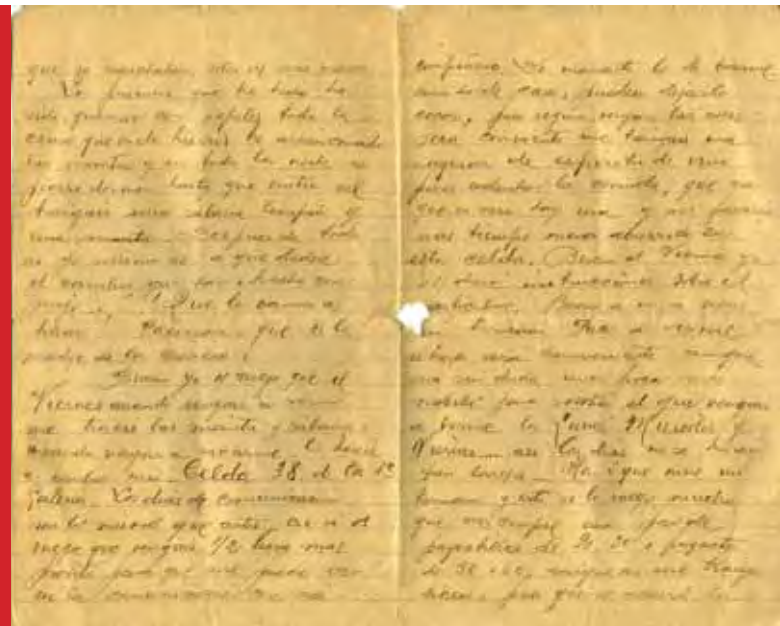
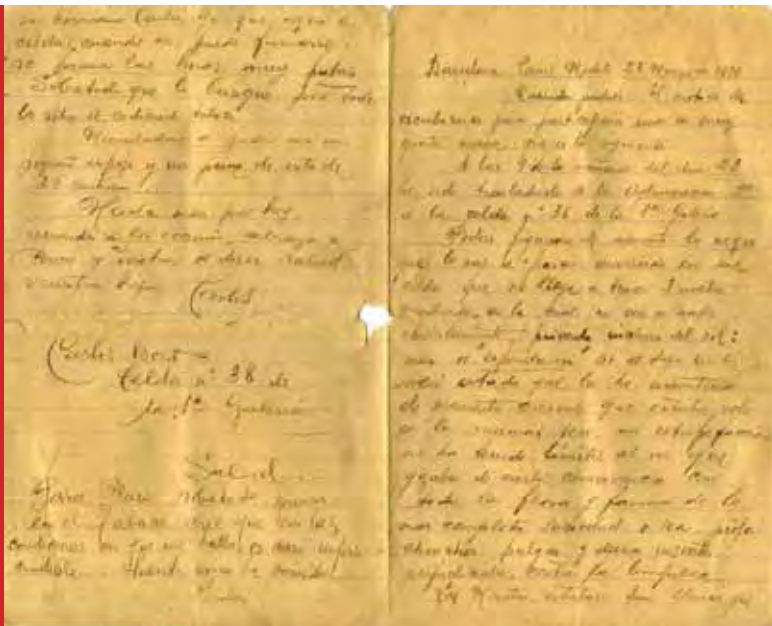
Planes. Optaven per quedar-se a la rereguarda pagant les quotes però sense significar-se massa. García Oliver sosté que hi va haver moltes pèrdues de militants per la por de tornar al carrer d'Entença.

El motí del Nadal de 1919

L'agost de 1919, en ple estiu, quan les males condicions de salubritat s'accentuaven a causa de la calor, que convertia en un forn les galeries, els presos socials del correccional es van amotinar i van reclamar millores en les seves condicions d'alimentació i higiene. Al motí s'hi van sumar els preventius. A la tardor de 1919 la presó estava tan plena que amb prou feines s'aconseguia mantenir els serveis bàsics amb un pressupost més que magre. La nit de Nadal d'aquest any es va produir un altre motí

durament reprimit. El director Artigas, antic mestre de l'Escola de Criminologia, sostenia que el pres estava injustament privat de llibertat si la seva situació era la d'inculpat o governatiu. Però havia estat substituït per Álvarez Robles, un funcionari amb fama d'intolerant que procedia del presidi de Figueres i que va endurir les condicions dels presos anul·lant-los els privilegis aconseguits amb esforç.

El motí, segons el testimoni de García Oliver, va ser iniciat pels presos comuns, inclòs algun confident de la direcció, però va acabar com una resposta dels presos socials als intents de la direcció de muntar una campanya de provocacions perquè entrés l'exèrcit a posar ordre, cosa que finalment va succeir. Els presos de les galeries van començar a colpejar les portes de les seves cel·les, protegides amb xapes d'acer. Quan va cessar l'estrèpit, van començar

les descàrregues de fuselleria i grups d'oficials de presons armats amb barres de ferro van entrar a les cel·les marcades amb una creu feta amb guix. Allà, el pres era colpejat amb acarnissament i acabava a la infermeria. “Mai no vam saber quants van ser els morts ni de qui eren els cadàvers que van treure les nits següents”, diu García Oliver. El balanç va ser el final de la disciplinada comuna anarquista entre reixes. Els presos dels tallers van ser confinats a les cel·les. Va haver-hi més de seixanta ferits i el règim disciplinari es va endurir tornant a la recepta de 22 hores de soledat i dues hores de passeig silenciós a les sinistres *galápagos*.

Les cartes de Carles Bort

Un jove anarquista del barri barceloní de Gràcia, de 20 anys, Carles Bort, va viure aquesta nova època repressiva. Bort va ser detingut el 4 de gener de 1920 al carrer de Torrent de l'Olla, durant un locaut de la patronal, i va ingressar a la Model com a pres governatiu. El 29 de novembre del mateix any, quan ja havia estat posat en llibertat, va patir un atemptat al bar Vicens del carrer de Salmerón a mans de pistolers del Sindicat. El

seu pare, Enric Bort i Mas, també anarquista, va influir perquè s'allistés a la Legió d'Àfrica, i així escapar-se dels homes de l'antic comissari de policia i espia Manuel Bravo Portillo, que l'havien intentat assassinar de nou a l'hospital on es refeia. A Àfrica va viure el desastre d'Anual, però va emmalaltir i va haver de tornar a Barcelona, on va morir el 1923.

La seva família va conservar les cartes que Bort va escriure des de la Model, en una capsula de cigars guardada amb retalls de diaris i novel·les populars molt descolorides²⁶. Com molts nois de la seva generació, Carles Bort s'autoeducava llegint Kropotkin, Bakunin i Malatesta. Escrivia amb certa excel·lència i va enviar diversos articles a la premsa madrilenya. En el revers d'algunes cartes figuren pensaments i poemes, copiats de la premsa popular o recollits d'altres presos. Un d'ells es titula “Margarita Gautier” – “flor d'estufa, joguina d'elegàncies que viu entre flors i encaixos” – i revela el gust de l'època, entre sentimental i costumista, que també arrasava al preventori.

“Mai com en aquells moments he sentit el glaçat (*sic*) fred dels fusells acostar-se a la meua cara”,

²⁶ Les cartes de Carles Bort van ser dipositades pel seu nebot-nét a l'Ateneu Enciclopèdic Popular de Barcelona.

Carles Bort, un jove anarquista de 20 anys, de Gràcia, va descriure la vida a la presó a les cartes que enviava a la seva família. Detingut el 4 de gener de 1920, va ocupar la cel·la 38 de la primera galeria. Les xinxes, el menjar i la manca de tabac van ser les seves preocupacions quotidianes.

ATENEU ENCICLOPÈDIC POPULAR

va escriure a la llarga carta on contava als seus pares la seva detenció a càrrec de cinc parelles de la Guàrdia Civil. Conduït a la comissaria del carrer de Puigmartí es va trobar amb els companys José Canela, Ramón Majoral, Luis Méndez i José Brotons. Traslladats a direcció, van ser fitxats al gabinet antropomètric i conduïts a la presó Model.

En la captivitat, el jove anarquista va mantenir força activitat segons es desprèn dels documents que es conserven. Hi ha un esborrany manuscrit d'un article signat per Carles Bort, "pres social", i dirigit a *El Diluvio*, titulat "Oh, la llei, la justícia!":

"Estem acostumats per fútils motius, a freqüentar aquesta Bastilla, estem acostumats al constant règim d'excepció a què se'ns té condemnats. Estem acostumats a totes les arbitràries mesures. Però al que no estem acostumats és a ser juguina d'un governador i encara menys de la patronal que és com si diguéssim el mateix. Fins quan? Des de fa tres mesos ens trobem detinguts en aquesta presó uns 500 companys als quals se'ns té empresonats sense que la majoria encara ara sapiguem a què s'atribueix la nostra injustificada detenció".

En un pamflet dirigit als companys de la dependència Mercantil, on havia de treballar o tenir amics, Bort els reprotxa: "Mentre la Bastilla s'omple de companys virils i entusiastes, posseïts d'una rebel·lia magnífica, contra la tirania dels governs i dels fuets de la burgesia, els condemneu al més negre oblit oblidant-los moral i materialment".

Un altre document, signat per Bort, Manuel Salvador i el llibreter Tomás Herreros, es dirigeix al director general del cos de presons de Madrid en els següents termes:

"Els presos per qüestions socials de la presó Model de Barcelona diem que davant el requeriment del director d'aquest establiment per contribuir a l'erecció d'una làpida a qui

va ser gran humanista i exímia escriptora Concepción Arenal, la noble labor de la qual en pro de la regeneració del règim carcerari i millora per als reclusos estem agraïts, nosaltres que hem llegit els seus llibres on es respira un noble anhel humanitari i una justícia inexcusable en les seves doctrines [...] Nosaltres no pensem contribuir perquè entenem que el règim carcerari és ple d'atropellaments i arbitrietats gens d'acord amb les sanes doctrines de Concepción Arenal”.

Amb aquesta negativa, Bort i els seus companys es van oposar a l'aportació estipulada de 10 cèntims per reclus, com a contribució al finançament de la làpida.

En un altre text Bort denuncia també les manipulacions de la premsa: “La brigada d'investigació patronal, vull dir criminal, va detenir abans-d'ahir els companys Masachs i Playans, i els diaris venuts a l'or burgès suposen una resistència d'aquests companys fins al punt que segons ells Masachs va arribar a produir lesions als que anaven en la seva persecució. No contents amb la seva detenció injustificada va ser bàrbarament apallissat. Mentre a la ciutat es comenten robatoris d'importància, campen al seu capritx una sèrie d'apatxes”.

Conforme van passar els mesos d'internament a la Model el jove Bort es va mostrar desanimat en alguns moments. En una carta del 12 de març de 1920 es va molestar amb la seva mare, que culpava un company de la seva detenció: “Sempre heu de ser les dones les que heu d'enredar les coses”. A les cartes demanava raimes de paper i llibres com *El dolor universal*, de Sebastián Faure, i *El tablado de Arlequín*, de Pío Baroja.

En una carta amb data de 28 de març de 1920 explica a la seva família que ha estat traslladat de l'aglomeració 2a –Bort es refereix

al correccional, on els presos podien fer vida comunitària– a la cel·la número 38 de la primera galeria, “que no arriba a tenir tres metres quadrats”:

“Us espantaríeu [...] Primer vaig creure que estava sol però la meva estupefacció no ha tingut límits en veure que gaudia de certa connivència amb tota la flora i fauna de la més completa brutícia, és a dir, polls, xinxes i altres insectes perjudicials contra la neteja. Les mantes estaven tan plenes que se n'anaven soles de les meves mans. El primer que he fet ha estat cremar amb papers tot el llit, que és de ferro. He arraconat les mantes i en tota la nit no penso dormir fins que em porteu un llençol net i una manta. Després de tot ni jo mateix sé a què obeeix el canvi que han fet amb mi. Què hi farem! Pacència, que és la mare de la ciència!”.

El noi demana una màquina “d'esperit de vi” per escalfar el menjar “i així passaria el temps menys avorrit en aquesta cel·la”. Prega al seu germà Paco que el visiti i li compri “un parell de paquets de 20, 30, o paquets de 50 o 60 [...] ja que aquí a la cel·la quan no es pot fumar es passen les hores molt putes”. També demana un petit mirall i una pinta “d'aquestes de 25 cèntims”. I una postdata per al seu germà: “Sobretot pensa en el tabac, creu que en les condicions en què em trobo, és gairebé imprescindible, tant com el menjar”. En una altra carta Carles Bort es mostra una mica exigent:

“Primer i principal és convenient que el menjar estigui aquí a la presó cada dia a les 11.30 en punt, del contrari tardarien molt a dur-me'l. És preferible que dos o tres dies a la setmana variis de menú, que després no resulti que em portis cada dia escudella.

Estic llegint La República de Plató, de

Seria també molt convenient que em porteu cada dia o dia per altre una mica de cafè en una ampolla. Total us pot costar 0,15 o 0,20 cèntims. El meu pare que no s'oblidi de les novel·les curtes, que n'envii 20 o 30. Seria convenient que em busquésiu alguna feina a fer des d'aquí, per exemple, rebuts d'alguna germandat”.

Bort ja es troba millor perquè la cel·la, a la qual s'ha acostumat, està més neta i rebutja les taronges que li envien “perquè en aquest temps no valen res”. S'acomiada amb la salutació llibertària, “Salut”, prometent “que farà bondat”.

El 30 de març és amable amb la seva mare: “Se la felicita per l'escudella ja que avui hera (*sic*) molt bona [...] Però m'ha portat massa cigrons, una altra vegada porti'm un plat ja que m'he trobat amb un maremàgnum”. Uns dies més tard torna el desànim i demana que se li enviïn novel·les curtes: “Estic llegint *La República* de Plató, de la biblioteca de la presó”. Bort demana a la seva família exemplars de *La Vanguardia*, una geografia i una història d'Espanya.

El 28 de maig està molt desanimat, queixós. Insisteix que la seva mare “s'abstingui” de parlar d'ell perquè no se n'assabenti tot el barri: “Porteu-me tabac, les espardenyas no m'agraden, però un cop fet, ja està fet”. I firma en broma a la “Pensió Model. Quart 38. No hi ha ascensor”.

Esperançat amb la possibilitat de quedar en llibertat, Bort escriu: “Avui envio en el cistell la garibaldina, la samarreta, l'armilla, per començar a desallotjar la cel·la per si de cas Salvatierra [el governador] s'enrecorda que jo estava en aquest ergàstul... Envio també la tassa i un plat [...]. Feu vots a Sant Josep de la Muntanya perquè se'n recordi d'aquest humil pecador així a la terra com al cel”.

Les cel·les de la sisena galeria tenen doble porta de ferro i reixes per més seguretat.

Carles Bort va enviar al seu pare una última carta des de Ceuta, on havia prosperat com a soldat i havia adquirit algunes responsabilitats, abans d'emmalaltir i tornar a Barcelona, on va morir al cap de pocs mesos. La missiva té data de 5 d'octubre de 1922 a l'Hospital Doker, de Ceuta, on esperava la declaració d'inútil total per part del tribunal militar. Aquell jove guapo, bromista i intel·ligent, segurament molt malalt de tuberculosi, que va poder contraure a la presó, escriu amb la lletra tremolosa d'un vell:

“Sembla que es tracta d'alguna cosa més seriosa que la bronquitis, jo no sé com he arribat a posar-me tan malalt del pit. Si el meu pare que venia a veure'm a les nits a casa veies com respirava s'horrortzaria per la manera com respiro, tinc molta fatiga. Si vinc a casa quedareu parats, no tinc més que ossos. Menjo bistec, tres ous ferrats, fruita i cervesa. Jo tinc molta gana però a l'estómac no tot se li posa bé”.

Els pistolers del sindicat lliure

Els anarquistes disposaven d'una ben muntada xarxa de suport als seus presos, no només econòmica, aconseguida a base de solidaritat i atracaments, sinó també propagandística. Com a exemple, la caixa de resistència per recolzar els vaguistes de La Canadencs arribava a contenir en una setmana 50.000 pessetes, una quantitat enorme per a l'època. Un petit llibret²⁷, editat pel Comitè Propresos i dedicat a “les víctimes de la repressió espanyola”, il·lustra la situació d'extrema violència que existia entre 1920 i 1922, el “terror blanc” auspiciat pel governador Martínez Anido, que va omplir la “Bastilla catalana” de presos.

La publicació dona puntual compte dels sindicalistes detinguts i dels assassinats pels pistolers del Sindicat Lliure liderats per un personatge que es feia dir baró de Koenig,

però la identitat real del qual era la de Friedrich Stallmann, jugador i estafador al servei del policia Bravo Portillo. En el seu anònim preàmbul, l'opuscle assenyala el següent:

“En la repressió soferta per nosaltres s'han vulnerat totes les lleis, tots els principis fonamentals de la societat burgesa. Els magistrats no han desenvolupat la seva funció; davant els sabres i els fusells, la dignitat de la toga es va esfumar. Davant la mirada de Martínez Anido, general governador, la Jurisprudència ha retrocedit espantada, servil, sense dignitat. Els jutges, fiscals i advocats (llevat d'algunes honroses excepcions) han demostrat ser pusil·lànimes, incapaçs, que no tenen valor per a la missió que havien de complir [...] Tot el dret vigent espanyol ha estat conculcat, vilipendiat, oblidat segons quina fos la condició del delinqüent”.

En el llibret s'esmenta el cas de Sebastián Guardia, detingut la nit del 6 de novembre de 1920. Li van trobar papers “sense importància” i una pistola “de tipus primitiu, que servia de martell a les necessitats de la casa”. Va quedar com a pres governatiu, de la mateixa manera que Vicente Cervera, pres des del 26 de novembre de 1920, condemnat a 14 anys per l'atemptat frustrat en la persona del propietari de l'Hotel Continental. Va curar a la presó les ferides de les seves cames a causa dels trets i les que li van causar els cops que va rebre a Direcció amb una espècie de “puny metàl·lic”. El 19 d'octubre de 1920 va ingressar a la Model Jaime Martínez Palau, processat per suposats trets a la policia, encara que ell els implicava a la banda del baró de Koenig. Quinze mesos després, el 1921 va ser traslladat a Direcció on “va ser bàrbarament apallissat, deixant el seu cos a força de cops de color violeta, morat, gairebé negre”. El van amenaçar amb la llei de fugues i “davant la seva enteresa i gallardia” va ser tornat a la nit a la Model on els companys de galeria no el van reconèixer de tan desfigurat com estava.

²⁷ Comitè Propresos, *Nuestro folleto. Ideas. Tragedia. “Remember” 1920-1922*, Impremta “El treball”, Manresa, 1923.

L'hora del pati, el moment per assaborir l'activitat de lleure i l'esport.

Al carrer Viladomat va ser detingut amb altres coreligionaris Acrato Vidal, acusat d'un atemptat contra uns treballadors del diari *La Publicitat*. El 26 de febrer Acrato va ser conduït al "calvari dels obrers barcelonins", rigorosament incomunicat. A Acrato l'acusava Leonardo García, expulsat del sindicat el 1920 per haver ingressat a la banda del baró de Koenig. A la Model va rebre la visita d'un home ben vestit que li va oferir diners i passaports si declarava que Evelio Boal era president del Sindicat d'Arts Gràfiques i, per tant, qui havia ordenat els assassinats dels treballadors de *La Publicitat*. Un grup d'anarquistes de cognom Villanueva, Parra, Llorens, Gomar, Peris i Paniellos estaven prenent cafè a El Español, el 18 de gener de 1921, quan els van detenir. Els van pegar amb un bastó curt i gros de goma, el xarlot. El 20 de gener, a les dues de la matinada, Parra, Gomar, Peris i Villanueva, per ordre del comissari Arlegui, van ser trets de la Prefectura cap a la Model. Arribats al carrer Calàbria, els va caure una pluja de bales. Va sobreviure Parra, que va quedar greument ferit, però va poder explicar-

ho. Era l'inici de la llei de fugues, un mètode expeditiu per eliminar elements indesitjables que es va cobrar la seva primera víctima amb Gregorio Daura Raduá, a qui van eliminar prop de la Monumental.

Juan Gusi va ser detingut l'1 de juliol acusat de fabricar bombes en una barraca d'un planter de Montjuïc. Magín Marimón va ser brutalment apallissat amb l'aplicació de corrents elèctriques als testicles i canells. Vomitant sang, va estar 44 dies incomunicat a la Model. Fernando Sánchez Raja, detingut el 14 de maig de 1921, va passar moltes setmanes a la infermeria després del seu pas per direcció. El metge de la Model va lliurar un certificat que exposava el llastimós estat en què van arribar Francisco Enrich i Antonio Vicente, detinguts el desembre de 1919 pel baró de Koenig i els seus sequaços en negar-se a ingressar en el seu "Club de confidents i assassins Koenig".

Segons el llibre, editat pel Comitè Propresos, el fet de romandre a la Model no era garantia d'esquivar la llei de fugues. Els presos Boal, Feliu i Domínguez, que romanien en cel-les

individuals, van rebre el 17 de juny de 1921 a les dotze de la nit l'ordre de vestir-se perquè se n'anaven al carrer. Van recollir els seus béns, van passar pel gabinet antropomètric i es van dirigir a les oficines de direcció per canviar els "tiquets" per la moneda corresponent i signar el preceptiu rebut. Van sortir des del pati de la Model i Boal i Feliu van ser assassinats a trets, pel que sembla per pistolers del Sindicat Lliure. Segons una confidència recollida en aquest llibret, en el registre de la presó no figurava la seva sortida com a "llibertat", sinó com "a lliurar".

La llei de fugues com a "solució final" havia estat clarament definida pel capità general de València i després dictador Miguel Primo de Rivera al president del Govern Eduardo Dato en una carta: "una batuda, un trasllat, un intent de fuga i uns tirs començaran a resoldre el problema".²⁸

Un altre cas singular que esmenta el Comitè Propresos és el d'Inocencio Feced, a qui van torturar a comissaria, lligant-li un cinturó amb claus i una espècie de cargol que anaven prement fins que les pues se li clavaven a la carn i perdia el sentit, sense que a la Model li donessin atenció mèdica. Feced està inscrit a la llista negra dels anarquistes. Va trair els seus companys i es va fer pistolero del Sindicat Lliure, un canvi de pell ideològic que no era infreqüent en un ambient crispat i incert on es compraven barates les consciències. Tres anys després d'haver patit tortures com a víctima anarquista, se'l va identificar com a autor material de l'assassinat de Salvador Seguí, el Noi del Sucre, al carrer de Cadena, cantonada amb Sant Rafael, el 10 de març de 1923.

El fitxer Lasarte

Una de les poques fitxes personals de la presó Model que es conserven de la seva primera època data de 1916. Identifica les senyes personals d'un jornalero de 27 anys, pres per sedició. Porta el segell de la presó cel·lular de

²⁸ María Amalia Pradas, *op. cit.*

Inocencio Feced, que va trair els anarquistes per convertir-se en pistolero del Sindicat Lliure.

Portada del llibre que denunciava l'existència del fitxer Lasarte, on constaven les dades de 6.000 obrers i dirigents sindicals; entre ells, els d'Andreu Nin.

Barcelona i està reproduïda a *Los archivos del terrorismo blanco*²⁹, un llibre que revela part del contingut del fitxer Lasarte.

El 1920 el general Miguel Primo de Rivera, a través del governador de Barcelona Martínez Anido, va promoure la creació d'un arxiu o fitxer de presumptes delinqüents i terroristes, sota la direcció dels comandants Linares i Pérez Garberi, el capità Julio de Lasarte, l'inspector de policia Ramón Alix i el policia Molina. El fet que la fitxa del jornalер formés part del fitxer Lasarte revela la dependència existent entre la Model i la Direcció de Policia de Barcelona, no només afí al dictador, sinó bel·ligerant en la guerra bruta contra les organitzacions d'esquerres.

El capità Lasarte actuava com a recopilador de noms per al fitxer, que constava de 6.000 fitxes personals, on figuraven les dades personals del delinqüent, la seva filiació política i en alguns casos, com en el d'Andreu Nin o Àngel Samblancat, la fotografia. L'arxiu es nodria de delacions de confidents. El cap dels confidents era Bertran i Musitu, un prohóm de la burgesia catalana que durant la Guerra Civil va crear una xarxa d'espionatge, el SIFNE, en suport de Franco. Les tarifes per pagar els confidents estaven estipulades d'aquesta manera: ordenança, 50 pessetes setmanals; periodista, 75; membre de la CNT, 75 pessetes. A la llista de "pistolers perillosos" figuraven, entre una dotzena de noms, els de Lluís Companys, domiciliat a Sepúlveda 95, i Joan Casanovas, domiciliat a Corts 531, 3a.

Garrot vil

Les dures condicions que havia imposat el director Álvarez Robles en la direcció de la presó es van atenuar a partir de 1922 amb la seva substitució. Després de la caiguda del govern Maura, el nou cap de govern, Sánchez Guerra, va restaurar les garanties constitucionals. Els presos governatius que no

havien estat posats a disposició judicial van quedar en llibertat en petits grups, la qual cosa va alliberar les dependències penitenciàries de l'enquistada massificació. L'octubre d'aquell any el Ministeri de Gràcia i Justícia va passar a exercir l'administració econòmica de la Model, tasca que fins aleshores havia realitzat un patronat institucional barceloní amb no poques dificultats econòmiques³⁰, que es veïen reflectides en una greu desatenció cap als presos. Llavors a la Model hi havia menys de mil presos, que rebien en teoria un menú alimentari de mig quilo de pa, 90 grams de cigrons, 70 de mongetes, 400 de patates, 38 de cansalada i 50 de fideus, segons el corresponent llibre d'actes. Les condicions dels presos es van suavitzar, però van arribar noves execucions per garrot vil, les primeres des de la mort de Joan Rull el 1908.

El 9 de maig de 1922³¹ es va produir una triple execució al pati de la quarta galeria, a l'angle de la cantonada de Rosselló amb Llançà, el punt exacte on va morir Joan Rull. Van ser executats per garrot vil Victòrio Sabater, *El Bicho*, i Martín Martí, per l'assassinat del fabricant de Sabadell, Teodoro Jenni, i Alfonso Altimira Olivenza, condemnat per parricidi.

A la Model es van suspendre les comunicacions i els tocs de diana, i un estrany silenci es va apoderar de les galeries. Els tres reus es van confessar i van assistir a missa a les tres i a les cinc de la matinada, esperant un possible indult, acompanyats en tot moment pel director Luís Ochaíta i diversos funcionaris i germans de la Caritat. Fumaven de manera compulsiva i bevien gasosa. Martí va dir que no sortiria de la cel·la si no li permetien casar-se amb la seva xicota, Rosa Cañellas, i reconèixer el fill de tots dos, Pepito, de tres anys. El capellà Jacinto Santías va celebrar el casament després de la qual cosa Martí va lliurar a la seva dona unes joguines que havia tallat per a en Pepito en els

30 Oriol Junqueras, *La presó Model entre 1914-1936*, a Cèlia Cañellas et al., *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

31 *La Vanguardia*, 10 de maig de 1922.

29 Pedro Foix (Delaville), *Los archivos del terrorismo blanco*, Edicions Ariel, Barcelona, 1931.

27 mesos d'empresonament i un quadre de la Sagrada Família que adornava la seva cel·la. Rosa Cañellas va patir una síncope en sortir de la Model i va ser conduïda a una taverna pròxima. A mig matí, Sabater es va acomiadar de Martí. Després d'estrènyer-li la mà li va dir: "Que vagi bé!".

A Alfonso Altimira, el primer a morir, no el va visitar ningú. Va fumar un gran cigar havà abans de sortir al pati, on s'havia muntat ja un patíbul, un pal de fusta amb una argolla que manejaria el botxí Gregorio Mayoral. Altimira no s'havia afaitat i vestia brusa negra, pantalons de pana i espadenyes blanques totalment trencades. Va besar el crucifix i assegut en el patíbul li van posar un escapulari, el van lligar de peus i mans amb una corda i el van subjectar al pal amb una corretja que li subjectava el pit. Pocs minuts després va arribar Victorio Sabater, vestit amb pantalons de mecànic, es va negar a besar el crucifix que li mostraven els capellans i tampoc va voler que li cobrissin el cap amb una caputxa negra. Va fumar un cigarret i va preguntar al botxí: "Tens fills? Joque et compadeixo perquè amb tu ho han de passar molt malament". Després li va regalar una taronja que li havia lliurat la seva mare. La seva execució va començar a les 12.37. Els metges van certificar la seva mort a les 12.45 h. Martín Martí, de 25 anys, era el més afligit. Plorant, va morir oprimint a la mà una estampa de la Puríssima. O aquesta va ser la versió oficial, la que es va transmetre a la premsa.

El 10 de novembre de 1924 van ser executats a la fatídica cantonada de Rosselló amb Llançà dos anarquistes més, José Llácer i Juan Montejo, acusats d'haver participat en l'assalt a la caserna de les Drassanes que va causar la mort del guàrdia de seguretat Bruno López³². Els atribuïen també la mort del botxí de Barcelona.

³² La Vanguardia, 11 de novembre de 1924.

Els reus van ocupar les cel·les 102 i 104 de la segona galeria, destinada als presos menors, que romanien amb les portes obertes, i després, quan es va saber que no arribaria l'indult, van ser traslladats a les cel·les 2 i 4 del departament de polítics. Conversant amb alguns funcionaris, José Llácer, corredor de mobles, de 30 anys, els va dir: "Com que no es mor ningú més que una vegada, m'és igual fer-ho en un palau que en un patíbul". Després va ordenar que traguessin el crucifix que havien col·locat a la cel·la i va rebutjar l'auxili dels capellans. Les execucions es van portar a terme a les set del matí, el 10 de novembre. Immediatament es va hissar la bandera negra. La militant anarquista Lola Iturbe va passar la nit a la capella amb els seus dos coreligionaris i va publicar a *Solidaridad Obrera* les seves impressions, amb el pseudònim de Kyralina, que donaven una imatge menys resignada dels reus. Llácer va escopir al botxí de Burgos que l'anava a executar. Va fer testament en el qual demanava a la seva dona que eduqués als seus fills en l'ideari llibertari. Ella no va poder acompanyar-lo perquè es va posar de part aquella nit i va perdre els bessons que esperava. Montejo va cridar: "Visca l'anarquia!", abans que el botxí accionés l'argolla que li trencaria el coll.

El mes de març del 1925 dos anarquistes més es van salvar *in extremis* de ser executats. Josep Aracil i Antoni Devesa havien estat condemnats a mort, acusats de complicitat en un atracament que es va produir el setembre de 1923 a la Caixa d'Estalvis de Terrassa, en el qual durant el tiroteig va morir el membre del sometent, Joan Castella. Pel mateix delictes havien estat jutjats en consell de guerra i condemnats Josep Saleta i Pasqual Aguirre, executats a Terrassa després de quatre dies del succés. Aracil, de sobrenom *Pepín*, i Devesa, un electricista anomenat el Nano de la Rosquilla, que havia intervingut en un atemptat frustrat

Victorio Sabater va regalar al botxí

contra Martínez Anido, i la coartada del qual explicava amb tot luxe de detalls un passeig per Barcelona³³, es trobaven el 29 de febrer en dues cel·les del departament de polítics de la Model habilitades com a capelles.

Durant la llarga nit³⁴ Devesa es va casar pel civil amb la seva companya i va fer testament deixant com a hereu el seu fill. Tots dos van haver de recórrer als seus advocats perquè els salvessin del constant setge dels germans de la Pau i la Caritat, i d'altres religiosos que tractaven que arribessin al patíbul reintegrats en la fe catòlica. Van elegir el menú del seu últim sopar: conill fregit amb patates, coloms en salsa, ous, fruita i una ampolla de Chartreuse: "Com que avui paga l'Estat anem a fer un banquet", van dir els reus, segons els testimonis. Mentrestant s'intensificaven les gestions per evitar l'execució. Durant els dies anteriors s'havien presentat a capitania general nombroses peticions d'indult particulars i col·lectives; entre elles, de les principals fàbriques del cinturó obrer de Barcelona, la qual cosa inquietava les autoritats, temoroses d'una revolta. El dirigent sindicalista Ángel Pestaña, que estava empresonat a la Model, va cridar amb urgència el jutge militar per declarar que els reus no havien pogut estar a Terrassa el mateix dia ja que estaven a Cartagena cometent un altre atracament per ordre de la CNT. L'1 de març, el jutge militar Pérez Garbet va arribar en motocicleta a la Model amb la notícia de l'indult, ratificat pel Rei a proposta de Primo de Rivera. La Model va esclatar en aplaudiments. Aracil i Devesa van seguir a la presó, en compliment de cadena perpètua, fins al 1931. Devesa va seguir en actiu i tornarem a trobar-lo a la Model.

L'assumpte del robatori de la Caixa d'Estalvis

33 *ABC*, 20 d'agost de 1924.

34 *La Vanguardia*, 3 de març de 1925.

de Terrassa va tenir un gran ressò i va arribar a desbancar dels titulars de premsa madrilenya el procés per l'atemptat contra Eduardo Dato. El robatori es va produir una setmana després del cop d'Estat de Primo de Rivera, al feu egarenc d'Alfonso Sala, un polític monàrquic i espanyolista a qui el dictador va nomenar el gener del 1924 president de la Mancomunitat, obrint la veda cap a la repressió del catalanisme. Primo de Rivera s'havia proposat acabar amb els desordres del proletariat. El maig de 1924 la CNT va haver de passar a la clandestinitat per no presentar els seus llibres de comptabilitat a la policia, segons una norma imposada per la dictadura. L'agost de 1925 va ser passat pel garrot a la Model José Didon, condemnat per violació i assassinat, sense que la seva mort commogué ningú ni mereixés un entrefilet a la premsa.

A l'interior de la Model, el setembre de 1923, arran del cop d'estat de Primo de Rivera, s'havien endurit de nou les condicions socials. Per fer forat als nouvinguts, entre els quals es comptaven nombrosos catalanistes, s'havien suprimit les impopulars *galápagos*. L'agost de 1924 els dirigents polítics opositors al règim estaven concentrats a la tercera galeria, on organitzaven debats, sessions de gimnàstica o escacs. Els presos anarquistes preferien compartir la seva sort amb la dels presos comuns, sense distincions. La cinquena galeria es destinava a cel·les de preferència, on després de pagar una quota els presos, generalment metges, periodistes o advocats, i entre els quals es trobava Lluís Companys, disposaven de més comunicacions i llum elèctrica fins a les deu de la nit.

Un d'aquests presos va ser el doctor Miquel Baltà³⁵, que va romandre tres anys a la Model com a preventiu, sense judici ni acusació. Baltà va convertir la seva cel·la en un despatx

35 Oriol Junqueres, *op. cit.*

una taronja abans de ser executat

biblioteca, on tenia un aparell de ràdio i on va escriure les seves *Monografías médicas* i col·laboracions periodístiques que signava amb pseudònim. Com que les cel·les preferents podien estar obertes de dia, les xerrades i debats eren constants.

Comptes i subministraments

Els diaris principals de la presó³⁶ esmenten el 1925 el taller d'espardenyeria, que seguia funcionant a la Model des de 1909. En aquests llibres figuren els subministraments, els salaris i preus que gestionava l'administració del centre:

El llibre més gran registrava puntualment els "peculis", una espècie de comptes corrents interns dels presos. El desembre de 1926 aquest concepte ascendia a 9.769 pessetes. L'administració tancava l'any amb un pressupost de 653.147,75. Cal tenir en compte que estaven incloses les despeses de les presons d'Arenys, Berga, Granollers, Igualada, Manresa, Mataró, Sant Feliu i la presó de dones de Barcelona.

La lectura dels llibres d'administració ofereix un panorama força plural dels comerços que subministraven a la presó. La Casa Alemany proporcionava bruses i camises i la tela per

La Model. Subministraments, salaris i preus (1925-1926)

Nom	Preu	Concepte
S. Blasco	99 pessetes	Reparació de persianes
Sebras i Argemí	244 pessetes	Arranjament de màrfegues
J. Oliver	139 pessetes	Escombres i fregalls
<i>Desconegut</i>	65 pessetes	Cera per al culte
M. Montesinos	60 pessetes	Donar corda al rellotge de la torre del pati
<i>Desconegut</i>	50 pessetes	Arreglar la màquina d'escriure Underwood
<i>La Gaceta de Madrid</i>	20 pessetes	Subscripció trimestral
Bugaderes, ferrer i electricista	80 pessetes	Treballs diversos
Els barbers	131,56 pessetes	Jornal setmanal
Rubin de Celis	36 pessetes	Llet subministrada a la infermeria
Companyia d'aigua potable	1.192,50 pessetes	Rebut mesos maig i juny
Companyia fluid elèctric	1.224,95 pessetes	Rebut mesos maig i juny
<i>Desconegut</i>	129 pessetes	Espardenyes (agost 1926)
<i>Desconegut</i>	375 pessetes	Sabó (agost 1926)
<i>Desconegut</i>	18,50 pessetes	Afilar les navalles (setembre 1926)
<i>Desconegut</i>	8.000 pessetes	Alimentació (desembre 1926)
<i>Desconegut</i>	72,73 pessetes	Medicaments (desembre 1926)

36 ANC. Fons 336. Diaris 110.

Aglomeració davant la Model amb motiu de l'indult, obtingut el mes d'abril de 1930, dels joves independentistes que van voler atemptar contra Alfons XIII al Garraf.

L'any 1926 el pressupost pujava a 653.147,75

confeccionar màrfegues. Lucilo Sesma els venia les espardenyas i José Oliver, les escombres. Una factura per un telèfon de sobretaula i el seu commutador es pagava el 12 d'agost de 1927 a 50 pessetes. Els pressupostos contenen en ocasions despeses extraordinàries, com l'enterrament i funeral de la superiora de les filles de la Caritat. I les 173 pessetes que costa l'enviament amb dos vigilants d'un pres dement a València, o les 1.000 invertides a traslladar un reclús dement d'Igualada a Granada el 19 de maig de 1928. De tant en tant apareixen partides per a obres de millora, com la reparació dels dipòsits d'aigua, cuina i forn del

pa, per un total de 1.888,50 pessetes, i 1.610 pessetes per a la construcció de passadissos en el mur de ronda.

El complot del Garraf

A la primavera de 1925, amb motiu d'una visita d'Alfons XIII a Barcelona, van ser detinguts un grup de joves independentistes catalans que planejaven col·locar una bomba a un dels túnels del Garraf, perquè esclatés al pas del tren on viatjava el monarca³⁷. Els

³⁷ *La Tamborinada*, 8 de maig de 1926.

pessetes

joves, membres del centre excursionista Serra del Cadí i pertanyents a un grup anomenat Bandera negra, conspiraven en un bar de la plaça Universitat i van ser delatats per un confident. La policia seguia tots els seus passos, mentre preparaven l'atemptat amb algunes explosions que realitzaven amb un artefacte de la seva invenció a la serra del Garraf, on es traslladava el grup en sidecar o en bicicleta. L'artefacte consistia en un tub de ferro obturat per un casquet semiesfèric que s'havia d'activar a distància. Segons els experts mai no hauria pogut funcionar perquè era un nyap.

Els frustrats terroristes van ingressar a la Model el 9 de juny, després de la seva detenció el 31 de maig, i després d'haver estat torturats per la policia, que s'acarnissava destrossant-los els dits, segons van denunciar ells mateixos en el judici. Jaume Compte, considerat el líder, va ser condemnat a pena de mort. Els altres, Miquel Badia, Marcel·lí Perelló, Emili Granier, Antoni Argelaguet, Deogràcies Civit, Josep Garriga i Francesc Ferrer, van ser condemnats a penes que oscil·laven entre 6 i 30 anys de presó. Dos d'ells, Granier Barrera i Badia, a qui tornarem a trobar el 1936, van haver de passar una temporada a la infermeria a causa de les seqüeles de les pallisses rebudes a comissaria. La seva odissea, coneguda com "el complot del Garraf", va generar un gran moviment de suport internacional i el suport incondicional de L'avi Francesc Macià. Quan van abandonar la presó, en beneficiar-se d'un indult promulgat pel govern Berenguer el 1930, van ser rebuts com a herois a la porta de la Model.

Molt menys fervor va despertar la sortida de la presó Model, rumb al penal del Dueso, a Santoña, l'abril de 1930, de Ricardo Fernández Sánchez, *Ricardito*, que va protagonitzar un d'aquests casos sensacionalistes que va aplegar

un bon nombre de curiosos davant el Palau de Justícia, on es va celebrar el judici³⁸. El 8 de desembre de 1928 Fernández Sánchez va matar el seu patró, Pablo Casado de las Navas, mentre dormia, colpejant-lo amb una planxa al cap. Després el va esquartermar, li va embolicar el cap amb cotó, el va llençar al port i va enviar per correu a Madrid la resta del cadàver posat en una caixa procedent de la petita fàbrica de cartró del carrer Orteu, propietat de la víctima. El crim de *Ricardito* anava acompanyat de les "relacions d'índole escabrosa" que mantenien els implicats: la premsa va destacar que a l'acusat se li va intervenir una caixeta de *rimmel* com la que usaven les senyores. Quan Fernández va arribar al Dueso per complir 16 anys de presó va declarar que es proposava ser disciplinat i aprendre un ofici per guanyar-se la vida.

La vigília de la República

L'anarcosindicalista Pere Foix va relatar³⁹ a les seves memòries alguns flaixos de la seva estada a la presó juntament amb Àngel Pestaña, Lluís Companys (que ocupava la cel·la 497), Lluhí i Vallescà, Escrig i Granier Barrera, en vigílies de la proclamació de la República, el gener del 1931: "Mai ens havien tractat amb tants miraments, havia de ser perquè la policia i els carcellers pressentien el canvi".

La seva descripció d'una jornada a la presó Model, que els presos polítics passaven a les cel·les de preferència, és molt més suau que la dels testimonis anteriors:

38 *La Vanguardia*, desembre de 1928 a abril de 1930.

39 Pere Foix, *Apòstols i mercaders. Quaranta anys de lluita social a Catalunya*, Edicions de la Fundació Sara Llorens de Serra, Mèxic, 1957.

La presó de Barcelona sens dubte va ser

Grup de presos polítics passejant per un pati de la Model l'any 1930. En primer pla, amb jersei i americana, Emili Granier Barrera. Al centre, tot sol, Pere Foix. A la seva esquerra, Helios Gómez agafa per l'espatlla Lluís Companys, amb vestit i espadnyes. Companys havia estat empresonat a l'octubre de 1930 per participar en activitats de protesta amb motiu de l'expulsió de Francesc Macià. Aquesta imatge va ser obtinguda de manera clandestina pel fotògraf Gabriel Casas.

“Els migdies, després de menjar i arreglar una mica la cel·la, m'estirava a la màrfega i intentava fer migdiada. Llavors entrava un ordenança i deixava sobre la taula una tassa de cafè que m'enviava Àngel Pestaña [...] A l'hora del passeig de la tarda del pati de la nostra galeria rematàvem la jornada en col·lectivitat discutint sobre tots els temes i

aquella àgora que era el pati de la presó de Barcelona sens dubte que va ser la nostra Universitat [...] Una tarda Àngel Pestaña ens va reunir a tots els empresonats al pati i va promoure una acalorada controvèrsia...”.

Foix recordava que Pestaña, en el més pur ideari llibertari, era contrari a l'existència de les presons, que considerava escenaris nefastos per a l'ésser humà, que s'embrutia entre quatre parets, sense horitzó ni futur.

la nostra universitat

Capítol 3

República

i

Guerra
Civil

El 14 d'abril de 1931 al matí Lluís Companys va sortir al balcó de l'Ajuntament i va proclamar la República davant uns pocs curiosos que en aquell moment passaven per la plaça de Sant Jaume. La notícia es va expandir pel centre i les perifèries i, a la tarda, a la plaça de Sant Jaume, no hi cabia ni un ànima quan Francesc Macià va proclamar la República Catalana integrada a la Federació Ibèrica. Les botigues van tancar, el cafè se servia gratis, la gent s'abraçava pels carrers i entonava "La Marsellesa" i les efígies del Rei, que ja havia sortit d'Espanya cap a l'exili, cremaven a la Rambla entre aplaudiments.

En les seves memòries⁴⁰, el cenetista Josep Peirats explica que el dia de la proclamació de la República "ens havíem concentrat al voltant de la presó Model davant d'un cinturó de guàrdies civils que tractaven de protegir-la. Els polítics de la nova onada anaven i venien de

l'interior de la presó als grups que amenaçàvem amb l'assalt, tractant de convèncer-nos que la llibertat dels presos era una qüestió convinguda, però havia d'atenir-se a certs tràmits legals".

Concha Pérez, filla del cenetista Joan Pérez Güell, es va acostumar des de nena a les vicissituds de la militància paterna. Vivien en un pis molt petit de les Corts i molt aviat va saber de la llei de fugues i de companys del seu pare metrallats per l'esquena: "Teníem molta por pel meu pare. De tant en tant venia la policia a fer algun registre i a detenir-lo; mitja infància meva va transcórrer anant-lo a veure a la Model. Com l'odiava! Una vegada, sent molt petita, és clar, vaig voler portar un martell per trencar els barrots".

El dia de la proclamació de la República Concha Pérez treballava en un taller d'arts gràfiques del carrer París i va escoltar els crits d'una manifestació els integrants de la qual cantaven "La Marsellesa" i "Hijos del Pueblo".

⁴⁰ Josep Peirats, *Mi paso por la vida*, Flor del Viento edicions, Barcelona, 2009.

Va baixar corrent al carrer i, en escoltar els crits de “A la presó! A obrir les portes de la presó!”, es va unir a la manifestació:

“Pel camí –va relatar en una entrevista ja de gran– vam anar agafant pedres i, en arribar a la Model, vam apedregar les finestres i van obrir de seguida. Es coneix que ja havien d’haver donat l’ordre perquè no s’espantarien per quatre vidres trencats. Així que vam entrar als locutoris i els presos van sortir. Tot eren abraçades!”⁴¹.

El jove fotògraf Agustí Centelles va volar al carrer d’Entença i va tenir temps de fotografiar alguns presos que sortien corrent de la portalada

de fusta i abraçaven els seus familiars, carregats amb el farcell o la manta. Davant l’entrada de la Model, una serp humana s’alineava expectant i donava la volta a l’illa.

La Model no es va buidar aquell dia, encara que els grups d’anarquistes, entre els quals hi havia Peirats i Concha Pérez, van aconseguir excarcarer alguns presos després de negociar amb el director. El setembre de 1931 es va produir un motí de protesta per part dels presos socials de la segona galeria que no s’havien beneficiat dels indults governamentals d’abril de 1930 i abril de 1931. El que succeïa és que

41 Pelai Pagès i Alberto Pérez Puyal, *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*, Pagès Editors, Lleida, 2003.

AGUSTI CENTELLES/VEGAP

Escenes d'alegria a les portes de la Model per la sortida dels presos indultats.

existia una certa confusió sobre qui havia de beneficiar-se dels indults destinats a posar en llibertat els presos polítics. Els anarquistes es negaven a ser identificats com a presos polítics i preferien ser considerats presos socials i romandre en les galeries juntament amb els presos comuns. A més, molts d'ells estaven condemnats per robatoris i altres delictes contra la propietat. Els socials i els comuns van reaccionar amb violència en comprovar que els indults que esperaven no arribaven. Es van succeir les protestes, es va programar una vaga de fam profusament publicitada i finalment els reclusos van calar foc a les cel·les, als tallers i a la

capella. La Model va quedar tan destrossada⁴² que es va estudiar la possibilitat de confinar els presos en vaixells ancorats al port encara que finalment es va optar per les reparacions parcials. En aquella incursió els presos van calar foc als arxius i fitxers carceraris que estaven a l'administració, i així es va perdre gairebé tota la informació existent sobre la Model abans de 1931.

Segons els comptes de la infermeria⁴³ d'aquesta època, 1932, a la presó es van invertir 3.175

⁴² Oriol Junqueres, *op. cit.*

⁴³ ANC, Caixa 133.

presos no indultats van calar foc a la presó

ATENEU ENCICLOPÈDIC POPULAR.

Portada d'un llibre editat pel Comitè Propresos amb una il·lustració de *Shum*, pseudònim del dibuixant anarquista Alfonso Vila.

Fitxa policial de Justo Bueno, un pistolero de la CNT que fou afusellat al Camp de la Bota l'any 1944.

pessetes en medicaments. La botiga es nodria de pastilles de brea per a la tos i la bronquitis; te negre, per a la indisposició gàstrica; sofre flor barrejat amb llard, per a la sarna; càpsules de sàndal, per a la blennorràgia, o alcohol camforat, per al reumatisme.

Tant el 1932 com l'any anterior les molèsties més habituals van ser sarna, hemorroides, otitis, flegmons o xancre. El juliol sembla que hi va haver una epidèmia de gastritis –a la Model eren endèmics els problemes de salubritat de l'aigua–, i entre el centenar de presos tractats a la infermeria van abundar les molèsties pulmonars, mentre que deu d'ells van patir blennorràgia aguda; vuit, sífilis, i quatre, xancre veneri.

Entre els presos anarquistes més notoris hi havia *Juan Bautista Archer*⁴⁴, nom de guerra d'un anarquista de la línia dura que va resultar greument ferit el maig de 1921 mentre manipulava artefactes explosius a unes golfes del carrer Toledo destinats a un atemptat contra el governador de Barcelona, Severiano Martínez Anido. Condemnat a mort, que li va ser commutada per cadena perpètua, els seus dibuixos eren molt apreciats, per procedir del "dibuixant de les mans trencades". Signava *Shum* o *El Poeta*, però el seu nom autèntic era Alfonso Vila Franquesa (1897-1967). Va passar bona part de la seva joventut en el penal de Santoña i a la Model, i el 1934 va formar el Grup Artístic Els Sis, juntament amb Helios Gómez, a qui trobarem més endavant com a autor de la *Verge Gitana*, i Bartrolí. *Shum* va il·lustrar amb els seus dibuixos, que oscil·len entre el modernisme i el simbolisme, el sofriment dels presos. Seua és la portada del llibre *Comitè Propresos*, on un home molt viril en màniga de camisa sosté el cos d'un debilitat pres lligat amb cadenes.

Un altre intern de renom va ser Leopoldo Martínez Puig, anomenat *El Aristócrata*, que, després d'haver estat jutjat com a còmplice de

⁴⁴ Perfils extrets de l'obra de Miguel Iñiguez, *Enciclopedia Española del anarquismo*, Associació Isaan Puente (AIP), Vitòria, 2008.

l'atrancament a la Caixa d'Estalvis de Terrassa, es va passar a les lletres i va estrenar al Paral·lel un drama de presidi titulat *El Plante*. Entorn de la revista cultural *Ágora*, que va funcionar entre desembre de 1931 i abril de 1932, vinculada a l'Ateneu Barcelonès, s'havia format un grup variat del qual formaven part, a més de Martínez *El Aristócrata*, Max Aub, Ernesto Giménez Caballero i el dibuixant modernista Lescaboura, que signava els seus dibuixos com *Les*, nebot de Mateo Santos, editor de la revista cinematogràfica *Popular Film*. Lescaboura organitzava tertúlies a casa seva del carrer de París. Per a sorpresa de Josep Peirats, uns quants contertulians d'aquell grup força sofisticat d'anarquistes, que escoltaven jazz i estaven força allunyats dels austers costums llibertaris, van ser capturats el 12 d'agost de 1932 després d'una persecució, després d'haver atracat El Oro del Rhin, un luxós restaurant situat a la cantonada de Gran Via amb Rambla de Catalunya. A la persecució policial va haver-hi un mort i els atracadors van estar a punt de ser linxats pels transeünts. Entre els detinguts hi havia Lescaboura, Pedro Campón i Adolfo Ballano. Els membres del grup *Ágora*, o millor, del *Gángsters Club*, com s'autodenominaven a la presó, van planificar una fuga massiva de presos de la Model, el 13 de desembre de 1933, per les clavegueres, coincidint amb un motí a l'interior al qual hi donaven suport militants del Sindicat de Serveis Públics. Des de dins de la presó va començar a excavar-se un túnel que connectava amb un enllaç exterior realitzat pels treballadors municipals de les clavegueres. Dels 56 presos que van intentar fugir ho van aconseguir 27, que van sortir a la superfície "amb gran alegria dels exèrcits de rates". *El Aristócrata* reapareix el 1939 a l'escena barcelonina, però inserit a les files de la Falange i com a col·laborador del diari *Solidaridad Nacional*.

Lescaboura (1910-1977) es va dedicar a fer fotomuntatges a la premsa anarquista i a editar un noticiari cinematogràfic. Empresonat de nou durant els successos del maig del 37, va travessar la frontera el 1939. Ballano era

el caixer de El Oro del Rhin, membre del grup *Los Solidarios*, i en quedar en llibertat va ocupar el lloc de responsable d'informació de la columna Durruti al front d'Aragó. Pedro Campón era un empleat de banca, el perfil del qual respon al d'"home violent", un fanfarró vinculat a la ideologia anarquista per interès, que va aprofitar la falta de disciplina del moviment en profit propi. Alliberat com la resta el 1936, va formar part de la columna Durruti al front d'Aragó, juntament amb Lucio Ruano. La parella integrada pels germans Ruano s'havia guanyat l'animadversió dels pagesos aragonesos i dels seus mateixos companys, i planejaven fugir en un iot amb un succulent botí producte de les "expropiacions forçoses" quan van ser denunciats per malversació de fons i van sortir del mig.

El 15 de juliol de 1937 els germans Ruano van ser assassinats per Justo Bueno, un altre llogater intermitent de la Model, especialista en "treballs bruts". Els Ruano ocultaven en un garatge del carrer de Casanovas totes les joies, paquets d'accions i diners en efectiu que havien anat saquejant pels pobles d'Aragó per on passaven. Justo Bueno els va citar al garatge i per "dignitat confederal" els va executar a ells i a les seves parelles, i el seu grup els va enterrar en un semisoterrani del garatge. La policia va trobar els seus cadàvers quan investigava el 1937 la desaparició de Jean Marie Moreau, un aviador del qual no es va saber res més després d'haver rebut 65.000 francs de la CNT a compte per la compra d'un avió de la seva propietat⁴⁵. Bueno i el seu còmplice, Luis Latorre, van fugir a França, d'on van ser extradits el gener del 1939, quan s'estava consumant el canvi de règim polític, i de nou van aconseguir esmunyir-se en la confusió regnant. Bueno va ser detingut a la Rambla, per on passejava tranquil·lament en ser reconegut el 1941 per un policia. Treballava a la Maquinista mentre que Latorre acabava d'afiliar-se a la Falange i projectava enrolar-se a la División Azul. Bueno

⁴⁵ Enric Canals, *Delators. La Justícia de Franco, L'esfera dels Llibres*, Barcelona, 2008.

va tornar a la Model, va ser jutjat en consell de guerra, i afusellat⁴⁶ el 10 de febrer de 1944 al camp de la Bota, acusat de l'assassinat dels germans Badia i de 29 "nacionals" a Gesa d'Ebre.

El pistoler anarquista Pere Carbonell es trobava a la 4a galeria quan es van emportar a Justo Bueno. Antics militants d'Estat Català, que van coincidir amb Carbonell a la Model, ho van celebrar amb festes i cançons. El testimoni d'Abel Paz assenyala que el militant d'Estat Català, Miquel Arenas, que havia servit a les ordres de Miquel Badia, i Justo Bueno, antics adversaris, es van fumar junts un cigar abans de marxar cap al seu afusellament. Les picabaralles entre faistes i els escamots es mantenien vigents fins i tot entre reixes, amb cavalleroses treves.

El dirigent cenetista Josep Peirats va estar a la Model l'estiu de 1932, però no com a pres, sinó com a forner. El seu ofici en realitat era el de rajoler, però en quedar-se a l'atur va acceptar treballar al forn de la presó, on ja treballava un cosí seu. Peirats recorda en les seves memòries que la presó estava plena a vessar de presos, producte de la insurrecció minera de l'Alt Llobregat i d'un aixecament que hi va haver a Terrassa contra les deportacions de sindicalistes al Sàhara espanyol. Encara que el forn estava en aquella època a l'entrada de la Model, Peirats va tenir l'oportunitat de penetrar al seu interior per buscar aigua. Allà va saludar molts correligionaris, i els va reprotxar que declaressin el boicot al pa del forn "quan és el millor que es menja a Barcelona". El noranta per cent dels forns de la ciutat "eren soterranis immunds, humits, i plens d'escarabats i rates". El maig de 1934 es va signar el traspàs de competències penitenciàries a la Generalitat

46 El seu nom apareix al cens efectuat per Joan Corbalán Gil a *Justicia, no venganza. Los ejecutados por el franquismo en Barcelona (1939-1952)*, Silente, Barcelona, 2008.

de Catalunya⁴⁷. El setembre, el llavors conseller de Governació, Josep Dencàs, declarava que tots els presos governatius que estaven a la Model quedarien en llibertat, oferint a la FAI una oportunitat per cloure la cadena de reivindicacions dels seus militants presos, que solien acabar inevitablement amb episodis violents. Però els nous plans van quedar bruscament interromputs. Els fets d'octubre de 1934 es van reflectir també a la Model, com no podia ser d'altra manera, que va quedar de nou saturada davant l'allau de detencions. El 5 d'octubre va començar una vaga general, com a protesta per la formació del nou govern d'Alejandro Lerroux, de tarannà reaccionari, amb tres membres de la dretana CEDA. La UGT va donar la consigna de vaga general i Lerroux va mobilitzar l'exèrcit. A Barcelona, el president Lluís Companys va proclamar l'"Estat català de la República Federal espanyola" contra "les forces monarquitizants i feixistes". L'endemà, Companys va haver de rendir-se a les tropes del general Domènec Batet i va romandre empresonat fins al febrer de 1936, quan les eleccions generals del 16 de febrer van donar la victòria a les esquerres agrupades al Front Popular. Després de passar breument per la Model, on una fotografia el mostra somrient i passejant pel pati molt empolainat, Companys va ser traslladat al vapor Uruguai, ancorat al port de Barcelona com a "sucursal" del penal de l'Eixample, i després a la presó gaditana de Puerto de Santa María. En els comptes de medicaments de la Model de 1934 figuren les despeses per l'esmentat concepte a l'Uruguai. Els fets d'octubre no van afectar, no obstant això, el funcionament de la presó, contràriament al que va ocórrer en altres esdeveniments polítics.

47 El traspàs no es va fer del tot efectiu fins al gener de 1937, després de la publicació al *Boletín Oficial del Estado* del Decret de la Generalitat d'agost de 1936.

El pa del forn de la Model era el

El periodista i els gàngsters

Un jove periodista, Josep Maria Planes (1907-1936), va escriure alguns reportatges al diari *La Publicitat*⁴⁸ sobre el gangsterisme que abundava a Barcelona i que provocava confusió entre la delinqüència comuna pura i dura i els atemptats contra la propietat que duïen a terme els anarquistes. En un article de 1934 responsabilitzava la FAI (Federació Anarquista Ibèrica), grup d'acció creat el 1927, d'estar darrere de les bandes d'atracadors, els líders de les quals no eren més que anarquistes reconeguts. Anomenava directament atracadors Dionís Eroles i Josep Palacios, el tresorer del Comitè Propresos de la CNT:

“Segons les nostres informacions, Palacios hauria dit que una part dels diners procedents dels últims atracaments l'hauria destinat a la caixa del Comitè Propresos; que una altra part hauria servit per socórrer companys necessitats; una altra per subvencionar la premsa anarquista i una altra s'hauria destinat a la compra d'armament i de material per fer sabotatges”.

En aquest paràgraf, Planes resumia l'activitat de la línia dura del sindicat, liderada per tipus durs com Palacios, que aconseguïen recaptar una mitjana de 40.000 pessetes mensuals per al Comitè Propresos. La següent anècdota dibuixa molt bé el personatge: en un tiroteig durant un robatori al cotxe de l'empresa Cinaes, Palacios va ser ferit de bala en una mà. Per evitar explicacions es va cremar la ferida amb un ferro roent abans d'anar perquè li cuessin.

Pau Fabres i Murlé era un altre atracador que va participar en els atracaments al cinema

⁴⁸ Josep M. Planes, *Els gàngsters de Barcelona*, Proa, Barcelona, 2002, pàg. 20-68.

Splendid, a la fàbrica de botons de les Corts i de la Casa Simó. Joan Piera, *El Pata*, el taxista Paco Lariba o Joan Massip i Puig, àlies *El Carbonell*, es reunien en bars del Barri Xino com la Criolla o en establiments de la plaça Espanya o Montjuïc. Els delinqüents estrangers freqüentaven el Sicoris, el Gato Negro i els bars pròxims a la plaça del Teatre. Un d'ells era el txecoslovac Ladislao Mucia, que reclutava la seva gent, escrivia Planes, entre “els bergants del Barri Xino” i imposava al seu personal “una disciplina de ferro”, que els tenia aterrits. Planes va entrar diverses vegades a la Model exercint brillantment el seu ofici de reporter de *Mirador*, *La Publicitat* i de la revista satírica *El BeNegre*, l'estil de la qual enfurismava els faistes. Va entrevistar l'atracador Joan Piera Bofill, que en les seves declaracions va sentenciar a mort el capitalisme. “L'única solució és el comunisme llibertari”, li va dir. En un text titulat *Coses de la presó*, publicat el 10 d'abril de 1934, explicava que sent director Heraclio Iglesias, cap al 1931, els presos van plantar unes llavors en un parterre que hi havia en un dels patis. Quan l'herba va començar a brotar va poder llegir-se una verda inscripció que deia: “CNT, Visca la FAI”. El següent director, Vermelles, va manar retirar la plantació. Immediatament els presos socials es van declarar en vaga de fam. El periodista comentava amb ironia que quan passava qualsevol esdeveniment a l'interior de la Model, els primers que se n'assabentaven eren els lectors de *Solidaridad Obrera*.

A l'aguerrit Planes els faistes li tenien mania i, com d'altres periodistes la vida dels quals penjava d'un fil, va haver d'amagar-se. Però va cometre l'error de treure el cap per un balcó, el van localitzar i el seu cadàver va aparèixer a l'Arrabassada, cosit a trets per un grup afí al pistoler Justo Bueno. Va ser evident que els faistes no li havien perdonat frases tan rotundes

Senyor Toresky, per què posen reixes

com aquesta: “Els anarquistes atracadors o els atracadors anarquistes de Barcelona no són una altra cosa que els equivalents a Catalunya dels Al Capone”. O aquesta altra: “No és cert que la CNT i la FAI siguin unes associacions de gàngsters. En canvi, és veritat que els gàngsters van treballar per a la FAI i la CNT. Lluitant sota una mateixa bandera trobeu gent d’una bona fe indubtable i malfactors vulgars”.

L'inici de la Guerra Civil

“Vaig tornar cap al nord, cap a Barcelona; allí, al carrer de Muntaner hi havia un bassal de sang seca. Era cobert de clavells vermells i se’l contemplaven un estol de noietes morenes; feia una hora que havien mort els germans Badia. Qui ho havia fet? La FAI sens dubte. No hi havia proves, però, qui més ho podia haver fet? Els germans Badia eren dirigents del partit feixista català, Estat Català, els enemics implacables de la FAI, que més endavant, gràcies a Franco, esdevingueren els seus incòmodes aliats. Vaig veure com la fila de gent passava pel davant dels cadàvers, de la capella ardent, on centenars de ciris il·luminaven els rostres dels morts; vaig veure com s’inclinaven emocionats uns amics meus catalans i els besaven el front, deixaven anar una llàgrima i feien el senyal de la creu. Aquest va ser el primer bassal de sang que vaig veure a Barcelona, més endavant en vaig veure molts altres”⁴⁹.

A la primavera de 1936, el periodista i escriptor britànic John Langdon-Davies va arribar a Barcelona, on va romandre a temporades, i va palpar un ambient entre festiu i excitat, on la violència no era un fet aïllat.

⁴⁹ John Langdon-Davies, *La setmana tràgica de 1937. Els fets de maig*, Edicions 62, Barcelona, 1987.

L’assassinat dels germans Badia, que va descriure Langdon-Davies en una de les seves cròniques, va descriure la tensió màxima d’un temps en el qual marcaven el compàs els pistolers. Els periodistes havien d’amagar-se i alguns polítics se sentien més segurs a França. Miquel Badia, de 29 anys, assassinat a trets al costat del seu germà, davant del bar Bremen del carrer de Muntaner, era un d’aquells joves independentistes jutjats en el complot del Garraf per voler atemptar contra el Rei. Condemnat a 12 anys de presó el 1926, va sortir amnistiada el 1930 i va formar per encàrrec de Macià els escamots del JERE (Joventuts d’Esquerra Republicana i d’Estat Català). L’anomenaven *Capità Collons*, un sobrenom que detestava i que es devia a una conversa entre Macià i Josep Compte, el líder del complot del Garraf, sobre les seves qualitats personals. En 1933 l’estadi de Montjuïc es va omplir amb 8.000 escamots, uniformats amb camises verdes, sota la mirada de l’Avi Francesc Macià, encara que la desfilada els va valer en el Parlament el dur adjectiu d’“aprenents de nazis”. Els faistes i els seguidors de les JERE del doctor Dencàs estaven sempre a punt de brega.

Quan a Catalunya es va frenar la insurrecció militar que liderava el general Goded, la ciutat de Barcelona era una festa; almenys, les primeres setmanes. “Hi havia menjar per a tots i tothom era feliç, excepte els simpatitzants de Franco que estaven amagats. Diumenge hi havia ball; es feien cotxes blindats amb llautó; no s’acabaven mai els mítings entusiastes; la paraula ‘company’ estava en boca de tots”, descriu Langdon Davies.

Però aviat la situació va anar canviant i un any després, conforme la República anava cedint terreny als sublevats, davant la vergonyosa neutralitat europea, començava a escassejar

a les presons?

el menjar, la ciutat mirava de reüll al cel que solcaven els avions alemanys i ja no es permetien les dissidències, ni tan sols de broma. Josep Torres, Toreski, era el locutor de ràdio més popular i estimat de Catalunya, aparellat en programes de beneficència amb l'entremaliat nen de imaginari Miliu. Toreski va morir el 10 de maig de 1937, el dilluns següent als successos que van enfrontar la Generalitat i el PSUC, d'una banda, amb la CNT i el POUM, per una altra. Toreski va morir de manera misteriosa després de patir una apoplexia uns dies més tard de l'emissió en la qual va poder escoltar-se el següent missatge:

Miliu: "Senyor Toreski, per què posen reixes a les presons?"

Toreski: "Perquè no entrin els lladres, Miliu".⁵⁰

El 19 de juliol de 1936⁵¹ la Model depenia del Ministeri de Justícia de la República, ja que encara no s'havien formalitzat els traspassos signats el 1934. Dirigida per un funcionari de l'Estat, Simón García Martín del Val, a la presó cel·lular hi havia 859 presos, fonamentalment comuns, que van fugir aquell mateix dia i van deixar buit el casalot del carrer d'Entença. Immediatament, la Model, juntament amb la resta de presons catalanes, va passar a dependre de la Generalitat, que va crear un comitè de presons amb representació de totes les forces polítiques, depenent del conseller de Justícia, Josep Quero, d'ERC. El 28 d'agost s'efectuava un "tancament de comptes" en ser substituït l'administrador pel funcionari designat per la Generalitat. L'1 de setembre

50 Armand Balsebre, *Historia de la radio en España. Volumen I (1875-1939)*, Cátedra, Madrid 2001.

51 Pelai Pagès, *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.

AGUSTÍ CENTELLES/VEGAP

Benvinguda als presos indultats

ATENEU ENCICLOPÈDIC POPULAR

Fitxa policial de l'advocat cenetista Àngel Samblancat, que formava part del fitxer Lasarte.

L'any 1936 els presos de dretes es repartien

es reobria el registre⁵², que a partir de llavors passava a estar escrit en llengua catalana. Entre les primeres despeses figura la del propi llibre de comptes, la de 24 pessetes per 160 quilos de calç, i 24 pessetes més per “bandera catalana i corda”.

Durant els primers mesos hi va haver pocs ingressos a la Model: 133 a l'agost o 575 el desembre. Els militars sublevats havien estat confinats al vaixell Uruguai, on també van tenir lloc els consells de guerra que van condemnar a mort els caps de la sublevació, el general Goded i els seus oficials, i al castell de Montjuïc, que havia quedat col·lapsat amb l'allau de detencions, i on es van portar a terme les execucions.

L'advocat Marià Rubió i Tudurí⁵³, periodista i membre destacat d'ERC, va freqüentar tant l'Uruguai com el castell de Montjuïc i la Model en l'acompliment del seu ofici, en qualitat de defensor d'alguns dels sublevats. Des del principi va ser molt crític amb l'imperi del terror que aplicaven les patrulles incontrolades del Comitè de Milícies que, després d'uns judicis esperpèntics, portaven a les seves víctimes al cementiri de Montcada i les executaven, il·luminant la tènica escena amb el far dels automòbils. Rubió i Tudurí va assistir al castell de Montjuïc Nazari Alibés, un tradicionalista de la comarca de Vic, delatat i condemnat perquè als seus tres gossos els havia posat de nom Macià, Companys i Gassol. Alibés va ser afusellat el novembre de 1936, poc després dels seus dos fills.

Rubió i Tudurí va defensar també el tinent coronel Carlos Sánchez-García, un dels militars sublevats, i va realitzar nombroses gestions perquè li commutessin la pena de mort. Va obtenir bones paraules del president

de la Generalitat, de consellers, fiscals i jutges de l'Audiència. Només Andreu Nin, llavors conseller de Justícia, segons narra el propi advocat, es va limitar a dir que calia executar qualsevol que hagués estat condemnat. Rubió i Tudurí va decidir finalment anar a veure el seu col·lega Àngel Samblancat, que treballava amb l'influent advocat Eduardo Barriobero, a qui retrobarem més endavant: “Escolta, s'ha de complaure en Rubió”, va dir Samblancat. Barriobero replicà: “Què vols, que li commuti la pena?... Doncs, commutada...”. La porta d'entrada a les presons estava oberta de bat a bat; el camí de sortida, en canvi, irrevocablement tancat. Així es lamentava Rubió i Tudurí sobre la situació de la Model:

“La presó el 1936 era una avantsala del sepulcre. Tots o quasi tots els detinguts sentien que es veurien al cap de poc temps davant el piquet d'execució. Cada dia en sortien alguns presos, que no tornaven mai més. Per a augment d'amargor, durant una nit un grup revolucionari havia arrencat de la presó unes quinze persones –militars i paisans–, que també havien desaparegut per sempre”⁵⁴.

En funcions de lletrat seguia el cas d'una senyora molt de dretes, a la qual havien detingut el marit i el fill. Va perdre la seva casa i la seva fortuna, i es va refugiar en una modesta pensió. A propòsit d'aquesta història, vet aquí la següent descripció que va escriure Rubió i Tudurí del locutori de la Model durant la Guerra Civil:

“Mentre *s'entrenava*, per dir-ho així, en la misèria, foren detinguts el seu marit i el seu fill. Aleshores el drama es va complicar, perquè va haver d'anar diàriament a la presó

52 ANC. Fons 236 Presó Model. Diari 2.01.3

53 Marià Rubió i Tudurí, *Barcelona 1936-1939*, Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona 2002.

54 Marià Rubió i Tudurí, *op. cit.*

entre la Model, Montjuïc i el vapor Uruguay

amb el menjar. I fer *cua* per lliurar el paquet, y fer *cua* per a la visita. Després en el locutori, a crits, tractar de confortar els presos. Dic a crits perquè el locutori comú de la presó cel·lular de Barcelona tenia doble reixa, ambdues separades per un corredor on es colocava un vigilant. Darrere la reixa interior hi havia un centenar de presos. Davant la reixa exterior hi havia els centenars de familiars i amics d'aquells cent presos”.

“El locutori va ésser modificat arran d'una plantada que hi va haver a la presó, al començament de 1938. Es van amotinar els presos i van cremar una part de la presó. Entre el que es va cremar hi havia el locutori. Quan es va reconstruir, es va deixar una sola reixa i els presos van poder comunicar-se millor, però en la època de la senyora M. calia parlar a crits”.

Rubió i Tudurí es va convertir en un personatge incòmode que denunciava en els seus articles els excessos comesos pels anarquistes al Palau de Justícia i no es mossegava la llengua en denunciar la paràlisi del Govern en qüestions jurídiques. El mes de març del 1938 va ser destituït com a director de *La Humanitat* per discrepar d'unes declaracions del president de la República, Juan Negrín. Amenaçat pels gàngsters infiltrats en l'anarquisme, va haver de fugir a França. El 24 d'octubre de 1938 va ser expulsat d'ERC, segons carta remesa pel secretari general Josep Tarradellas, per considerar que les seves declaracions a la premsa francesa sobre la situació “comprometen el prestigi del partit”.

El doctor Moisès Broggi

A la presó Model va prestar els seus serveis com a metge el doctor Moisès Broggi, breument,

entre octubre de 1936 i febrer de 1937. Després, a partir de març de 1937, va formar part de l'expedició mèdica que va seguir les Brigades Internacionals, i quan el sistema de depuració franquista li va impedir seguir amb la seva prometedora labor d'investigació a l'Hospital Clínic, va iniciar una sòlida carrera en la medicina privada. L'insigne doctor va haver de tornar a la presó amb motiu de la detenció d'un dels seus fills, a la transició democràtica, portant taronges per als estudiants presos.

El doctor Broggi va visitar com a il·lustre convidat la Model el 29 d'octubre de 2009, als 102 anys. En travessar la portalada del carrer d'Entença i entrar al pati va exclamar: “Està igual”⁵⁵. I va recordar que a l'ala de la dreta es trobava el despatx del director, reconeixent altres dependències la funció de les quals havia canviat relativament poc. A la infermeria es va interessar per les instal·lacions i el personal sanitari, i assegut senzillament en una llitera va demostrar la seva extraordinària memòria. El 1936, va recordar, la infermeria era una espècie de barraca amb un petit pati i unes cel·les amb una vintena de llits, una habitació habilitada com a sala de cures i una altra on hi havia la farmàcia. El jove metge substituïa Enrique Fossar, metge forense i de presons, separat del servei l'agost de 1936. Broggi exercia de cirurgia a l'Hospital Clínic quan el conseller de Justícia, Josep Quero Morales, d'ERC, el va cridar perquè es fes càrrec de la infermeria de la Model. Quero era un jove advocat que havia estat nomenat conseller el 31 de juliol, amic íntim de Broggi arran d'una intervenció quirúrgica. La tasca no era excessivament pesada ja que en teoria només havia de passar per la presó un parell d'hores al dia i podia

⁵⁵ Entrevistes amb l'autora, setembre i octubre de 2009. Veure a més: Moisès Broggi, *Memòries d'un cirurgià*, Edicions 62, Barcelona, 2001.

compatibilitzar l'encàrrec amb la seva intensa tasca en el nou servei d'urgències de l'Hospital Clínic. "La presó estava plena, amb gent pels passadissos, però sense amuntegaments", explicava Broggi.

Després de l'estampida general del 19 de juliol de 1936 hi havia molt pocs delinqüents comuns i gairebé tots estaven classificats com a "polítics" desafectes a la República, assenyalats així pels comitès de barri o perquè havien optat per lliurar-se. "D'aquí la gent no en volia sortir. Hi havia persones respectables, metges o advocats molts dels quals jo coneixia. No volien sortir perquè se sentien més protegits del desordre a dins que a fora", va recordar. La infermeria consistia en una sala amb una vintena de llits i una petita farmàcia, a més d'una sala de cures. Hi havia dues estufes de petroli per escalfar-se. Llavors no hi havia antibiòtics: "Feia més fred que ara i tractàvem sobretot malalties de tipus pulmonar".

ANA LAGE

El doctor Broggi, metge de la presó l'any 1936, fotografiat en una visita a la infermeria de la Model l'octubre de 2009.

Hi havia gent respectable que no volia

Els interns estaven ben atesos, i el director, Josep Vicente, no va permetre que, contra el que va succeir a d'altres ciutats, els comitès i patrulles autodenominats anarquistes traguessin arbitràriament de la presó persones etiquetades com de dretes i els assassinessin. Broggi recorda molt bé el director Vicente i elogia la seva fermesa en la protecció dels reclusos. En una ocasió va presenciar una discussió entre el director i una patrulla que anava a la Model a emportar-se algun pres. Els *visitants* van haver de retirar-se davant la fermesa de Vicente, a qui al pati reforçava en la seva autoritat un grup armat de guàrdies d'assalt i guàrdies civils. En una ocasió, el jove doctor va ser cridat a la presó de dones de les Corts per substituir el seu titular un parell de dies. Entre les recluses, va trobar la senyora Jaumar, cunyada del comandant Ruibal, d'una família de pacients

seus. Ella li va demanar ajuda. Broggi la va fer traslladar a l'Hospital Clínic i la va fer instal·lar en una habitació individual. Li va dir que tingués les seves coses preparades i una nit, a l'hora del relleu de la guàrdia, li va mostrar la sortida, que ella va franquejar dissimuladament sense problemes. Quan la van trobar a faltar no van donar importància a la fugida. Segons el doctor Broggi, havien passat els pitjors moments i la gent estava cansada de crims i detencions, i fins i tot es mirava amb simpatia presos i represaliats.

Encara que Broggi era el metge titular, en realitat el metge que s'ocupava de tot era el doctor Massó, que estava pres. Massó anava per les galeries "passant consulta" i enviant a la infermeria els detinguts que estaven en pitjors condicions. Quan algun detingut emmalaltia de gravetat, Broggi s'encarregava d'organitzar

ROLES

NOMBRES Y APELLIDOS	DIAGNÓSTICO	MEDICAMENTOS	CANTIDADES SUMINISTRADAS
Juan Reina	Exipelerhidria	Bicarbonato sosa Magnesia calcinada Estrato de sosa Subnitrate de bicumato Eudema	para 50 etc. 30 " para 1 30 " " 20
Marino Roca	Eripiela	Cloruro de cal Lecim gomosa	6 grs 200 "
Joaquim Raton	Branguita aguda	Parale simple Mentol Gammol	60 " 1 " 10 "
Mamuel Gilbert	id	Quitaleanf. al 50 of	100 "
Carlo Miladamat	Embembria laringia	id id id	id id id
Adolfo Bartolomei	id pulmonar	Emulsion de Scott, fomen	11.3
José Arán	id id	id id	" 3
		id id	" 2
		Bicarbonato sosa	1 grs.
		Estrato cafeina	1 "
		agua destilada	100 "
		Parale simple	30 "
		Hierrina iotolada	200 "
		Gasa y algodón, an	100 "
Miguel Litges	Fluon		

sortir perquè es sentia segura a la presó

Inventari de malats de la infermeria de la presó, on figura el nom de l'anarquista Francisco Ascaso, l'any 1932. A sota, llista de malats antifeixistes repartits entre la Model i l'Hospital Clínic l'any 1937.

Prisión Celular de Barcelona *En abastament 1937* Trimestre

Activa control de los repartos a delivery se ha prestado asistencia farmacéutica, en conformidad de las disposiciones de sus ordenanzas y medicamentos suministrados.

NOMBRES Y APELLIDOS	DIAGNÓSTICO	MEDICAMENTOS	CANTIDADES SUMINISTRADAS
José Giménez	Branguita	Mentol Gammol	1 grs. 10 "
José Labadriga	Fluon	Quitaleanf. al 50 of Hierrina iotolada Hierrina hidrófila	100 " 200 " 100 "
Francisco Arans	Coartatis	Gasa id Eudema	50 "
Fernando Garcia	Branguita	Hierrina iotolada Algunon hidrófila	500 grs. 300 "
Antonio Garcia	Branguita aguda	Gasa id Bicarbonato sosa Quitaleanf. al 50 of Hierrina iotolada Hierrina hidrófila Parale de tibi	100 " 100 " 100 " 100 " 100 " 100 " 100 "
Francisco Escit	Expermatoria	id id id Quitaleanf. al 50 of	100 " 100 "

Jul 17

LISTA DE ENFERMOS ANTIFASCISTAS DE LA INFERMERIA DE LA PRISION
Leg 1518 - CELERA ps. completo - 158

Felix Danon	C.N.T.
Pedro Vergue	P.O.U.R.
Francisco Marco Garcia	C.N.T.
Onofre Canlasares	C.N.T.
Matias Ferrnades	C.N.T.
Cesarío Barbero Martínez	C.N.T.
Gabriel Gimenez (el loco)	C.N.T.
Juan Garcia Lopez (el de los ojos)	C.N.T.
Georges Germain	C.N.T. (Francés)

ENFERMOS SUBSISTENTES EN EL HOSPITAL CLINICO

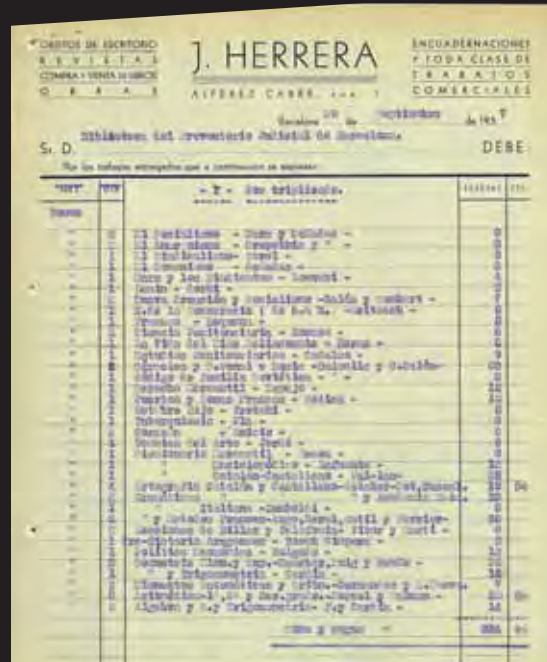
Alberto Carreño	C.N.T.
Simón Rochell (Náizero)	P.O.U.R.
Esteban Torres	C.N.T.
José Albarroctín	P.O.U.R.

A la infermeria, el pres Monsenyor Pere

el seu trasllat al Clínic, on s'havien habilitat uns llits per a aquesta finalitat. El farmacèutic de la Model era el senyor Graells, de Balaguer, que preparava els medicaments i per passar el temps proposava jocs de cartes i de dòmino. Un dia va ingressar el seu nebot, fill d'una germana, un jove advocat de cognom Porcioles, que havia hagut de fugir de Balaguer perquè estava amenaçat. El doctor Broggi va exagerar el diagnòstic del seu fort refredat perquè l'aspirant a notari, que després seria alcalde de Barcelona molts anys, pogués respirar una mica.

Un dels personatges que més va impressionar el jove doctor va ser Pedro Lisbona, director de *El Correo Catalán*, destacat polític carlista que tenia el títol de monsenyor. Lisbona, que havia ingressat per una bronquitis, es va revelar com un excel·lent organitzador i a la infermeria s'ocupava d'organitzar les altes i les baixes, tasca que requeria d'una gran delicadesa, perquè d'allà ningú no se'n volia anar.

El doctor Broggi va assistir al Palau de Justícia als judicis contra el doctor Massó i monsenyor Lisbona, que es van celebrar el mateix dia. Les perspectives no eren bones ja que els tribunals populars actuaven de manera imprevisible, segons la seva composició. Però a Lisbona li va correspondre un tribunal benevolent que, per fortuna, ni va esmentar la seva condició de sacerdot. Broggi va ser l'únic testimoni del judici, molt concorregut per un públic sorollós, propens a disculpar aquell tipus de *delictes*: hi havia ja un cert afartament d'un clima en teoria revolucionari, però ple d'arbitrarietats i crims. Quant al seu col·lega Massó, es va defensar a si mateix i va al·legar que si bé era propietari rural deixava entrar tot el món a agafar llimones dels arbres de la seva finca. El públic va aplaudir, favorablement impressionat. A tots dos els van condemnar a 30 anys, cosa que es va considerar un triomf perquè, segons explica el doctor, tot el món era conscient que les penes no es complirien. En aquell temps només la condemna a mort

Factura d'una partida de llibres destinats a la biblioteca, pagada pel preventori. A la llista trobem llibres d'assaig polític i manuals educatius, amb els preus respectius.

era inexorable. Per celebrar-ho, l'endemà van organitzar una festa a la infermeria, on es van cuinar alguns plats i es va brindar amb xampany per la seva bona sort.

El doctor Broggi, segons explica en les seves memòries, va fer de *missatger* i portava sovint a la Model paquets que li lliuraven amics i familiars dels presos. En un d'aquells paquets va introduir els objectes necessaris per celebrar missa a la infermeria, que oficiava Lisbona. El 1941, Lisbona va casar a l'església de la Concepció Moisès Broggi i la seva promesa, Angelina Trias, filla del seu mestre, el doctor Joaquim Trias.

L'administració de la Model va millorar sensiblement en dependre de la Generalitat, segons es desprèn dels llibres de comptabilitat i de les factures acuradament arxivades. Una factura per compra de medicaments sumava un total de 1.857 pessetes, pagades a la Farmàcia

Lisbona celebrava la missa

Primera porta d'accés a l'interior de l'àrea de reclusió. Els presoners entren per una altra porta.

X. de Mir, al carrer Balmes 94. A la farmàcia Vda. de José Hugué, al carrer Muntaner 127, se li van pagar 204 pessetes per irrigadors, sondes, xeringues, cànules i bisturis. Amb un cost de 288 pessetes es van instal·lar 16 aparells purificadors d'aire i productes Odorol, purificadors i perfumadors.

Són a més notables els esforços per crear una biblioteca, que combinava els manuals bàsics d'aprenentatge amb les obres especialitzades, des de la jurisprudència a la sociologia. Una sol·licitud amb una llista de llibres mecanografiada per un comitè de presos es troba entre els papers personals de Pere Bosch i Gimpera⁵⁶, d'Acció Catalana, conseller de Justícia de la Generalitat entre juny de 1937 i 1939.

El setembre de 1937, per exemple, les inversions per a la biblioteca incloïen una primera factura

de 91 pessetes la llibreria Duba per la *Història de Catalunya*, d'Aulestia i Moliné; *Gramàtica francesa*, de Chantreau; llibres d'ensenyament de l'anglès de 2n, 3r i 4t curs; *Fra Filippo Lippi*, de Castelar, i diversos llibres més de literatura. En una segona factura de 533 pessetes, de 15 de setembre de 1937, pagada al llibreter José Bosch, a ronda Universitat 11, constaven els llibres següents:

Diccionario de la lengua rusa, Lawsky
Derecho Penal, Cuello Calón
La delincuencia juvenil, Nelson
El código del menor, Casas
El contrato social, Rousseau
El federalismo, Pi i Margall
Visitador del preso, Arenal
La teoría de la política criminal, Langle
Nueva criminología, Saldaña

56 ANC. Fons Bosch i Gimpera.

El nou director es va trobar amb un

El 31 de desembre de 1937 una nova factura dels Serveis Correccionals per Instrucció i Treball, per 899 pessetes, desglossava els següents conceptes:

- 379 pessetes en la compra de blocs ratllats, carpetes, quartilles, caixes de plomes, tinters i raimes de paper a la Llibreria Darné, carrer de Santa Anna 21.
- 385 pessetes per gramàtiques i diccionaris, la *Química general* de Puig, manual de llatí de Snutzler i *Teneduría de libros* de Bofill, a més de diversos materials d'impremta, pagades a la Llibreria Bastinos del carrer Pelai.
- 29 pessetes per paper pautat i partitures de valsos de Chopin, Czerny, Gottschalk Tremolo i exercicis Herz a Musical Emporium de Rambla de Canaletes 9.

Bosch i Gimpera va signar una ordre l'agost de 1938 per la qual es donaven als reclusos dependents de la Direcció General de Serveis Correccionals de la Generalitat "les màximes facilitats compatibles amb la bona marxa del servei pel que fa a la recepció d'auxilis espirituals de qualsevol confessió religiosa". Encara que monsenyor Lisbona podia discretament oficiar missa a la infermeria de la Model, ser religiós en aquests temps era córrer perill de mort. Les víctimes de la persecució religiosa van ascendir a 2.039 a Catalunya⁵⁷. En aquest aspecte és molt il·lustrativa la correspondència⁵⁸ que figura a l'arxiu de Salamanca sobre el cas del carmelita basc Francisco de Bengoetxea, *padre Telesforo*, de 66 anys, que es trobava a Barcelona, de passada, a punt d'agafar un vaixell rumb a Xile. Bengoetxea va ser detingut i condemnat a mort pel Tribunal Popular núm. 1 el gener del 1937, pel delictes d'una actuació que tendia "a

destruir la nova estructuració política i social que el poble s'ha donat". El ministre de Justícia, el basc Manuel de Irujo, va escriure una carta al president Companys, amb còpia a diversos consellers, en què es queixava de la condemna a mort del religiós:

"Que quan jo sóc un ministre català més en el Govern de la República, Catalunya contesti condemnant a mort sense justificació un basc, els germans del qual són perseguits per antifeixistes, em desconcerta i m'aclapara de tristes".

Finalment, el 26 de gener el Govern li va commutar la pena de mort per la reclusió perpètua i va decretar el seu trasllat a Euskadi, ordre que signava tres mesos més tard Joan Comorera, conseller de Justícia.

Existeix també un document anterior, remès a Manuel de Irujo, en el que se li adjunta un ofici perquè el comissari del castell de Montjuïc lliuri als emissaris bascos el pres Francisco de Bengoetxea. I el que causa esgarrifances en aquest document és el següent afegit: "Amb referència al marista Bolaños he de manifestar-li que sentint-ho molt no m'ha estat possible complaure'l per no tenir la condició de basc". La nota estava signada per Rafael Vidiella, dues vegades conseller de Justícia, abans i després de Comorera. La cartera de Justícia de la Generalitat va tenir cinc responsables en tres anys.

Col·lapse al preventori judicial

En el seu detallat estudi dels 13.153 expedients de la Model que s'han conservat del període 1936-1939, l'historiador Pelai Pagès estableix el següent nombre d'ingressos anuals:

- 1936 (de juliol a desembre): 1.398
- 1937: 4.918
- 1938: 7.016
- 1939 (fins al 23 de gener): 390

57 J.M. Solé i Sabaté i J. Vilarroya, *La repressió a la rera-guarda de Catalunya (1936-1939)*. Volum I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989.

58 Centre documental de la Memòria Històrica de Salamanca. P.S. Barcelona 470.

edifici sòrdid i insuficient

Carta de Rafael Vidiella al ministre de Justícia Manuel de Irujo sobre el cas del carmelita basc Francisco de Bengoetxea.

FONS BOSCH I GIMPERA/ANC

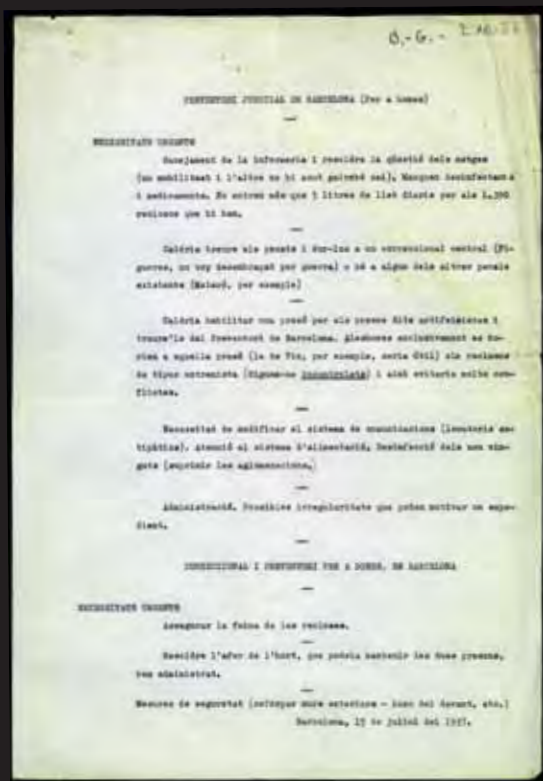
L'any 1937 va ser el que va registrar més sortides, gairebé la meitat del total. L'any 1938 va ser el de la sobreocupació per excel·lència: l'abril van arribar a concentrar-se 2.053 presos, i encara que va descendir el nivell al maig, fins a 1.434, l'octubre va tornar a creuar-se el llindar dels 2.000. Aquest mateix mes el director Josep Lòbit, que havia substituït el cessat Josep Vicente, enviava una carta al director dels Serveis Correccionals reclamant l'urgent necessitat de descongestionar la població reclusa a causa del major nombre d'ingressos que de sortides.

Amb l'entrada de Bosch i Gimpera a la conselleria de Justícia el juny de 1937 i la reorganització dels serveis penitenciaris, va ser nomenat responsable de la Direcció General de Serveis Correccionals i de Readaptació el periodista i escriptor Rafael Tasis, que substituïa Roldán Tallada, socialista assassinat pels incontrolats. Tasis va escriure a l'exili les seves memòries com a *escarceller*, en un llibre interessantíssim que posava força al seu lloc la situació real de la Model durant el període de la Guerra Civil. Tasis va prendre possessió del seu càrrec a la seu de la direcció general, en un xalet a la cantonada de Londres amb Aribau, i es va dirigir al carrer d'Entença, a la presó rebatejada com a Preventori Judicial de Barcelona:

“Fins a la data que vaig anar a inspeccionar la Model investit del meu nou càrrec, no havia posat els peus en una presó [...] La Model era, malgrat el seu nom, un edifici sòrdid, fet amb materials dolents, insuficient en dimensions i en el qual uns miserables estalvis varen espatllar totes les bones intencions i frustrar totes les generositats i les audàcies renovadores per a l'època en què fou construïda”⁵⁹.

De Rafael Tasis és la següent classificació de les galeries de la Model en aquells turbulents moments:

⁵⁹ Rafael Tasis, *Les presons dels altres. Records d'un escarceller d'ocasió*, Editorial Pòrtic, Barcelona, 1990.

FONS BOSCH I GIMPERA/ANC

Llista de necessitats urgents del preventori de Barcelona, entre les quals hi figura una presó especial per reclusos antifeixistes.

● La 1a i 2a galeria eren les dels “antifeixistes”, sorollosos i ingovernables, que tenien les seves pròpies normes. La primera estava ocupada per la CNT, FAI i Joventuts Llibertàries. La segona pels del POUM.

● A la 3a, anomenada dels *cavallers*, hi havia els feixistes; la majoria, militars condemnats pels tribunals.

● La 4a era la de la *xarcuteria*, és a dir, on estaven els *xorissos* (*xorar* significa *robar* en llengua caló). Segons Tasis, la quarta era la galeria on hi havia la gent més divertida i pintoresca, i la que més fam passava perquè ningú els portava menjar o tabac. Fins i tot arribaven a l'extrem de caçar un gat i fer-lo a la brasa.

● A la 5a hi havia reclusos preventius, pendents de judici, acusats d'espionatge o de traficant amb divises. Eren els més pacífics i infeliços.

● A la 6a l'anomenaven el *monestir* i aquí s'hi allotjaven els frares i capellans. Cada galeria tenia el seu propi comitè que parlamentava amb la direcció.

La distribució de les galeries, com veurem, es corresponia amb els successos que havien convertit la ciutat que havia aconseguit derrotar la sublevació militar en un complex escenari on les patrulles d'incontrolats anarquistes hi abundaven i les tensions polítiques minaven l'abans unitari Front Popular.

Rafael Tasis es va trobar a més amb el problema que Bosch i Gimpera seguia ocupant-se de qüestions docents i universitàries, amb algunes estades a l'estranger, per exemple, a Oxford, que feia compatible amb el seu càrrec al Govern: “El conseller de Justícia, arqueòleg perdut enmig dels Codis, no hi veia de cap ull”, va escriure desenganyat.

Un dels successos pels quals Tasis va ser “apallissat” políticament davant el Govern va ser el de la fuga del propi director de la Model. Quan va ser rellevat José Vicente com

a director de la Model, li van proposar a Tasis la candidatura de Gaspar Dalmau i Gibanell, un agent de policia de 25 anys, d'ERC, que va formar equip amb un subdirector, Manuel Valls i Gomis, d'Estat Català. Un dia, el van avisar d'un rumor que arribava de la Model, sobre la fuga de quatre presos. Els evadits eren David García Altamira i Jordi Villagrasa, condemnats a quinze i deu anys, respectivament, per la seva participació en l'atemptat contra Josep Andreu i Abelló, president de l'Audiència Territorial; Josep Soler, empresonat per la seva actuació en les patrulles de control, i Manuel Solsona, un atracador que utilitzava el nom de *Càndid Badal*. Però el pitjor i més escandalós va ser que amb els presos, i en l'automòbil oficial de la Model, s'havia fugat Manuel Valls, el subdirector. Com que es va tardar a avisar a la policia, els evadits van travessar sense problemes la frontera amb França. Soler s'havia vanagloriat a la presó que tenia ben coberta la retirada i se li atribuïen un parell de milions en un lloc segur a França. Tasis es va assabentar *a posteriori* que Valls treia presos de la Model, fins i tot feixistes, per emportar-se'ls a sopar i probablement per aconseguir suborns. El Govern va haver de cessar el valedor i cap de Valls, el secretari general dels Serveis Correccionals, Imbert, que per les mateixes dates tenia planejat viatjar a França amb la seva esposa i acabava de treure's el passaport. A l'informe oficial dels fets el subdirector Manuel Valls apareix com a “expulsat per infidelitat en la custòdia de presos”.

Un dels fugits amb el subdirector, un dur delinqüent que utilitzava els noms de Càndid Badal o de Manuel Solsona, va decidir no passar a França i va baixar del cotxe de la Model a la plaça de Catalunya. Als pocs dies va ser detingut després d'una sèrie de robatoris i va reingressar a la presó. Al seu company d'escapades Antoni Pons, també condemnat a mort en el mateix sumari, el van ferir i va

La quarta galeria era la xarcuteria; la ter

ser hospitalitzat al Clínic. Malgrat la guàrdia que el custodiava, va ser alliberat a trets per un grup de quatre homes.

L'expedient del director de la Model, Gaspar Dalmau, tampoc estava exempt d'irregularitats. Segons ha deixat escrit Rafael Tasis, a Dalmau se'l veia sovint al bar-restaurant Velòdrom⁶⁰ amb "sumptuoses amants", i es passejava per Barcelona a bord de potents automòbils. I segons el testimoni del pres Juan H. Trepas, recollit en un fullet clandestí editat pel POUM, Dalmau s'hauria distingit per la seva ferocitat com a torturador en una presó clandestina del carrer de Còrsega, 299. Per ordre de Dalmau, per exemple, Trepas hauria estat sotmès a la tortura de la banyera i l'haurien mantingut nu sota els efectes de potents focus de llum. Després de dos mesos de tortures Trepas va ser conduït a la Model⁶¹.

Dalmau va ser finalment destituït del seu càrrec de director de la Model i es va incorporar com un pres més a la seva nòmina de reclusos el 3 de febrer de 1938. David Díaz, detingut al Preventori Judicial, l'havia denunciat per la seva implicació en el robatori d'algunes joies de família que havia facilitat a un intermediari, un francès anomenat Gourgues, perquè aconseguís el sobreseïment del seu sumari mitjançant un suborn a Josep Andreu i Abelló, president de l'Audiència. Segons Díaz, el secretari de Dalmau, el pres Oscar Goldenhirsch, conegut com a Marcel, l'havia enganyat per treure-li diners. En el judici es va demostrar que Dalmau, el seu secretari i alguns presos i policies de confiança solien sortir de la Model en automòbil a sopar i a menjar. Un altre pres, Fernando Coll, un sastre detingut

60 ANC. Llibres de comptes. Factures de sopars al Velòdrom.

61 El fullet del POUM es titulava *Los antros del terror estalinista*, documentat per Julián Gorkin, *El proceso de Moscú en Barcelona*, Aymà, Barcelona, 1974.

Rafael Tasis

cera, la dels cavallers, i la sisena, el monestir

Entre la bomba de gener de 1938 i el motí

a la mateixa galeria que Díaz, va haver de confeccionar vestits a mida per a Dalmau i el seu cercle. No només no li van pagar les despeses, que ascendien a unes 2.200 pessetes, sinó que van anar tots junts a menjar a casa seva, on li van permetre quedar-se a acabar els vestits i gavanys. Dalmau quedaria absolt el 8 de maig de 1938 de la causa instruïda contra ell pel Jutjat número 2 d'Espionatge⁶².

Una bomba a la Model

A mitjan gener de 1938 hi havia 1.492 presos a la Model quan el dia 25, durant un dels bombardejos de l'aviació franquista que va afectar el nord de Barcelona, va caure una bomba a l'extrem exterior de la sisena galeria. A causa de l'explosió hi va haver una quinzena de morts i molts ferits. Quan els presos van ajudar a treure els seus companys malparats al carrer, es va produir un intent massiu de fuga sobretot dels *xorissos* de la quarta i els caps de trons de les galeries antifeixistes. Els guàrdies van haver d'anar a buscar els carrabiners d'una caserna pròxima com a reforç. A dins, grups de presos havien començat a destrossar-ho tot. Els carrabiners van fer una batuda pels camps pròxims i van aconseguir atrapar Cándid Badal-Josep Solsona, que s'havia torçat un peu en saltar la tanca de la presó. Tasis va anar a veure'l i el va trobar gemegant amb el peu embenat i cara de sofriment. Un guàrdia el va informar que el fugitiu s'havia colat fins a dues vegades a les ambulàncies que traslladaven els ferits al Clínic, 13 en total. L'informe oficial assenyala que només va aconseguir escapar-se un pres, Ramon Oliván i Ceban. Quant a Badal, en el seu expedient⁶³ – on apareix com a xofer mecànic, de 32 anys –, hi ha una nota del 22 de desembre de 1937 que diu:

62 ANC. Fons Bosch i Gimpera.

63 ANC. Fons 236 Presó Model. Expedient personal.

“A les 17.30 hores del dia d'ahir aquest reclús ha estat conduït sota la custòdia de l'administrador de l'establiment Manel Valls, desde l'interior de l'administració, havent desaparegut tots dos, sense que a les 18 hores del dia de la data hagin sigut trobats”.

El 14 de gener de 1938 Badal va reingressar i va ser conduït davant el Tribunal d'Espionatge i Alta Traïció de Catalunya, que el va condemnar a mort. La sentència es va complir el 16 de febrer de 1938 a Montjuïc. El seu nom apareix en algunes llistes dels “caiguts per Déu i per Espanya”.

A l'efecte destructiu de les bombes i a un desordre general a l'interior de la presó va succeir un devastador incendi. Els presos van voler obrir els rastells de les galeries 1a i 4a i van amuntegar els matalassos i els van calar foc. Tasis descriu l'escena, amb els bombers i les mànegues llançant aigua, una dotzena de guàrdies d'assalt armats i, darrere, la comitiva de càrrecs oficials de la Generalitat i els funcionaris. Els presos havien aconseguit el seu objectiu: destruir les fitxes del gabinet antropomètric, acabat d'habilitar. El foc es va emportar per davant els bancs de l'escola, tots els vidres, l'economat i els locutoris, que s'havien refet substituint les reixes per tela metàl·lica de filferro. La Model es va quedar sense electricitat, amb la rotonda plena de vidres i restes de les destrosses. Derrotat el motí i les seves forces de xoc, els delinqüents de la 4a, els presos, van anar sortint emmascarats, mig despullats i en silenci, mentre eren registrats per la policia a consciència.

Durant aquest període els intents de fuga van ser constants. Sent encara director l'expolicia Dalmau, i gràcies a una delació, es va trobar a la cel·la número 114 de la segona galeria un esvoranc que comunicava amb els soterranis

la Model va quedar destrossada

A la dreta, estat en què va quedar una galeria després de l'incendi i el motí subsegüent a la caiguda d'una bomba sobre l'edifici.
A sota, mossos d'esquadra examinen una claveguera feta servir per un intent massiu de fuga dels presos antifeixistes de la primera i segona galeries l'any 1937.

AGUSTÍ CENTELLES/VEGAP

INTERNATIONAL INSTITUTE OF SOCIAL HISTORY/AMSTERDAM/CNT

de neteja de les clavegueres de la 2a galeria⁶⁴. Els presos havien fet un pou de cinc metres de profunditat per un de diàmetre que conduïa a una galeria de 35 metres de llarg, que anava a la claveguera del carrer Entença. Aquesta galeria tenia fins i tot llum elèctrica, connectada des de la cel·la. Els presos van utilitzar com a eines culleres de llautó, un ferro del llit, i dues o tres excavadores, en un treball que s'havia prolongat durant uns dos mesos. Només faltava perforar la paret d'aquesta claveguera per portar a terme la fuga, en la qual s'estima que haurien participat tots els reclusos de la 1a i 2a galeries, més de 500. En interceptar-se la mina es va produir un violent motí que es va resoldre amb el tancament dels més revoltosos en cel·les de càstig. Va ser redactada una nota de premsa, però el director general de seguretat va prohibir difondre-la. Vet aquí un fragment de la nota que mai no es va arribar a fer pública:

⁶⁴ ANC. Fons Bosch i Gimpera.

“La Generalitat comptarà aviat amb una perfecta i completa xarxa de correccionals i preventoris atesos per un personal competent i disciplinat i inspirats en les normes d'humanitat i justícia que han de transformar les velles presons en llocs decorosos i confortables en els quals, gràcies al treball i a la cultura, els delinqüents siguin convertits en homes útils a la societat”.

El novembre de 1937 un informe reservat en poder de Bosch i Gimpera alertava de la preparació de quatre atemptats contra els principals responsables de la Model i contra el president de l'Audiència, Andreu i Abelló, amb bombes de mà. L'informe aconsellava detenir el “comitè organitzador” d'aquests actes, format per Antonio Ordaz Lázaro, amb antecedents previs a 1936 i pres per detencions il·legals i desaparició de persones; Francisco Massot Aymerich, exsecretari de l'excap de serveis de la comissaria General d'Ordre Públic;

Una galeria de la Model, amb els farcells que portaven les famílies als presos al terra, als voltants de 1938.

Dionís Eroles, i Domingo Justo Prada, pres per assassinat i vinculat al moviment subversiu de Puigcerdà. A la Model s'organitzaven complots, venjances i assassinats, com un reflex del descontrol que es vivia al carrer.

Un polvorí: feixistes i antifeixistes junts

El juliol de 1937 la Generalitat, per resoldre la massificació de la presó Model, a conseqüència dels fets de maig, va habilitar el castell de Figueres com a presó, però el Ministeri de Defensa el va reclamar per a finalitats militars. Per separar els presos antifeixistes dels presos rebels es va adaptar un edifici al carrer de Sant Elies, i a més es va crear un correccional per a inadaptats, primer a Sabadell i després a Vic. Però la situació seguia sent greu a causa de la falta de personal penitenciari i de guàrdies d'assalt per resoldre el trasllat de presos i la vigilància de les presons a Catalunya. El conseller de Justícia, Bosch i Gimpera, enviava el 8 de gener de 1938 un memoràndum al president Companys en què lamentava la falta de sintonia amb la Direcció General de Seguretat per afrontar la substitució de funcionaris amb expedients disciplinaris i augmentar la plantilla de guàrdies d'assalt. Arran dels successos de maig de 1937, la presó Model va triplicar almenys el nombre d'interns i va arribar al seu nivell màxim d'ocupació amb uns 1.600 reclusos. La revolta, de conseqüències crucials per a l'ordre polític, es va iniciar el 3 de maig, quan Eusebi Rodríguez Salas, el comissari d'Ordre Públic de la Generalitat, comunista, va executar l'ordre donada pel conseller de Governació, Artemi Aiguadé (ERC), i va dirigir la presa de l'edifici de la Telefònica, a la plaça de Catalunya, feu de la CNT, que controlava les comunicacions.

INTERNATIONAL INSTITUTE OF SOCIAL HISTORY AMSTERDAM/CNT

Centenars d'antiestalinistes de la CNT i el

Guàrdies d'assalt es van enfrontar a milicians anarquistes i militants del POUM. La batalla va significar la pèrdua de l'hegemonia anarcosindicalista i l'auge dels comunistes d'obediència soviètica, amb l'aquiescència dels republicans de Lluís Companys i la passivitat del govern de Francisco Largo Caballero, que va presentar la seva dimissió el 14 de maig i va ser substituït per Juan Negrín.

El POUM, el partit inicialment trostkista, que havien fundat Andreu Nin i Joaquín Maurín, va patir condemna, i els seus militants, acusats falsament d'espies de Franco i Hitler, en una de les operacions de propaganda més sinistres de la història de la Guerra Civil. Es complia així la consigna apareguda al diari *Pravda* d'eliminar els trostkistes i els anarcosindicalistes de Catalunya. A la detenció en plena Rambla de Nin, el 16 de juny, i la seva posterior desaparició –molts anys després es va saber que va ser torturat i assassinat pels membres de la NKVD, el precedent del KGB, i enterrat en un camp prop d'Alcalà d'Henares–, va seguir una operació de persecució implacable que va omplir la Model de presos antifeixistes, fonamentalment de la FAI, la CNT i el POUM, que va quedar il·legalitzat el 17 de juny, 24 hores després de la detenció de Nin.

Bona part dels arrestats eren estrangers que havien arribat a Espanya fugint de les purgues nazis o bé van respondre a la crida d'un projecte idealista de revolució proletària. Encara que hi havia alguns intel·lectuals i periodistes, i sens dubte algun aventurer infiltrat, la majoria eren obrers sense recursos, idealistes i ansiosos de lluitar contra el feixisme. Centenars de militants anarcosindicalistes i d'organitzacions considerades antiestalinistes, com el POUM català, van ser detinguts i portats al preventori de la Model, a la presó de l'Estat del carrer de Déu i Mata i a txeques situades al Portal

de l'Àngel, 24; passeig de Sant Joan, 104; Muntaner, 321, i Vallmajor, 5.

Un jove periodista i escriptor britànic, George Orwell (pseudònim d'Eric Blair), enrolat a la milícia del POUM, es va deslliurar per molt poc d'acabar a la presó de Barcelona o en una de les presons improvisades o “secretas” després dels successos de maig. Segons relata a *Homenatge a Catalunya*⁶⁵, publicat a Londres el 25 d'abril de 1938, la repressió cap als poumistes va ser ferotge i va estar tenyida de mentides propagades per les autoritats republicanes i la premsa internacional. El juliol, el POUM va ser declarat il·legal, les seves seves van ser tancades i assaltades i els seus dirigents detinguts i, en alguns casos, “desapareguts”. Tan sols uns dies abans, el 23 de juny de 1937, acompanyat de la seva dona Eileen, de John McNair, delegat de l'Independent Labour Party (ILP) a Barcelona, i de Stafford Gottman, George Orwell va aconseguir agafar el tren a l'estació de França i travessar la frontera fins a Banyuls. Durant cinc dies l'escriptor i els seus amics havien dormit vestits, en una ocasió en una església en ruïnes, amagats de les patrulles que recorrien la ciutat a la caça de poumistes, i vagabundejant a l'espera que obrissin els cafès i els restaurants cars, on dissimulaven la seva condició de fugitius fent-se passar per “pròspers turistes anglesos”.

Encara que Orwell, que va morir el 1950, mai va arribar a saber-ho, un document preparat per al Tribunal Especial d'Espionatge i Alta Traïció de València i amb data de 13 de juliol, el qualificava a ell, la seva dona Eileen i el seu company Charles Doran com a “trostkistes pronunciats” (*sic*), pertanyents a l'ILP (Independent Labour Party) i agents d'enllaç amb el POUM i amb Albacete (on estaven

65 George Orwell, *Orwell en España. Homenaje a Cataluña y otros escritos sobre la guerra civil española*, Tusquets, Barcelona, 2009.

POUM van ser empresonats en txeques infectes

aquaraterades les Brigades Internacionals)⁶⁶. El document esmentava que vivien a l'Hotel Falcón i era evident que els seus equipatges i efectes personals havien estat registrats, tal com va escriure Orwell. En el cas de Doran, l'acusació barrejava de manera potinera la seva defensa de Trostki en el procés de Moscou amb fragments d'un diari de dos presumptes espies de la Gestapo.

Abans de fugir de Barcelona Orwell es va preocupar per alguns amics detinguts i es va indignar amb la notícia de la mort de Bob Smillie, un jove antifeixista ple de vida que havia mort a la presó de València, probablement d'apendicitis, "com un animal abandonat", després de complir al front "amb voluntat i valor irreprotxables". Sense que l'importés la seva pròpia seguretat, Orwell va visitar Georges Kopp, un enginyer rus de 34 anys de les milícies del POUM, que havia estat el seu superior al front d'Aragó. Kopp havia estat detingut i conduït a una presó de Barcelona, "en realitat la planta baixa d'un comerç", a la qual s'arribava travessant una reixa de ferro. Orwell ens va deixar la següent descripció d'una de les sucursals de la Model:

"En dues habitacions que tindrien uns sis metres de costat cadascuna havien embotit gairebé un centenar de persones. El lloc semblava realment una presó del segle XVIII: brut, pudent, els cossos humans amuntegats, cap moble –només el nu terra de pedra, un banc i unes quantes mantes destrossades– i a penes sense llum, perquè s'havien abaixat les persianes metàl·liques per tancar les finestres. En les llardoses parets s'hi havien gargotejat consignes, 'Visca el POUM', 'Visca la revolució' i altres, ja que feia uns mesos que el lloc s'utilitzava com a calabós de presos

66 George Orwell, *op. cit.* Transcripció de l'informe conservat a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid.

polítics. La cridòria era eixordadora. Era l'hora de la visita i hi havia tanta gent que costava donar un pas. Gairebé tots els visitants eren de les capes treballadores més pobres.

Vaig veure dones que obrien commovedors paquets de menjar que portaven als homes de la seva família".

Entre els empresonats, Orwell va saludar alguns milicians que com ell (ferit d'un tret al coll al front d'Aragó) es curaven de les seves ferides de guerra al Sanatori Maurín, al Putxet:

"A dos els havien amputat una cama, i a un d'aquests l'havien portat allà sense la cossa i no feia més que donar salts amb la cama que li quedava. També vaig veure un noi que no tindria més de dotze anys; pel que sembla detenien fins i tot els nens. El lloc tenia aquella pudor penetrant que hi sol haver quan es concentra molta gent i no hi ha instal·lacions higièniques en condicions".

El menjar, segons els va relatar Kopp, era "porqueria", i alguns carcellers pegaven els presoners més tímids. Kopp va romandre empresonat i incomunicat a Barcelona, com d'altres líders poumistes, però va aconseguir abandonar Espanya i es va casar amb la cunyada d'Eileen Blair. No va tenir tanta sort el dirigent socialista austriac Kurt Landau, que va desaparèixer, com Andreu Nin, després de ser interrogat per sicaris de la NKVD quan va sortir de la seu de la CNT de Via Durruti (actual Via Laietana), on el protegien els anarquistes, per instal·lar-se en una casa del Carmel, on va ser detingut. La seva esposa, Katia Landau, també empresonada a la presó de dones, va iniciar una vaga de fam, secundada per 500 preses del POUM, i va aconseguir que s'interessessin pel seu cas el president Companys i el ministre de Justícia. Quan finalment la van

George Orwell es va lliurar de ser empr

expulsar, després de patir una altra detenció i un interrogatori a la txeca del Passeig de Sant Joan, controlada pel GPU, va escriure el llibre *Els botxins de la Revolució espanyola*, on relatava el calvari sofert pel seu marit i ella mateixa i els seus camarades. Encara que mai no va poder aclarir-se el que va passar, s'especula amb què Kurt Landau va poder haver mort a causa de les tortures (era hemofílic) que va patir en un soterrani de l'Hotel Colom, on hi havia la seu principal del PSUC i la secció del Komintern. La seva esposa creia que va ser deportat en secret en vaixell a la Unió Soviètica, on desapareixeria en la marea de terror estalinista. Al periodista txecoslovac Erwin Wolf, antic secretari de Leon Trostky, se li va perdre la pista en aquelles confuses jornades. Wolf s'allotjava al Continental amb la seva esposa, filla d'un parlamentari noruec, quan va ser detingut. Trostky va declarar que Wolf "va ser arrestat una vegada juntament amb gairebé tots els corresponents estrangers i va passar alguns dies a la presó. Aquest arrest va ser un acte oficial de les autoritats. El 31 de juliol, un dia abans de la seva partida d'Espanya, va ser arrestat novament, aquesta vegada sense formalitats legals. Va ser segrestat traïdorament pels agents de la GPU"⁶⁷. Trostky va ser informat dels fets pel brigadista nord-americà Harry Milton, també detingut, però posat en llibertat gràcies a la intervenció del cònsol britànic. L'historiador Pierre Broué sosté que el periodista va ser arrestat el 27 de juliol, posat en llibertat i detingut de nou el 28, per ordre de l'agent de la NNN, l'hongarès Gëro, àlies *Pedro*. Wolf va estar a la txeca del Portal de l'Àngel, on va ser alliberat el 13 de setembre. Des d'aleshores es perd la seva pista. Un altre dels misteris d'aquells mesos convulsos va ser la desaparició

⁶⁷ Entrevista publicada el 19 d'octubre de 1937 a *Afterposten*.

de Nikolai Skoblin, espia o aventurer, segons les versions, que va morir a Barcelona durant un atac aeri, o bé va ser segrestat i portat en secret a la URSS, on se'n va perdre la pista.

Orwell no va oblidar els seus amics i coreligionaris empresonats. Va efectuar nombroses gestions des de Londres i va aconseguir publicar alguns articles, encara que en la seva majoria van passar desapercebuts. En aquells moments, denunciar que els antifeixistes espanyols estaven represaliant altres antifeixistes espanyols semblava ciència-ficció. Fins i tot la notícia de la desaparició d'Andreu Nin en plena Rambla barcelonina, entre el Palau de la Virreina i el Cafè Moka, no va merèixer excessiva atenció malgrat la campanya propagandística que els pòmistes van realitzar des de la clandestinitat, editant el diari *La Batalla*, que havia estat prohibit, amb el paper que li sostreien al diari comunista *Treball*.

Amb l'arribada de 2.000 guàrdies d'assalt des de València el 8 maig, es va frustrar qualsevol possibilitat de rebel·lió. Es van improvisar centres de detenció i fins i tot l'Hotel Falcón va ser durant més de mes i mig un presidi per als qui abans s'allotjaven allà lliurement.

Tasis en el polvorí

A conseqüència de les nombroses detencions, del clima extrem de tensió, la Model s'havia convertit en un polvorí. Totalment massificada, la presó estava en perpetu perill de motí a causa dels enfrontaments entre presos feixistes i antifeixistes. Fins al maig de 1937 els presos de la Model eren únicament "feixistes", com es qualificava els sospitosos de simpatitzar amb l'aixecament militar. Les autoritats judicials van aconseguir evitar les expedicions irregulars de presos, que acabaven en assassinats o "saques" a càrrec de patrulles incontrolades, que sí es van

esonat fent-se passar per turista anglès

produir en altres presons espanyoles. Però la situació va empitjorar amb l'empresonament de militants d'esquerrers, anarquistes i poumistes, a conseqüència dels successos de maig. En el Fons Bosch i Gimpera⁶⁸, essencial per conèixer els secrets d'aquells esdeveniments, es conserven diversos informes que descriuen la caòtica situació a què va arribar la sobrepoblació de la presó l'abril de 1938, amb 2.053 presos. Un dels informes, titulat "El comitè regional de la CNT fixa la seva posició davant els problemes que planteja la justícia de la República", xifra en uns 2.000 els militants anarquistes presos en presons catalanes a partir de maig i juny de 1937. L'informe denunciava maltractaments de la Model per als cenetistes i lentitud en el tràmit judicial de les causes pendents. Així mateix, criticava la decisió de la Conselleria de traslladar 230 presos anarquistes des de la Model a altres partits judicials "de matinada i amb la custòdia ferma de 500 guàrdies d'assalt, homes plens de vida i armats fins a les dents, homes fornits, utilíssims per cooperar en la ràpida conquesta de Saragossa". A conseqüència dels successos de maig la CNT va trencar totalment les relacions amb la Conselleria de Justícia de la Generalitat i el Ministeri de Justícia del Govern, i va començar a tenir una posició residual en el context polític.

A l'informe de la CNT Rafael Tasis, el nou director general dels Serveis Correccionals, responia amb un altre informe detallat, que evidenciava el difícil equilibri pel qual transitava i la seva pràctica incapacitat per controlar la situació. Els presos anarquistes de la CNT-FAI i els del POUM, uns 500 en total, ocupaven dues galeries elegides per ells, la primera i la segona, i "gaudien d'una llibertat tan completa que el comitè que tenien designat dirigia de fet l'establiment". Segons l'informe de Tasis, els presos antifeixistes posseïen la seva

68 ANC. Fons Bosch i Gimpera.

pròpia biblioteca –el director de la Model, José Vicente, havia encapçalat la subscripció per comprar llibres– i era el comitè de la primera galeria el que classificava els presos i establí mesures disciplinàries. Els presos antifeixistes tenien una relativa llibertat dins de la Model: les cel·les s'obrien a les vuit del matí i no tornaven a tancar-se fins a les 10 de la nit. Els de la segona galeria, incorporant els nous mètodes populars de propaganda política de l'exterior, tenien un diari mural, *3 de maig*, en el qual es fixaven escrits i dibuixos sense cap tipus de censura i amb insults a les autoritats de la Generalitat i de la República. Els funcionaris no adscrits a la ideologia dels presos es trobaven en inferioritat de condicions i, de fet, deia l'informe de Tasis, actuaven com a "criats" dels reclusos.

Els conflictes entre els presos de signes contraris eren habituals, esperonats per la massificació de la presó i les males condicions de vida. Una de les revoltes es va produir en cantar els reclusos de la primera i segona galeries una cançó satírica contra personalitats socialistes. Els penats de dretes de la tercera galeria van respondre entonant un himne feixista i crits subversius. L'informe de Rafael Tasis es queixava que només haguessin estat castigats onze presos feixistes, amb dos mesos d'incomunicació en cel·les de càstig, i amb un mes altres cinc presos. Els onze presos esmentats van ser traslladats posteriorment al Correccional d'Inadaptats de Sabadell.

Tasis es queixava que era impossible mantenir la disciplina en el preventori judicial. El 19 d'octubre el policia Benet Semper va ser agredit al centre de vigilància per un grup d'uns 25 reclusos de la primera galeria, capitanejats per un pres anomenat Domingo Justo Prada. Van colpejar el policia amb un ferro i li van arrabassar la pistola. Va ser impossible –confessa Tasis– imposar cap sanció davant la rebel·lió del grup. Per la seva part, les versions

Grup de presos del POUM fotografiats en un pati de la Model l'estiu de 1938.

dels empresonats reflectien la seva ràbia i impotència per la repressió soferta després dels successos de maig. Una carta datada des de la Presó de l'Estat del carrer de Déu i Mata de Barcelona, el 19 de juliol de 1938, dirigida per Pere Bonet, el dirigent del POUM conegut com a *Víctor Alba*, a Joan J. Domènech, secretari general de la CNT de Catalunya, resumia així la situació des de dins:

“Fa tretze mesos que estem en presó preventiva. Tretze mesos en què hem hagut d'aguantar l'onada de fang i d'immundícia de la banda del PSUC i del PC. Però més

terrible que tot això ha estat l'assassinat vil del camarada Andreu Nin. Vosaltres, camarades de la CNT, coneixíeu Nin. Doncs bé, els miserables autors de l'assassinat no s'accontenten amb haver-lo assassinat. Pretenen a més deshonrar-lo, vilipendiar-lo, tractar de presentar-lo com un agent de Franco. El llibel *Espionaje en España*, publicat recentment, és una prova d'això”⁶⁹.

La presó de l'Estat s'havia instal·lat en un antic convent de monges del carrer de Déu i Mata,

⁶⁹ Arxiu Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca.

va convertir la Model en un polvorí

on avui hi ha l'edifici Illa Diagonal. Junt amb la carta de 19 de juliol, Bonet enviava un document escrit a màquina i datat dos dies abans amb el qual remetia als presidents de la República i de les Corts, de la Generalitat i d'Euskadi, i als comitès dels partits i organitzacions antifeixistes, una petició que implorava l'auxili. Signat per Wilebaldo Solano, secretari general de la Juventud Comunista Ibérica, el document relata la detenció dels líders pousmistes del 16 de juny, el seu trasllat a la presó de València, la seva posada en llibertat al cap de set dies i el seu segrest i trasllat a una txeca subterrània de Madrid "destinats sens dubte a córrer la mateixa sort que Nin". Distribuïts entre les presons de Madrid i Barcelona, els líders pousmistes es desesperaven en comprovar que la vista de la causa no se celebrava; que *La Batalla*, el seu principal diari, seguia prohibit, i que la legalitat republicana, per supervivència o per conveniència, s'havia doblegat davant l'obediència estalinista oblidant uns quants centenars de presos molestos.

El Comitè Propresos del POUM estava integrat per Juan Andrade, Julián Gorkin, Enric Adroer (*Gironella*), Pere Bonet (*Víctor Alba*), Daniel Rebull (*David Rey*), Farré, Quer i Escuder. Finalment, una vintena de dirigents del POUM van ser jutjats l'octubre de 1938 a la sala de sessions del Tribunal Central d'Espionatge i Alta Traïció, acabat de crear pel govern de la República, situat al passeig de Reina Elisenda, 17. Un d'ells, l'asturià Manuel Grossi, *Manolé*, havia comandat juntament amb Jordi Arquer una de les columnes de la divisió 29 del POUM que havia sortit de Barcelona cap al front d'Aragó amb més de 10.000 homes. Va evitar el judici, segons conta a les seves memòries, perquè va ser traslladat des de la Model a l'hospital, afectat d'un atac de dispnea i va aconseguir escapar-se.

A l'arxiu de Salamanca es conserven diverses llistes de presos d'esquerres confinats a la Presó de l'Estat de Barcelona, on els presos dormien a les antigues cel·les de les monges. La majoria de les detencions es van produir entre juny de 1937 i febrer de 1938. Les causes de les detencions eren diverses, encara que la majoria s'atribueixen a "motius ignorats" i a tinença d'armes, habituals durant el primer any de la guerra, però prohibides després de la repressió de maig. Una de les llistes inclou els noms de 83 presos, alguns dels quals recollim en la següent relació:

- Francisco Renart, fuster; Pedro Comas, paleta, i Pedro Esponella, mecànic, detinguts per suposada ocultació d'armes.
- Antonio Arias, pagès, detingut per suposada agressió amb destreal a la Guàrdia Civil.
- Francisco Grabalosa, carboner, intern pel delictes d'"anar a la frontera".
- Francisco Camprubí, per possessió de 4.700 pessetes.
- L'estonià Johannes Pajõs va perdre el seu vaixell a València.
- El turc Jack Peñarroya Levi, probablement d'origen sefardita, torner, per indocumentat.
- Els txecs José Wieden, Jean Kluick i Helmut Klost; el iugoslau Felipe Nagy, i els francesos Alexis Cardeur i Roman Rabat, no consta cap atribució de delictes.
- L'alemany Albert Wettanyer, torner, és l'únic detingut en què apareix la referència "fets de maig".

Una altra llista recull els noms i filiació de 23 presos governatius i 29 processats anarquistes en vaga de fam a la presó, on romanien des de primers de maig del 37. Es tracta en general, segons les dades biogràfiques que figuren a la

Els presos van ser acusats de

Una menca de camí de ronda interior utilitzat pels Mossos d'Esquadra per vigilar el perímetre exterior i per traslladar els presoners.

llista, de la crema de l'anarquisme, homes durs procedents la majoria de la columna Durruti i militants dels poderosos sindicats anarquistes de Barcelona, o de grups llibertaris com Cultura i Acció, Acció i Constància, Voluntat Rebel o Mimosa. Bona part dels presos van ser acusats de tinença il·lícita d'armes, el pretext per retirar-los de la circulació:

- Antonio Daun, detingut el 5 de maig, que posseïa un fusell, una bomba de mà i un matxet.
- Juan Iborra va participar en un tiroteig a la plaça de l'Àngel en què van morir tres companys seus del Comitè de Defensa de la Barceloneta.
- Felipe Caballero del Valle, del Batalló Roig de Xoc, Divisió Carlos Marx, li van ocupar una bomba de mà.
- Felipe Colomer, Segundo Blasco i Isidro García, acusats de compra d'armes a Alacant.
- Leopoldo Llorens Arbues, de només 16 anys, detingut per portar una pistola. Havia arribat a Barcelona procedent del seu poble natal, Santa Eulalia de Gállego, a Saragossa, on els feixistes havien assassinat el seu pare.

En la relació descrita figuraven també diversos presos estrangers, pertanyents a les diverses organitzacions que van acudir a Espanya en el primer moment de l'aixecament militar per combatre el costat del Front Popular. Vet aquí alguns noms:

- El francès Carlos Crispin i el rus Carloff Zeonid, pertanyent al Sindicat de Productes Químics, Secció Gomes, detinguts a la vegada a la Via Durruti (avui Via Laietana).
- L'alemany Albert Wettlauper, de la secció alemanya de la CNT, treballava per a indústries de guerra, de Construccions Metàl·liques

tinença il·lícita d'armes

Parra, situada al carrer Pallarols, detingut per anar armat.

- Els francesos René Baroto, Cretian Normis Peitchoi i Pierre Vaucher, de la columna Ascaso.
- El francès Julian Schewab, de la secció de propaganda internacional de la CNT, detingut el 26 d'abril a l'estació de França perquè va exigir la recuperació de la documentació que li havia estat requisada.
- José Parach, també de nacionalitat francesa, detingut al cafè Gambrinus per llançar una bomba contra els qui volien arrabassar-li un fusell.
- Félix Danon, inculpat per participar en un assalt al Casal del Metge.
- L'italià José Picone, acusat d'atemptat contra Rodríguez Sales.
- El també italià Mario Bordoni, detingut per portar en el seu taxi una metralladora.

La persecució contra els antifeixistes de tendències més radicals va provocar profundes injustícies. El milicià Alejandro Boaretti, de l'organització Giustizia e Libertà, enrolat a la columna Ascaso, va ser detingut per espia i confinat, successivament, al preventori de Sant Elies, al castell de Montjuïc i a la Model. Boaretti va declarar que tenia l'esperança de trobar la llibertat "per considerar-me innocent i un antifeixista convençut". El seu missatge des del carrer d'Entença no oculta l'estupefacció que l'embarga: "Jo he estat expulsat de França i Luxemburg per les meves activitats en la política antifeixista, per la qual cosa espero justícia, ja que en arribar a Espanya he sentit entre vosaltres els avantatges de trobar-me a la meva verdadera pàtria".⁷⁰

Rodolfo Michel Michaelis va ser un altre dels presos estrangers, empresonat a la Model per la justícia de la República i després per la de Franco. Michaelis va ser militant del FAUD (Freien Arbeiter-Union Deutschland), un grup anarquista els dirigents del qual van fundar a Barcelona el grup DAS (Deutsche Anarcho-

70 Arxiu Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca.

NATIONAL GALLERY OF AUSTRALIA, CANBERRA

Rodolfo Michaelis, anarquista i arqueòleg alemany, que va arribar a treballar al Museu Arqueològic de Barcelona.

AGUSTI CENTELLES/VEGAP

Syndikalisten). Michaelis, que va treballar com a tècnic de restauració al Museu Arqueològic de Barcelona, fins a juliol de 1936, havia arribat a la capital catalana en companyia de Margaret Michaelis, la seva dona, austríaca d'origen jueu; Gross, de cognom de soltera. Margaret Michaelis va ser una fotògrafa molt coneguda, divulgadora de les misèries del Barri Xino i dels projectes arquitectònics del grup GATCPAC, que van desenvolupar el pla Macià de renovació urbanística de Barcelona. Tots dos van viure alguns anys a Barcelona (en la fitxa de l'arqueòleg apareixen els domicilis del carrer Bonavista, 5, 4t, i Cabanyes, 93). Encara que van acabar separant-se, van participar de la il·lusió d'una nova era revolucionària a Espanya, refugi de grups d'anarquistes alemanys que fugien del nazisme. Michaelis va ser detingut després dels successos de maig, però va aconseguir que el seu cas arribés a les més altes instàncies de la República.

Una munió de gent expectant espera la posada en llibertat dels presos davant la façana de la Model, després del triomf del Front Popular a les eleccions de febrer de 1936.

En una carta amb data de 2 de desembre de 1938 i dirigida al conseller Bosch i Gimpera, el ministre de la Governació, Julián Zugazagoitia, parla amb certa displicència de Michaelis i ve a disculpar els empresonaments de maig: “És, com vostè diu, un anarquista i no veig jo, de no causar-li perjudici, per què ha de romandre a Espanya”. El ministre suggereix que, si s’aconsegueix l’expulsió, “intentaria posarlo en llibertat immediatament”. I li demana garanties al conseller que no participarà el “noi” en noves revoltes: “No vull jo tampoc prolongar una presó que em sembla, no havent estat imposada pels tribunals, injusta en certa manera”.

Després de la derrota de la República Michaelis va tornar il·legalment a Espanya. I segons consta en el seu expedient carcerari, va ingressar el 14 d’octubre de 1939 al palau de les Missions, per passar posteriorment a la Model. Sotmès a consell de guerra per auxili a la

rebel·lió, instruït per Fernando Viader Guscá, alferes provisional d’infanteria, se’l titlla en el sumari de “perillósíssim i gran pertorbador internacional, anarquista” i se li demanen vint anys. A la causa⁷¹ s’informa que va ser expulsat d’Alemanya el 1933 –treballava al Museu Arqueològic de Berlín i havia participat en excavacions a l’Iran, per no combregar amb el nacionalsocialisme–. El setembre de 1936 es va allistar a la columna Durruti i el febrer de 1937 va ser nomenat delegat del comitè polític. Condemnat a 20 anys de reclusió per auxili a la rebel·lió, segons l’article 240 del Codi de justícia militar, Michaelis va obtenir la llibertat el 1944 i va fixar la seva residència a Madrid, ja que tenia prohibit acostar-se a un radi de 250 quilòmetres de Barcelona. El 1946, amb la derrota de l’Estat nacionalsocialista alemany, va poder abandonar Espanya i tornar a Berlín, on va morir el 1990.

71 ANC. Expedient personal.

Molt pròxima a aquesta parella d'intel·lectuals hi havia Kati Horna, autora d'una de les poques imatges que subsisteixen de l'interior de la presó Model el 1937-1938. Nascuda a Budapest, i d'origen jueu, com Margaret Michaelis, Kati Deustch es va casar amb l'escultor José Horna, amb el qual va partir cap a l'exili mexicà després de la Guerra Civil. Horna va ser amiga de Robert Capa, amb qui va treballar a l'agència Dephot a Berlín, i com ell i la seva companya, Gerda Taro, també centreeuropeus, es va establir a París. Les fotos que va fer Horna a Barcelona es van publicar a les revistes anarquistes *Umbral* i *Mujeres Libres*, entre d'altres⁷².

Un altre fotògraf, l'alemany Georg Reisner, va ser empresonat també a la Model, acusat de pertànyer al POUM per un curt període de temps. Reisner havia vingut a Barcelona, juntament amb el seu col·lega Hans Namuth, com a fotoreporter de l'Olimpíada Popular de Barcelona de juliol de 1936. Durant els mesos següents tots dos van realitzar reportatges en diversos escenaris de la Guerra Civil per a mitjans estrangers com *Vu*, *L'Humanité* i *Voilà*. El 1940 Reisner, que tenia 29 anys, es va suïcidar en un camp de concentració d'Ais de Provença, davant la possibilitat que els francesos fossin a lliurar-lo als nazis.

Un jove periodista, Marc Rein, fill del menxevic i membre de la Internacional Socialista Rafael Abramovitch, exiliat a París, va desaparèixer l'abril de 1937 de l'hotel Continental, on s'allotjava. La desaparició del corresponsal va provocar situacions compromeses a Lluís Companys, ja que el seu pare es va traslladar

d'immediat a Barcelona per descobrir sense èxit el destí del seu fill, corresponsal de guerra. El seu col·lega, el periodista pumista Julián Gorkin, va atribuir la seva desaparició⁷³ al fet que "els agents de Stalin l'havien fet desaparèixer, amb l'únic fi de venjar-se del seu pare, de la mateixa manera que havien assassinat els fills de Trotsky". Un dels amics de Marc Rein, Nicolas Sundelevitch (o Sunderevitch), enginyer procedent d'Estònia, encara que nacionalitzat francès, de 35 anys, allotjat en el mateix hotel, va ingressar a la presó Model el 13 de setembre de 1937. En el seu expedient⁷⁴ hi ha una ordre per la qual s'estableix que el reclús estigui "únicament" a disposició del Jutjat Especial número 5 del Tribunal d'Espionatge de València. En la carpeta s'inclou un telegrama del ministre de Justícia interessant-se per la fitxa penal del pres. El 10 de maig de 1938 el president del Tribunal Central d'Espionatge i d'Alta Traïció decreta la seva llibertat en causa número 6 instruïda pel Jutjat especial que entén dels sumaris del POUM. Però el 17 de maig, segons consta en l'expedient, es rep una ordre telefònica de retenció.

A Sundelevitch se l'havia relacionat amb el cas de la mort d'un agent soviètic de la NKVD, enrolat a les Brigades Internacionals, León Narwicz (o Narwitsch), que s'havia infiltrat a les files del POUM i l'assassinat del qual va ser un dels detonants dels fets de maig. En realitat, a Narwicz el van matar la nit del 10 de febrer de 1938 en un descampat del carrer Legalitat els pumistes Albert Masó i Lluís Puig⁷⁵. Sundelevich, que segons Gorkin havia estat acusat de preparar un atemptat contra Stalin

72 Les fotografies de Kati Horna es conserven al Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca.

73 Julián Gorkin, *El proceso de Moscú en Barcelona*, Aymá, Barcelona, 1974.

74 ANC. Expedient personal.

75 Agustí Guillamon, *Balance. Cuadernos de historia del movimiento obrero*, número 23, Barcelona, 2002.

Idealistes de tot Europa van acabar

des de Barcelona, va rebre el 21 de maig l'ordre d'expulsió i va poder sortir del país.

Els militants del POUM empresonats van aconseguir que la seva situació tingués ressò en alguns diaris europeus d'esquerres i que fins i tot el president Juan Negrín hagués d'escoltar preguntes molestes en algun dels seus viatges a l'estranger. Encara que a Espanya els suports es van limitar a la solidaritat de la CNT, amb els ja exministres Juan García Oliver, Federica Montseny i Joan Peiró en cap, alguns observadors estrangers van aconseguir efectuar inspeccions independents en els centres de detenció. Fenner Brockway, dirigent de l'Independent Labour Party (ILP), va estar a Barcelona el juliol de 1937 i va visitar l'Hotel Falcón:

“Vaig veure Ethel MacDonnald (escocesa, la veu de la CNT a Ràdio Barcelona) i Stevens, un noi anarquista holandès. Diuen que les condicions a la presó anterior eren inversemblantment dolentes. Hi havia 150 homes en una habitació gran amb només un vàter i un lavabo. Excrements, polls i brutícia. Amuntegament i calor. La dieta és de fam per a aquells que no tenen amics que els porten menjar. Reben dos plats de sopa i dos trossos de pa al dia”.

Una internacional d'antifeixistes presos

Un altre observador internacional, John MacGovern, enviat per l'ILP i el Buró Internacional de Partits Socialistes Revolucionaris, va visitar la presó Model en companyia del professor francès Félicien Chalaye, el 28 de novembre de 1937, proveïts d'una carta oficial del director general de presons que els autoritzava l'accés a tots els

Una de les cambres habilitades com a vis-à-vis, a l'actualitat.

empresonats per les seves idees

centres de detenció. El director de la Model els va rebre cortesament i va comunicar que hi havia 1.500 presoners: 500 antifeixistes, 500 feixistes i 500 comuns. Quan van entrar a la presó era dia de visita i hi havia unes 500 persones esperant per veure els seus familiars i amics. MacGovern va escriure en el seu informe que a la presó “hi havia una veritable internacional de presos, procedents de França, Grècia, Alemanya, Itàlia, Àustria, Bèlgica, Holanda, Suïssa, Amèrica i Espanya. Tots ells ens van insistir en què donéssim a conèixer les brutalitats de la txeca, amb les seves tortures, el seu *tercer grau* i els seus assassinats de militants socialistes que lluitaven a Espanya”⁷⁶.

Entre els presoners hi havia un francès que havia estat nomenat oficial a l'exèrcit governamental i després de combatre durant cinc mesos al front de Madrid havia acabat a la Model perquè, segons relata MacGovern en el seu informe, “havia expressat francament la seva opinió sobre la Komintern i els mètodes de la txeca. Em va donar una esplèndida impressió. Patia com un ultratge espantós estar més de 4 mesos a la presó: ‘Que se’m faci un procés si he comès alguna falta, i si no, que se’m posi en llibertat’...”.

Quan la comitiva d'observadors va abandonar la Model els presos es van acomiadar cantant himnes anarquistes, seguits de “La Internacional”, i llançant crits a favor de la CNT, de la FAI i del POUM. Va haver-hi també crits de “Fora la txeca de la Komintern!”, i violentes esbrincades en contra. MacGovern es va sentir emocionat en veure 500 presos “joves en la seva majoria, omplint les galeries, les escales i la sala, amb el puny tancat, la mirada brillant, el cap alçat en actitud de desafiament”. L'escena havia de ser tan impressionant que el director de la presó i el metge, espantats, van témer una revolta.

Els membres de la delegació van visitar així mateix el ministre de Justícia, el basc Manuel de Irujo, i el d'Interior, Julián Zugazagoitia, per obtenir informació sobre la desaparició a

Barcelona de Nin, Kurt Landau, Erwin Wolf i Marc Rhein. A les preguntes de McGovern, Zugazagoitia va respondre el següent: “Què voleu? Hem rebut ajuda de Rússia i, a canvi, hem hagut de permetre'ls algunes coses que no ens agraden”.

El comitè internacional, proveït de les autoritzacions del director general de presons i del ministre Irujo, es va traslladar a la seu de la txeca de Portal de l'Àngel, 24, on se'ls va negar l'entrada. La comissió va haver de desistir: “Ens vam adonar que si insistíem més podríem estar nosaltres mateixos en perill”, va concloure el detallat informe de MacGovern.

La comissió es va entrevistar després amb el confederal Aurelio Fernández, secretari de la Junta de Seguretat Interior el 1936-1937 i exconseller de Sanitat de la Generalitat, que feia tres mesos i mig que estava a la presó i a qui havien conegut un any abans en el seu càrrec oficial. Fernández els va dir que els comunistes l'havien empresonat per la desaparició i mort d'un policia. En realitat, havia ingressat per estafa, encara que es trobava sota investigació pel desgraciat cas dels maristes assassinats el 1936. Fernández va ser un dels anarquistes que en un bar de la plaça Universitat va exigir 200.000 francs als superiors dels maristes a Catalunya, a canvi de facilitar la seva emigració a França. No satisfets amb l'extorsió, el producte de la qual hauria passat a mans del conseller d'Hisenda, Josep Tarradellas⁷⁷, i després d'un primer viatge, els van enganyar cruelment i un grup de faistes de les patrulles de control van conduir els maristes a la txeca-convent de Sant Elies. Des d'allà van traslladar 46 maristes al cementiri de Montcada, on van ser assassinats⁷⁸ el 8 d'octubre. 61 maristes més van poder salvar-se gràcies a la intervenció d'un guàrdia de Sant Elies que va veure el germà marista d'un amic íntim, mosso d'esquadra al Palau de

⁷⁶ Informes i documents sobre les inspeccions al web de la Fundació Andreu Nin.

⁷⁷ Juan García Oliver, *El eco de los pasos*, Planeta, Barcelona, 2008; Miquel Mir i Mariano Santamaria, *El preu de la Traïció. La FAI, Tarradellas i l'assassinat de 172 maristes*, Pòrtic, Barcelona, 2010.

⁷⁸ Miquel Mir i Mariano Santamaria, *op. cit.*

la Generalitat, que al seu torn va donar la veu d'alarma i els capellans van ser traslladats a la Model. Els maristes van efectuar nombroses gestions per salvar els religiosos, fins i tot es van entrevistar amb consellers del Govern, però sense èxit. Un dels maristes francesos que negociaven l'emigració del grup va arribar a lliurar 60.000 francs al bar de l'estació de Perpinyà a un advocat, Agustí Juandó, secretari de l'Audiència de Barcelona, a qui tornarem a trobar, perquè endarrerís el sumari judicial.

En arribar a la presó els 61 maristes van ser rebuts pel director, que els va assegurar que allà estarien segurs i que va lamentar no poder donar-los sopar perquè el cuiner havia acabat la seva jornada. Traslladats a la quarta galeria, van posar a cada cel·la dos o tres maristes. Els religiosos van trobar aviat una ocupació i es van dedicar a tallar anells utilitzant pinyons de préssec que hi havia al pati. Es van revelar també com a bons operaris i el director els encarregava treballs de reparació, que efectuaven en quadrilla. Durant el seu confinament van saber que una patrulla de la FAI havia anat a buscar-los i van viure moments d'angoixa, que es va prolongar durant i després de la seva excarceració gradual, en grups petits i amb la major discreció.

Durant el judici seguit contra el dirigent de la CNT i exministre Joan Peiró, finalment condemnat a mort i executat a la postguerra, el marista Salvador Oller⁷⁹ va declarar a favor seu en una carta en la qual assegurava que gràcies a la seva intervenció es va aconseguir l'ajornament del judici contra els maristes presos "evitant condemnes irreparables".

La presó de l'Estat

A la presó de l'Estat on es trobava confinat el periodista Julián Gorkin la situació no era millor que a la Model. Segons el seu testimoni, els presos s'alimentaven d'un ranxo que consistia en un cassó de lleties dues vegades per dia i un *chusco* de pa.

⁷⁹ Albert Balcells, *El consejo de guerra contra el dirigente cetenista catalán Joan Peiró en 1942. Un caso representativo y a la vez singular*, Revista *Hispania Nova*, número 2, 2001-2002.

Un banc d'inspiració gaudiniana, realitzat pels reclusos com a activitat dels tallers professionals, instal·lat al pati d'accés als tallers i a les aules.

Aurelio Fernández

Durant 10 dies ni tan sols van tenir lleties i la seva ració es va reduir a menjar naps durs i amargs que els provocaven nàusees. A les presons barcelonines es passava gana, com a fora de les seves parets, i la desesperació transformava els homes en éssers miserables que, com relata Gorkin, es barallaven com hienes per un tros de pa. Els que més fam passaven, prossegueix Gorkin, eren els presos procedents de les Brigades Internacionals:

“No tenen cap familiar al carrer que se’n recordi d’ells, que els renti la roba o que els porti de tant en tant un suplement de menjar. Se’ls veu caminar pel pati de les palmeres com gossos famèlics. S’han quedat en ossos i les seves cares, generalment sense afaitar, presenten una pal·lidesa de cadàvers. Van esparracats, ensenyant les carns i tremolant de fred”.

Gorkin explica el cas d’un internacional, professor a Frankfurt i militant del Partit Socialdemòcrata, que es va enrolar a les Brigades però es va negar a ingressar al Partit Comunista. Feia un any que

de camarades, portava a la presó una cistella amb el menjar i la roba neta al jove d’esquerres. Anava caminant des de casa seva a l’antic convent i a la cistella portava amagades missives i diaris d’anada i tornada. Solano va utilitzar a la presó la mateixa tauleta fabricada amb el costurer de la mare de la nena sobre la qual dissenyava la revista *La Batalla*, que després s’imprimia a l’exterior. El gener del 39 Solano va formar part, juntament amb Gorkin i Gironella, del grup de trostkistes que van acabar a Cadaqués. I encara se li omplen de llàgrimes els ulls quan recorda la solidaritat dels seus camarades francesos, que els van atendre amb generositat en travessar la frontera, evitant-los l’odissea dels camps de concentració, i que els van ajudar a crear-se el futur que en la seva terra els havien prohibit. Molts anys més tard, Solano, convertit en periodista, es va casar a París amb Maria Teresa Carbonell, la nena que li portava el menjar a la presó⁸¹.

El professor de Frankfurt que havia embogit no va ser l’únic brigadista empresonat. A la Model hi havien estat tancats, entre molts altres presos governatius, Eliseo del Río Ruiz, nord-americà del

La presó de l'Estat es trobava en un

era a la presó, estava seminú i mig boig: “Semblava un esquelet, a penes li quedaven dents i cabells”, descriu Gorkin amb pesar. L’anònim brigadista havia perdut el seny i cridava embogit, mentre es treia els pells: “Els feixistes rojos!... Els feixistes rojos!... Els estalinistes són els feixistes rojos!”.

Menys dramàtic es mostra Wilebaldo Solano⁸⁰, que va estar també a la presó de l’Estat del carrer Déu i Mata. Solano, estudiant de medicina i dirigent de les Joventuts del partit, va ser detingut quan el POUM havia estat declarat il·legal i s’havia celebrat el judici contra els seus dirigents. Confinat a la presó del convent, Solano recorda l’excel·lent tracte que rebien per part del director, el senyor Vicente, que feia els ulls grossos i els permetia reunir-se i organitzar-se, i que fins i tot assistia a les conferències sobre qüestions científiques o polítiques que organitzaven a l’antic claustre. Cada dia, una nena d’uns deu anys, membre d’una íntima família

batalló Lincoln; el suec Ivar Kartsson, l’alemany Klaus Becker o l’italià Armando Venturelli. Fa uns anys, un equip d’arqueòlegs va rebre l’encàrrec d’estudiar els grafitis trobats a les parets de la capella de la Mare de Déu de la Salut situada al castell de Castelldefels. L’estudi va deduir que els grafitis havien estat realitzats per internacionals presos al castell, que funcionava com a preventori per a desertors que fugien de les divisions internacionals que dirigia el comunista francès André Marty. L’octubre de 1938, mentre les noies republicanes llançaven flors als heroics brigadistes que desfilaven per la Diagonal davant els ulls d’Azaña, Negrín i Companys, abans d’abandonar Espanya, al castell de Castelldefels s’amuntegaven uns 400 voluntaris internacionals empresonats en pèssimes condicions, acusats de deserció, d’espionatge o de delictes menors o comuns que no s’havien jutjat. El

80 Entrevista amb l’autora, gener de 2010.

81 Conversa personal de Wilebaldo Solano amb l’autora (abril 2010).

TOQUE

antic convent, al carrer Déu i Mata

A l'economat el reclusos troben petits extras que paguen amb bitllets de circulació interna a la presó, coneguts com a cartrons.

preventori estava dirigit per Marcel Lantés, antic comandant del batalló Comuna de París, anomenat *La Hiena*, que va convertir el castell en un malson. Dos presos belgues van aconseguir escapar i que es conegués el sadisme de Lantés, que va ser detingut, portat a Montjuïc i condemnat a mort, encara que finalment va poder fugir a França. A principis d'octubre de 1938 Marty va decidir investigar els sinistres rumors i va enviar el brigadista iugoslau Svetislav Djordjevic a posar ordre al castell. El iugoslau va descobrir un panorama dantesco:

“Em vaig trobar amb homes de totes les nacionalitats ficats en cel·les de reduïdíssimes dimensions. Em vaig indignar quan, després d'obrir-ne una amb una barra de ferro, va aparèixer un home que no podia posar-se dret, ni tan sols agenollar-se. Vam obrir-ne una altra en què es trobaven unes dues-centes persones enmig d'una olor fortíssima. Tots anaven amb els pantalons tallats, gairebé despullats, sense camisa”.

Segons diversos testimonis, Lantés s'havia pertorbat i abandonat a la beguda. Li agradava humiliar els presos: a un internacional xinès l'obligava a menjar aliments salats, sense ració d'aigua; l'obligava a caminar de quatre potes, com un gos, i quan li acostava un cassó per beure era ple d'orina. Les pallisses eren constants, les males condicions higièniques provocaven epidèmies de sarna i tinya; alguns captius es van pertorbar. La tuberculosi va fer estralls. Alguns internacionals van ser executats en un bosquet situat prop del castell, i allà, enterrats⁸².

Els camps de treball

Otilia Castellví, una modista de Gràcia que es va afiliar molt jove al POUM, va passar bona part de la guerra tancada a la presó de dones i en una txeca. El seu company estava pres al castell de Montjuïc i el seu germà Modest, gairebé un nen,

82 Manuel González Moreno-Navarro, *Las Brigadas Internacionales. Su paso por Catalunya*, PPU, Barcelona, 2009.

havia desaparegut, per a la seva desesperació. Al final Otilia va descobrir que Modest, després de passar per una txeca, va ser traslladat a un antic convent de l'Eixample, on “cada dia, de matinada, els transportaven en camions a llocs on s'estaven construint fortificacions. El tracte que rebien i les condicions en què vivien eren tan inhumans que molts no podien resistir-ho”. Quan el van deixar lliure i va tornar a casa a penes el van reconèixer. La fam i les privacions l'havien deformat⁸³.

El desembre de 1936 la *Gasetta de la República* va publicar el Decret llei de creació de camps de treball que pretenia, a causa de l'enorme augment de la població penal que la Guerra Civil estava causant, introduir “radicals innovacions en el nostre vell i deficient sistema penitenciari”. Signat per l'anarcosindicalista Juan García Oliver, ministre de Justícia entre 1936 i 1937, el decret imposava el treball al reu, utilitzant les seves energies com a “instrument d'utilitat social i com a mètode més aconsellable per regenerar el delinqüent i transformar així la població penal ociosa en una legió de treballadors”, que compensés el dany produït a la col·lectivitat i es regenerés. Però a la pràctica, i ja des de 1937, els camps de treball mai van tenir cap utilitat social; per contra, es van convertir en camps de concentració controlats pel SIM (Servei d'Intel·ligència Militar), l'agència d'intel·ligència i seguretat de la República, que va quedar en mans comunistes i que va aplicar els sistemes repressius que havia fet tristament cèlebres la NKVD soviètica.

A Catalunya van funcionar diversos camps de concentració dependents del SIM a partir de la primavera de 1938, segons la rigorosa investigació realitzada per Francesc Badia, que va poder entrevistar alguns dels que van estar-hi confinats i van sobreviure per explicar-ho⁸⁴. La feina dels presoners consistia a traçar trinxeres i

83 Otilia Castellví, *De las checas de Barcelona a la Alemania nazi (veinte años de una vida)*, Acantilado, Barcelona, 2008

84 Francesc Badia, *Els Camps de treball a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001.

Centenars de presos van ser traslladats del

Malgrat el filat de punxes, encara hi ha algun intent de fuga per les teulades.

fortificacions, així com treballs auxiliars per a la defensa militar. El camp de treball número 1 estava situat al Poble Espanyol de Montjuïc, amb presons dependents a l'antic seminari del carrer Balmes. Va haver-hi camps a l'Hospitalet de l'Infant, amb subseus a Vandellòs i Tivissa, després traslladat a Montferrer; a Concabella, substituït després pel de Barbens; a Falset, amb subseus a Gratallops, la Figuera i Porrera, i després traslladat a Arbeca. Un d'aquests presidis improvisats, situat al poble lleidatà d'Omells de Na Gaia, prop de les Borges Blanques, es va caracteritzar per l'extrema crueltat dels seus vigilants i per l'odissea viscuda pels captius, sense que sigui exagerat trobar paral·lelismes amb els camps d'extermini nazis que començaven a construir-se a l'Alemanya de Hitler.

Uns 500 presos van ser obligats a formar a la Model la mitjanit del 23 d'abril de 1938. Ignoraven el seu destí i alguns creien que serien traslladats al front. En realitat, havien estat destinats a treballs forçats al camp d'Omells de Na Gaia. La situació a la presó era comparable a una bomba de rellotgeria. Tres dies abans s'havia produït un motí, durant el qual els presos antifeixistes que feia ja un any que estaven tancats es van apoderar de la presó, la van incendiar i van provocar grans destrosses que no van cessar fins que dues companyies de guàrdies d'assalt els van reduir. A més de militants antifeixistes, entre aquests 500 presos hi havia capellans i religiosos, desertors i militars, i detinguts com quintacolumnistes.

Els presos van rebre una advertència abans de deixar la presó a peu, camí de l'estació del Nord, fortament custodiats: si un d'ells es fugava, serien executats els quatre companys de la seva fila més quatre de la fila de davant i quatre de la de darrere. Durant el transport en tren cap a Manresa es va produir un desgraciat incident, el relat del qual coneixem gràcies a una carta signada per presos antifeixistes de la segona galeria de la Model. La carta té data del 15 d'agost de 1938 i està dirigida al conseller Bosch i Gimpera, i s'hi denuncia el "règim de terror i brutalitat" que regnava en els camps de treball. La missiva dóna compte de la mort d'un noi de 16 anys, Valentí Vila Anet, que estava pres a la Model per repartir octavilles en un cinema d'Aiguafreda. Un guàrdia d'assalt va disparar els presos per dissuadir-

carrer d'Entença als ignominiosos camps de treball

los que s'acostessin a les finestretes del vagó i Vila va caure mort amb el crani destrossat. La carta esmenta el cas de Joan Ruiz Tomás, veterà militant del POUM, malalt de tuberculosi i víctima d'un dels assassinats que van ocórrer al camp d'Omells de Na Gaia. Un dels comandaments del camp va recomanar que tots els malalts es presentessin per ser hospitalitzats. Es van presentar 21 homes que van ser afusellats immediatament. Tretze presos més, tots militants de la CNT, van ser afusellats davant les parets del cementiri. Entre ells consten els noms de Joan Corneado, del comitè regional de la CNT d'Aragó; Julio Delcacho, secretari de la col·lectivitat agrària d'Ontinyena (Osca), i els joves de 17 anys Manuel Sorines, de les Juventudes Libertarias, i Francesc Pina, de les Joventuts del POUM. Els dos nois, com Vila, estaven a la Model per haver repartit octavilles clandestines.

Bosch i Gimpera va saber mitjançant aquest informe que al camp la vida no era altra cosa que una "agonia lenta, amb pallisses i amb maltractaments", "amb bastonades, tractats com gossos", ajuntant els presos antifeixistes amb els feixistes i els delinqüents comuns.

Amuntegats a l'església d'Omells, amb la pell ulcerada a causa de la sarna, dormint entre palla bruta i devorats pels polls, amb una alimentació insuficient, calçats amb avarques fabricades amb rodes d'automòbil velles, els presos eren obligats a cavar trinxeres i eren sistemàticament colpejats pels guàrdies⁸⁵. És molt probable que enyoressin la relativa seguretat de la Model, el tracte menys cruel que allà havien rebut. El reclús Lluís Suñol va ser apallissat per un guàrdia, va morir al cap de pocs dies i va ser enterrat pels seus germans, Carles i Salvador, que van haver de suportar que un dels carcellers els digués que enterraven un gos. Salvador va morir pocs mesos més tard d'inanició. Josep Argila va ser elegit per anar a agafar cireres per un guàrdia que li tenia tirria i que el va matar a sang freda. Com en altres casos, l'excusa per a l'execució es disfressava amb l'improbable fugida del pres. La llei de fugues imperava en aquell camp sinistre. Els religiosos del camp van ser tractats amb inusitada crueltat. Segons un testimoni, els carcellers creien

85 Francesc Badia, *op. cit.*

que tots els qui portaven ulleres eren capellans i els apallissaven amb qualsevol excusa.

Francisco Antequera, un jove seminarista colpejat fins a la mort a garrotades i puntades de peu mentre era obligat a recitar els manaments, entre les riallades dels seus botxins, va ser una de les víctimes de religiosos. Mossèn Antoni Riera, que va suportar amb enteresa innumbrables crueltats i mai no va ocultar que era capellà, va explicar la seva odissea quan el 24 de setembre el camp va ser aixecat i traslladat a Vila Sana, prop de Mollerussa: "Caminàvem moltes hores al dia. Qui no podia seguir l'abandonaven o el mataven i nosaltres el cobríem amb terra".

En les seves memòries, Rafael Tasis lamenta no haver pogut treure del camp el doctor Casimir Torrents, un metge jove molt respectat, detingut a la Model i assassinat a l'encreuament de la carretera d'Omells a Montblanc, juntament amb un altre pres. Torrents va morir onze dies després que un tribunal de Barcelona hagués decidit absoldre'l el 23 d'abril. El seu nom s'havia trobat en una llista d'adreces d'algú que va voler passar-se a les files nacionalistes. És remarcable que Tasis⁸⁶ confessi la seva impotència i que cap de les seves reclamacions oficials tingués èxit. S'accontenta amb afirmar que a les presons de Catalunya els detinguts van ser tractats "humanament": "I a tots els establiments de reclusió que depenien de la Generalitat el tracte fou sempre humà i mai no es va recórrer a la violència". Tant en el desesperat crit d'alerta enviat des de la Model a Bosch i Gimpera com en nombrosos testimonis reunits per Francesc Badia apareix un nom, el de Manuel Astorga, com el botxí d'Omells de Na Gaia. Astorga, pertanyent al PCE i fundador de les Juventudes Nacionalistas Madrileñas, era un autèntic sàdic. Va ser cap dels camps de treball 2 i 3, fins que va ser nomenat inspector general dels camps de treball, càrrec que exercia des d'una oficina del carrer de Ganduxer. Gros i de curta estatura, una mica dandy segons algunes de les seves víctimes, envoltat sempre de guardaespalles armats, es va encarregar de pregonar les excel·lències dels camps de treball, forjant una cortina de fum que

86 Rafael Tasis, *Les presons dels altres. Records d'un escarceller d'ocasió*, Editorial Pòrtic, Barcelona, 1990.

Qui no podia continuar era abandonat o el

dissimulava l'horror. Va ser detingut pel mateix SIM al qual pertanyia, segons alguns informes, i després de la capitulació va passar a França, on va ser confinat al camp d'Argelers amb nom fals. Segons Julián Gorkin va ser assassinat per anarquistes que havien estat les seves víctimes i enterrat a la sorra de la platja: "Li van deixar fora la mà dreta, amb un paper que deia simplement 'per assassí'..."

La capitulació

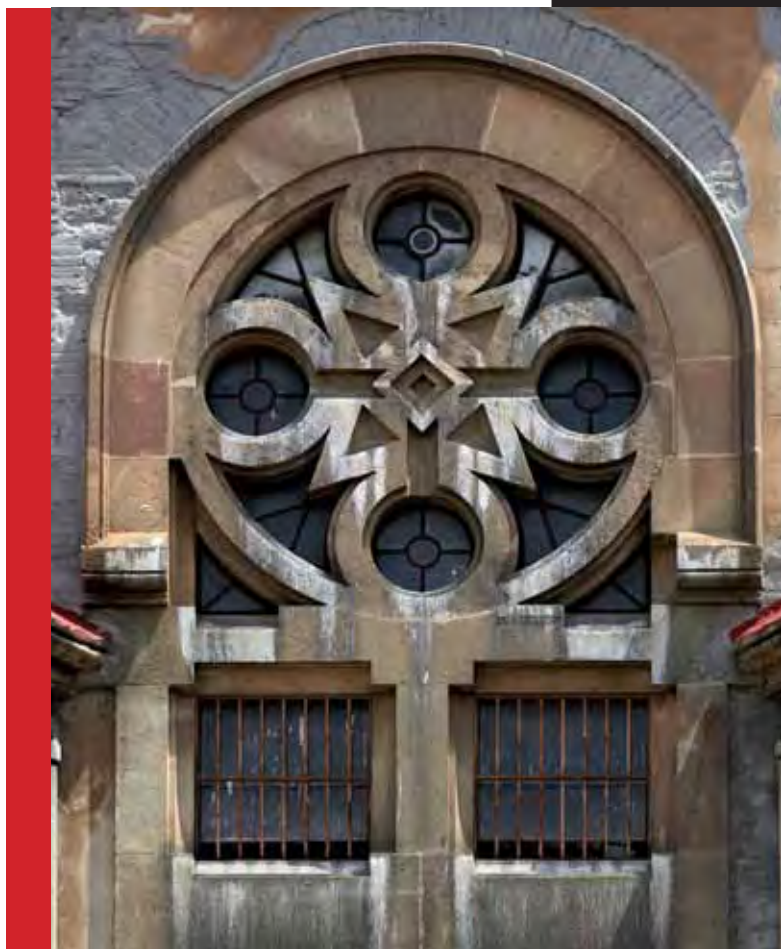
El periodista soviètic i agent del NKVD Mijaíl Koltsov⁸⁷ seguia mentrestant atiant les incendiàries consignes procedents de Moscou. En les seves cròniques des d'Espanya, publicades a *Pravda*, escrivia l'estiu de 1937 que Nin i els trostkistes espanyols estaven al servei de Franco des de 1935: "Ai d'aquells que permeten que els espies trostkistes segueixin treballant amb impunitat!", advertia.

El periodista nord-americà Liston Oak, mentrestant, que treballava a l'oficina de premsa de la República i havia mostrat públicament simpaties pel POUM, es va sentir víctima de la caça de bruixes i va aconseguir que l'escriptor nord-americà John Dos Passos el tragués d'Espanya en qualitat de secretari personal. L'advocat Benito Pavón, que havia actuat com a defensor d'alguns pumistes, va fugir també en secret a les Filipines i va comunicar els seus temors en una carta dirigida a la comissió executiva clandestina del POUM.

Encara que centenars de presos van ser alliberats al cap de pocs mesos i molts estrangers van ser expulsats d'Espanya, les presons seguien plenes, amb un increment dels problemes de funcionament, conforme la balança s'inclinava en contra dels interessos de la República. Un bon nombre de presos antifeixistes romanien tancats els dies previs a l'ocupació militar de Barcelona per les tropes de Franco, el 26 de gener de 1939. Julián Gorkin va deixar testimoni⁸⁸ de l'èxode d'un grapat de presos, 36 pumistes, entre ells Gironella, també membre del comitè executiu, i el jove Wilebaldo Solano,

87 Mijaíl Koltsov, *Diario de la Guerra de España*, Planeta, Barcelona, 2009.

88 Julián Gorkin, *op. cit.*

Un finestral d'inspiració clerical, a la façana de la rotonda.

mataven, i nosaltres el cobríem de terra

que van sortir cap al nord a bord d'un camió que compartien amb els seus guardians. El dia 21, des de la terrassa de la presó de l'Estat observen les ràtzies de l'aviació alemanya que deixa anar les seves bombes sense que cap caça de la República se'ls enfronti. Gorkin descriu que "a sota, al pati dels presos comuns, sentim aplaudiments i rialles. Els franquistes no oculten la seva satisfacció i ens miren amb una barreja d'ironia i amenaça. No ignorem que si ens troben aquí quan entrin les tropes a Barcelona, segurament ens liquidaran".

A les presons quedaven centenars de presos pertanyents a l'exèrcit popular, a les brigades internacionals o a les organitzacions anarquistes, a més dels presos considerats "facciosos" i els religiosos. Els poumistes van pactar la seva sortida amb el director de la presó de l'Estat, José de Vicente, que havia dirigit la Model, i després d'una odissea que els va portar a Cadaqués, on Gorkin descriu el desesperat naufragi de les institucions republicanes, ja a l'Agullana va veure passar entre les files de refugiats que anaven a peu, en un cotxe com a únic ocupant, José Gomis, fiscal en el procés del POUM. Gorkin va reprimir les ganes d'insultar-lo. Presos i funcionaris, inclòs el director i el metge, el doctor Antonio Abaunza, es trobaven paradoxalment units en la desesperada tasca de buscar refugi i menjar. Molts anys després, Gorkin i Vicente, l'antic pres i el seu carceller, tots dos a l'exili, mantindrien una bona amistat. Wilebaldo Solano encara avui recorda amb grat i agraïment Vicente, que acudia com a assistent a les conferències que els joves líders del POUM organitzaven a la presó de l'Estat i va tenir amb els presos un més que correcte comportament.

La peripècia dels poumistes de la presó de l'Estat va acabar bé. A la Model, no obstant això, mentre les tropes rebels anunciaven amb bombardejos la seva proximitat a Barcelona, centenars de presos van sortir de la presó amb rumb incert. Segons una ordre del president de la República, Juan Negrín, totes les presons que fins al desembre de 1938 depenien de la Generalitat passaven a dependre del SIM. Encara que, segons el testimoni de Gorkin, els presos de l'Estat van aconseguir esquivar el control del SIM, no va succeir el mateix a la Model, on aquest organisme va donar un cop de força el 21

de gener i va marginar el personal penitenciari de la Generalitat. Va haver-hi diverses expedicions de presos i existeixen testimonis de sortides de la Model a principis de gener i els dies 23 o 24, quan Negrín va donar ordre d'evacuar Barcelona. Una de les columnes, integrada per uns 200 presos proveïts de manta i pic, amb la missió oficial de fer fortificacions, va sortir a peu a principis de gener i va arribar a Sant Hilari Sacalm, on el seu aspecte era tan famèlic que els veïns els tiraven naps i gra, que els captius devoraven. I després a Oix, al nord de la Garrotxa, on es van trobar amb una multitud de presos concentrats. En aquella peripècia, la crueltat dels guàrdies del SIM va ser devastadora, segons el testimoni d'un sacerdot, Josep Oriol i Clos, que viatjava a la columna:

"Vam sortir de Barcelona 200 i vam arribar a Oix només 150; els altres van morir o els van matar pel camí. En aquell trajecte vam arribar a passar més de 16 dies sense menjar pràcticament res; no ens aguantàvem; a penes podíem arrossegar els peus. Quan un queia sense forces, intentàvem ajudar-lo com podíem però venia un guàrdia, li disparava un tret al cap i el deixava estès a la cuneta".

Josep Maria Solé i Brunet, de 17 anys, acabat de jutjar i condemnat a 25 anys, li va explicar a Francesc Badia que el 24 de gener es va realitzar a la Model un recompte per ordre alfabètic per iniciar un trasllat. Quan els guàrdies van arribar a la lletra M es va suspendre l'evacuació fins l'endemà, però no es va realitzar, perquè el director i el personal de vigilància va fugir deixant les portes obertes de la presó. Els presos que van sortir de la Model van ser traslladats en tren a Vic i després van ser obligats a formar en columna i van anar a peu fins a Centelles i després, en una errant i dolorosa marxa, fins a Viladrau, Sant Hilari Sacalm, Anglès, Girona i Oix. El periodista Manuel Tarín Iglesias va explicar que el dilluns 23 de gener va sortir un grup de presos de la Model en autobús cap a l'estació del Nord, on van prendre un tren cap a Figaró amb l'ordre d'excavar trinxeres. A la nit van dormir a l'església, on un dels presos, afectat per un atac de tos, es va incorporar i un dels guàrdies el va disparar i, després de desplomar-se, va agonitzar en silenci fins a morir. Altres expedicions de presos van sortir

Els reclusos van ser evacuats el dia an

Perspectiva de dues galeries en la seva intersecció amb l'edifici de la rotonda, i pati on els reclusos poden practicar diferents esports.

de Barcelona en aquells dies. Una d'elles, d'uns 700 presos, va deixar la presó del seminari del carrer Diputació, el 24 de gener, i van ser conduïts en tren fins a Arenys de Mar. Una selecció d'aquests presos van ser separats el 25 de gener del grup i assassinats al santuari del Collell. Mentrestant, altres presos van aconseguir escapar davant la desídia dels guàrdies i els que encara no s'havien decidit van quedar lliures en fugir els guàrdies el dia 27.

De Barcelona va sortir encara el dia 25 de gener, entre els rumors dels bombardejos, un altre grup de presos i preses procedent de la txeca del carrer Vallmajor rumb a l'estació de Sants. Amuntegats en un comboi ferroviari format per vagons de passatgers, on viatjaven dirigents del SIM i les seves famílies, i per vagons de mercaderies on s'amuntegaven fins a 80 presos per unitat. Tres dels reclusos que estaven malalts havien mort quan el comboi va arribar a Girona. També alguns d'aquests presos van ser conduïts al santuari del Collell i la resta a Oix.

A Oix es van concentrar entre 3.000 i 6.000 persones, segons els testimonis. Famolencs, van dormir al ras entre la pluja i la neu, alarmats per la notícia de la matança del Collell. A la marxa de molts dels guàrdies i vigilants del SIM, quan era qüestió d'hores l'arribada de les tropes rebels, va seguir l'onada de soldats de l'exèrcit de la República en retirada, tan esgotats i famolencs com els captius. Els comandaments militars republicans van reunir uns 500 presos antifeixistes, la majoria anarquistes, i els van deixar en llibertat. La majoria va aconseguir passar amb grans dificultats a França, on els esperava una prolongació del seu captiveri en els camps de refugiats. Altres grups de presos van esperar l'arribada de les tropes nacionals, que es va fer efectiva en el comunicat oficial de guerra del 9 de febrer i que xifrava en més de 1.000 els presos rescatats, entre ells diversos caps i oficials, que estaven en poder del SIM.

Els presos feixistes

Priscilla Scott-Ellis, una jove infermera britànica d'origen aristocràtic que havia fet la guerra amb els nacionals, va entrar a la Barcelona ocupada el 27 de gener de 1939:

terior a l'arribada de les tropes de Franco

La cinquena columna en acció

“És una ciutat preciosa, gran i àmplia, i bastant indemne encara que molt bruta. Vam donar una gran volta en cotxe. El port és un enderroc gràcies al treball dur de l’aviació. Els carrers estan plens de gent que mostren un entusiasme considerable. Tot el món està cridant i animat, i les noies marxaven pels carrers portant banderes. Les tropes que desfilaven estaven envoltades de multituds que els aclamaven i tothom estava eufòric. No obstant això, quan sorties dels carrers principals, on hi havia la gresca, la gent semblava malhumorada⁸⁹”.

Scott-Ellis, no obstant això, va trobar a faltar una mica de “diversió” i d’“alegria”, ja que “tots els catalans són rojos, així que no ens consideren del tot com llibertadors heroics”.

Els presos feixistes que havien passat part de la guerra a la presó Model i en altres centres de detenció es van convertir immediatament en herois de la nova Espanya de la creu i l’espasa que saludava amb el braç en alt i no tenia compassió cap als vençuts. Un dels herois d’aquell moment va ser Luys Santa Marina, escriptor, que va passar bona part de la disputa en una galeria de la Model. Luis Gutiérrez Santamarina, nom autèntic de l’escriptor càntabre, especialista en el Segle d’Or espanyol, poeta menor, havia ingressat al preventori el 8 de novembre de 1936, procedent del vapor Uruguai. A Luys Santa Marina se li havia commutat la condemna a mort el gener del 1937, imposada per les seves activitats contrarevolucionàries, segons consta en el seu expedient⁹⁰, en la causa 171 del Tribunal Popular número 4. Santa Marina, que també va estar pres al castell de Montjuïc, va passar l’octubre al preventori de Sabadell, i d’aquí a la presó de Mislata (València), on va ser alliberat el 1939 després d’organitzar la sublevació dels presos de dretes.

Santa Marina, un dels fundadors de Falange Española, va obtenir el suport de Pompeu Fabra, de Carles Riba i de l’editor Josep Janés –que en defensa seva va posar com a argument l’execució de García Lorca–, entre d’altres intel·lectuals catalans que van parlar a favor seu quan va ser condemnat a mort. Aquests testimonis van aconseguir també el suport d’alguns dirigents de la CNT. Santa Marina era membre de la penya d’escriptors del restaurant

El Oro del Rhin, on participava en una tertúlia amb Max Aub, un dels “perdedors” de la Guerra Civil que es va exiliar als Estats Units. Quan va finalitzar la disputa, Santa Marina va ser nomenat director del diari *Solidaridad Nacional*, càrrec que va ocupar fins a 1963, i va presidir l’Ateneu Barcelonès durant alguns anys. Encara que mai no es va treure la camisa blava, on lluia una insígnia amb tres calaveres, Santa Marina no es va aprofitar dels avantatges de la seva situació. El 1939 el règim va segrestar la seva novel·la *El águila del César*, on descrivia algunes escenes amb mutilacions al nord d’Àfrica que podien “irritar i ofendre els aliats moros”⁹¹.

Santa Marina va ser un dels principals caps de la cinquena columna, conjunt de xarxes d’espionatge destinades a efectuar operacions de sabotatge contra la República i a ampliar l’eco del derrotisme a la població. Mentre Santa Marina romanien a la presó, el seu *segon*, Carlos Carranceja, organitzava la xarxa Luis Ocharán, dividida en les seccions d’Informació, Sabotatge, Milícies, Socors Blanc i passis de persones a la zona nacional.

Corrent riscos enormes, la mà de la cinquena columna arribava puntualment a la Model. José Maria Fontana explica a les seves memòries que el nomenament de Luys Santa Marina com a cap suprem nacional de Falange a Catalunya es va expedir a Burgos i amb greu risc “li va ser lliurat a la presó pel nostre servei”. El mateix Fontana, català de Burgos que va entrar a Barcelona amb la Divisió 105, comandada pel coronel López Bravo, buscava desesperadament els seus pares el 26 de gener, corrent pel carrer Aragó. “Em vaig desprendre amb quatre paraules d’un grup macilent i blanquinós de presos acabat d’alliberar, que baixava cap a les Rambles”, relata. Les portes de la Model es van obrir, igual que havia succeït el 1936, i es van alliberar els presos “feixistes”, segons la terminologia vigent, que s’havien deslliurat dels accidentats trasllats forçosos cap a Girona.

Bona part dels més significants membres de l’alta burgesia, el clergat i la petita aristocràcia de Catalunya havien ja fugit en els primers mesos de

89 Paul Preston, *Palomas de guerra*, Plaza y Janés, Barcelona, 2001.

90 ANC. Expedient personal.

91 Mónica i Pablo Carbajosa, *La corte literaria de José Antonio*, Crítica, Barcelona, 2003.

92 Joaquim M. de Nadal, *Seis años con don Francisco Cambó*, Alpha, Barcelona, 1957.

PRISION CELULAR DE BARCELONA

Expediente procesal de *Luis Santa Marina*

Natur. de <i>Castellón</i> per. de <i>Castellón</i> Hijo de <i>José</i> edad <i>38</i> Instrucción <i>haja</i> estado <i>soltero</i> anteceden. <i>ninguna</i> Domicilio <i>Jarambala 11-33</i>	LUGAR PARTICULARES D. <i>Castellón</i> C. <i>Castellón</i> P. <i>Castellón</i> Cel. <i>Castellón</i> Nat. <i>Castellón</i> B. <i>Castellón</i> Bar. <i>Castellón</i> Cat. <i>Castellón</i> Tal. <i>Castellón</i>
--	---

CAUSA										
FECHA	HECHOS	PRONUNCIAMIENTO	RECURSOS	PROCESO	SENTENCIA	RECURSOS	PROCESO	SENTENCIA	RECURSOS	PROCESO

VICISITUDES		
Ingresó en esta prisión el día <i>15 de Julio de 1939</i> entregado por <i>José Barba</i> en concepto de <i>detenido político</i> de <i>Sanjurjo</i> con <i>orden para su liberación</i> <i>de parte de Luis Barba de Niebla</i> <i>Don</i>		

Fitxa carcerària de l'escriptor i periodista Luys Santa Marina, cap de Falange a Barcelona (a la foto, amb l'uniforme falangista), i el document amb el qual se li commutava la pena de mort.

la Guerra Civil. Joaquim M. de Nadal, secretari de Cambó, explica a les seves memòries⁹² que, després de ser detingut a la seva finca de Mataró i conduït a la Prefectura de Via Laietana, va ser posat molt aviat en llibertat gràcies a la intervenció del conseller de Governació, el senyor España. Després coincidiria al vaixell que el portaria a Gènova amb 60 monges del Sagrat Cor; l'abat de Montserrat, Antoni M. Marcet, al costat de diversos religiosos benedictins; l'exministre Pere Rahola; l'exrector de la Universitat de Barcelona, Eusebio Díaz; el comte Güell, la duquesa de Solferino, els marquesos de Barberà i els de Villalonga, entre d'altres coneguts. Nadal va aconseguir escapar gràcies al Pimpinella Escarlata de les dretes catalanes, Antonio Oranich, que vestit de milicià, amb granota blava i armat fins a les dents, es va trobar en un passadís de la Prefectura. La Model i els seus satèl·lits es van omplir de presos, vinculats o no a la cinquena columna, persones en la

seva majoria de filiació conservadora, després de la troballa casual d'un fitxer de Socorro Blanco, amb uns 3.000 noms. La troballa es va produir quan un bombardeig va destruir un edifici i entre les ruïnes va aparèixer un sobre amb la indicació precisa d'un amagatall a la presó Model on hi havia el fitxer. Quan "queia" una d'aquestes xarxes, de les quals es coneixen els grups *Concepción*, *Todos o Círculo Azul*, es multiplicaven les detencions com un efecte dòmino. El SIM, l'eficiència del qual en la destrucció del quintacolumnisme està demostrada, i el fugaç servei secret que va organitzar la Generalitat, van desmuntar diverses xarxes, com la que es reunia a la merceria situada al carrer de Casanovas, que regentava la falangista Sabina G. de Carranceja, on la Falange tenia dipòsits d'armes i de propaganda, o la creada per José Aluja Roca, una de les víctimes de les execucions del santuari del Collell el 1939. Unes 26 persones van ser detingudes en detectar-se un niu d'espionatge a la botiga Radio Nacional y

Extranjera, de compravenda de màquines d'escriure, situada a plaça de Catalunya, 21. Entre els detinguts consten els noms d'Antoni i Manuel Nolla, Santiago Puigdaura, Domènec García Bayona (propietari de la botiga), Juan Suárez Contvianne o Francisco Camarasa. Dels 14 que van ser finalment jutjats, tres van ser executats el 24 de desembre de 1937⁹³.

Un dels casos d'espionatge més divulgats va ser el que va protagonitzar Carmen Tronchoni, una noia de València denunciada per preparar la fuga d'uns militars franquistes ocults a Barcelona. Com va relatar impressionat Rafael Tasis, Tronchoni va afrontar el seu destí amb valentia i enteresa. Va ser executada el 29 de març de 1938 als fossats de Montjuïc, amb José Maria Blesa Laguna, Lucas García Bravo, José Maria Díez Martínez, José García Rosendo i Francisco Casademont, tots ells reclusos de la Model, acusats d'espionatge i derrotisme. Abans, Tronchoni havia repartit entre els seus companys de desventura un ram de clavells vermells després d'advertir a l'escamot que no li desapareixin a la cara.

Joan Rof, militant d'Unió Democràtica de Catalunya, va ingressar per un breu període a la Model, juntament amb el vicari general Josep Maria Torrent, a causa de la troballa de nombroses targetes d'identitat en un estanc del carrer de la Palla, regentat per les germanes Mercè i Josefina Vergara. Des de l'estanc es facilitava vi i hòsties per al culte privat religiós i es gestionava la fugida de capellans que romanien amagats. A causa de les investigacions van ser detingudes una quarantena de persones, entre elles Maurici Serrahima, que va romandre un mes en una txeca.

Un informe sense data, que es conserva en el fons Bosch i Gimpera, enumera els "privilegis" dels presos de dretes a la Model. Recordem que Rafael Tasis anomenava la *dels cavallers* la tercera galeria, on es concentraven militars, religiosos i persones políticament afectes als rebels. L'informe, còpia d'un document amb segell de la secretaria del ministre de la Governació, assenyala que en unes jornades en les quals havien de ser afusellats "desafectes al règim" una de les cel·les va ser convertida en capella ardent, on altres reclusos van cantar la missa, "missa que va ser sentida per una nombrosa concurrència", inclosos diversos funcionaris de la Model barrejats amb els altres.

En aquest informe es diu també que a la Model s'organitzaven timbes amb apostes de fins a 80.000 pessetes en una sola partida. I que existia un mercat negre d'aliments, amb les següents cotitzacions: 14 pessetes per un *chusco* de pa; 40 per una pastilla de sabó; 60 pessetes per un litre d'oli. El tabac es pagava fins a 225 o 250 pessetes. Les bombes de mà que circulaven a les galeries antifeixistes es pagaven també a 1.000 o 2.000 pessetes per unitat. Els bitllets de Franco es cotitzaven a quatre i cinc vegades el seu valor. Hi havia també bars clandestins i "cases de prostitució" amb "reclusos invertits".

Un segon informe amb data de 17 de maig de 1938 i signat pel director general de seguretat denunciava que a la presó Model "els presos feixistes es mouen amb plena llibertat i al seu capritx". Segons aquest document, les galeries dels de dretes estaven perfectament al corrent de la marxa de la guerra, ja que rebien els comunicats franquistes amagats a la roba neta. Jugaven al pòquer amb sumes elevades i celebraven "alegremment els èxits facciosos tenint a la seva disposició begudes de qualitat". Rafael Tasis comenta a les seves memòries que els "feixistes" celebraven missa a les cel·les i organitzaven petites festes que commemoraven esdeveniments com l'alliberament de *El Alcázar* de Toledo, a més de les festes religioses.

La coexistència a la Model de feixistes i antifeixistes era un polvori. A Tasis el van rebre un dia a la Model els presos anarquistes rodejant-lo i aixecant el puny i cantant a plens pulmons l'himne confederal "A las Barricadas". Els anarquistes disposaven del suport d'un Comitè Propresos, com en els anys vint, i formaven un col·lectiu desigual en què s'integraven idealistes amb aire de filòsofs amb lladres i atracadors que s'emparaven sota les seves sigles. Quant als poumistes, eren "bons xicots", de conversa agradable i sòlida formació intel·lectual, que es rebel·laven contra la seva detenció injusta i no cessaven de protestar. El guirigall que es formava quan els antifeixistes entonaven els seus himnes revolucionaris simultàniament als cànecs religiosos dels *cavallers* i el *monestir* havia de ser impressionant.

Per descongessionar les galeries i calmar la Model

93 Domingo Pastor Petit, *La Cinquena Columna a Catalunya (1936-1939)*, Galba Edicions, Barcelona 1978.

Els presos feixistes celebraven de manera

Capitell de ferro forjat amb una creu.
És un element original de la construcció
de l'edifici l'any 1904.

es va decidir habilitar la presó de Sabadell, llavors buida, i convertir-la en correccional disciplinari per acollir presos feixistes. Un dia van advertir Tasis que els reclusos vivien “la gran vida”: cada dia entraven caixes de xampany i licors i aliments escollits que anava a comprar el mateix director. Corria la veu que els “carnissers” més acreditats de Sabadell miraven ja de reüll el correccional. A corre-cuita Tasis va traslladar els presos al penal de Figueres, que en aquells moments estava buit, on la major part dels *cavallers* van romandre fins al final de la campanya de Catalunya, el febrer de 1939. Tasis defensa que en els establiments que depenien de la Generalitat el tracte va ser humà: “A Sant Elies, per exemple, els detinguts menjaven igual que els carcellers, feien inacabables partides de pòquer i es passejaven tant com volien per les galeries assolellades”.

Un dels presos de la Model, l'advocat Santiago Udina Martorell, de 25 anys, condemnat a deu anys per feixista, va organitzar a la presó un solemne mes de Maria el maig de 1937. Udina va poder mantenir el privilegiat lloc de bibliotecari de la Model gràcies a la protecció de Tasis. Menys sort va tenir Félix Ros⁹⁴, falangista, íntim amic de Santa Marina, que va passar part de la guerra a la txeca del carrer Vallmajor, dirigida pel madrileny Pedro García. Detingut el 26 de juny de 1938 va ser conduït al Preventori D, la presó que el SIM havia habilitat en un xalet situat al carrer Copèrnic amb Vallmajor, i on segons els seus càlculs van arribar a amuntegar-se de 350 a 550 reclusos. Ros va ser tancat a la cel·la 36 bis, on ja hi havia una cinquantena de presos. No hi havia llits, sinó màrfegues on pul·lulaven els polls. El menjar es reduïa a una ració de pa de 125 grams i un ranxo a base d'algunes mongetes nedant entre algun os. Els presos malvivien entre la brutícia i la malaltia, entre interrogatoris on solien ser freqüents les pallisses i les humiliacions.

Pelai Pagès estableix que entre 1936 i 1939 van passar per la Model 413 presos condemnats a mort. La xifra no té en compte els altres condemnats a l'última pena que romanien a les presons “satèl·lits” ni els executats sense judici per les patrulles d'incontrolats. El 6 d'abril de 1938 una patrulla de carrabiners va trobar 19 cadàvers lligats que

94 Félix Ros, *Preventorio D. Ocho meses en la cheka*, Editorial Prensa Española, Madrid, 1974.

sorollosa la desfeta de la República

Entre 1936 i 1939 van passar pel preventori

portaven encara la seva documentació al costat del pont de Vallbona, al Garraf⁹⁵. Una patrulla d'incontrolats havia tret la nit del 4 al 5 d'abril les víctimes del vaixell-presó Villa de Madrid ancorat al port de Barcelona i els havia assassinat. Entre ells hi havia alguns membres de la xarxa Ocharán, com Carranceja, el doctor Degollada, Pedro Cirera i Andrés Manuel Calzada, entre d'altres. Quan es va assabentar de la matança el conseller Bosch i Gimpera va donar un cop de puny a la taula i va trencar el vidre. Pocs dies després, el president Lluís Companys va enviar una carta al cap de govern Juan Negrín en què donava compte de “la gravetat d'uns successos que en arribar al coneixement públic han augmentat l'alarma i el malestar del nostre poble”. La major part de les condemnes a mort de presos empresonats a la Model es va comptabilitzar el 1938, quan van entrar en funcionament els tribunals especials de guàrdia. De les 413 penes se'n van complir 111, afusellats en els fossats del castell de Montjuïc. L'11 d'agost de 1938 es va produir una execució massiva a Montjuïc, quan 62 persones, 32 procedents de la Model i vinculades a un grup del SIPM (Servei d'Informació i Policia Militar), liderat per Juan Villalta, van ser afusellades després de ser jutjades al Tribunal d'Espionatge i Alta Traïció, fet que es va conèixer com a xarxa nazi feixista del carrer Ample. El *enterado* del govern de Juan Negrín va provocar la dimissió dels ministres Jaume Aiguader i Manuel de Irujo i un nou desacord entre el president del Govern, Negrín, i el president de la República, Manuel Azaña.

Poc després es va celebrar el judici contra el delator de Juan Villalta, un jove mecànic tradicionalista de 19 anys, Miquel Ponsola Millán (algunes fonts li deien Punsola), condemnat a 30 anys i internat a la Model el 14 de juny, d'on va passar als camps de treball. Ponsola havia estat tirotejat a l'avinguda de Carles III, el 10 de març de 1938; pel que sembla, per Juan Villalta, que no es fiava d'ell. Es va guarir de les ferides a l'Hospital de Sant Pau. Encara que algunes versions el consideraven un agent doble que s'havia infiltrat a la xarxa del carrer Ample, en realitat havia desertat del front d'Aragó per passar-se a l'enemic. Va tornar a Barcelona amb la missió d'un quintacolumnista: difondre falses notícies,

95 J.M. Solé i Sabaté i J.Vilarroya, *La repressió a la rera-guarda de Catalunya (1936-1939)*. Volum I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989.

informar de la situació de les indústries de guerra i promoure el derrotisme. La seva història va acabar el 1939 com a represaliat del franquisme. Detingut de nou i confinat a la Model, va ser jutjat l'11 de maig de 1939 i executat al Camp de la Bota el 8 d'agost sota la filiació de ser membre del PSUC⁹⁶. L'execució massiva d'agost de 1938 va accentuar l'animadversió contra el Govern de la República per part de sectors no radicalitzats. Entre les 62 persones, la majoria joves pertanyents a la Falange, de filiació carlista o membres d'organitzacions religioses, hi havia cinc dones; entre elles, la infermera Carmen Vidal Rovira. Entre els executats figuraven César Sánchez Catalina, cap tècnic de Transradio Española; Joaquín Serrano, jutge de primera instància de Terrassa; Àngel Pomar, tinent d'artilleria; Vicente Costa, capità d'infanteria; Antonio Sorribas, enginyer, o Ignacio Trias Bertrán, germà del llavors secretari de Falange y de les JONS a Barcelona, Carlos Trias Bertrán. Lluís Arbós, un jove estudiant alumne de La Salle Bonanova, de 19 anys, membre de la Federació de Joves Cristians, escrivia des de la Model als seus pares la següent carta:

“Capteniu-vos com a cristians que sou i en comptes de plorar pregueu per mi, que com tot ésser imperfecte i pecador ho necessito. La meua voluntat és que pregueu no sols per mi, sinó també pel nostres enemics, que son més dignes de compassió que jo, perquè al cap i a la fi jo me'n vaig amb Ell, amb el Crist que em donà la vida”.

Un altre jove reclus, el falangista Joaquín Tamborrero, recomanava als seus pares el 10 d'agost, la vigília de la seva execució, “que visquin molt feliços i uneixin els seus cors per continuar la vida endavant, ja que facin-se compte que el fill ha mort d'una malaltia”.

El baró feixista

El 16 d'abril de 1938 va ser afusellat a Montjuïc un personatge novel·lesc la peripècia del qual queda reflectida en el seu testament, que Bosch i Gimpera va conservar entre els seus papers. René Maurice Pietro, baró von Noellendorp Benoist, nascut a

96 Joan Corbalán, *“Justicia, no venganza”*, Silente. Guadalajara, 2008.

413 presos condemnats a mort

Viena el 1893, ciutadà italià després dels canvis territorials de la I Guerra Mundial, va signar les seves últimes voluntats a les 4.30 del matí del 21 de març a la presó Model, amb el cap de servei Francesc Baqué i dos oficials com a testimonis. Capità dels Reials Carrabiners Italians i germà d'un dels caps de la base aèria italiana de Palma de Mallorca, va ser condemnat a mort pel Tribunal d'Espionatge i Alta Traïció. Havia aconseguit infiltrar-se a l'exèrcit de la República. Amb una notable enteresa repartia els seus béns entre els seus dos fills naturals René Pietro i Anna Elisette Gottschelk, de 16 i 14 anys, domiciliats a Viena, i la seva amant, la malaguenya Maria Gross Mira, de 31 anys: la finca situada a Dibbisco Valposteria Tirol, anomenada Casa Tirol; cases a Bolzano i Salso Maggiore; una gasolinera a Trieste; una participació a l'Hotel Prince Albert de París, propietat de la seva mare, i diversos dipòsits bancaris en bancs d'Itàlia, Àustria i a Espanya, a Barcelona i Bilbao. Pietro subratllava el seu desig de contraure matrimoni amb Maria Gros i d'atorgar-li el títol de baronessa de Noellendorp. En cas que, com en el seu, també es complís la seva sentència de mort, di Pietro volia que els seus cadàvers fossin traslladats a Bolzano, i que al seu pas per Itàlia els fossin rendits honors pel *Fascio*: "En cas de ser executada la meva esposa vull que al cementiri de Bolzano es perpetuï el seu heroisme aixecant els meus hereus un mausoleu el cost del qual no baixi de les 40.000 lires". I a Màlaga un altre monument, d'acord amb el *Fascio* provincial. A més de diversos llegats per a les famílies d'oficials de carrabiners, René Maurice Pietro ordenava que la seva gorra i la seva espasa fossin ofertes al Duce d'Itàlia.

En el testament no oblidava el seu advocat, Carles Matavacas, pres a la Model el 5 de març de 1938, d'on va sortir per actuar en el judici com a defensor, i que va ser finalment posat en llibertat, el 27 d'agost. Matavacas i els seus descendents podien gaudir d'una de les finques del baró un mes l'any. És indubtable que la personalitat del baró i espia feixista va impressionar les autoritats republicanes. En les seves memòries, Tasis explica que el baró, ros i de rostre rosat, es queixava de la seva situació amb vehemència, utilitzant un castellà imperfecte. Volia costés el que costés veure la seva promesa, de la qual estava desesperadament enamorat, i casar-se amb ella. L'entrevista es va realitzar, però va ser impossible celebrar el casament perquè l'alemany no tenia els

seus papers autèntics i va ser impossible fer-los arribar del seu país. La seva promesa, Maria Gross, de 31 anys –en altres documents figura com Maria Mira Calderón–, menys aferrada al baró, havia estat amant d'un anarquista i estava també condemnada a mort. Estava convençuda que seria indultada i quan li van confirmar la condemna va caure en la desesperació: "Va sortir desfeta, frenètica i alhora sense forces per a cridar, del correccional de dones, en el seu darrer viatge", va escriure Rafael Tasis.

Una altra execució el dramatisme de la qual devia impressionar Bosch i Gimpera va ser la del policia Josep Maria Brull. El ministre Irujo li va comunicar per carta al conseller l'*enterado* donat en el Consell de Ministres del 25 de juliol de 1938. Juntament amb la carta, Irujo adjuntava còpia d'una llarga carta signada per l'advocat José Maria Bertrán de Quintana, que havia estat nomenat per la Generalitat jutge especial, l'abril de 1937, per investigar els casos d'assassinats comesos pels patrullers i els cementiris clandestins. A l'advocat Bertrán de Quintana es va dirigir el jutge Pérez Cavaller després d'haver presenciat el compliment de nou penes de mort i haver patit una nit d'insomni i malson a causa de la següent escena: quan ja estava format l'escamot d'execució se li va acostar Josep Maria Brull i li va demanar que comunicqués a l'advocat Bertrán de Quintana que "les meves últimes paraules són per agrair-li el que ha fet per mi per salvar-me de l'execució, i que moro cridant: Visca Catalunya!, Visca la República!".

Un dia després de l'execució van visitar Bertrán de Quintana familiars de Brull i membres destacats d'Esquerra Republicana, i li van lliurar una nota que havia escrit poc abans de l'execució. Després de donar-li les gràcies per les seves gestions escrivia:

"La dissort em persegueix i em fa la víctima d'aquesta República per mi tan estimada. Què i farem, solamente em resta conformarme y cridar Visca la República!, pensant que els que avui governen no son la seva representación, sinó uns nous arribats que la porten per camins de perdició. Presenteixo moments difícils per Catalunya, entre uns i altres la destroçaran i de tot aquets edifici muntat per la voluntat dels catalans res en restará. Pero tinc fe en la virilitat del nostre poble i crec que reaccionará i més endavant, dintre de molts anys sorgirà vencedora i triomfant!"

Capítol 4

El
Camp
de
la Bota:

de la Model
a l'afusellament

Un consell de guerra als anys 40.

"Cuando el 26 de enero entró nuestra división por el barrio de San Andrés, contemplamos Barcelona desde lo alto de un hospital. Estaba exánime. Había dejado de existir. Y fuimos nosotros los que sentimos ansias de caer de rodillas. De besarla. De reanimar su faz sin humo de fábricas. Su puerto sin sirenas. Sus calles sin almas. Sus carnes putrefactas de andrajos y mondaduras. Por aquel barrio no circulaban catalanes, hombres ni mujeres. Eran piojos humanos. Parásitos incrustados a tranvías inmóviles. Manos sucias y horribles que se nos tendían en silencio por pan, por caridad, por un pitillo. ¡Barcelona! Había muerto aquella mala hembra del Frente Popular..."

Amb la buida prosa de *Una, Grande y Libre*, l'escriptor neofeixista Ernesto Giménez Caballero ens brindava en finalitzar la Guerra Civil aquest retrat de la Barcelona de 1939, una ciutat vençuda, famolenca, desolada i trencada.⁹⁷

La repressió va ser ferotge i va aixafar una generació sencera. Va imperar el terror a base de

⁹⁷ Ernesto Giménez Caballero, *Amor a Cataluña*, Ediciones Ruta, Madrid, 1942.

denúncies i delacions; de pallisses i detencions. Una oficina habilitada al número 112 del passeig de Gràcia, seu del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de Barcelona, regida per falangistes, actuava com a centre de delació i irradiava el terror repressiu. Durant les primeres setmanes el nou règim va haver d'habilitar diversos locals per concentrar milers de "rojoseparatistas", perquè a la Model no hi cabien més presos entre soldats de la República, funcionaris i empleats que havien optat per quedar-se, i militants de partits o entitats proscrius segons la Llei de responsabilitats polítiques. Hi va haver satèl·lits de la Model al camp de concentració d'Horta, (unes 5.000 persones), a la fàbrica del Cànem al Poblenou (unes 11.000 persones), al convent de Sant Elies, al Palau de les Missions (entre 200 i 300 militars) i en un garatge del carrer Urgell.

Un total de 1.717 persones, entre les quals consten 11 dones, van ser executades a Barcelona en el període comprès entre el 10 de febrer de 1939 i el 14 de març de 1952⁹⁸. Del total, 23 persones van morir per garrot vil al pati de la Model, 8 van ser afusellades a Montjuïc i la resta van ser afusellades al Camp de la Bota. Els executats havien estat condemnats en judicis sumaríssims sense garanties processals per delictes d'adhesió a la rebel·lió, que s'atribuïa a capritx del tribunal i que comportava l'afusellament. El delictes d'auxili a la rebel·lió establia penes de presó que anaven de 6 a 30 anys. La legislació franquista va anar encadenant lleis que derogaven el liquidat ordre republicà: la Llei de responsabilitats polítiques de 1939, la de repressió de la maçoneria i el comunisme de 1940, la de seguretat de l'Estat de 1941, la dels delictes de rebel·lió de 1943, el Codi penal de 1944 i la llei de repressió del banditatge i el terrorisme de 1947.

Les xifres d'una estadística del Ministeri de Justícia de 1946 sobre el nombre de reclusos que hi havia a Espanya el 1939 ascendia a 280.000 persones, "sense cap classificació penal"⁹⁹. El gener del 1940 la xifra havia descendit a

270.719, i l'abril, a 114.958, dels quals 22.481 eren delinqüents comuns i 92.477 "reclusos com a conseqüència de la revolució".

El 1945 l'estadística oficial esmenta 51.300 presos, dels quals 18.033 eren polítics. A partir de 1940 hi va haver vuit indults successius. Amb l'últim, de 1945, i amb caràcter general, la dictadura volia donar per tancat el problema penitenciari.

Les xifres de reclusos que van passar durant els pitjors anys de la dictadura per la presó d'Entença varien. Precisament, Martín Torrents, capellà de la Model, donava una de les xifres més altes: un mínim de 35.000, entre 1939 i 1942¹⁰⁰. Aquestes xifres coincideixen aproximadament amb les xifres oficials recollides per Francisco José Marín¹⁰¹:

Població reclusa de la Model (1939-1949)	
Any	Nombre de presos
1939	12.745
1940	13.000
1941	8.685
1942	6.464
1943	2.971
1944	2.274
1945	1.764
1946	1.858
1947	2.514
1948	2.505
1949	2.763

L'historiador adverteix de la falta de documentació administrativa sobre la població reclusa, un dels secrets millor guardats del franquisme, la desaparició de la qual, segons la seva opinió, no va ser innòcua.

99 Gutmaro Gómez Bravo, *La redención de penas. La formación del sistema penitenciario franquista. 1936-1950*, Los Libros de la Catarata, Madrid, 2007.

100 Joan Corbalán, *op. cit.*

101 Francisco José Marín, *Biografía de la presó Model de Barcelona*, a Cèlia Cañellas et al., *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

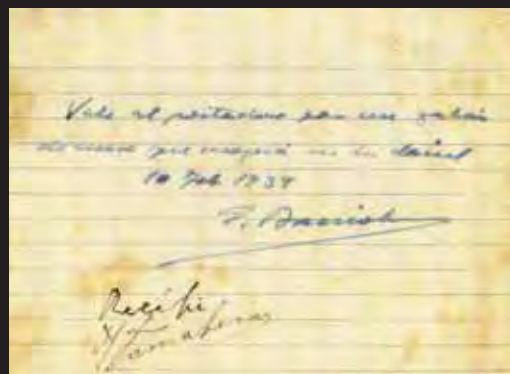
98 Joan Corbalán Gil, *Justicia, no venganza. Los ejecutados por el franquismo en Barcelona (1939-1952)*, Silente, Guadalajara, 2008.

Barriobero i el primer consell de guerra

En un paper en blanc, escrit a mà, amb data 10 de febrer de 1939, Eduardo Barriobero deixava el seu gavany de cuir a un altre pres¹⁰². Ja no el necessitaria. Va ser afusellat el mateix dia, segons consta a l'ordre de sortida de la presó cel·lular de Barcelona signada pel director, els funcionaris dels rastells i el cap d'escorta. L'execució de Barriobero al Camp de la Bota va ser el resultat del primer consell de guerra que es va celebrar, l'1 de febrer, després de l'ocupació militar de Barcelona. Barriobero, de 62 anys, advocat, diputat de l'esquerra federal, maçó i defensor als anys vint de líders anarquistes, va estar a la Model des d'octubre de 1937, processat juntament amb Antoni Devesa Bayona i Josep Batlle Salvat pel delictes d'evasió de capitals d'il·lícita procedència. La sentència va ser signada pel jutge especial del Tribunal d'Espionatge, Santiago Sentís. El procés i les seves conseqüències constitueixen un episodi molt il·lustratiu dels desordres i les arbitrietats que es van produir a Barcelona a l'inici de la Guerra Civil. I també revela que sota qualsevol sigla podien emparar-se aprofitats, gent sense escrúpols, els excessos dels quals van comprometre la fama de la República.

El primer consell de guerra del franquisme a Barcelona, celebrat l'1 de febrer de 1939, va condemnar a mort l'advocat Eduardo Barriobero.

ANC

Barriobero va escriure a corre-cuita la seva última voluntat: va deixar el seu gavany de cuir a un altre presoner de la Model. El document de l'esquerra confirma el seu trasllat des de la presó per a l'execució.

102 ANC. Fons Centre Penitenciari d'Homages de Barcelona. Expedient personal.

L'11 d'agost de 1936 un grup d'anarquistes capitanejats per l'advocat de la CNT, Àngel Samblancat, va assaltar el Palau de Justícia per substituir la Generalitat en la tutela de les competències judicials¹⁰³. Josep Andreu i Abelló, d'ERC, va fer el mateix, i les dues formacions es “van dividir” les activitats del Palau. Pocs dies després va néixer l'Oficina Jurídica que, amb l'excusa d'afavorir els obrers oprimits, es va convertir en un mitjà d'extorsió i xantatge i en una burla a l'autoritat judicial. Al capdavant de l'Oficina es va nomenar Eduardo Barriobero, que juntament amb Antoni Devesa, del Comitè Propresos de la CNT, i Josep Batlle, enllaç amb la CNT, es van dedicar a recaptar diners fent xantatge a moltes famílies que tenien por de ser denunciades per les seves idees polítiques i religioses. Devesa s'havia lliurat el 1925 del garrot vil a la Model, després del procés per l'atrancament a la Caixa d'Estalvis de Terrassa.

L'advocat Marià Rubió i Tudurí va resumir a les seves memòries¹⁰⁴ l'“estil Barriobero”. Vet aquí un exemple, protagonitzat per la senyora N., a qui van sancionar després de citar-la i interrogar-la al Palau de Justícia: *“Hemos encontrado tres hojitas piadosas –va dir Barriobero–. A tres mil pesetas cada una son nueve mil pesetas.”* Regatejant la cosa va quedar en tres mil. Barriobero li va tornar unes pessetes perquè la senyora pogués tornar amb taxi a casa. Durant el judici, el fiscal de la República va descobrir que Barriobero, Devesa i Batlle havien viatjat amb freqüència a França, i que havien obert comptes i caixes de seguretat al Credit Lyonnais de Lió. Entre tots tres havien

acumulat més d'un milió i mig de pessetes: “Hi ha una altra caixa –em deia un dia el Sr. Barriobero– a Perpinyà, però, com que ja vaig suposar que un dia la policia la faria obrir; hi vaig deixar com a únic contingut un plàtan i dues taronges”, revelava Rubió i Tudurí.

Segons recull Federico Vázquez Osuna, Barriobero i els seus camarades van arribar a acumular una fortuna de vuit milions de pessetes, xifra confirmada pel mateix president Manuel Azaña. Barriobero tenia a nom seu uns quatre milions, que no li van servir per fugir durant la desbandada republicana ja que, encara que va pactar la seva evacuació a canvi de la seva fortuna en un lloc segur a França, va ser traït i abandonat pels seus amics, pertanyents a la judicatura i, segons alguns indicis, a la maçoneria. Els franquistes el van trobar malalt a l'Hospital Clínic i el van tornar a la Model, d'on va sortir per ser afusellat.

Quant a Batlle i Devesa, havien quedat absolts en el procés de 1937 gràcies a una argücia legal i van fugir, però van ser perseguits per militants de la CNT a l'exili perquè tornessin el que havien robat. Batlle va ser detingut el 1941 quan la policia va ser informada que havia tornat a Espanya per buscar el seu tresor. És molt probable que fos delatat. Encara que va ser condemnat a mort, va estar a la Model i va sortir en llibertat el 1951. Devesa, que va ser localitzat en un camp de concentració de Reus el 1940, va tornar a la presó i va ser afusellat al Camp de la Bota el 29 d'abril de 1941. Les autoritats franquistes van seguir buscant fins al 1961, infructuosament, els diners de Barriobero. L'advocat Rubió i Tudurí va comentar a les seves memòries que el tribunal franquista va condemnar Barriobero per assassinats que segons ell “no havia comès mai”.

103 Federico Vázquez Osuna, *La Justicia durante la Guerra Civil. El Tribunal de Cassació de Catalunya (1934-1939)*, L'Avenç, Barcelona, 2009.

104 Marià Rubió i Tudurí, *Barcelona 1936-1939*, Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona 2002.

El 1940 s'amuntegaven uns 13.000 presoners

Les reixes són les protagonistes presents a qualsevol racó de la presó.

Metge i maçó

El 21 de juny de 1939 va ser afusellat al Camp de la Bota el metge i advocat Santiago Vivancos, que segons els vencedors, cometia el triple crim de pertànyer a la maçoneria, militar a Esquerra Republicana i llegir *La Humanitat*¹⁰⁵. Vivancos va arribar a ser un gran mestre de la lògia Themis, a la qual van pertànyer l'escriptor i fundador de l'ONCE, Roc Boronat; Manuel Companys, germà del president; el periodista Jaume Miravittles, i el jugador del Barça, Emilio Sagi Liñán. Vivancos, que es va negar a travessar la frontera després de la derrota de la República, va ser una de les víctimes més notables del Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme. En un certificat sol·licitat al Col·legi de Metges de Barcelona per la Prefectura Superior de Policia consta que el seu antic col·legiat "va morir en oposar-se al gloriós moviment nacional".

La persecució contra els maçons no va minvar. Encara que no va tenir la virulència dels primers anys del règim, a la presó Model figuren expedients com el de José Pagés Pascual, empleat de 38 anys, resident a Barcelona, que ingressa el 14 de novembre de 1952. El seu expedient, juntament amb el de Manuel Antonio Llalo i Jaime Alsina, està marcat amb gruixudes lletres vermelles amb la paraula "maçó". Pagés va ingressar a la Model per segona vegada el 23 de juliol de 1955 i va quedar a disposició del president del Tribunal Especial contra la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme de Madrid. Condemnat a dotze anys i un dia de presó, la commutació de la seva pena va ser rebutjada per la presidència del Govern.

¹⁰⁵ Xavi Casinos, *Santiago Vivancos, maçó i catalanista*, Biblioteca Pública Arús, Barcelona, 2009

a l'edifici del carrer d'Entença

Les presons clandestines s'especialitzaven

Laurencic, dissenyador de txeques

Un dels processos que van despertar més expectació a la immediata postguerra va ser el que es va seguir contra un novel·lesc personatge, Alfonso Laurencic, músic, pintor i antic legionari, fals arquitecte (s'havia declarat graduat per una suposada Escola Tècnica de Construccions), de nacionalitat iugoslava però establert a Enghiens-sur-mer (França). El seu expedient a la Model¹⁰⁶, on el seu nom està escrit com a Laurencie, registra l'ingrés el 18 de febrer de 1939, en la situació de "rigorosament incomunicat", segons nota del comandant en cap de la segona secció del SIMP (Servei d'Informació i Policia Militar), al *III Año Triunfal*. Després d'un consell de guerra molt concorregut celebrat el 12 de juny de 1939, en que va acabar el seu confús al·legat amb un "¡Viva el Generalísimo Franco!", Laurencic va sortir de la Model el 9 de juliol per ser afusellat a la platja del Camp de la Bota juntament amb nou persones més de la quarta galeria i sis de la sisena.

Laurencic, de 37 anys, residia en un pis del carrer Roger de Flor de Barcelona. Havia viscut anteriorment a Espanya el 1923 i el 1933. Afiliat a la CNT el 1933 i a la UGT el 1936, havia estat processat per estafa el 1935. Els nacionals l'havien trobat al santuari del Collell, amb la qual cosa és probable que es trobés ja pres a la Model o al seminari per haver robat fons dels que estaven destinats a la construcció de preventoris. En fer notar la seva nacionalitat va ser posat a disposició d'un oficial de la Legió Còndor, però de seguida es va conèixer la seva identitat i el seu paper com a col·laborador del SIM. A Barcelona treballava com a director d'orquestra de *music hall*, però el 1936 va prestar serveis com a intèrpret (va declarar parlar set idiomes) de la Comissaria d'Ordre Públic. En el judici es va perfilar el seu caràcter de vividor i mentider, de

¹⁰⁶ ANC. Expedient personal.

A dalt la fitxa d'Alfonso Laurencic, dissenyador de les txeques de Barcelona, amb la paraula "executat" escrita amb llapis vermell.

A sota, llista de la "saca" (la selecció) d'un grup d'executats el 9 de juliol de 1939, en què podem llegir els noms de Laurencic i Agustí Juandó, antic secretari de l'Audiència de Barcelona, detingut per evasió de capitals per les autoritats republicanes.

en les tortures psicològiques

supervivent que va enganyar els uns i els altres. Segons les seves declaracions al judici¹⁰⁷, va estar pres “des de juliol de 1937 per un delictes que no va aclarir al camp de treball de la República a Segorbe, fent carreteres”. Durant els successos de maig va estar per Barcelona amb el seu passaport estranger, intoxicant i semblant el desconcert per “sabotejar la causa roja”. En el seu currículum d’aventurer figuraven l’ocupació d’ajudant del secretari de la Comissaria de Defensa, el càrrec d’alferes i de tinent de complement de l’Exèrcit Popular, i el número 29 del Servei de Contraespionatge. També va ajudar persones riques a fugir de la zona republicana a canvi de diners.

A Segorbe, per lliurar-se dels treballs forçats, Laurencic es va presentar voluntari, com a “arquitecte”, per treballar en la construcció d’una fàbrica, una factoria que es convertiria en preventori, a Barcelona. Va ser llavors quan es va guanyar les simpaties de certs elements del SIM de qui depenien les txeques i va passar de pres a personalitat. En concret, va citar com a contactes Santiago Garcés, cap del SIM i membre del PCE, i dos més anomenats Eusebio Urueña i Garrigós, el del Banc d’Espanya. Laurencic va negar les acusacions que se li imputaven al judici: “Jo feia obres per guanyar mèrits i poder col·locar-me dins del SIM”.

L’aventurer va fabular explicant que planejava volar amb 120 kg de dinamita la seu del SIM, perquè es trobava ideològicament pròxim als franquistes. Va assegurar que era espia i que havia contribuït amb algunes idees a fer més “humanitàries” les txeques, que responien a una idea de l’argentí Lipschutz. Laurencic va descriure la tipologia de les cel·les de càstig habilitades al preventori del carrer Vallmajor, 4: n’hi havia de 50 cm d’ample i 1,40 d’alçada, amb un sortint de 13 cm on el pres estava encongit com si fos en un armari; les anomenades

psicotècniques, on el sostre tenia dos m d’alçada i les parets 1,50 de llargada, encarades al sol i recobertes de quitrà, i altres on el jaç d’obra estava inclinat lateralment per a incomoditat del pres. En altres cel·les s’impedia caminar al pres, ja que del terra sortien totxos posats de costat que impedièn el pas. I en d’altres havia de pintar a la paret figures d’il·lusió òptica, com escaquers i cercles, daus, cubs i espirals de diferents mides i colors, alguns dibuixos dels quals es perfilen com a inspirats en el cubisme o en algunes obres de l’avantguarda russa de Màlevitx o Rodchenko.

Durant el procés, Laurencic va dir que li havien consultat com a “entès en colors i efectes de llum”. En definir el color verd com a “trist, lúgubre, com un dia de pluja que predisposava a la melancolia i a la tristesa”, el carceller del SIM, Garrigós, va proposar que es col·loquessin vidres verds a les finestres. El seu company, Urueña, va ordenar col·locar en un orifici del passadís exterior a les cel·les un rellotge visible per al pres, el qual un guardià manipulava en secret per avançar-lo quatre hores de cada 24 i així turmentar el pres que esperava afamat l’hora del ranxo.

Encara que l’assumpte de les txeques va ser àmpliament divulgat per la propaganda del règim franquista, és possible que els experiments en els quals va participar Laurencic no arribessin a funcionar plenament, o bé no passessin de ser enfervorits intents de “sovietitzar” els preventoris. Félix Ros descriu amb molta precisió les diferents cel·les del carrer Vallmajor, on va estar tancat¹⁰⁸. La que més s’aproxima al catàleg de Laurencic era l’anomenada *la verbena*, un petit armari on el pres havia de recolzar-se als genolls i als malucs. El sostre de fusta, a sobre de la víctima, començava a sotraguejar mentre un focus de gran voltatge apuntava a la cara del pres. Un reclús anomenat Cantalósella va aconseguir

107 R.L. Chacón, *Por qué hice las “chekas” de Barcelona. Laurencic ante el consejo de guerra*, Editorial Solidaridad Nacional, Barcelona, 1939.

108 Félix Ros, *Preventorio D. Ocho meses en la cheka*, Editorial Prensa Española, Madrid, 1974.

desmuntar el sostre amb gran facilitat i després de posar-se dret es va passar nou hores resant el rosari i cantant cançons populars de l'Empordà. Quan va sentir que s'acostaven els carcellers va col·locar el sostre, es va ajupir, i en obrir l'armari va caure a terra fingint un defalliment i cridant "aigua... aigua".

A la txeca del carrer Saragossa, el Preventori G, situat al convent de les religioses santjoanistes, s'utilitzaven sistemes de tortura com el continu so de timbres a prop de les orelles del detingut, o el de la cadira elèctrica, a base de descàrregues, i un tipus de cel·les-nevera que obligaven el detingut a tenir sempre els peus submergits en aigua. A la sala d'interrogatoris, en forma d'absis, l'acusat s'asseia en una "cadira americana" que els agents feien girar ràpidament per a desconcertar-lo mentre romania engegat pel focus dirigit a la seva cara¹⁰⁹.

Una pel·lícula rodada pel cineasta Edgar Neville, *Visquin els homes lliures*, rodada al cap de pocs dies de l'entrada de Franco a Barcelona, mostrava algunes de les cel·les Laurencic, tan noves que no sembla que s'haguessin arribat a utilitzar. I una fotografia mostra el *Reichsführer* SS Heinrich Himmler en una txeca a Barcelona, ciutat on va ser l'octubre de 1940, de passada cap al monestir de Montserrat, on els nazis buscaven el Sant Grial.

Quan li va arribar el moment, Laurencic es va passar tres hores a la capella de la Model, "amb ànim serè i gran presència d'ànim". Portava un abric de color marró i espartenyas. Es va confessar i va escriure una carta a la seva dona, però va declinar l'oferiment i no va voler menjar res. A la porta de la capella l'esperaven els funcionaris que el portarien al Camp de la Bota. No va voler que li embenessin els ulls. Moments abans de la descàrrega, va aixecar el braç saludant "a l'estil nacional".

109 Francisco Lacruz, *El alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona*, Librería Arysael, Barcelona, 1943.

AFB

El dirigent de les SS Heinrich Himmler visita una txeca durant la seva estada a Barcelona, l'octubre del 1940.

Juandó, un advocat notori

Aquesta mateixa matinada del 9 de juliol de 1939, en el mateix comboi que Laurencic, sortia de la Model Agustí Juandó Royo, de 48 anys, el nom del qual apareixia en majúscules en el document que formalitzava el "servei" per al trasllat al Camp de la Bota, a l'expedient del iugoslau¹¹⁰. Juandó havia estat el secretari de l'Audiència de Barcelona, on va promoure la normalització de la llengua catalana, i un advocat força conegut. Va secundar Josep Andreu i Abelló a l'assalt

110 ANC. Expedient personal.

Les cel·les-nevera o la "cadira americana"

Després d'aquesta reixa s'acaba la llibertat i s'entra al món de la reclusió.

d'ERC al Palau de Justícia, en paral·lel al que van realitzar membres de la CNT i que va donar origen a l'Oficina Jurídica que van presidir Samblancat i Barriobero.

Agustí Juandó havia adquirit certa notorietat el 1935 en actuar com a defensor de Maruja Martínez, una dona que havia matat disparant cinc trets al seu amant, que la sotmetia a maltractaments, i que va ser absolta. El cas, molt popular i sensacional, ja que aventurava una nova forma una mica laxa d'aplicar la justícia, es va conèixer com "el crim del carrer Cabanyes", per haver tingut lloc en aquesta

via del Poble Sec. Una foto d'Agustí Centelles, trobada recentment, mostra l'advocat i la seva defensada amb la seva filla en braços després del judici.

Juandó, segons noves dades recopilades per Federico Vázquez, no era tan sant com semblava i "va actuar de manera tèrbola". El 1925 ja havia estat destituït com a oficial del Jutjat de Manresa per irregularitats. La seva afiliació a ERC és oportunista ja que data de 1936, i durant la dictadura de Primo de Rivera va formar part de la dretana Unió Patriòtica. Al Palau de Justícia, on cobrava

destruïen la fortalesa dels detinguts

Els condemnats eren executats de matinada,

per diversos càrrecs, entre els quals el de secretari d'Andreu i Abelló, es va enriquir, pel que sembla, cobrant per deixar en llibertat detinguts. A més venia joies confiscades i al seu despatx emmagatzemava comestibles cars confiscats amb els quals després traficava. Com els ja mencionats Batlle i Devesa, Juandó viatjava a França amb freqüència i refermava les sospites que preparava la seva fugida i que cometia evasió de capitals. Va haver de presentar una excedència voluntària el 25 d'octubre de 1937, quan el jutge tramitava la causa contra l'Oficina Jurídica de Barriobero, i va ser detingut quatre dies després quan sortia de l'oficina de passaports del carrer de Còrsega.

Les autoritats governatives en van ordenar l'ingrés al preventori de Vallmajor, des d'on va ser traslladat dos mesos després a l'Hospital General de Catalunya. Posat en llibertat, Juandó va ser detingut de nou i va reingressar a Vallmajor, després va ser conduït a la presó del vapor Uruguai, i finalment a un camp de treball a Falset. La policia l'acusava no només d'evasió de capitals, sinó també de connexions amb elements franquistes a França. No van servir de res les seves amistats per treure'l de l'entrebanc. L'11 de gener de 1939 va ser condemnat a la pena de mort pel Tribunal Central d'Espionatge i Alta Traïció republicà. Confinat a la Model, va fugir amb el desordre de la retirada, però va ser detingut pels nacionals i va reingressar al febrer. Va romandre amb el número 309 a la quarta galeria de la presó fins que va ser executat al juliol. Juntament amb Juandó i Laurencic, van sortir de la Model cap al Camp de la Bota, a la mateixa "saca", els cenetistes Francisco Lorca Cuadrado, de 46 anys, paleta; Sebastián Romero Pérez, de 42 anys, serrador, i Esteban Font Jorba¹¹¹.

¹¹¹Font Jorba figura a la llista d'executats de la Model (ANC), però no en la de l'Associació promemòria als immolats per la llibertat a Catalunya.

Un testimoni al Camp de la Bota

El lloc elegit per la dictadura per desfer-se dels presos sentenciats per l'ordre de Franco estava situat al costat d'un castell de quatre torres, en una zona de descampats pròxima al mar que s'usava com a camp de tir militar. El pare Ricard d'Olot (1895-1979), Narcís Badosa a la vida civil, va acompanyar diversos grups de presos al moment de les execucions, al costat d'un mur al Camp de la Bota, i va deixar escrit un relat¹¹² d'aquells moments amargs que començaven de matinada, quan un automòbil el recollia al convent de Pompeia, a la Diagonal, per traslladar-lo a la Model. Des d'allà una comitiva silenciosa travessava la ciutat cap a la carretera de Badalona. Els autobusos amb els condemnats enfilaven un camí de carros cap a la platja, fortament custodiat per la Guàrdia Civil. Ricard d'Olot no va poder oblidar aquell malson:

"Els han arrengrerat davant el mur de sorra. També, unes passes més enllà hi ha ordenats els executors de la sentència. L'oficial ha posat de cara a la paret els condemnats i ells, com moguts per un ressort, s'han tombat de cara als executors. Jo amb prou feines si els distingüia, bo i estant a ben poques passes.

Els ulls traïen els meus sentiments. Una descàrrega sense que es digués ni un mot ha tombat aquells cossos plens de vida... La veu de l'oficial que manava les forces s'ha internat a les meves oïdes:

-*Què espereu?*, ha dit amb duresa.

M'he revingut bleixant amb força. M'he apropat als caiguts i, un per un, els absolc i els faig l'unció sacramental. Que Déu em perdoni el meu noviciat malastruc! Darrere meu, en deixar el caigut, seguia l'oficial que menava les forces y amb el revòlver el rematava amb el cop de gràcia".

¹¹² Frare Ricard d'Olot, *Entre reixes, records de la presó Model...*, Editorial Mediterrània, Barcelona, 2008

en silenci...

Després de les execucions, els cadàvers dels afusellats eren amuntegats en un camió i conduïts a una espècie de descampat situat fora del cementiri de Montjuïc, l'actual Fossar de la Pedrera. Miguel Castell era un dels sis fills del mestre de Sant Bartomeu del Grau, a Osona¹¹³. Van poder visitar el seu pare a la Model, on va ingressar el mes de març del 1939, i assistir a un judici-pantomima en el qual li van prohibir defensar-se. L'1 d'agost van rebre la notificació del seu afusellament al Camp de la Bota. Miguel Castell, la seva mare i els seus germans es van dirigir a Montjuïc, per descobrir on eren les restes del pare: “Era un paisatge desolador, situat a la banda esquerra del cementiri de Montjuïc [...]. Resulta obvi comentar la tristesa que produïa visitar el fossat, tan patètic”, descriu Miguel Castell.

S'hi accedia a peu per un camí entre matolls. El cementiri dels afusellats consistia en una espècie de cercle de fons rocallós i terra argilosa on hi creixien arbustos. Hi havia una barraca on s'anaven dipositant els taüts. Des de la barraca, al nivell de l'enterrament, hi havien posat uns taulons pels quals lliscaven els taüts, que s'alineaven de tres en tres i anaven formant capes. Quan va acudir a la Model a recollir les pertinences del seu pare, en arribar a casa, es va adonar de la delicadesa amb què els seus companys de cel·la havien fet el paquet. Entre la roba, embolicades amb paper, hi havia tres llesques grans de pa amb rodanxes de lluç: “Vaig deduir que era gairebé la meitat del que li havia portat cinc dies abans. No he pogut oblidar aquest detall”.

Josep Maynou va ser afusellat al Camp de la Bota el 19 de novembre de 1939. El mateix dia van acomiadar la seva esposa de Can Fàbregues, la fàbrica on treballava, per roja. Es van assabentar de la notícia quan van arribar

¹¹³ Joan Corbalán Gil, *Justicia, no venganza. Los ejecutados por el franquismo en Barcelona (1939-1952)*, Silente, Guadalajara, 2008.

AFB

Concert del cor del Palau de la Música a la rotonda de la presó, als anys quaranta.

a la Model a lliurar el paquet de roba neta i el menjar. Jaume Maynou va acompanyar la seva mare a Montjuïc¹¹⁴:

“Vam anar per la cantonada d’abaix, que era plena de porqueria. Quan vam arribar hi havia dos homes treballant als quals vam demanar on era el meu pare i ens van respondre que no ens ho podien dir. Hi havia terra remoguda, hi havia hagut morts aquell dia, allà els agafaven, els posaven una mica de calç viva i de cap per avall. Els anaven posant encreuats i un pam de terra a sobre que es filtrava quan plovia i se sentia l’olor de podrit”.

El frare Ricard d’Olot va assistir també un condemnat a garrot vil. Una nit, a les tres de la

matinada, el van conduir a la Model i va albirar un home dormint en una cel·la fosca vigilada per uns guàrdies civils. Al principi no va comprendre que un condemnat a mort pogués dormir profundament: era el botxí, la cara del qual li va inspirar repugnància. El condemnat, trist i silenciós, va ser conduït a un dels patis, prop de la porteria. Al centre havien col·locat un pal d’aproximadament un metre d’alçada i, al davant, un seient amb un llençol blanc. El botxí sostenia a la mà una anella que va col·locar al pal. Després va fer seure al condemnat:

“Tot fou tan ràpid i silenciós... Ningú no se’n va adonar. Tots devíem esperar una contracció, un crit de dolor, un estremiment del cor que ens assenyalés la seva fi... La vam saber quan el botxí va apartar el llençol del rostre del difunt executat. Era mort! [...].

¹¹⁴ Joan Corbalán Gil, *idem*.

Solament quan el botxí va separar l'argolla del pal, la veritat no podia ser més crua, el cap del difunt va caure sobre el seu pit. Ni un crit, ni un ai, res, res, res!"¹¹⁵.

Cúpula de la rotonda suportada per columnes de ferro, que tenen continuïtat fins a la base del pis, originalment més aixecat.

És probable que el pres abatudíssim a qui va auxiliar el frare Ricard en el procés de ser condemnat al garrot fos Juan Soto Sánchez, *El solitario*, condemnat a mort i executat el 19 de novembre de 1941 per realitzar diversos robatoris a la zona alta de la ciutat, entre la plaça Calvo Sotelo i Pedralbes, inclòs algun *meublé*. Juan Soto Sánchez, xofer de professió, de 28 anys, va ser identificat pel seu accent andalús –procedia de Cadis– i la jaqueta de cuir de motorista que vestia. Detingut després d'un tiroteig amb la policia, que li seguia els passos, portava una pistola marca Llama

115 Frare Ricard d'Olot, *op. cit.*

subjecta a la part interna de la cama. Els casquets van coincidir amb els casquets trobats a la víctima d'un robatori. Encara que figura a la llista oficial¹¹⁶ d'executats polítics, no hi consta la seva filiació, ni cap partit reivindica la seva memòria. Exactament el mateix succeeix amb quatre executats¹¹⁷ més per garrot vil el 1942: Juan Soto Barrionuevo, de 26 anys, va ferir un guàrdia en un atracament a una perfumeria del carrer de la Boqueria. Havia fugit a França, però va tornar amb l'avanç de les tropes alemanyes i se'l va integrar en un batalló disciplinari, d'on va desertar. Va ser executat el 23 de març de 1942.

-José Ribas Moracho, José Rafi Urpí i Antonio Serrano Caro van ser engarrotats a la Model el 1942; el primer, el 25 de març, i els dos últims, el 28 de març. Rafi Urpí i Serrano Caro, anarquistes i atracadors, pertanyien a la banda de Blas Zamudio, El lleó de la Torrassa, mort en un enfrontament amb el Grup de Persecució d'Atracadors que depenia del comissari Eduardo Quintela.

Ricard d'Olot va exercir el seu apostolat també entre els vius. A la Model va trobar homes educats, barrejats amb d'altres d'un nivell baix d'instrucció que suportaven millor el captiveri. Va mediar per llimar les topades entre caràcters contraposats i entre presos de signes polítics contraris. Va presenciar baralles, va rastrejar l'enveja cap als presos que aconseguien una col·locació de rentaplats o escriptor, la qual cosa els donava llibertat de moviments. Va ajudar dones amb fills petits que es privaven del que era essencial per donar-ho al pres i es va sentir fastiguejat pels que s'aprofitaven de la seva debilitat. Va consolar presos traïts pels seus amics o delatats per la seva dona, i els quals, condemnats a mort o a condemnes inhumanes,

116 Joan Corbalán Gil, *op. cit.*

117 *La Vanguardia*, diferents edicions corresponents a març de 1942.

no tenien ni forces per aixecar-se de la màrrega. El frare se sentia anímicament destrossat: "Sovint em sentia fastiguejat", confessa. El dia que van reunir tots els presos per comunicar-los que la guerra havia acabat va ser una jornada plena d'amargor: "L'endemà al matí, quan la corneta els va desvetllar, tots feien cara de somnàmbuls, de malalts que han passat una mala nit".

El cas de Vences Trepas

A la presó Model s'amuntegaven el 1939 presos de diferents tendències polítiques, militars i carrabiners, obrers i professionals; persones que creien que la seva detenció seria cosa de dies, ja que després d'aclarir-se la seva situació, en uns moments de terrible confusió, quedarien en llibertat perquè "no havien fet res". Si hi ha un cas dramàtic en el règim de terror que la dictadura va imposar a partir de 1939 és el del jove Venceslau Trepas i Riba, de 21 anys, que vivia al carrer de Calàbria, 132.

Unes carpetes¹¹⁸ contenen el resum d'una vida innocent truncada per una absurda delació, una atroç injustícia, que reflecteix el sinistre ambient que regnava a Barcelona. Vences, com l'anomenaven col·loquialment, era escolta de muntanya, excursionista i campista, segons resen els carnets conservats per la família. Les fotos el retraten com un jove de cara desperta, ulleres gruixudes i gran cura en el vestir. Havia estudiat a l'Acadèmia Cots i treballava com a oficinista a la Companyia Filatures de Fabra i Coats. Soldat de lleva, va estar en serveis auxiliars a causa de la seva miopia i després va servir com a topògraf a la serra de Padarnes. A l'expedient del judici sumaríssim que el va condemnar a mort consten les denúncies d'Isabel Martínez, una companya de treball de 22 anys; dues veïnes, i la de la portera de

118 ANC. Fons 766.

"Sovint em sentia fastiguejat", va

R-27-239-0-1-7-39
 Barcelona, 21 Febrero 1939, Sr. Sr. Eusebio Camps

Querido Venceslau:
 Hemos recibido tu postal y nos alegro
 mucho de que seas tan feliz. Desde
 luego ya nos habíamos preocupado del
 suceso y fuimos solo a que nos dieras
 ya tendríamos en cuenta la recomen-
 dación que haces del tabaco, bastina que
 no nosamos mandarle algo cada día
 pero que se aglomeraran unas otras
 convenientes.-
 No sé si habrás visto a Oliva, el cuñado
 de Batallina, está en tu misma galería
 nº 309, del 2º piso, puedes verle a la hora del
 recreo.-
 Muchos besos de los papas, Sr. Mre Damián
 y de la tía y un fuerte abrazo de tu hermano
 Venceslau

"Viva Franco!" ; ¡Viva España!"

Barcelona 4 de Julio de 1939

Sr. Eusebio Camps

Querido Venceslau:
 Hemos recibido tu postal y nos alegro
 mucho de que seas tan feliz. Desde
 luego ya nos habíamos preocupado del
 suceso y fuimos solo a que nos dieras
 ya tendríamos en cuenta la recomen-
 dación que haces del tabaco, bastina que
 no nosamos mandarle algo cada día
 pero que se aglomeraran unas otras
 convenientes.-
 No sé si habrás visto a Oliva, el cuñado
 de Batallina, está en tu misma galería
 nº 309, del 2º piso, puedes verle a la hora del
 recreo.-
 Muchos besos de los papas, Sr. Mre Damián
 y de la tía y un fuerte abrazo de tu hermano
 Venceslau

Te devuelvo vos
 pantalones, un abito
 y un petate viejo.
 Mandadme una
 maleta interior, una
 camisa para vos, unos
 calcetines, calzon, jabon
 el estuche de las gafas,
 una navaja, pan y
 un poco de comida.
 Todo envuelvo en
 un petate.
 Venceslau
 i Babaco!

Venceslau Trepas, un jove executat al Camp de la Bota el 4 de juliol de 1939 per la delació d'uns companys de feina, va aconseguir enviar a la seva família 34 missatges clandestins escrits en català en fulls de paper de fumar. A la dreta, el darrer que va escriure en què preguntava, intranquil: "Ha tornat el papa de Burgos? Què sabeu?". També algunes cartes dels seus familiars amb el corresponent i obligatori "Viva Franco", i la cartolina-carta oficial que utilitzaven els presoners redactada en castellà.

Venceslau
 Eusebio Riba
 Galeria 4ª Celda 305.

Querido Venceslau:
 Hemos recibido tu postal y nos alegro
 mucho de que seas tan feliz. Desde
 luego ya nos habíamos preocupado del
 suceso y fuimos solo a que nos dieras
 ya tendríamos en cuenta la recomen-
 dación que haces del tabaco, bastina que
 no nosamos mandarle algo cada día
 pero que se aglomeraran unas otras
 convenientes.-
 No sé si habrás visto a Oliva, el cuñado
 de Batallina, está en tu misma galería
 nº 309, del 2º piso, puedes verle a la hora del
 recreo.-
 Muchos besos de los papas, Sr. Mre Damián
 y de la tía y un fuerte abrazo de tu hermano
 Venceslau

escriure el pare caputxí Ricard d'Olot

casa seva, que va afirmar que a l'immoble hi entrava gent "que semblaven russos", que les seves germanes Emilia i Asunción "eran rojas", i que la segona treballava com a mecanògrafa d'un centre d'espionatge. Una altra de les acusacions indicava que formava part dels escamots d'execució del castell de Montjuïc i que s'havia gloriejat a la seva oficina d'haver engegat algun tret de gràcia, cosa que va negar repetidament en el judici. En definitiva, rumors malintencionats, insídies miserables, provocats per l'enveja i la por.

Vences Trepas va decidir tornar a Barcelona i deixar la unitat en què estava perquè va creure el que deien els fulls que llançava l'aviació franquista: ningú no havia de tenir por de res si no havia comès delictes de sang. Així, el 27 de gener va tornar a les oficines de la Fabra i Coats però va ser detingut el 7 de febrer i traslladat a la presó Model, on hi va estar 21 setmanes.

Des d'aquest moment la seva família va realitzar innombrables gestions per aconseguir que el possessin en llibertat. El seu pare va reunir un considerable nombre de signatures de companys seus de l'Ajuntament de Barcelona en suport seu, i es va traslladar a Burgos per intentar agilitzar els tràmits que deroguessin la condemna a mort del seu fill. Una veïna va declarar al judici que havia sentit de boca de Venceslau que el "repugnaven" els actes de violència i que era tan curt de vista que era impossible que estigués a un escamot d'execucions. Un altre testimoni va afirmar que Trepas mai no havia portat pistola i que només havia fet guàrdies. Entre les cartes dirigides al jutge, i que consten en el sumari, n'hi ha algunes que insisteixen en el seu bon comportament: "És un bon noi, educat en col·legis religiosos, que té com a única afició l'excursionisme". Fins i tot hi ha una petició d'indult de la noia que va contribuir a la seva desgràcia.

Mentrestant, el noi sobrevivia a la Model, a la cel·la 305 de la quarta galeria. Les cartes "oficials" que es facilitaven als presos estan escrites en castellà, porten el seu nom en castellà, "Wenceslao" o "Wences", i acaben amb el preceptiu "*¡Viva Franco! ¡Arriba España!*". Les clandestines, escrites en català, són breus, escrites en paper de fumar que Vences amagava al folre dels pantalons quan els donava a la seva família perquè els rentessin, o a la tapa de la maleta. A les cartes dirigides a la seva germana demanava tabac, caliquenyos o cigars. Aconsellava amb afecte el seu germà menor, Josep Maria; donava ànims i serenitat al seu pare, i les gràcies a la seva mare pel menjar que li cuinava. S'acomiadava com un fill i un germà afectuós, amb petons i abraçades. Ni tan sols criticava els qui l'havien delatat: "Feu obrir els ulls al Sr. Moreu i a la Isabel Martínez, i digueu-li, al primer, que tot el que li hagin pogut dir de mi seria d'algú que ho deuria fer per enveja i per crear-se mèrits, en concret em sembla que si tots volguessin s'arreglaria". De tant en tant, a les cartes clandestines, Vences deixava caure algunes frases sobre la seva terrible situació: "Tinc por que se m'enduguin. Millor dit, ja us podeu imaginar com passo les nits, al més petit soroll tots tremolem". D'altres vegades, comentava la vida a la cel·la amb els seus companys d'una forma optimista, segurament per tranquil·litzar els seus pares: "Parlem, discutim, juguem, fumem i mengem, sobretot cada dissabte fem cada tiberi que no hi falta res. Fem una amanida, a propòsit, si podeu enviar-me coses que hi vagin bé, de tomàquets, olives, tonyina, botifarra, ceba, etc., que ens afartem i sobre tot cada diumenge a la tarda fem una xocolata desfeta que fins ens llapem els dits".

Al principi el noi sol·licitava objectes d'higiene i roba neta, llibretes i llapis per escriure i

Els enterraven a la fossa comuna amb una

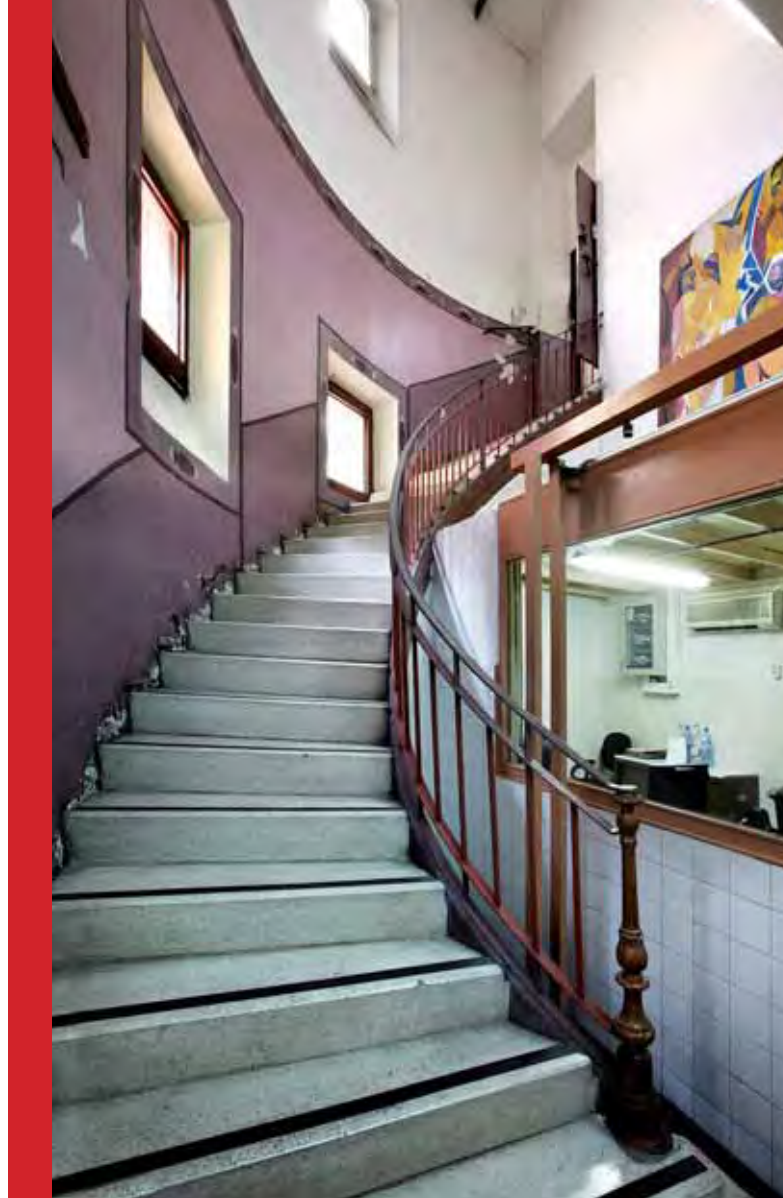
no fumar”. I els demana “uns bessons per als punys”, un broquet per fumar i unes pastilles per tenir “bon gust a la boca”.

Les setmanes següents els missatges del jove Vences Trepap van acabar sent més concisos, més desesperats, i va deixar de demanar petits favors a la seva família. Trepap s’anava convencent, probablement, que res no aturaria la maquinària de la justícia de Franco. El 18 de juny escriu a casa, en un missatge clandestí, que ja no li enviïn més cigars. El seu últim missatge data del 2 de juliol per aquesta via: “Estic intranquil per la meva sort. No m’enganyeu i digueu-me la veritat [...]. Procureu salvar-me. Ha tornat el papa de Burgos? Què sabeu? [...]. No tinc humor de res, ni gana”.

El 4 de juliol escriu al seu pare al carrer de Calàbria una carta de comiat redactada en castellà en un paper amb segell de la ja desarbada Generalitat: “En els que crec els últims moments de la meva existència només em resta donar-li ànims per poder aguantar aquest rude cop, només voldria que la meva apreciable mare ho imaginés, així almenys creurà que estic content molt lluny”.

Aquest mateix dia, 4 de juliol, Trepap va ser afusellat al Camp de la Bota, juntament amb sis dissortats més. La seva família va rebre poc després la visita d’un sacerdot que els va comunicar el compliment de la condemna: “Va morir com un àngel”, els va dir, com si el seu dolor pogués atenuar-se amb una dolça imatge allunyada d’una realitat sinistra.

A Trepap el van enterrar a la fossa comuna del Fossar de la Pedrera, entre dues fustes, amb una ampolla lligada als peus i un paper dins amb el seu nom. En el seu certificat de defunció figura com a causa de la mort “hemorràgia interna”, un eufemisme que accentuava el dolor i la humiliació de les famílies de les víctimes de la justícia de Franco.

Escala interior del tercer cancell per la qual els interns accedeixen als locutoris dels jutges i advocats.

El noi hauria enviat a la seva família des de la Model un centenar de cartes escrites en paper de fumar, de les quals van arribar al destinatari 34. Només n’hi ha una de datada. La primera camisa que li van rentar portava gravades les inicials “P.A.”. Els demanava en clau, desesperadament, pa.

ampolla lligada als peus amb el seu nom dins

A la cel·la 491 s'amuntegaven sis presoners

Un zelós catalanista

Un altre pres el terrible destí final del qual va ser el Camp de la Bota va ser Lluís Escaler, folclorista, membre actiu d'associacions culturals i membre d'Estat Català, fins que va participar a la fundació de l'“Agrupació Catalanista Nosaltres Sols!”, un moviment de catalanisme radical, que va arribar a presidir.

Detingut el 6 de febrer de 1939, a causa de la denúncia d'un company de treball a la casa de xocolates Nèlia, on treballava com a comptable, va ser condemnat a mort en consell de guerra sumaríssim d'urgència, que el va considerar “un gelós catalanista”, encara que el que probablement el va sentenciar va ser el fet d'haver format part d'un tribunal popular. Conduït a la Model, se li va assignar la cel·la 491 de la cinquena galeria. Allà va començar a comunicar-se de manera clandestina amb la família mitjançant notes escrites en paper de fumar, que amagava a l'interior de la funda per a varetes del coll de les camises brutes que es lliuraven a la seva esposa per rentar. Va redactar també un minuciós diari, que va aconseguir amagar. Aquest diari, juntament amb la camisa de seda amb la qual va ser executat, va ser lliurat a la família per Gerardo Canal de la Rosa, capellà de la Model.

El diari, publicat per Josep Espunyes¹¹⁹, constitueix un valuós document per conèixer el funcionament intern de la Model durant la seva època més tenebrosa. Lluís Escaler va arribar en camió a la presó cel·lular la nit del 6 de febrer de 1939. Al costat d'una quarantena de presos va haver de formar al pati i després passar una nit gèlida a l'anomenada “cel·la d'aglomeració”. Al matí els van escorcollar, els van fitxar i els van traslladar a la cinquena galeria. Escaler compartia la cel·la 491 amb

cinc detinguts més. El ranxo es limitava dues vegades per dia a un panet de 100 grams i una cullerada de minestra composta per aigua, pèsols o llenties i arròs. Dormien vestits, “capicuat”, sobre dos miserables matalassos a sobre d'una espècie de somier de ferro. Quan tocaven a diana, un carceller els lliurava una escombra perquè escombressin la cel·la de tres per quatre metres, amb una comuna en un racó, un rentamans i un prestatge de marbre de dos pams. Juan Silva, un dels companys de cel·la, els va encomanar polls i sarna. Un altre, un comerciant d'origen alemany, va embogir i van haver de lligar-lo al catre.

El primer diumenge de la seva reclusió es va celebrar missa al centre del panòptic. Els reclusos van formar en files de sis presos i el capellà es va situar al centre. Escaler calculava que hi havia uns 3.500 presos en cinc galeries ja que la sisena estava en reparació a causa dels desperfectes causats pels bombardejos franquistes. Al final, el capellà va fer el crit de “*¡Viva la Religión! ¡Viva Cristo Rey! ¡Viva Franco! ¡Arriba España!*”, que havien de corejar tots. La missa estava amenitzada per música profana que interpretava una orquestra d'interns. Durant moltes jornades l'orquestra assajava per a la cerimònia de la coronació de Pius XII. A la nit, els presos amb prou feines podien agafar el son. Se sentien sorolls de metralladores i de morters que no sabien a què atribuir. Els presos es van assabentar de l'execució d'Eduardo Barriobero, comentaven esperançats la possibilitat que França i Anglaterra convencessin Franco de decretar una amnistia. El tracte -relata Escaler-, malgrat les carències, era “benigne”, encara que augmentava la inquietud a causa de les penes que anaven desgranant els judicis sumaríssims. Els presos podien rebre paquets amb aliments. Combatien la inactivitat amb llargues converses; comentaven les notícies obtingudes dels retalls de premsa que hi havia a

¹¹⁹ Josep Espunyes, *LLuís Escaler. Morir per Catalunya*, Pòrtic, Barcelona, 2008.

que dormien capicuat sobre dos matalassos

"¡Viva Falange!, ¡Abajo Rusia!, ¡Viva el

la barberia. A la cel·la decidien esperar a fer les necessitats al pati perquè l'excusat s'embussava contínuament.

El 28 de febrer van abandonar la Model els ajudants de presó de Falange. El 5 de març es va donar la xifra de 4.000 reclusos internats a la Model i d'uns 110.000 retinguts als diferents establiments penitenciaris de Barcelona.

Del diari d'Escaler es desprèn que els presos estaven extraordinàriament ben informats: coneixien la lenta retirada de les tropes republicanes i es van assabentar del cop d'Estat a Madrid liderat pel general Segismundo Casado i Julián Besteiro contra el govern de Juan Negrín. El 9 de març el director va reunir els captius i va declarar que no hi hauria amnistia, però que es podrien redimir les penes segons les normes d'un nou Patronat i amb la subscripció voluntària a la revista *Redención*. Alguns dels presos van victorejar els crits de "¡Viva Falange! ¡Abajo Rusia! ¡Viva el director!".

A mitjan març havia augmentat la concentració d'interns: 4.500 presos a la Model, amb 7 i a vegades 8 detinguts per cel·la. A la nit, a la cel·la d'Escaler, es resava el rosari. Un sacerdot predicava a la galeria després de la missa. "Matí i tarda, plàtica sobre el pecat mortal", escriu el 20 de març. "Matí i tarda, plàtica sobre l'infern", repeteix fastiguejat el 21. El règim penitenciari anava endurint-se. Si els guàrdies descobrien algun escrit a la roba que s'enviava a rentar, el pres era castigat amb un arrest de 15 dies, sense pati.

El 24 de març, de matinada, Escaler va ser traslladat amb set presos més a la cel·la 530, on el plor i les pregàries es combinaven amb el relat de novel·les de Dumas que efectuava un pres lletrat. Aquest mateix dia Escaler, emmanillat, va ser traslladat al Palau de Justícia per ser jutjat, al costat d'altres reclusos recollits per la camioneta a Sant Elies. El fiscal el va acusar de ser separatista i un perillós anarquista,

segons referències del Servei d'Informació de Falange. "Considero impossible que hi hagi un ésser humà capaç de fer un atestat tan fals i calumniós", va escriure.

El 28 de març anota al seu diari que havia disminuït el ranxo: a les nits, a penes un cassó de lleties amb penca de bleada. I descriu el diàleg freqüent que es repeteix entre els condemnats: "Què has fet?... Res... Doncs 30 anys".

Concisament, escriu el 2 d'abril de 1939, recollint notícies de Radio Patio: "El comunicat oficial anuncia la finalització de la guerra de 33 mesos i el començament de l'any de la Victòria". Les racions minvaven encara més i es reduïen a un cassó petit de lleties amb arròs. Els presos amb família vivien amb l'esperança de rebre algun paquet de menjar. L'atenció mèdica era nul·la. L'abril va debutar l'orfeó carcerari, en una missa a la qual no podien assistir els condemnats a mort.

Els oficials de presons, quan entraven nous sentenciats a mort en una cel·la, deien amb sorna: "porteu-lo al toreig". Alguns presos eren colpejats amb una vara de goma i els objectes de cert valor eren confiscats pels falangistes destinats a la Model. Els condemnats podien enviar cartes de manera clandestina amb el previ pagament de 100 pessetes. Les xerrades, el dòmino i fins i tot sessions d'espiritisme servien per passar el temps.

El 16 d'abril, Escaler, un home religiós, escriu que no va obtenir permís per combregar, i inverteix llargs paràgrafs a analitzar els suports i recomanacions que podien ajudar-lo. A partir d'aquesta data, les anotacions del diari són més telegràfiques i amb un estil menys cuidat, com si anés perdent les forces i l'esperança. Proliferaven els rumors, com el de l'entrada del príncep Joan i la seva coronació com a rei, però es va comentar amb escepticisme un discurs de Franco en què va anunciar execucions només vinculades a delictes de sang.

director!", exclamaven

Una nota que diu "me hago cargo" signada pel cap del piquet d'una execució.

Josep Domènech i Avellanet l'any 1937.

La penúltima entrada del diari data del 22 d'abril. A la tarda, escriu, abans del ranxo, els companys de cel·la es preparen un menjar col·lectiu amb el que les famílies els envien. L'última frase és esgarrifosa. Escaler descriu l'escena de dos presos que han embogit i que romanen "al pati, ajaguts damunt del fang, prenent el sol, com dos tarzans".

El 23 d'abril, a les quatre de la matinada, Lluís Escaler anota que se li ha comunicat el compliment de la pena de mort. Amb gran enteresa s'acomiada: "Vaig a morir per Déu, per la Família y per la Pàtria. A la meva esposa Assumpció, les meves darreres paraules: Moro felix pensant en l'amor que sempre m'has professat. A tu i als nostres fills: Felicitat. Lluís".

Un poeta de vint anys

El divendres 26 de juny de 1942, Natàlia Sans va sortir de la Model carregada amb un matalàs brut i vell, un farcell de roba vella i un cistell on s'ocultaven els versos¹²⁰ que li havia confiat un jove llibertari de 23 anys. Josep Domènech i Avellanet havia estat afusellat al Camp de la Bota aquella matinada després d'estar a la presó des del setembre de 1939. Una foto el representa amb vestit i jersei de coll alt, i ulleres rodones en una cara intel·ligent ombrejada per un cabell fosc i arrissat. Domènech, militant de les Juventudes Libertarias, va ser afusellat perquè va sortir a lluitar contra els sublevats a la columna Durruti, d'on va passar després a l'Exèrcit Popular i va obtenir el grau de sergent.

A la presó escrivia poemes inspirats en l'estil de García Lorca, el poeta més conegut i recitat en temps de la República, l'assassinat del qual el va convertir en un heroi per a la joventut antifeixista. Un company que va sortir en

120 Josep Domènech i Avellanet, *Úniques. Poemes*, Fundació d'Estudis Llibertaris i Anarco-Sindicalistes, Barcelona, 1996.

llibertat va explicar que Domènech procurava dormir de dia i vetllar de nit. Per això en els seus poemes abunden les imatges de nocturns caiguts. Malgrat el seu origen català -el seu pare procedia d'Osona i la seva mare de la Cerdanya-, el jove poeta embastava versos en castellà amb algunes imatges inspirades en la poesia popular. Al poema titulat "*¡Ay, Medina de Rioseco!*", datat de 1940, escriu la següent estrofa:

*"Tus cántaros a tus mozas
caderas redondeaban
para que en agua de amores
los mozos se embriagaran".*

A "*Fantasia*", confia al paper els seus somnis de llibertat:

*"Corrí, volé tras esquinas
agudas del firmamento,
solo, huyendo de mi mismo;
solo, muy solo, con miedo a despertar
como recluso de nuevo".*

A "*Ofrenda*", Domènech evoca un company mort:

*"De tu casco abandonado
hacen los lagartos nido
y estallan flores rojas
en la hoja del cuchillo
que quedó clavado en tierra
como jalón del camino".*

A "*Tempestad*", de 1941, descriu la tempesta que el sobresalta:

*"Tiembra la prisión
se acongoja el árbol de mis pesadumbres
que gime en el patio
y se oyen controversias
silencios rasgando".*

Natàlia Sans, l'amiga de 20 anys que anava

a visitar-lo a la Model, es va convertir amb el temps en una il·lusió amorosa per al jove pres. "Tu m'has fet desitjar viure", li va dir en una de les seves visites, confiat en què es demostraria la falsedat de les seves acusacions i s'obriria davant seu un futur menys negre. El 1942 li dedica el seu primer poema, titulat "*Tus pasos quedos*", i ja a la cel·la 448, de la cinquena galeria dels condemnats a mort, el juny n'escriu un altre sense títol:

*"Me da miedo la noche que llega callada
que llega sin ti;
me da miedo que llega enlutada,
oírta de muerte velada
muy hondo de mí".*

L'últim poema està també datat del juny, el mes de la seva execució, i conté els presagis de la seva mort, certa i pròxima:

*"Con un aullar de cerrojos
la muerte rió contenta
y se fue con el sonido
en tul de pólvoras negras.
Colgó él su sonrisa al aire y florecieron sus venas
cantares de claveles rojos a la nueva primavera".*

Desesperada per la mort de Domènech, Natàlia Sans va fer còpies dels poemes però no va trobar a qui repartir-los: uns estaven morts, altres a la presó, altres s'allunyaven dels qui podien comprometre'ls... Els va guardar fins que es van publicar 27 poemes el 1996, complint el desig d'aquell jove de l'Hospitalet que volia ser escriptor.

Un quadern de 21 pàgines

Jaume Riera, boter de 38 anys, militant d'ERC del Papiol, de l'Ajuntament del qual havia estat regidor, va ser detingut per la Guàrdia Civil arran de les denúncies de tres veïnes,

"...chocolate, plátanos, almendras tostadas,

el 20 de març de 1939, quan anava a sopar a casa i portava de la mà la seva filla Núria, de 10 anys. En una llibreta¹²¹, Riera va anar anotant com si fos un diari el que succeïa al seu voltant. Escrivia en castellà probablement per si de cas li trobaven el quadern. Predominen els sentiments de desconcert i por en les seves notes, que ocupen 21 pàgines. “*Cuando nos llaman a jueces quedamos atónitos de espanto*”, escriu. Confinat a la cel·la 180 de la 3a galeria, fa bona amistat amb els altres cinc presos, entre els quals hi ha un carrabiner i un tinent. Pateix de malsons. Un dia va a un dels concerts d’orquestra i cor. “*Aunque nos gusta, no tenemos alegría pues la cosa no es para estar contentos*”, escriu.

Il·lusionat davant l’arribada del paquet familiar, i segurament molt afamat, el 19 d’abril anota que la família li ha portat “*todo lo que ellos no pueden comer [...], como el chocolate, plátanos, almendras tostadas, membrillo, naranjas y otras golosinas que en sus boquitas se les hace agua, mas es para el padre y no hay más remedio que mirarlo y no catarlo, ponen carne, huevos, latas de conserva, tortillas, etc.*”. *Son alimentos que las mujeres no prueban porque se sacrifican y tienen que tomar el tren y hacer cola en la cárcel para entregar el paquete y marcharse de nuevo ‘dejando un suspiro en estas paredes de la cárcel’*”.

Inquiet davant el resultat del judici, Riera va relatant l’alegria dels presos que es van alliberar, la tristesa davant la successió d’execucions o les esperances que li dóna el capellà del Papiol que el visita. L’1 de maig va ser traslladat a la 4a galeria, a la cel·la 307, que un carceller va marcar a la porta amb guix amb les sigles C.M. (condemnat a mort). A l’última anotació escriu que els sentenciats es fan amics, conversen i passen els dies tranquils: “*Somos el día 6 y no podemos salir de la celda, veremos lo que pasará*”. Riera va ser executat al Camp de la Bota el 21 de juliol.

121 Joan Corbalán Gil, *op. cit.*

El centre de control situat en l'eix del panòptic, des d'on es vigila l'accés a les sis galeries que té l'edifici de la presó.

membrillo, naranjas..."

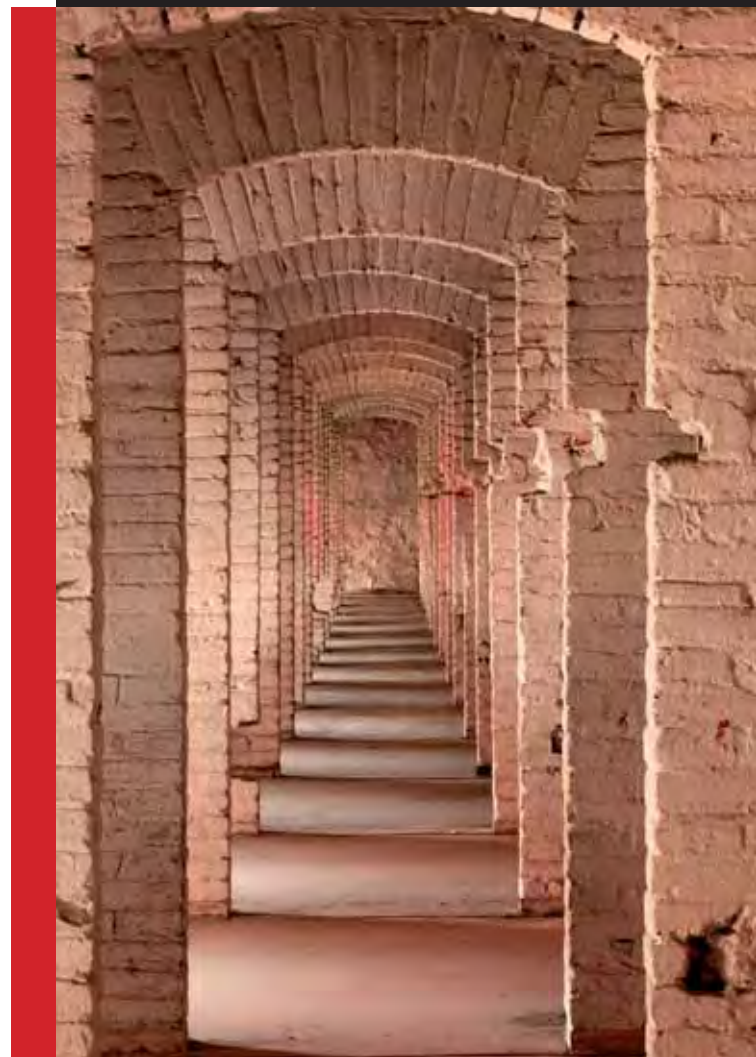
El futbolista de l'Espanyol

Carlos Ibáñez García, un noi atlètic que treballava com a grum al Caf  Barcelona de Rambla de Catalunya, es va forjar un prestigi com a jugador de futbol, i es va convertir en un ídol que fins i tot tenia pena de seguidors amb el seu nom, la pena Oro-Ib nez¹²². Carlos Ib nez havia nascut a Petrell (Alacant) i quan tenia onze anys va emigrar a Barcelona amb la família, que es va establir al barri de la Sagrera. Va fitxar molt jove pel Club Esportiu Júpiter, un club que tenia entre 1.500 i 2.000 socis, i després es va integrar a l'Europa Futbol Club, i el 1934, a l'Espanyol, on guanyava 60 pessetes al mes.

En el cas del jove futbolista coincideixen diverses casualitats desgraciades, que van culminar en una denúncia, com les de milers que van portar persones innocents a la Model. Ib nez es va allistar voluntari per anar al front i es va enrolar en una de les columnes de la CNT. A Bujaraloz va emmalaltir, sense haver pres part en cap combat, i va ser evacuat a Barcelona, on va romandre un temps a l'Hospital de Sant Pau. Declarat inútil per tornar al front, va acabar treballant en una f brica de motors d'avió a Sabadell. Com tants altres, amb la caiguda de Barcelona va fugir i va entrar a França, però va tornar de seguida, el 7 de febrer, perquè no temia per la seva sort. Va ser internat al camp de la Magdalena, a Santander, on el va reconèixer Miquel Prat i Batlle, un veí seu de la Sagrera que el va denunciar a l'abril com a particip  en nombrosos actes contra "persones addictes a la causa nacional".

Ib nez va passar de detingut a pres a la Model, acusat d'haver participat en la mort del sacerdot Jaume Juliana i dels seglars Félix Prat, Andreu Prat i Enric Batlle. Encara que mai no es va poder establir l'autoria d'Ib nez, el fet d'haver

122 Enric Canals, *Delators. La justícia de Franco*, L'Esfera dels Llibres, Barcelona, 2007.

Arcades de maons, que formen les golfes de l'edifici, habitades actualment pels coloms.

Els presoners es defensaven desesperadament

pertangut a la CNT -en aquella època, sindicarse era un requisit indispensable- i d'haver estat soci de l'Ateneu de Sant Andreu, o d'haver substituït les plaques del carrer del Coll per les de Kropotkin, constituïen motius suficients per convertir un ciutadà honorat en un delinqüent. En el cas d'Ibáñez, segons recull el periodista Enric Canals a la seva obra, es van fer dos consells de guerra, el mes de març del 1940 i el desembre de 1941, un fet poc habitual, quan la justícia de Franco despatxava els sumaris per desenes cada dia, amb processos mal informats, sense defensa possible. La dona d'Ibáñez, Eulàlia Barcelona, no va deixar d'utilitzar tots els ressorts possibles per salvar el seu marit. Amb ocasió del primer consell de guerra va aconseguir reunir un centenar de signatures de veïns i comerciants de la Sagrera, tots ells "addictes a la causa nacional", al peu d'una carta en la qual es deia que "no era membre del comitè de la barriada ni de patrulles, sinó que coaccionat per elements de la FAI i sota amenaça el van fer intervenir en la detenció d'un individu". Per la seva part, Ibáñez remetia al jutge des de la Model testimonis d'altres presos: Pere Oller, pres de la cel·la 410 de la 4a galeria, declarava a favor de la seva innocència. Joan Torres, pres de la cel·la 247 de la 3a galeria, manifestava que anava pel comitè com a soci de la biblioteca, i que si estava incriminat era "per la seva condició de futbolista de primera". El procés es va reobrir i es va celebrar un nou judici. Per a desgràcia d'Ibáñez, una dona, el testimoni de la qual havia identificat Juan Torres Montes com l'autor de l'assassinat del sacerdot Juliana, no va voler prestar declaració. Qui sí va declarar de nou va ser el falangista Miquel Prat i Batlle, que va qualificar el desgraciat futbolista d'actitud "pròpia del perfecte sicari que va a la caça del capellà". Malgrat l'entrega d'Eulàlia Barcelona, que va renovar les gestions per a salvar-lo, Carlos Ibáñez García, de 30 anys, va ser executat al Camp de la Bota el 12

de febrer de 1942. La seva dona va tornar a casar-se, però quan va morir va voler que les seves cendres reposessin al costat de la placa que porta inscrit el nom del seu marit, al Fossar de Montjuïc. Segons sospita la seva família, la delació de la qual va ser objecte aquell jove i atractiu esportista va tenir alguna cosa a veure amb l'enveja entre veïns, un càncer que va destrossar famílies senceres a la postguerra governada per la justícia de Franco.

Sobreviure a la "nevera"

L'escriptor José María Aroca va publicar¹²³ el 1969 els records detallats de la seva estada a la presó Model. El seu testimoni revesteix un gran interès perquè va passar per diferents departaments i galeries de la presó, que va descriure minuciosament. Va prendre també bona nota de la rebotiga carcerària i va descriure tipus interessants. Afiliat a les Juventudes Libertarias i estudiant de Dret, feia els seus primers passos com a periodista i crític de cinema a *El Diluvio* quan va esclatar la guerra. Detingut el maig de 1939, als 19 anys, va ser traslladat a la Prefectura Superior de Policia, situada en un edifici en construcció de la Diagonal, al costat de l'actual plaça de Francesc Macià. La planta baixa s'utilitzava com a calabós, però davant la saturació de detinguts, i després de la corresponent sessió d'interrogatoris amb pallisses, va ser traslladat a una "quadra-garatge" del carrer d'Urgell. Al fons de la nau plena de gom a gom va veure un grup de "ciutadans encorbatats" en el qual hi havia el director d'orquestra Lamotte de Grignon. Al *garatge* es mantenien les distàncies socials i polítiques, encara que els detinguts no eren personatges coneguts. Els anarquistes ocupaven un racó al fons del local.

123 José María Aroca, *Los republicanos que no se exilaron*, Ediciones Acervo, Barcelona, 1969

Alguns havien estat durament torturats, però l'ambient general no era dramàtic: es jugava a escacs, abundaven les tertúlies, i Aroca llegia llibres i diaris, encara que estaven estrictament prohibits.

El juny de 1939 Aroca va ser traslladat a Sant Elies, la filial de la Model, on centenars de presos estaven confinats a les naus de l'antic convent. Els detinguts mataben el temps fent anells amb fitxes de dòmino o modelant fitxes d'escacs amb pa barrejat amb paper.

En el preceptiu consell de guerra va tenir com a defensor d'ofici un tinent que va anunciar que els "rojos" havien assassinat el seu pare (general afusellat pels republicans) i que complia amb la seva tasca per mera obediència, ja que considerava tots els acusats indefensables. Naturalment, la sentència va ser de pena de mort i el setembre de 1939 va ingressar a la cel·la 451 de la cinquena galeria. Els condemnats a mort tenien reservades les galeries quarta, cinquena i sisena, al voltant d'un centenar de cel·les ocupades per unes vuit persones. A la resta hi podia haver entre 14 i 18 persones en una sola cel·la. Com que moltes de les cel·les no tenien portes arran dels motins de 1937, els presos havien de dormir pels passadissos i fins i tot a la rotonda del Centre de Vigilància. Segons els comptes del mateix José María Aroca, a les sis galeries de la Model s'allotjaven de 9.000 a 10.000 presos, i 3.000 més al correccional, les cel·les i les naus.

A les cel·les dels condemnats, zona col·loquialment denominada "la nevera", suportaven amb els nervis destrossats fins al més mínim dels sorolls. Si hi havia "saca" o expedició de presos cap al Camp de la Bota, s'escoltava cap a les deu de la nit el soroll de la moto Sanglas que portava el "conforme" de Capitanía. I a la cel·la estenien una manta a terra amb tabac, paper de fumar i mistos.

S'asseien al seu voltant, fumant de manera compulsiva, atents al soroll de les botes dels guàrdies i dels forrellats de les cel·les pròximes, d'on anaven traient de matinada els que serien afusellats.

Aroca dóna un testimoni molt poc "heroic" de les preocupacions dels condemnats: almenys a la seva cel·la, no parlaven de política; la majoria eren pagesos delatats per veïns, amb un nivell d'educació política "sorprenentment baix". Aroca va ser nomenat representant de les Juventudes Libertarias al comitè de CNT-FAI a l'interior de la Model. Els anarquistes mantenien una posició distant: no volien prendre part en el repartiment de "destinacions" o llocs més o menys privilegiats, que beneficiaven els presos. Els que tenien assignada una tasca, per exemple, podien passar missatges i facilitar més comunicacions de les que eren preceptives. Les "destinacions" van quedar en mans dels militants del PSUC i d'Esquerra.

Finalment, Aroca va ser expulsat de les files anarquistes. La seva falta, considerada una traïció, va ser compondre un poema que va guanyar un premi de 100 pessetes i que va ser radiat per una emissora barcelonina durant les festes de la Mercè, patrona dels presos, que el règim celebrava amb grans ostentacions propagandístiques.

A les galeries primera i segona, on va ser traslladat Aroca després de la commutació de la seva pena de mort, es vivia en un règim molt més benigne que a la cinquena. Aixecada la incomunicació, hi havia més hores de pati, interrompudes pels quatre recomptes diaris, i els presos podien escriure una carta a la setmana. El pati que compartien les dues galeries estava situat de cara al carrer de Provença, al centre de les d'Entença amb Vilamarí. Des d'allà s'atalaiaven els balcons dels immobles que donaven al pati. Aroca

L'orquestra de la Model va arribar a estar

es feia creus de “els renills de lascivitat de la famolenca massa”, davant la visió d’algunes senyores que s’exhibien al balcó. Alguns familiars de presos llogaven per hores balcons dels pisos per comunicar-se amb senyes amb els seus éssers estimats. Els sentinelles de les garites exteriors van disparar més d’una vegada contra aquells balcons indiscrets.

Un altre dels negocis carceraris que descriu Aroca és el lloguer de nens. Per tenir una comunicació amb un penat s’emetien vals que promeses o dones havien de lliurar a l’entrada. I en un món on la picaresca s’adaptava als costums, es va organitzar ràpidament un servei de lloguer de nens. En una ocasió, la rossa promesa d’un pres va llogar un nen gitano, molt morè. Li va costar passar el primer filtre i una vegada al locutori va lliurar al seu promès el nen advertint-li en veu baixa que fingís que era el seu pare. El pres va començar a petonejar-lo i el gitanet va muntar un escàndol de mil diables. La història va acabar, segons Aroca, amb els promesos entretinguts en la seva xerrada i el noi ficant la mà a les bosses i robant el que podia.

Si Lluís Escaler esmenta al seu diari l’existència d’una orquestra carcerària a la Model, Aroca aporta més dades. Fins i tot afirma que l’orquestra de la presó Model era un dels millors conjunts d’Espanya. Va arribar a estar formada per uns 80 professors, molts dels quals pertanyien a la Banda Municipal de Barcelona i a la Gran Orquestra del Teatre del Liceu. Entre els directors que va tenir destaquen Lamotte de Grignon i Jaume Mestres, que va compondre i va estrenar una missa amb ritme de jazz. Entre els membres del cor de l’orquestra consta Emili Vendrell pare. Quan es van instal·lar altaveus a la Model, els concerts es retransmetien per tot el recinte.

Després del seu pas per la segona galeria, gràcies a la influència d’un funcionari, bona

Garita de vigilància del perímetre exterior de la presó i mur protector elevat per mitigar els sorolls de la presó cap a l’exterior i per evitar el llançament d’objectes dins del recinte.

formada per 80 professors de música

Els oficials aliats captius es negaven a sal

persona, de cognom Videgay, Aroca va ser traslladat al departament de polítics l'hivern de 1940. Es tractava de la setena galeria, un recinte molt assolellat que constava de 16 cel·les i un passadís ampli d'on sortia una escala de cargol. Allà havia estat confinat Ricardo Fernández Sánchez, *Ricardito*, abans de sortir cap al penal del Dueso el 1930. Malgrat el seu nom, al departament de la setena galeria no hi havia "polítics", en el sentit estricte de la paraula, sinó "privilegiats" que disposaven de mitjans per procurar-se menjar extern. Aroca va coincidir amb un estafador de bona família, addicte a la morfina i a les aspirines, que després tornaria a la Model com a assassí d'un antiquari; amb uns falangistes que havien comès estafes i estraperlo; amb el diputat de la CEDA Luis Lucía, que tenia el lloc de confiança de secretari del director, o amb l'atracador Pedro Targarona, que havia estat declarat "enemic públic número u" de Barcelona.

Targarona, natural de Vilassar de Dalt, havia iniciat la seva carrera delictiva el 1933, quan amb 16 anys va colpejar amb una pedra al cap la propietària d'una pensió del carrer de Sepúlveda¹²⁴ per robar-li. Llavors estava ja afiliat a la FAI, encara que és probable que li convingués emmascarar els seus delictes sota les temudes sigles. El 1936 era a la Model purgant una condemna de trenta anys per robatori quan va fugir de la presó. Es va enrolar a la Legió i el 1937 havia passat per l'Exèrcit Popular i el SIM. Segons Aroca, en acabar la guerra era a Montjuïc per delicte de deserció. Allà va conèixer un alferes provisional, amb qui va cometre un atracament el 1942, que es va frustrar i va costar la vida d'un brigada de la Guàrdia Civil en el tiroteig. Targarona va ser executat el 16 d'octubre de 1943 amb Francisco Vila Gallemí i Adolfo Gázquez Rodríguez. Figuren a la llista d'executats

¹²⁴ *La Vanguardia*, 29 de setembre de 1933.

del franquisme sense filiació política i amb l'acusació d'atracament a mà armada.

Aroca, molt dotat per als idiomes, va ocupar el destí d'interpret-enllaç entre els funcionaris i el gran nombre d'estrangers que van anar a raure a la Model, a causa de l'imparable avanç de les tropes alemanyes, abans de ser expulsats. Els estrangers formaven una colònia a part a la tercera galeria, on ocupaven tres fileres de cel·les i tenien un magatzem particular administrat per un jueu francès de cognom Dreyfus, antic alcalde de Marsella i propietari d'una cadena hotelera. Aroca va acabar compartint cel·la amb Dreyfus¹²⁵ i amb un britànic de cognom Cunningham: "Els servien el dinar i el sopar d'un bar situat als voltants de la presó. Ni una sola vegada em van convidar a asseure'm amb ells, malgrat que compartia la seva cel·la. Em tractaven com un criat", escriu ressentit. A la cel·la hi vivia un pres que feia d'escarràs: els feia els llits i s'ocupava de la neteja a canvi d'una mica de diners. Quan acabava de menjar, el mesquí Dreyfus recollia amb cura les engrunes de pa i les donava al "matxaca", dient-li: "Té, fill! Aprofita-les!".

Els estrangers

Aroca relata dos incidents protagonitzats per estrangers el 1941. A l'hora del recompte, en una escena que recorda la pel·lícula *Casablanca*, els ocupants d'una cel·la es van quedar aturats, sense saludar a la romana, amb el braç alçat, com era obligatori. L'oficial se'n va adonar i va tornar enrere, exigint-los la salutació i agafant el braç d'un d'ells per aixecar-lo. Immediatament els presos van començar a colpejar-lo i l'oficial es va escapar com va

¹²⁵ Dreyfus va romandre un mes i mig a la Model i després va ser conduït al camp de Miranda de Ebro, fins a l'agost de 1942, data en què va ser expulsat per Canfranc juntament amb André Meyer, el doctor Lichwitz i Pierre Crénesse.

udar a l'estil feixista, amb el braç aixecat

poder. Després de l'incident, va arribar al cap de pocs dies l'ordre que els estrangers quedaven exempts de l'obligació de saludar.

Un altre pres, un oficial de l'exèrcit britànic i de nacionalitat australiana, que s'havia fugat d'un camp de presoners alemany i havia creuat tota França, quan va arribar es va negar que li tallessin els cabells, una norma preceptiva a la Model, al·legant amb altivesa que era súbdit de Jordi VI. Aroca va presenciar com el barber, un sevillà molt gall anomenat Napoleó, el va lligar a la butaca de la barberia i li va afitar la cabellera.

A l'Arxiu Nacional de Catalunya-ANC són nombrosos els expedients d'estrangers entre 1940 i 1945, coincidint amb la II Guerra Mundial. Una bona part pertanyen a presos en trànsit que hi romanien algunes setmanes tot esperant el seu trasllat als camps de concentració o a la seva expulsió definitiva d'Espanya, generalment per Irun. Cal tenir en compte que el fet de travessar els Pirineus era una via lògica d'escapament per a persones que fugien dels règims polítics de centreeuropa i de la guerra. Buscaven el refugi a Espanya, nació neutral, com a pont per sortir cap a l'Amèrica del Nord o del Sud. El gener del 1943, per exemple, uns 80 estrangers passaven la frontera cada dia. El *Foreign Office* havia sol·licitat al Govern espanyol que atengués els seus nacionals fins que pogués resoldre's la seva situació personal¹²⁶.

Dels nombrosos expedients de reclusos estrangers consultats a l'ANC, vet aquí algunes històries singulars:

-Maurice Kent, de 23 anys, natural de Montreal, va ingressar a la Model el 1941, i el 1942 va ser traslladat a Irun.

126 Matilde Eiroa, *De prisioneros a presos: europeos centro-orientales en los campos de concentración franquistas*, a Jaume Sobrequès et. al., *Congreso Los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la guerra civil y el franquismo*, MHC/Crítica, Barcelona, 2003

AFB

Una galeria de la presó Model amb el presoners en formació, als anys 40.

-Dietrich Schroer (o Schoer), de 38 anys, artista que usava el nom de Diego López Ruiz, natural de Colònia, amb domicili a l'Hotel Príncep de la Rambla, ingressava el mes de març del 1945, amb destí al camp de concentració de Nanclares de la Oca. Al maig, el pres va ser traslladat a la infermeria després d'haver ingerit Luminal "a grans dosis", amb símptomes de depressió i d'intoxicació. L'octubre, en restablir-se, s'ordenava el seu trasllat a Nanclares de la Oca, d'on no va sortir fins a l'agost de 1946 per a la seva expulsió posterior.

-Walter Schorer, de Zuric, va treballar com a sastre a la Model, on va romandre complint condemna per contraban de peces d'automòbil. El seu expedient conté una recomanació del pare José Tolosa.

-Isak Schulim Goldberg, polonès de 34 anys, va complir arrest de 30 dies i va ser traslladat a Irun, a disposició del Cap de la Frontera Nord per al seu internament en un camp de concentració, juntament amb John Patridge.

No és difícil suposar les dificultats que patien jueus i aliats en ser expulsats i conduïts a la França col·laboracionista. La llista de jueus és llarga i sol consistir en arrestos de 30 dies, abans de l'expulsió o trasllat. Inclou els noms següents:

-el metge Abraham Schneidmuhl, que ingressa el gener del 1943 procedent de la Pensió Laietana;

-el vienès Wilhem Klein, de 22 anys, pintor, de "religió israelita", que ingressa el 1942 procedent de la presó de Figueres, en trànsit al camp de concentració de Miranda de Ebro;

-Jacobo Kohen Camayor, israelita procedent d'Istanbul, de 29 anys, expulsat el 1948, com el metge Robert Muhl, que procedia del camp de Nanclares;

-Chaim Kleinmann, natural d'Odessa (Ucraïna), de 72 anys, que venia també del camp de concentració de Nanclares, a qui se li va retirar el passaport, expedit a Viena el 1924,

durant un registre domiciliari. Kleinmann va expressar el seu desig d'anar a Tànger;

-Joseph Keningsberg, de 32 anys, israelita, ajustador mecànic polonès, que vivia a París, va ingressar a la Model el 1943, en trànsit cap al camp de Miranda de Ebro.

A la llista de presos estrangers hi ha també britànics, canadencs i nord-americans, en els expedients dels quals consta en alguns casos la seva graduació militar:

-Andrew Kennet, de 31 anys, natural de San Francisco, va ser posat en llibertat el 1943;

-Pierre Kem, pilot aviador de 23 anys, natural de Mont-real, va ingressar el 1943, en trànsit cap a Miranda de Ebro;

-Joseph Kepinski, canadenc de 20 anys, procedent de Winnipeg, Canadà, era traslladat a Irun el 1942, a disposició del cap de la Frontera Nord per al seu posterior internament en un camp de concentració;

-el també canadenc Pawet Cornelius, de 23 anys, era enviat a Miranda de Ebro el 1942;

-Enrique Keith Clayton, de 28 anys, tinent d'aviació britànica, amb domicili a Oak House, Littlehampton, que el 1941 va ser traslladat al castell de Montjuïc, juntament amb Charles Plownam Munche (o Murchie);

-Robert Charles Kies, de 20 anys, natural de Nova York i veí de Berlín, ingressava a la Model el novembre de 1945 per entrada clandestina a Espanya;

-John King, de 26 anys, natural de Durban (Sud-àfrica), era expulsat el 1942, com Joseph Henri Kestens, militar de 47 anys, belga.

Consten també nacionals alemanys, com Klaus Escherich, de 24 anys, que va ingressar el juny de 1946, juntament amb Erich Syperech, Klaus Escherich i Fritz Saryor, després de la seva detenció per pas il·legal de la frontera, als quals, segons ordres que figuren expressament en els seus expedients, "se separarà dels delinqüents comuns". Friedrich Klausing i Helmut Keller estaven en règim d'aïllament a la 4a galeria el

Barcelona era l'escala cap al camp de concentra

setembre de 1948, esperant ser traslladats a Nanclares de la Oca. Juan i Roberto Kleiber, aquest últim pintor-decorador, d'Estrasburg (llavors territori alemany), eren lliurats al cònsol d'Alemanya el 1941. El mecànic d'aviació Kurt Kokorniac, de 35 anys, alemany, procedent de l'aeròdrom de Recajo, a Logronyo, era expulsat el 1941. Un document expedit pel consolat alemany de Barcelona demanava l'extradició a Alemanya de Carlos Klemm Tingel, de 25 anys, natural de Nuremberg i procedent de la presó de Bilbao. El segell del consolat que figura a l'expedient porta la creu gammada del règim nazi.

Un periodista de 78 anys, Antonio de Nait Fornari, natural de Marsella, va ingressar el 1940 a la segona galeria, procedent del preventori del Palau de les Missions¹²⁷. En el seu expedient consta que estava en estat de senilitat avançada. Una nota de març de 1941 assenyalava que estava a la infermeria: "Ocupa un llit a la infermeria sense tenir més mal que el de l'edat, encara que les seves activitats a la presó no el fan gaire mereixedor d'un règim suau".

Antonio de Nait estava pres acusat d'espionatge, activitat a la qual es va dedicar des del periodisme. Segons les acusacions que el van portar a la Model, a la gran guerra europea de 1914-1918 era cap de l'espionatge francès a Barcelona, en contacte amb M. Piccard, cap de la policia francesa als Pirineus, "al qual va facilitar informes sobre el sindicat lliure, una relació dels regiments que hi havia a Catalunya, una relació dels caps i oficials reintegrats després del moviment de l'arma d'artilleria, una relació dels dipòsits d'armes dels carlistes i d'altres sobre la Peña Ibérica". Durant el "període roig", prossegueixen les acusacions, va col·laborar amb les autoritats marxistes actuant com a agent col·laborador

127 ANC. Expedient personal.

ANC

Firma del cònsol d'Alemanya a Barcelona i segell amb la creu gammada, al peu d'un document de trasllat del presoner i súbdit alemany Carlos Klemm Tigel des de la Model al vapor Atlas, el 31 de maig de 1940.

Predominaven els francesos, els jueus

del SIM. En un dels seus viatges a França, Antonio de Nait va descobrir la clau utilitzada pel govern franquista per comunicar-se amb els “elements addictes” a la “zona roja”, la cinquena columna. El periodista va mantenir una estreta relació amb el dirigent del SIM i excapità de la Guàrdia Civil, Vicente Santiago. Segons l'expedient, Santiago hauria facilitat informació sobre els nous canons antiaeris instal·lats als creuers Canàries i Balears. Antonio de Nait va quedar en llibertat condicional el 1944 per septuagenari, als 82 anys.

El mariner Wladislaw Klukowski, de 24 anys, originari de Letònia, va morir de tuberculosi pres al Palau de les Missions, on havia ingressat per delictes de resistència i escàndol públic. En morir, les seves úniques pertinences consistien en dos paquets de tabac, una llauna de tonyina i 22 pessetes.

Els estrangers van protagonitzar incidents de tota mena, registrats en els seus respectius expedients:

-el iugoslau Karlo Kosanitsch, de 50 anys, presentava “mala conducta” després del seu internament el 1948, i es va negar a menjar durant un parell de dies. Tampoc no accedia a repartir els paquets d'aliments que arribaven de Creu Roja Internacional amb els seus companys, segons nota manuscrita d'un funcionari;

-el pres Horts Kossina, de 21 anys, forner, d'Insterburg, va ser confinat tot el mes de gener de 1949 a una cel·la d'aïllament, per haver tallat una tira de la manta reglamentària, considerada una falta molt greu;

-Sandor Kekes, hongarès de 27 anys, estudiant a la Universitat de Munic, pres a la cel·la número 20 de la 1a galeria, sol·licitava el novembre de 1947 el seu ingrés a la Legió Estrangera, que se li denega “per ordre de la superioritat”. Va ser internat durant quinze dies en una cel·la de càstig per pegar un pres espanyol que al pati de la primera galeria li tapava el sol. Va sol·licitar

el trasllat al camp de Nanclares, que també se li va denegar.

Joaquín Maurín, fundador del POUM juntament amb Andreu Nin, va estar deu anys pres a les presons de Franco. Veterà revolucionari, ja havia passat als anys trenta per la Model i pel castell de Montjuïc, on en intentar fugar-se es va trencar una cama. La Guerra Civil el va sorprendre a Galícia, on es va deslliurar de la mort, primer, adoptant una falsa identitat, i després, gràcies a la recomanació d'un familiar. Després de nombroses vicissituds, va poder sortir d'Espanya el 1947 i es va instal·lar a Nova York. El 1974 va publicar un llibre¹²⁸ en què, sota la identitat de Julio Tiznel, descriu una escena segurament viscuda durant la seva estada a la Model, que il·lustra perfectament el “cosmopolitisme” forçós que hi havia a la presó:

“A la nova presó vaig ser posat entre els estrangers. N'hi havia de totes les latituds i de totes les races. Però predominaven els francesos, els jueus alemanys, els italians i els portuguesos. Uns estaven detinguts per falta de documentació; d'altres, en espera de ser repatriats; d'altres, fugats de camps de concentració o desertors; alguns per haver trencat l'ordre d'expulsió o per tràfic il·legal de divises i d'altres per tenir comptes pendants d'un altre tipus amb la justícia”.

Maurín descriu també els seus companys de cel·la, situada a la planta baixa d'una galeria “bruta i fosca”:

“Estàvem amuntegats: un italià, Mariani, una mica poeta que recitava admirablement estrofes de Leopardi i de Carducci; un suís, Hans, tuberculós i apàtic; un comte polonès,

¹²⁸ Joaquín Maurín, *En las prisiones de Franco*, B. Costa-Amic editor, México DF, 1974.

alemanys, els italians i els portuguesos

Aquesta reixa corbada es coneix com *el cangrejo* i aporta doble seguretat amb la porta de ferro exterior a les cel·les dels presoners més perillosos.

Zmigli, que evadit d'un camp de concentració alemany havia recorregut a peu la meitat d'Europa; un jueu alemany, Steinberg, químic de professió; un francès busca-raons, Dubois, que a la nit roncava com un trimotor; un portuguès colonial, Souza, una mica pertorbat, que es posava al cap una tovallola com si fos un turbant i imitava les danses dels negres, i finalment, encara que el més interessant de tots, Panamà”.

La majoria dels presos estrangers van ingressar a la Model com una parada breu en el seu trànsit cap als camps de concentració de San Pedro de Cardena, Nanclores de Oca i Miranda de Ebro, principalment. Aquest últim camp va funcionar entre 1939 i 1947 i es va caracteritzar per unes terribles condicions de vida per als presos.

Els religiosos

José María Aroca va rebre un dia la visita del capellà de la Model, el pare Martín Torrents, un home adust, que li va oferir tabac amb mirada dura. Torrents molt aviat va ascendir a dalt de l'escalafó penitenciari en succeir el jesuïta Pérez del Pulgar¹²⁹, mort el 1940 després d'haver posat les bases del sistema carcerari franquista i el sistema de redempció de penes. En aquelles jornades de desesperació no eren infreqüents les “conversions” i l'increment del fervor religiós. Dissabtes i diumenges anaven a la Model joves d'Acció Catòlica i capellans de diferents ordres, alguns dels quals a més de confessar feien petits favors. Al pare Robert, del convent de Pompeia, li van prohibir tornar a la Model després d'haver-li intervingut 72 cartes que li havien lliurat els presos.

Aroca coincideix amb altres testimonis a

¹²⁹ Gutmaro Gómez Bravo, *La redención de penas. La formación del sistema penitenciario franquista 1936-1950*, Los libros de la Catarata, Madrid 2007.

parlar amb respecte de les activitats a la presó d'algunes monges mercedàries. El 6 de març de 1941 les germanes mercedàries de la Caritat, una ordre fundada el 1878, es van fer càrrec de l'administració de la Model, de la infermeria, la cuina i l'economat. La seva estada a la presó del carrer d'Entença es prolongaria fins al 1971.

Ricard d'Olot reconeix que va notar una millora en l'atenció dels presos després de l'arribada de les mercedàries. Sabem que en la immediata postguerra, sota els rígids enagos, algunes monges portaven amagats diaris i missatges als presos¹³⁰. Aroca en menciona una d'elles, Sor Josefa, una enèrgica i altíssima monja navarresa a la qual va veure arrencar de mans d'un funcionari la fusta amb què es disposava a colpejar un pres. Sor Josefa havia arribat a entrar a les cel·les dels condemnats ampolles de conyac amagades sota les seves faldilles. Pere Carbonell¹³¹ explica també que Sor Josefa, l'endemà d'una "saca", estava trista, sense la seva seguretat habitual. Abans d'anar-se'n els va dir, en veu molt baixa: "Un va morir reconciliat, però l'altre, pobret, va morir com un gos". Les monges preparaven torrades de Santa Teresa per als condemnats a mort i generalment dulcificaven amb aquests gestos les terribles condicions dels presos.

El 1941 va arribar a la Model el pare Bienvenido Lahoz, un frare mercedari el rastre del qual apareix en diversos testimonis memorialístics. Aroca el considera el seu segon pare, encara que reconeix que la seva falta de flexibilitat, la seva intolerància i la seva tossuderia acabaven distanciant-lo dels presos. De caràcter autoritari, alguns presos li deien L'Aranya, a causa de les seves argumentacions seductores. Pere Carbonell, que el veia com una figura "entre pintoresca i sinistra", el va retratar com un home baix i prim, que flotava dins de l'hàbit blanc dels mercedaris:

130 Frare Ricard d'Olot, *Entre reixes, records de la presó Model...*, Editorial Mediterrània, Barcelona, 2008.

131 Pere Carbonell i Fita, *Nadal a la presó Model (1944-1945)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000.

"Dels pocs catòlics practicants de la galeria, no en feia gaire cas; més aviat els defugia, perquè la seva existència insòlita el devia pertorbar.

En canvi, l'interessaven, fins a obsesionarlo, les idees dels ateu i dels separatistes i les ànimes dels condemnats a mort".

Quan va arribar el grup de separatistes catalans, el pare Lahoz els va reunir en una cel·la de la planta baixa, satisfet de tenir una audiència amb qui afilem la seva dialèctica. Però Manuel Cruells el va fer sortir de polleguera amb els seus arguments, i és llavors quan va pronunciar aquesta frase esgarrifosa, que Carbonell recordaria sempre: "Perquè la unitat d'Espanya ha costat molta sang i als qui la vulguin trencartac, tac, tac", mentre feia el gest de disparar amb una metralladora.

Miguel Núñez¹³² també va tenir les seves discrepàncies amb el pare Lahoz, com veurem. Militant del PCE, va formar part de la "quinta del biberó" i a la postguerra va complir condemna a les presons d'Atocha, Yeserías, Ocaña i Barcelona. Miguel Núñez va ser un dels organitzadors del PSUC, partit pel qual va ser elegit diputat per Barcelona el 1977, després d'haver-se passat mitja vida entre reixes i haver-se forjat gràcies al seu temperament una reputació de lluitador insubornable. Núñez va ser una de les víctimes dels comissaris Polo i Quintela, de la Brigada Político-social, a la Prefectura de Via Laietana, després de la seva detenció a Barcelona el 1945, en desmantellar-se l'Agrupació Guerrillera de Catalunya.

Núñez explica una anècdota impagable: quan estava penjat del tub de la calefacció, a l'últim pis de Prefectura, molt estossinat a causa de les tortures, va sentir que un dels "grisos" li deia: "Aguanta, Miguel! Hem estat guàrdies d'assalt amb la República i ens han depurat". Núñez els va donar un número de telèfon d'un advocat de París, i al cap de dos dies el comissari Creix va entrar a la sala de tortura bramant: "Cabró, com te les has arreglat per

132 Miguel Núñez, *La revolución y el deseo*, Península, Barcelona, 2002.

A dalt, el dirigent comunista Miguel Núñez. A sota, fragments de l'informe remès per Núñez al comitè central del PCE des del penal de Burgos, relatant la seva detenció a Barcelona i l'interrogatori a mans del comissari Creix. Núñez escrivia en paper de fumar que sortia de forma clandestina i era mecanografiat pel partit.

11 Querido C. El día 30 de mayo a las 8 de la mañana... cuando iba a la casa... me detuvieron... me llevaron a Jofa... para comprobar mi identidad... me reconocieron como el inspector Creix... me llevaron a la prisión... me llevaron a la tercera galería... me llevaron a una celda... me llevaron a la tercera galería... me llevaron a una celda... me llevaron a la tercera galería... me llevaron a una celda...

12 Querido C. El día 30 de mayo a las 8 de la mañana... cuando iba a la casa... me detuvieron... me llevaron a Jofa... para comprobar mi identidad... me reconocieron como el inspector Creix... me llevaron a la prisión... me llevaron a la tercera galería... me llevaron a una celda... me llevaron a la tercera galería... me llevaron a una celda...

fer arribar informació a Ràdio París i Ràdio Londres sobre el que passa aquí?”. Gràcies a aquella trucada es va escurçar el seu suplici i va ingressar a la Model, d'on va sortir en llibertat provisional al cap de set mesos, gràcies a un comandant jutge militar que havia estat separat de l'exèrcit dos anys per la seva pertinença a la maçoneria, circumstància que li va facilitar la fugida.

Si el primer ingrés de Núñez a la presó va ser breu, no va ser més prolongat el segon, resultat d'un consell de guerra en el qual van ser condemnats nou militants comunistes. El 29 d'abril de 1958 va ser internat a la mateixa cel·la que Federico Oliver, detingut amb ell, i que, segons el seu testimoni, estava irreconeixible i destrossat per les tortures. Després va ser traslladat a la tercera galeria, a una cel·la d'aïllament, sense poder comunicar-se amb ningú. Allà va entrar un oficial de presons que es va confessar falangista, desencantat pel nou rumb que prenia el règim, amb predomini de banquers i membres de l'Opus Dei. L'oficial li va dir que simpatitzava amb els "tios amb collons", li va obrir la porta i li va dir que podia passejar pel passadís quan volgués. A la Model, aquell guàrdia no només va aprovisionar d'ampolles de conyac i de diaris Miguel Núñez, sinó que li treia el correu i els missatges per al seu advocat Josep Solé Barberà, sense passar per la censura, i fins i tot li va regalar un transistor amb el qual escoltava Ràdio París i la BBC. És probable que el tarannà de Núñez contribuís a

INFORME DE MIGUEL NÚÑEZ (Andrés) AL COMITE EJECUTIVO. 1958. (Prisión de Burgos). 1/

11 Querido C. El día 30 de mayo a las 8 de la mañana... cuando iba a la casa... me detuvieron... me llevaron a Jofa... para comprobar mi identidad... me reconocieron como el inspector Creix... me llevaron a la prisión... me llevaron a la tercera galería... me llevaron a una celda... me llevaron a la tercera galería... me llevaron a una celda...

ser creditor d'aquests gestos de tracte de favor, força infreqüents.

Miguel Núñez estava en una galeria de comuns, que es passaven tancats tot el dia, a excepció de dues hores per a "fer la roda" al pati (passejar en cercle a mig metre un d'un altre). Allà va conèixer el tracte que es donava als comuns, segons les confidències del seu amic *El Ratón*. Si eren reincidents, la policia els donava a Prefectura unes pallisses tan dures que *El Ratón* havia trobat un truc per deslliurar-se'n: portava sempre una fulla d'afaitar i si l'atrapaven es tallava la pell de la panxa i es quedava amb les tripes a la mà, aconseguint que el traslladessin d'immediat a la presó sense passar per Prefectura.

Quant a la seva relació amb el pare Bienvenido Lahoz, va acabar brusquement quan el mercedari no va suportar que Núñez contestés la seva terminologia teològica amb arguments materialistes, ja que no creia en l'existència de l'ànima. Lahoz, com un inquisidor, va començar a cridar-li: "Endimoniats! Amb vosaltres no es pot tenir compassió, mereixeu la mort i la tindreu!". Després d'aquella topada, Lahoz es va disculpar i van iniciar una certa amistat en la qual hi va haver un episodi notable. El mercedari li va confessar en secret que creia que el món era "un meravellós rellotge sense rellotger", amb la qual cosa tots dos havien acabat pensant el mateix.

A la presó, les penúries eren terribles. El llibre major registrava el 1940 la compra de 35.000 quilos de peles de patates a tres cèntims el quilo per preparar el ranxo. Les instal·lacions havien quedat destrossades després dels bombardejos i motins de 1937. La direcció del centre va haver de demanar llits al Servei de Recuperació de Mobles i Habitatges, i fins a finals de 1939 no es va restablir la connexió telefònica. Com que

133 Aram Monfort, "Barcelona, 1939. El camp de concentració d'Horta", *L'Avenç*, Barcelona, 2008.

no s'emblanquinaven les parets, proliferaven les xinxes, i el 1940 hi va haver una profunda epidèmia de sarna que es va acabar empastifant amb petroli els presos despullats.

Agustí Aragonès va escriure una carta a la seva dona¹³³, des de la seva cel·la de condemnat a mort, que li va ser interceptada i mai no es va enviar. La dieta consistia al migdia en "quatre cigrons amb quatre grans d'arròs", a la nit una minestra de lleties i al matí un cafè "marca xurris". L'afamat Aragonès li demanava a la seva dona, Juanita, llunes de sardines perquè amb el que li donaven no es podia viure: "Si trigo gaire a sortir les meves cames serviran per a mànecs d'escombres", es queixava. "Juanita, envia'm el matalàs petit ja que estem molt malament per dormir [...]. També envia'm pomada per al coll, ja que em pica molt, i pomada per a la sarna, ja que des queestic a la presó que t'ho demano i encara no l'he rebut, i un caçatancs, és a dir, una pinta espessa, que cada cigró [xinxes] que per aquí corre, semblen tancs". Agustí Aragonès, de 49 anys, forner de l'Hospitalet de Llobregat, de filiació CNT, va morir al Camp de la Bota el 7 de maig de 1939.

El 31 de juliol de 1942 apareixien al diari major¹³⁴ partides per a desinfectació i per al transport de presos al penal de Santoña. La Model estava al límit de la seva capacitat, encara que s'havien habilitat ja les esmentades "sucursals" de Sant Elies, el Palau de les Missions i Horta. L'octubre de 1942 el pressupost per a alimentació ascendia a 21.648 pessetes. En els comptes per a l'esmentat concepte constaven les compres de moniatos (a 0,95 pessetes el quilo), oli (4,60 el litre) arròs (3 pessetes el quilo) i la compra de sis gallines, a 65 pessetes la unitat, que els presos no van tastar amb tota seguretat, segons els testimonis que ens han arribat. Figura a més una gratificació de 2.000

134 ANC. Caixa 111.

135 Josep Maria Solé i Sabaté, *La presó Model durant la guerra: 1936-1939*, a Cèlia Cañellas et al., *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

Per a cuinar el ranxo es van comprar 35.000

pessetes per als capellans.

Davant la gravíssima falta d'espai, el 1943 es va buidar la zona dels espais subterranis, on el 1926 s'havien dipositat les ruïnes de les destruïdes *galápagos*, per habilitar-les com a cel·les suplementàries. Els treballs¹³⁵ es van realitzar el 1943 i es van prolongar durant quatre mesos. Una brigada de 70 presos treballava en el desenrunament, mitja hora a la gatzoneta i amb descansos d'una hora.

Els destacaments

A la tardor de 1941 es va desbordar el riu Ter i es van produir unes catastròfiques inundacions a Manlleu. Va ser la primera vegada que un destacament de presos va sortir de la Model per realitzar treballs extramurs, que suposaven al penat la possibilitat de redimir mig dia de condemna per cada jornada de treball. L'aplicació de la Llei de redempció de penes pel treball proporcionava a les empreses mà d'obra gairebé gratuïta. La primera empresa que es va beneficiar dels destacaments de treballadors de la Model va ser la fàbrica tèxtil SAFA, de Blanes. La segona va ser Burés, de filats i teixits,

amb seu a Anglès, també a Girona. Encara que estava prohibit que en els destacaments hi participessin condemnats a penes superiors a dotze anys, José María Aroca, gràcies a la recomanació del poderós pare Lahoz, es va enrolar a la segona expedició, integrada per 108 homes, que va sortir el 15 de novembre de 1942 de la Model, en tren rumb a la presó de Salt i d'allà a un baixador, on construïen un canal d'aigua per a l'empresa Burés. Per cada treballador l'Estat cobrava 8 pessetes. El pres cobrava en mà 1,35 pessetes, xifra que ascendia a dues pessetes si estava casat.

Els batallons de treballadors¹³⁶, en canvi, estaven integrats per presos que encara no estaven condemnats. No podien redimir la pena. En condicions d'esclavitud, els batallons van integrar la mà d'obra anònima dels primers temps de la dictadura. L'1 de juliol de 1939 hi havia a Catalunya 13.594 treballadors captius que reparaven ponts o carreteres destruïts durant la guerra.

La Comissió Classificadora de Presoners decidia el destí dels represaliats. Molts presos van sortir de la Model cap al camp de concentració

¹³⁶ Aram Monfort, *op. cit.*

quilos de pells de patata a tres cèntims el quilo

La boira de l'oblit ha esborrat els noms

d'Horta, que va funcionar fins a mitjan 1940 al pavelló Llevant de la Casa de Caritat d'Horta, des d'on eren destinats als batallons de forçats. Albert Vilella va descriure¹³⁷ un d'aquells trasllats, que es feien a peu en corda de presos sota la vigilància de la Guàrdia Civil:

“Tarda barcelonina d'un assolellat diumenge de tardor. Una filera de 93 detinguts, pintoresca com quasi totes, travessa la ciutat d'ample a ample. Carrer de Provença, des d'Entença a la Sagrada Família, i després carretera d'Horta enllà, quants quilòmetres? No ho sé... molts. Els que van carregats amb un matalàs suen d'allò més. Jo, per sort, no porto gaire equipatge. Altres, molt més sortosos que jo, troben família que poden abraçar i els ajuden a portar l'equipatge”.

Entre els treballs que van realitzar els presos d'Horta a Barcelona figuren el tancament dels refugis antiaeris, que van estar actius fins al final de la guerra, o la reconstrucció d'esglésies.

Guerrillers i la guerrilla urbana

El 29 de març de 1943 va tenir lloc a la presó Model l'ajusticiament col·lectiu més massiu de la seva història després d'un ràpid consell de guerra. Nou homes, acusats d'atracament a mà armada, van ser executats mitjançant garrot vil pel botxí de Valladolid, Florencio Fuentes Estébanez. El coronel Asensi Cepero, cap superior de Policia, a les ordres del comissari Eduardo Quintela, cap de la Brigada Político-social, va anunciar¹³⁸ una exitosa operació que havia desmantellat dues “perilloses” bandes d'atracadors: una, que actuava a Barcelona sota el lideratge de Joaquín Pallarés, i una altra, procedent d'Alcáñiz, el cap de la qual era Bernabé Argüelles; totes dues havien acabat fusionant-se.

¹³⁷ Aram Monfort, *idem*.

¹³⁸ *La Vanguardia*, 17 i 30 de març de 1943.

Durant la dècada dels quaranta, petits comandos integrats generalment per comunistes i anarquistes eren un maldecap per a la policia i la Guàrdia Civil i cometien atemptats i atracaments per finançar les seves operacions i mantenir l'activitat dels grups. La policia, assetjada per l'actuació de la guerrilla urbana, exercia una repressió ferotge forçant les delacions i creant una xarxa de confidents a sou entre cambrers, barbers i propietaris de garatges de Barcelona. A més emmascarava les detencions amb dades falses –i en ocasions absurdes– que publicava la premsa del règim, per evitar per tots els mitjans la identificació dels detinguts com a guerrillers antifranquistes, el que eren en realitat, i els presentaven com a perillosos atracadors.

Segons l'atestat oficial d'aquest cas d'ajusticiament col·lectiu, Bernabé Argüelles complia una missió secreta encomanada per la maçoneria internacional, una de les obsessions del dictador. Però, en realitat, era un dirigent anarquista que havia estat comandant de la 127 Brigada Mixta de la 28a divisió durant la Guerra Civil. L'únic delictes de sang del grup pot atribuir-se a Pallarés, a qui Asensi descrivia com un “home desconcertant pel seu cinisme i serenitat”, arran de la mort en un tiroteig d'un cap de la Guàrdia Civil. Pallarés¹³⁹, de 24 anys, era guerriller antifeixista i liderava el grup de militants d'on va sortir el comitè regional de la Federación Ibérica de las Juventudes Libertarias. La resta d'atracaments del grup referenciats per la policia oscil·la entre un botí de 600 pessetes i un altre de 34.000, el més elevat, procedent de l'atracament a un pagador d'una empresa. En un dels robatoris, un dels lladres va fugir en una bicicleta de senyora. La banda va ser localitzada perquè en el robatori de les nòmines de l'empresa ATESA, de Sants, el 15 de gener de 1943, la policia va facilitar la numeració dels bitllets als comerciants i un dels atracadors va ser localitzat mentre es comprava un barret. A la una de la matinada del 29 de març de

¹³⁹ Manuel Aisa, *Enciclopèdic Noticiari*, desembre 2007, al web <http://manelaisa.com/>.

dels guerrillers antifeixistes

1943 el jutge militar va comunicar l'execució de la sentència. Van entrar en capella Pallarès, Argüelles, Francisco Álvarez, Fernando Ruiz, Francisco Atares, José Serra Lafoz, Benito Sautes, Juan Aguilà i Pedro Tresols. A l'últim reu el van degollar amb l'argolla perquè s'havia espatllat el cargol que la subjectava al mecanisme del garrot. Van acompanyar els reus el pare Usudi, franciscà; el pare Gabriel, carmelita; el pare Lahoz, mercedari; el pare Umbert, jesuïta, i el capellà Martín Torrents. Els nou executats figuren a la llista d'executats per la dictadura¹⁴⁰, però en cap cas s'assenyala la seva filiació política. La clandestinitat i l'aïllament en què havien de viure, a més de la repressió cultural que els va condemnar, ha cobert les seves figures amb la boira espessa de l'oblit, com ha succeït amb la majoria dels executats de la postguerra. Recordem els noms d'alguns d'aquests *guerrillers*.

-El 8 de juliol de 1943, per exemple, va sortir de la Model rumb cap al fatídic Camp de la Bota Esteve Pallarols, de 42 anys, encausat com a "agent del Komintern", secretari general del comitè nacional de la CNT.

-Francesc Serrat Pujolart, Cisquet, un jove de 22 anys, natural d'Olot, va ser afusellat el 25 de febrer de 1946, amb Joan Arévalo Gallardo, de 26 anys. Pertanyien a la Joventut Combatent del PSUC i va arribar a visitar-los a la Model el que després seria l'abat Escarré. Serrat havia dit a una família de Perpinyà que si passaven per Olot una vegada restaurada la República, que el visitessin perquè seria l'alcalde. En cas de fracassar, que estaria al cementiri, on potser hi hauria una placa que el recordés.

-Juli (o Julián) Boix Corachán, de 27 anys, guerriller de filiació cenetista, va morir en un pati de la presó Model per garrot vil, a la matinada del 16 de febrer de 1946. Boix era capità de les FFI (Forces Franceses de l'Interior), l'exèrcit integrat per antics lluitadors

republicans que fustigava la dictadura des del sud de França. Havia estat jutjat l'11 d'octubre de 1945 i a la presó Model va coincidir amb Jesús Monzón, que havia estat detingut a Barcelona el juliol.

-Advocat navarrès, màxim responsable a França del PCE en el període 1939-1944, braç polític del XIV Regiment, Monzón va ser un dels fundadors de la Unió Nacional, que aglutinava bona part de les organitzacions polítiques a l'exili, i va organitzar el Cos de Guerrillers de la República i l'Agrupació de Guerrillers Reconquesta d'Espanya. Monzón va ser traslladat de la Model al penal d'Ocaña, d'on va sortir el 1959, després d'haver estat expulsat del partit per Santiago Carrillo. Monzón va ser un dels organitzadors de la fracassada invasió de la Vall d'Aran el 1944, i tenia sota el seu comandament uns 10.000 homes, l'objectiu dels quals era acabar amb la dictadura. El 1944 l'exèrcit de Franco va arribar a capturar entre 700 i 1.000 guerrillers¹⁴¹. Entre 1943 i 1952 es van produir 8.275 accions guerrilleres. Només a la frontera catalana amb França, entre 1943 i 1952, van morir 243 *maquis* i van ser detingudes 1.251 persones. Les forces de l'ordre van tenir 43 morts i 232 ferits.

Encara que accions com l'intent d'invasió de la Vall d'Aran el 1944 eren un maldecap per a la dictadura, el fet és que aquelles operacions van mancar en general de suport popular. A finals dels cinquanta només els *maquis* anarquistes van continuar amb tràgic balanç la guerrilla antifeixista. Cristino García, comunista que va combatre contra els nazis, va aconseguir dir en el judici que el va condemnar a mort, el 1946, a Alcalá de Henares: "Nosaltres no som bandits, som l'avantguarda de la lluita del poble per la llibertat. Els bandolers són els qui ens acusen, els qui martiritzen i maten de fam al poble [...] Encara que perdem la vida en aquesta empresa, Franco no podrà mai cantar victòria"¹⁴².

140 Joan Corbalán Gil, *Justicia, no venganza. Los ejecutados por el franquismo en Barcelona (1939-1952)*, Silente, Guadalajara, 2008.

141 Ferran Sánchez Agustí, *Maquis y Pirineos. La gran invasión (1944-1945)*, Editorial Milenio, Lleida, 2001.

142 Ferran Sánchez Agustí, *op. cit.*

La caiguda d'"els 80"

El febrer de 1949 va haver-hi tres execucions més; aquesta vegada, per afusellament i a l'habitual Camp de la Bota: els dirigents del PSUC Pere Valverde, Numen Mestre, Àngel Carrero i Joaquim Puig Pidemunt, detinguts en una gran ràtzia policial que va portar a la presó 79 militants comunistes el maig de 1947, i va desarborar momentàniament el moviment comunista català. El grup de detinguts va ser conegut com el d'"els 80". Els quatre executats formaven part de l'Agrupació Guerrillera de Catalunya o Front Guerriller, dividida en dues brigades, la que comandava Mestre i portava el nom de Jaume Girbau, executat el 1941 al Camp de la Bota, i la que dirigia Carrero. L'agrupació funcionava com a guerrilla urbana, i cometia atemptats contra locals falangistes, establiments de luxe freqüentats

els van negar la paraula, van ser àmpliament difosos a l'exterior, encara que va ser debades, ja que no van impedir el "enterado".

Pere Valverde va passar almenys un mes aïllat en una cel·la de càstig durant el seu captiveri a la Model. Havia resumit¹⁴³ les tortures que es patien a comissaria en fulles de paper de fumar, ocultes entre dos cartrons enganxats que formaven l'etiqueta del cistell en què la seva família li enviava el menjar i la roba neta. Els funcionaris van localitzar els paperets gràcies a la delació d'un pres comú. En el seu relat Valverde recollia les confidències d'un grup d'uns 60 detinguts de la CNT, acabats d'arribar a la Model després del seu pas per Prefectura. A un detingut, anomenat Esteban Arias, el van penjar mentre l'insultaven amb la frase "fill de la Passionària"; cantaven "La Internacional" mentre el colpejaven i trepitjaven. A causa de les tortures havien mort dos detinguts: un, per

La Model era un purgatori i la comissaria de

pels franquistes, contra la premsa del moviment o determinades empreses; també, contra les línies elèctriques d'alta tensió. Mestre havia ingressat a les joventuts del PSUC als 13 anys i amb 16 havia participat a la batalla de l'Ebre, quan encara no havia acabat el batxillerat. Després de partir cap a l'exili va tornar a Barcelona el 1945, convençut que la situació internacional després de la II Guerra Mundial seria adversa per a la dictadura. Quant a Puig Pidemunt, dirigia *Treball*, s'encarregava de les operacions de propaganda del PSUC i publicitava les accions del grup amb pamflets que es repartien massivament. Mestre i Àngel Carrero, amb experiència militar per la seva condició d'oficials a l'exèrcit republicà, van ser un maldecap per a la policia franquista durant un parell d'anys. Els detalls del seu pas per Prefectura i la pantomima de judici a què van ser sotmesos l'octubre de 1948, durant el qual

haver-li arrencat els testicles; un altre, Teodoro López Colas, va morir per haver estat torturat ininterrompudament durant dos dies. A la Brigada Político-social lligaven al radiador els detinguts i els colpejaven amb una porra o una corda mullada. Al mateix Pere Valverde li van partir alguna dent i va quedar cec un temps a causa dels cops de puny. Els maltractaments, encara que de tipus psicològic, van prosseguir a la Model, on Numen Mestre, per exemple, va romandre més de cent dies aïllat en una cel·la de càstig abans de sortir amb els seus camarades cap al Camp de la Bota¹⁴⁴.

143 Manuel Risques, *Quintela, Polo, Creix. El terror com a mètode en la caiguda dels 80*, en VV. AA., *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes*, Associació Catalana d'ex-presos polítics-Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001.

144 Perfils d'alguns dels executats al Camp de la Bota en el projecte de Francesc Abad: www.francescabad.com/campdelabota.

El 1953 van ser executats per garrot vil tres anarquistes, del grup liderat pel *maquis* José Luis Facerías: Jorge Otset, Pedro González i Avelino Cortés. El cas va ser notori perquè en l'atracament a un *meublé* de Pedralbes van sorprendre al llit un personatge del règim amb la seva neboda menor d'edat.

Nombrosos testimonis¹⁴⁵ de presos antifeixistes confessen que arribar a la Model, on es comptava amb el suport dels companys i el tracte era mitjanament correcte, significava un autèntic alliberament després de passar per les sempiternes sessions de tortura dels calabossos de Prefectura. A la primavera de 1957, Antonio Casas, un antic artiller a la columna Durruti que s'havia afiliat al PSUC procedent de les files llibertàries, va arribar a la Model malferit, després de ser interrogat pel comissari Antonio Juan Creix, torturat a cops amb una coberta de bicicleta:

Via Laietana, l'infern

“Ens van traslladar a la Model i allà hi havia molta gent del partit. Eren uns 40 o 50 companys, que feia molt temps que esperaven que sortís el judici. També hi havia un expedient d'anarquistes; total, que hi havia molta gent en aquella època. Arribar a la Model era com arribar a la tranquil·litat. Per molt que allà estiguessis malament, sortir de la Via Laietana ja era sortir de l'infern i anar, almenys, al purgatori. Ens van ficar a la cinquena galeria, la dels perillosos, i allà ens vam organitzar com vam poder”.

Els antifeixistes que queien detinguts acabaven en mans dels germans Antonio i Vicente Juan Creix, coneguts pel seu sadisme als

145 Enric Cama, recopilació, a VV. AA., *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes*, Associació Catalana d'expresos polítics-Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001.

interrogatoris. Hi havia també un cert classisme a la Prefectura de Via Laietana. Els policies s'acarnissaven, en general, amb els detinguts de la classe obrera i amb els comunistes i, llevat d'excepcions, com la de Jordi Pujol, castigaven amb menys contundència els que procedien de les classes mitges i professionals. El cap de la Brigada Político-social, Pedro Polo Borreguero, era objecte d'un cert “respecte” professional pels detinguts: no s'embrutava les mans directament, encara que dirigia els interrogatoris en els quals els presos eren sistemàticament torturats.

El doctor Moisès Broggi va aconseguir el seu passaport en els anys tancats de la postguerra gràcies al fet que va operar amb èxit d'un tret en un peu Pedro Polo. El 1972, quan Polo ja estava jubilat, va anar a visitar al locutori de la presó Model Josep Planchart, un veterà militant d'Estat Català que havia passat força ocasions per comissaria, on se'l considerava “element catalanista totalment desafecte al règim”¹⁴⁶. Polo li va preguntar si necessitava alguna cosa i Planchart li va demanar que el passessin de la jurisdicció militar a la civil, per aconseguir una condemna més lleu. I al cap d'uns dies el van passar a la jurisdicció ordinària. Planchart explica una actitud com aquesta perquè Polo havia estat policia a les ordres de Miquel Badia i sentia consideració pels membres d'Estat Català. Un testimoni també valuós és el de Romuald Grané, detingut per primera vegada el 1941, als 18 anys, quan sortia del consolat britànic, on havia anat a buscar propaganda aliada. El 1946 es va afiliar a les JSU i va organitzar el contacte del partit amb el grup d'“els 80” que estava a la Model, on va romandre entre 1949 i 1950. Traslladat al Dueso, va aconseguir l'indult el 1958, amb la mort de Pius XII. Romuald Grané va explicar¹⁴⁷ el funcionament a la presó Model del moviment solidari anomenat “soli” o “la comuna” en ajuda dels presos del PSUC i de la JSU, sota el control de Pasqual Tuies, un d'“els

146 J.L. Martín Ramos y Gabriel Pernau, *Les veus de la presó*, La Campana, Barcelona, 2003.

147 Enric Cama, *op. cit.*

80”, i un segon de cognom Segrià. Quan un militant rebia diners, per exemple, donava el 10% al fons de la “soli”. Els diners recaptats d'aquesta manera servien per comprar sabó, pasta de dents o perborat. Els paquets es posaven també en comú i es compartien. Els escorcolls eren molt estrictes: tallaven amb el mateix ganivet un sabó o una llonganissa, “i te l’havies de cruspir amb gust de sabó”.

El tabac estava racionat. Cada deu dies hi havia una “saca” de tabac i els que no fumaven compraven la seva ració corresponent per passar-la als fumadors. Romuald Grané explica que va deixar de fumar perquè “vaig agafar un vici, batejat per Puig Pidemunt com el vici de deixar de fumar”. Els va treure l’hàbit la visió de molts presos de la quarta galeria, delinqüents comuns sense recursos, “recollint burilles del terra, desesperats”:

“I quan hi havia un *caballista* -eren la gent que rebien molt, que tenien calés, atracadors o estafadors de certa tradició- fumaven un cigar i en veies tres o quatre darrere seu vigilant a veure quan tiraria la burilla per veure

qui l’agafava. Fins i tot hi havia cops i tot, per agafar aquella burilla. Vull dir que era deplorable allò del tabac llavors...”.

Pere Carbonell pertanyia al Front Nacional de Catalunya (FNC) quan van ser detinguts una cinquantena dels seus membres. Carbonell ja havia passat pel *Cànem*, a Poble Nou, després de tornar de França, el 1940, als 24 anys¹⁴⁸. Va estar un any a la Model, pendent de judici. Quan finalment es va celebrar va ser condemnat a dotze anys i un dia, però no va reingressar perquè, segons ell, hi havia tanta gent en la seva situació que simplement no hi cabien a la presó del carrer Entença, i s’optava per l’obligatorietat de presentar-se a comissaria cada quinze dies. El 1943, quan va ser detingut per segona vegada, a Prefectura va rebre un tracte “correcte”: fins i tot un policia li va parlar en català. Potser va influir el fet que els detinguts, entre els quals figuraven militants pertanyents a la “branca militar” del FNC, a la qual s’havien integrat antics oficials republicans, es van posar a cantar “Els Segadors” als calabossos. O al fet que, amb un cert optimisme, corria entre els detinguts -i entre els policies- la sensació que amb Hitler, que començava a tenir ensopegades a la URSS, cauria també Franco.

A la presó, on va ingressar el 8 de gener de 1944, Carbonell compartia cel·la a la sisena galeria amb Francesc Espriu, un home benhumorat l’optimisme del qual el va salvar de la depressió i que li donava classes de dibuix. Precisament el seu llibre de memòries carceràries conté algun d’aquells esbossos, no sense una irònica intenció amagada, com el titulat *Interiorisme carcerari*. Durant llargues hores conversaven o llegien les aventures del pilot de guerra Bill Barnes, les aventures del qual seguien com si es tractés d’un culebrot televisiu, que els resultaven, almenys, sedants. A la cel·la, l’excaputxí Antoni Jaume impartia classes de llatí i lògica tomística. Al pati, Pere Carbonell va coincidir amb Carles

148 Pere Carbonell i Fita, *Nadal a la presó Model (1944-1945)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000.

Rofes, antic sanitari a la columna Durruti, que a França s'havia enrolat a l'Aliança Nacional Catalana que impulsava el PSUC. Després de 22 dies de tortures tenia els peus destrossats i caminava a passets del braç d'algun company.

Pere Pagès, el dirigent del POUM que va utilitzar com a escriptor el pseudònim de Víctor Alba, havia aconseguit un cert estatus. Amb una fulla d'afaitar que tenia amagada es feia petits talls a les genives i com que escopia sang el tenien per un tuberculós no contagiós. Així podia quedar-se a la seva cel·la, on va realitzar un ingent treball com a traductor¹⁴⁹. Entre els comuns Carbonell esmenta el cas del Negret de Sants, gitano i lladregot, que havia estat diversos mesos a la cel·la de càstig i era pell i ossos. Era especialista en fugues:

“Murri, àgil i escorredís, hàbil com un mag, s'havia convertit en l'espantall de les parelles de civils a les quals els tocava transportar-lo emmanillat, en conducció ordinària. Capturat, després de la seva darrera demostració de destresa, havia vingut a petar entre els “perillosos” de la 4a galeria.”

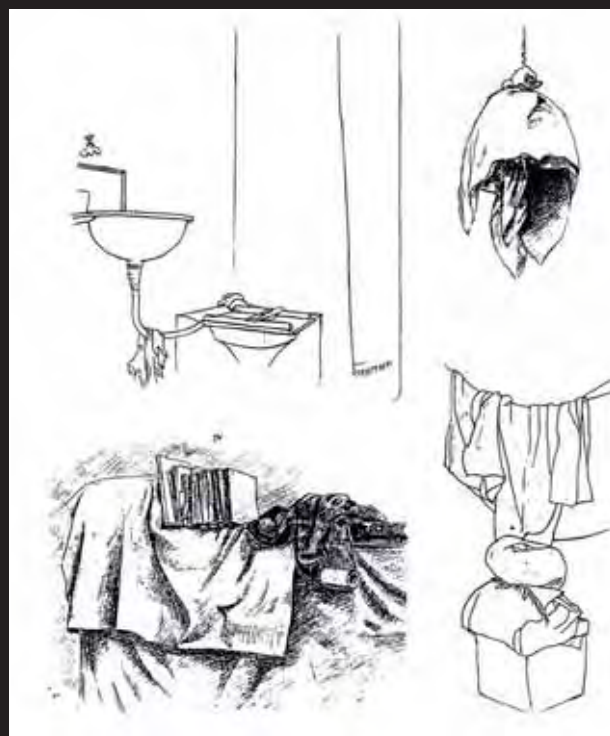
Carbonell relata la fuga del doctor Álvaro González, un cirurgià comunista que un dia, a finals de 1945, va ser requerit per un funcionari perquè atengués amb urgència la seva dona a l'edifici d'habitatges del pati. Quan va acabar, l'oficial el va deixar al replà per acomiadar-se de la seva dona i el doctor va aprofitar per baixar les escales i sortir tranquil·lament per la porta. Sembla que el van veure un dia en un hospital de Marsella.

A l'espai circular de distribució de les galeries hi havien pintat la següent frase: “La presó ha de tenir la disciplina d'una caserna, la serietat d'un banc i la caritat d'un convent”. Els diaris estaven prohibits però per dues pessetes el funcionari de torn ho oblidava i el pres de destí a la seva galeria, de cognom Iturrioz, el

149 ANC. Fons Víctor Alba. Alguns originals de contes i traduccions.

Pere Carbonell va fer durant el seu empresonament els retrats de Francesc Espriu, del llibertari Domedel i de Castellort “el Tati”. També va fer, durant la seva estada a la Model, alguns dibuixos d’“interiorismes carceraris” de la seva cel·la i d’altres retrats de reclusos. A l’esquerra, la revista satírica *L’Ou com balla* que va redactar a la presó.

CORTESIA PUBLICACIONS ABADIA DE MONTSERRAT

Llibertaris, UGT i comunistes feien causa com

feia circular. Iturriz també recollia, per una pesseta l'exemplar, les cartes que el mateix funcionari s'encarregaria de franquejar i tirar al correu. L'antic mestre i els seus amics celebraven el dia de Sant Jordi dibuixant postals i repartint-les, i fins i tot van muntar uns Jocs Florals. El dia de la Mercè van assistir a una solemne missa pontifical amb un bisbe i quatre capellans: "No hi mancaven les autoritats: un desplegament de guerrerres blanques i camises blaves, d'uniformes caquis militars, algunes bandes i un bé de deu de medalles. Una vistosa manifestació del nacionalcatolicisme". Després del ranxo extraordinari va haver-hi concert de la Capella Clàssica Polifònica, que dirigia el mestre Ribó, i una representació teatral.

Carbonell suggereix amb certa diplomàcia que les relacions personals en aquell ambient tancat i angoixant eren complicades. Els nervis estaven a flor de pell. Qualsevol nimietat era considerada una ofensa i al pati s'havia d'enginyar-se-les per defugir els "pesats". A la seva galeria, els comunistes no tenien massa contacte amb la resta de presos.

Com Víctor Alba i Pere Carbonell, també Manuel Cruells va publicar un llibre memorialístic¹⁵⁰ sobre la seva estada a la presó del carrer d'Entença. Company de militància de Carbonell al FNC, Cruells recorda l'esperit combatiu dels joves nacionalistes que la realitat va anar domant. A la seva primera missa dominical, obligatòria, Cruells no va aixecar el braç per saludar "a la romana", creient que passaria desapercebut entre la massa. Però un funcionari el va veure i el va obligar a passar-se una setmana fregant el terra de la quarta galeria. Així recorda Cruells la distribució de la galeria:

"A la planta, els condemnats a mort; al primer pis, els atacadors, alguns dels quals eren més polítics que no simples elements de delictes comú com se'ls deia, i al segon pis, fora d'unes

cel·les apartades, reservades als *marietes*, hi havia els polítics considerats perillosos".

Cruells aporta una dada interessant. A més dels funcionaris, les tasques secundàries eren realitzades a la presó per presos amb "destinació" o "auxiliars", els antics caporals de vares que tenien a la presó un paper important. En el seu cas, va poder fer arribar els seus escrits a l'exterior utilitzant els serveis d'aquests missatgers.

Cruells escrivia durant la nit, quan els seus companys dormien. De dia li era impossible, ja que va coincidir a la cel·la amb un bon jugador d'escacs, que es mesurava amb altres presos. D'aquella època data la seva aversió als escacs i als jocs de cartes. Els seus escrits des de la presó són plens de sentimentalisme, d'evocacions de l'ideal femení tenyides de sensualitat, de desig de sexe reprimat. Un dels textos relata la llarga i espessa nit d'un condemnat a mort amb qui comparteix cel·la. Real o imaginada, l'escena emmarca un ambient de malson, de terror al so dels passos dels guàrdies o el grinyolar dels forrellats. Finalment el pres somia que l'afusellen: no mor com un heroi a l'afusellament, sinó de por.

Lluís Martí Bielsa és protagonista d'un altre testimoni rellevant. Membre de les JSU i guàrdia d'assalt el 1937, va passar pel camp d'Argelers i va col·laborar amb la resistència francesa abans de ser detingut el 1946, als 26 anys, com a membre de la guerrilla urbana. Va passar sis anys a la Model i a les presons d'Ocaña i Burgos. Segons la seva descripció¹⁵¹, al primer pis de la seva galeria, la 6a, d'on era el responsable del PSUC, hi havia els polítics: comitès regionals de la CNT i algun grup d'independentistes i ERC. Al segon pis es trobaven els acusats de delictes de sang, atacadors a mà armada, grups específics

¹⁵¹ VV. AA., *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes*, Associació Catalana d'expresos polítics-Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001.

¹⁵⁰ Manuel Cruells, *Escrits a la presó de Barcelona (1944-1945)*, Galba Edicions, Barcelona, 1977.

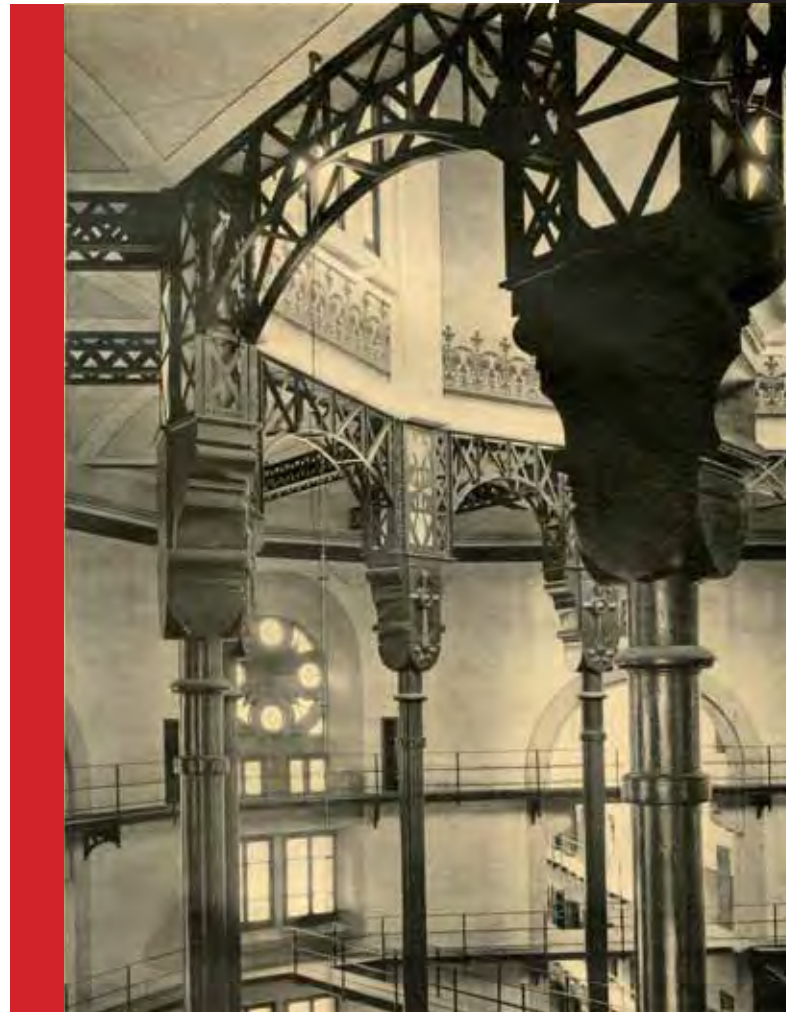
una i organitzaven plantades i vagues de fam

de la FAI, una part de “els 80”, membres de les Juventudes Libertarias i membres dels AFFARE (Agrupación de Fuerzas Armadas de la República Española).

Fastiguejats per l'obligatori crit col·lectiu de “!Franco!”, que havia de seguir a la veu de “¡Rompan filas!” del funcionari de torn, mentre els obligaven a formar, un dia de l'estiu de 1947 van decidir fer una plantada. El dia assenyalat, al pati de la 6a, a l'ordre de “¡Rompan filas!” va seguir un silenci sepulcral. L'oficial, sorprès, els va obligar a formar de nou, però després de l'ordre “la gent es va dispersar pel pati sense dir ni piu”.

A la contundent victòria va succeir una altra plantada. Els presos, tal com confirmen les fotografies de l'època, havien de formar en columna de vuit de cara al “centre” per escoltar la missa. Quan acabava la cerimònia sortien al pati i generalment es produïa un embotellament al cancell o porta de barrots, que feia llavors un metre. El funcionari que va obrir el cancell davant l'allau li va pegar dues bufetades al primer pres que va trobar, un noi de Lleida una mica pertorbat que estava pres per apedregar el capellà del seu poble: “El fet era flagrant ja que podia haver estat un polític”, afirma Martí Bielsa. El comitè d'enllaç va decidir com a protesta declarar la vaga de fam. Les portes de les cel·les s'obrien a l'hora del repartiment del ranxo i al funcionari que cridava “¡Plato!” se li advertia que s'havia declarat vaga de fam. Un dels funcionaris va agafar per la força el plat d'un pres i el va omplir. El plat va acabar volant pels aires, mentre es formava un gran enrenou i els presos colpejaven les portes i cridaven “assassins” i “criminals” als funcionaris. La vaga de fam es va prolongar durant tres dies i s'hi van sumar tots els presos de la galeria, excepte els militars de l'AFFARE.

Aquestes accions conjuntes de força van crear un bon ambient. “Faistes, llibertaris, UGT i comunistes érem carn i ungla”, recordava Lluís Martí Bielsa. Com a represàlia, van traslladar molts presos, i de quatre o cinc per cel·la se'n

La cúpula amb la sanefa modernista que la guarnia durant els seus primers anys.

van quedar en dos. Un dels traslladats va ser el mateix Martí. Quan sortia cap al penal d'Ocaña, un dels funcionaris de les plantades, de cognom Macaya, va ordenar que el rapessin al zero: "Perquè te'n recordis", li va dir.

Wilson Batlle, militant del PSUC, va ser detingut i torturat el 1947. Durant vuit mesos va estar en capella esperant la seva execució, que es va commutar per 18 anys de presó. No va sortir en llibertat fins al 1965. Una vegada, a la Model, Batlle va simular un atac nerviós i va començar a cridar "¡Uooooo!... ¡Uooooo!", traient espuma per la boca. El van lligar al somier amb els braços en creu. "No em van arribar a injectar aiguarràs perquè no era agressiu", va explicar. Als presos rebels o que patien atacs d'ansietat els donaven injeccions d'aiguarràs. L'agulla hipodèrmica no se substituïa, ni es bullia, i s'afilava amb una caixa de mistos o a terra, segons evoca Enric Pubill del seu pas per la infermeria. Per això, a un dels metges, anticomunista convençut, li

deien *Manolete*. Wilson Batlle va estar un temps realment malalt, encara que va trobar una productiva afició. En un dels patis va plantar un hort amb enciams i hortalisses que abonava amb les deixalles de les comunes de les cel·les. A un altre dels presos, un militar republicà que no parlava amb ningú, li deien "el 29", com la línia d'un tramvia, perquè donava voltes en cercle pel pati i després es quedava immòbil.

El 1947 eren impensables les protestes, segons recorda Romuald Grané: "Era anar a les cel·les de seguida, o a hòsties de seguida". Però a principis dels anys 50 la situació a la Model es va relaxar i els presos de la 4a i la 5a van poder organitzar-se. Es passaven poemes que havien d'aprendre's de memòria, amb predilecció pels versos de García Lorca del *Romance de la Guardia Civil* i de *Bodas de sangre*. I el 1957 hi havia ràdio. Els presos es dedicaven poesies i discos, de galeria a galeria, pagant una pesseta. Betanzos, un anarquista, feia de locutor de ràdio. El van registrar i li van trobar una ràdio

Els presoners es dedicaven poesies de García

El mur es va aixecar i es va protegir amb fil ferro i xarxes, per evitar ,no tan sols que algú sortís del recinte, també per a que no es poguessin llençar objectes dins.

de galena molt primitiva, que guardava dins d'un tub per a cigarrets que es posava a l'anus. Grané assenyala que quan a la ràdio algun pres recitava allò de "*Con el alma de charol/vienen por la carretera...*" del *Romance de la Guardia Civil*, "quan els que la recitaven no eren polítics, els guàrdies civils de les garites es posaven a tremolar"¹⁵².

Joan Busquets va ser detingut a Barcelona l'octubre de 1949. Tenia 20 anys i van trobar la seva adreça a la butxaca del guerriller José Sabaté, que va morir en un tiroteig amb la policia al carrer de Trafalgar. Busquets procedia de Tolosa, com altres anarquistes que es dedicaven a arriscades operacions de sabotatge de línies d'electricitat o vies fèrries a les comarques del nord¹⁵³, que comandaven els guerrillers Ramon Vila o Marcel·lí Massana. Disposaven de molt pocs recursos i suports,

¹⁵² Enric Cama, *op. cit.*

¹⁵³ Joan Busquets, *Veinte años de prisión. Los anarquistas en las cárceles de Franco*, Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid, 1998.

duien una vida de risc i sacrificis, i es movien per Barcelona amb dificultat. Busquets va escriure:

"Després de tota la burocràcia, a sis ens van tancar en una cel·la minúscula per a tanta gent. Hi havia un vàter ple de merda del qual sortia una olor irrespirable; recordo que van tirar alguns plats d'aigua però no van servir de res, estaven embussats. La cosa era molt depriment. Però després de les setmanes de tensió passades a Prefectura, vaig pensar que per fi aquella nit podria dormir tranquil per primera vegada".

A Busquets el van condemnar a mort i va romandre a la Model fins al 1952. Juntament amb el seu amic i company de guerrilla, Manuel Sabaté, va fer un tracte: si finalment els executaven demanarien tots dos com a última voluntat un plat d'arròs amb llet. Busquets va tenir sort i li van commutar la pena, però al seu amic no. Va complir la seva promesa i va demanar a les monges paüles un plat d'arròs amb llet. Molt impressionades, les monges es van veure incapaces de preparar-lo i van haver de portar-lo de la casa d'un funcionari. Sabaté es va menjar els dolços amb bona gana i quan va acabar va dir: "Cal tenir collons", abans que li lliguessin les mans amb cables d'electricitat per sortir cap al Camp de la Bota.

L'autobiografia de Busquets és una successió de presidis, càstigs, humiliacions, depressions, dolor i soledat. Ell qualifica el seu estat d'ànim en els pitjors moments de "psicosi carcerària". Va sortir de la presó a l'estiu de 1969, i com ocorria amb molts militants que ja havien perdut la seva joventut li va costar adaptar-se a la vida en llibertat. A Barcelona no tenia amics, la seva organització estava desmantellada i li era gairebé impossible prosperar. En morir la seva mare va emigrar a París. Quan ja havia

Lorca a la ràdio de la presó pagant una pesseta

Els missatges clandestins es passaven amagats

refet la seva vida, el 1976 va ser detingut per la policia francesa i confinat amb altres exiliats en un hotel de quatre estrelles de l'illa de Belle Îlle, a la Bretanya: Joan Carles i empenia una visita oficial a França i calia amagar els perillosos espanyols que havien combatut Franco.

L'autobiografia d'Abel Paz, pseudònim del llibertari Diego Camacho, arrossega també tota una vida carcerària. Abel Paz va ingressar a la Model el 1942, i més tard, de nou, el 1947. Segons el seu relat, al principi els condemnats a mort estaven a la planta baixa de la quarta galeria, barrejats amb la resta de reclusos, atracadors, fuguistes i "invertits". Després se'ls va aïllar a causa d'alguns incidents, com el d'un jove que al segon pis va carregar contra un guàrdia civil que estava recolzat a la barana, el va agafar i es van estavellar contra l'asfalt. En el seu primer ingrés, Paz va compartir cel·la amb deu reclusos més. "Em recordava una de les seqüències de la pel·lícula dels germans Marx a *Una nit a l'òpera*, va comentar amb sorna. Dormien de costat, com sardines en llauna, i al so d'un cop de veu de comandament es giraven tots a la vegada. El menú consistia en un parell de cullerades de patates amb bacallà. Després del passeig, el funcionari treia la correspondència, censurada pel capellà i el mestre d'escola. Els funcionaris a vegades la llegien i miraven les fotografies, i si eren de dones joves "feien insinuacions insultants [...] La constant humiliació era la regla", sentenciava Paz. Després venia el pagador amb el peculí, que era els diners dels presos en cartrons d'una, cinc i fins a vint-i-cinc pessetes, imprès amb el segell de la presó Model.

La vida a la Model era d'una monotonia i rigidesa extremes. Al toc de diana els presos recollien les mantes i la bossa, i els col·locaven en perfecte ordre al centre de la cel·la. Havien de rentar-se per torns i, segons relatava Busquets, en coincidència amb altres testimonis, "per fer les nostres necessitats ens tapàvem el cos amb una manta; pensàvem innocentment que

així disminuïa l'olor, però també ho fèiem per dignitat".

Els reclusos se les enginyaven per passar correspondència de manera clandestina. Treien últimes voluntats i documents de comiat en paper de fumar. El *Mundo Obrero* entrava dins de sabates velles, que es buidaven per dins. A la Model arrencaven els claus de la sola amb la cullera, i després repartien el material. Llavors es feia tot amb llapis, amb lletra minúscula. "El partit no té diners per comprar bolígrafs", li van dir un dia a Grané.

Maria Comas entrava de nena a la presó el dia de la Mercè, patrona dels captius, a veure el seu pare. Els reclusos intentaven alegrar aquell recinte amb garlandes i globus, i alleujar la tristesa organitzant jocs. Però calia aprofitar l'ocasió. La seva mare li posava en midó durant dos o tres dies un "can-can" o enagos que la feien quedar dreta. Quan arribava a la presó el seu pare li treia i juntament amb els seus companys dissimulaven a la tela cartes o documents que denunciaven la seva situació. Les famílies lliuraven després els documents a la seu dels consolats estrangers a Barcelona. Altres vegades li treien les sabates i hi feien cabre papers plegats mil vegades. En els fons dels cistells del menjar, a l'interior de les nanses de les cassoles, o a la vora dels pantalons que s'enviaven a rentar a casa, els mètodes per passar missatges van ser infinits, i posaven a prova la perícia dels presos i dels funcionaris, cadascú a la seva feina.

Els anys cinquanta

El 1948 s'havia promulgat un nou reglament de presons, que fusionava la idea de custòdia del pres amb la de la seva regeneració i redempció pel treball. La situació per al pres no va canviar a la pràctica, ja que va seguir encadenat a un asfixiant ambient disciplinari, tenyit de religiositat. Obstinat a fer-se un forat en el context internacional -el 1955

a la roba, sabates o cistelles del menjar

Una ordre de compareixença a un judici oral firmada per diversos funcionaris de la presó, el 17 de desembre de 1948.

Franco aconseguiria que l'ONU admetés Espanya-, el règim combatia les campanyes internacionals que denunciaven el tracte que es donava als presos polítics. Així, l'Oficina Informativa espanyola va editar el 1946 algunes publicacions¹⁵⁴ destinades a fer callar la propaganda adversa. Un d'aquells textos propagandístics convidava el món estranger a visitar els establiments penitenciaris d'aquesta manera:

“Antes de hablar vengan a España y no se tapen los ojos ante esos blancos cuadros que cada mañana yerguen a pleno sol, en los alegres patios de nuestras penitenciarías, los torsos firmes, disciplinados y airosos, mientras en grupos clasificados por especialistas, a las órdenes de mando de profesores diplomados de gimnasia, realizan sus estudios rítmicos. Compartan horas con ellos en sus granjas, sus cines, sus escuelas, sus bibliotecas, sus talleres, sus estudios de arte. Aprendan con ellos un honrado oficio. Admiren títulos universitarios alcanzados desde la prisión, con tiempo, libros y enseñanzas generosamente cedidos por el estado”.

Una caricatura com aquesta contrastava amb la penosa situació real de les presons. El gener del 1941 havia ingressat a la cel·la 97 de la cinquena galeria de la Model Jaume Fortuny, de 24 anys, un antic comissari de propaganda de la 67a Divisió, que va coincidir al castell de Montjuïc amb el president Companys. Fortuny va ser un dels presos que li va fer arribar al desventurat Companys, a les seves últimes hores, un missatge de suport introduït en un termòmetre a la safata del menjar, que deia: “President, estem amb vos”. Frustrat un desesperat pla de fuga, Fortuny va ser apallissat amb acarnissament i va estar un mes incomunicat abans del seu trasllat a la Model, d'on no va sortir fins al 1949, després de veure commutada la pena de mort per una condemna de 20 anys.

¹⁵⁴ Gutmaro Gómez-Bravo, *La Redención de penas. La formación del sistema penitenciario franquista. 1936-1950*, Los Libros de la Catarata, Madrid, 2007.

José María Aroca esmenta a les seves memòries l'arribada d'un grup de presos des de Montjuïc. Segons la seva versió, arran de l'afusellament de Companys van arribar a la Model diversos presos il·lustres, com el tinent coronel Joan Ricart, el comandant Canyadas i el capità Botet, que ocupaven la cel·la 15 de la galeria de polítics. Els militars republicans van temptejar el terreny per organitzar accions de protesta contra l'execució de Companys, però no van obtenir suport de la resta dels presos. Aroca arriba a comentar que a la Model "gaudiem d'un tracte especialíssim", coincidint en aquesta apreciació amb el capellà de la presó, el pare Martín Torrents. La dada evoca les rivalitats polítiques que afloraven a la presó i, com en qualsevol ambient sotmès a una tensió extrema, la falta de solidaritat i les mesquineses apareixien amb crueltat en un lloc tancat en si mateix on calia tenir una gran força de caràcter per no sucumbir.

Un cas extremadament dolorós va ser el tracte que va rebre Joan Comorera¹⁵⁵, un dels fundadors del PSUC a un bar de la plaça del Pi el 1936 i el seu primer secretari general. Comorera havia sortit cap a l'exili el 1939, i després de viure a Moscou, Estocolm i Ciutat de Mèxic, el 1945 va tornar a França, on els seus intents d'independitzar el PSUC del PCE li van costar el 1949 l'expulsió del partit i una campanya de descrèdit, on no van faltar les acusacions de delator i col·laboracionista amb la policia franquista. El 1951 va travessar clandestinament la frontera i es va instal·lar a Barcelona amb la seva dona, Rosa Santacana. Es guanyava la vida traduint novel·les del comissari Maigret, mentre escrivia i editava en solitari la revista *Treball* a un pis del carrer Consell de Cent, 248, on va ser detingut el 9 de juny de 1954 i presentat al vespertí *La Prensa* com "el Lenin català", lluint una llarga barba blanca.

¹⁵⁵ Carme Cebrián *et al.*, *Joan Comorera torna a casa*, Pòrtic, Barcelona, 2009.

El líder comunista va ser jutjat l'agost de 1957 i condemnat a 30 anys de presó. Va romandre a la Model i després a l'Hospital Militar de Barcelona fins al novembre de 1957, quan va ser enviat al penal de Burgos, on va morir poc després. Els seus camarades van organitzar el primer funeral laic en una presó de Franco. Fins als anys 80 Comorera no va deixar de ser un tabú incòmode per a la cúpula del PSUC.

Francesc Vicens, crític d'art i primer director de la Fundació Miró, era un dels 62 presos del PSUC detingut després de la "caiguda" d'Emilià Fàbregas, dirigent del comitè executiu del partit Barcelona, a qui la policia va trobar a casa seva una llista amb una cinquantena de noms i adreces. El 25 de març de 1957, un dia gèlid, va veure en un pati de la Model Comorera, "amb una boina de color blau fosc, mal afaitat, amb els ulls com dos petits punts plens d'energia darrere dels gruixuts vidres de les ulleres, amb els peus tan inflats que s'havia de calçar espadenyes amb talls laterals per eixamplar-les"¹⁵⁶. Envel·lit i malalt, Comorera s'arraulia en un racó on li toqués el sol, solitari i orgullós, abraçant-se les cames amb els braços per entrar en calor. Als joves camarades els havien prohibit parlar amb ell: era un traïdor, i no feien preguntes, segons Vicens.

L'escriptor Víctor Mora, un dels "caiguts" amb Fàbregas, és menys contundent i sosté¹⁵⁷ que a la Model ningú no feia el buit a Comorera. Enric Pubill, detingut amb els 36 dirigents de les JSU el desembre de 1949, assegura que en arribar Comorera a la Model el van rebre Josep M. Sendrós i Anastasi Céspedes, secretaris polític i d'organització, respectivament, per interessar-se per la seva situació. Com que patia asma, Comorera no va poder confeccionar-se el matalàs d'espart que lliuraven als nousinguts

¹⁵⁶ Carme Cebrián *et al.*, *idem*.

¹⁵⁷ Carme Cebrián *et al.*, *idem*.

El llibre més sol·licitat a les biblioteques

i va haver de dormir diversos dies a terra. Pubill li va cedir el seu propi matalàs fins que Comorera va ser traslladat a la infermeria. Romuald Grané, d'altra banda, quan va arribar a la Model el 1954 va veure molt dolgut que Sendrós li tancava la porta de la cel·la a la cara per no saludar-lo. Les dissensions polítiques acaben amb amistats d'anys també entre els murs de la presó.

Després del cafè matutí -aigua negra amb sacarina-, els polítics podien romandre al seu aire al pati fins a l'hora de menjar i Víctor Mora xerrava durant hores amb Comorera de la situació a Hongria, del seu treball a les revistes de còmic de l'editorial Bruguera o de la Guerra Civil i de l'actuació del PSUC o del PCE, sense que mai no el sentís criticar un altre camarada. Segons l'escriptor, l'ancià discutia amb els anarquistes de la galeria, gairebé tots relacionats amb els maquis de Quico Sabater, "implacablement i en perfecta calma", malgrat que detestava els llibertaris, als quals qualificava de "valents de cantonada". La seva dialèctica era tan poderosa que a la Model, constata Mora, ningú no li arribava a la sola de la sabata.

Redención

L'1 d'abril de 1939 apareixia el primer número del "primer diari del món escrit per presos i per a presos", que portava en la seva portada la següent consigna de Franco: "*Yo quiero ser el caudillo de todos los españoles*".

*Redención*¹⁵⁸, l'òrgan del Patronat Central per a la Redempció de Penes pel Treball, s'editava als tallers penitenciaris de Madrid, juntament amb els llibres d'una editorial del mateix nom que el 1943 va dirigir Pedro Laín Entralgo. Entre els títols que, a una pesseta l'exemplar, havien de configurar la "biblioteca ideal" del pres hi figuraven els tres següents:

¹⁵⁸ Gutmaro Gómez-Bravo, *op. cit.*

El dirigent del PSUC Joan Comorera, al centre, i la seva dona, durant el consell de guerra celebrat l'any 1957.

de les presons va ser durant molt anys *El Quijote*

El setmanari *Redención* propagava consignes

-*Franco*, de Joaquín Arrarás (30.000 exemplars);
-*José Antonio: su ideario* (30.000 exemplars);
-*Los atrayentes problemas de la moderna astronomía*, del pare Romañán (30.000 exemplars).

Durant molts anys, el llibre més sol·licitat a les ideologitzades biblioteques carceràries espanyoles va ser *El Quijote*. A la presó provincial de Barcelona, durant el trimestre de 1943 es van atendre 8.026 peticions de llibres, segons el setmanari *Redención*, que tirava el 1940, a la presó de Madrid, ni més ni menys que 1.039.000 exemplars amb l'antiga rotativa del barceloní *El Diluvio*.

Al principi hi va haver un boicot general dels polítics a la revista, que va anar diluint-se perquè els presos havien de subscriure-s'hi si volien obtenir "privilegis", com l'augment de les comunicacions a tretze per trimestre, orals o escrites. Les subscripcions van augmentar, ja que sense *Redención* només podien escriure una targeta setmanal. El seu contingut consistia en una insistent repetició de les consignes franquistes, poemes i reflexions escrites pels mateixos presos, missatges religiosos i vinyetes i dibuixos. Uns quants dibuixos li van costar la vida a un pres preventiu de la presó de Paterna, a València, que hi va publicar les seves vinyetes. Carlos Gómez Carrera va signar amb el pseudònim de Bluff uns dibuixos -una estrella de cinc puntes, un puny, un peix (Azaña)-, que van ser interpretats com a consignes antifranquistes en clau. Gómez Carrera va ser afusellat el 1940 i les caricatures que havia fet de Franco, galtut i amb un tocat fet de plàtans, a la revista satírica *La Traca*¹⁵⁹, no van ser alienes al càstig. *Redención*, que portava el subtítol de "semanario para los reclusos y sus familias", va seguir editant-se fins al desembre de 1971.

¹⁵⁹ Gutmaro Gómez Bravo, *El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista. 1939-1950*, Taurus, Madrid, 2008.

Juan M. Molina, *Juanel*, un dirigent de la CNT que va passar per diverses presons espanyoles, parla a les seves memòries¹⁶⁰ del detestat setmanari:

"Només ens està permesa la lectura d'un setmanari, *Redención*, publicat per la direcció general de presons i imprès als tallers penitenciaris d'Alcalá de Henares i dedicat als presos i als seus familiars [...] *Redención* és un exponent de la literatura exaltada i paranoica de la Falange. És l'abocador de les baixeses i humiliacions dels presos que, traïdors o vençuts, per covardia o càlcul, reneguen del seu passat adulant els seus botxins, cantant lloances al règim penitenciari, al Caudillo i a totes les verges i sants de la cort celestial. I això en prosa dolenta i en versos detestables i carrinclons".

Precisament al llibret titulat *Musa redimida. Poesías de los presos en la nueva España*¹⁶¹, que reunia poemes de reclusos seleccionats entre diversos penals d'Espanya, el pres Félix Paredes publicava un poema titulat "*Gratitud al Caudillo*":

*"Y llega el perdón ¡llega! Y el preso lo recibe
Como recibe al alba quien al alba revive
Y ante aquel buen augurio de paz y de consuelo
Las manos del recluso se abren y salta al suelo
El minuto elocuente portador de la empresa
Que introdujo en el ansia del preso la sorpresa
Y que siempre seguro de la verdad que entona
Ratifica orgulloso que el Caudillo perdona"*

En el pròleg d'aquest llibre, José María Sánchez de Muniaín, vocal de propaganda del Patronat

¹⁶⁰ Juan M. Molina, *Noche sobre España*, Libro Mex Editores, México, 1958.

¹⁶¹ VV.AA., *Musa Redimida. Poesías de los presos en la Nueva España*, Editorial Redención, Talleres penitenciarios Alcalá de Henares, 1940.

franquistes a la presó

“Musa redimida”, poemari publicat per l’Editorial Redención el 1940.

COLECCIÓN BALSEBRE-FONTOVA

Central de Redempció de Penes, escrivia: “Som l’enveja de la gent i ens guia l’espasa més neta dels segles moderns. Això no és fanfarronada, sinó veritat [...]. I vosaltres, els presos, sentiu-vos espanyols i conquisteu la llibertat física mitjançant la de l’esperit, pensant que la llibertat de l’ànima està en l’exercici del bé”.

Però no eren aquestes lectures nacionals socialistes auspiciades pel règim les que alimentaven els presos. Abel Paz explica que a la Model alguns presos estudiaven idiomes, francès o anglès, o gramàtica espanyola i literatura:

“Tot molt clàssic perquè tampoc no hi havia llibres d’altres estudis. La biblioteca havia estat esporgada pel capellà i no hi havia deixat res que pogués fer olor d’heretgia’. L’única història universal que hi havia era la de César Cantú. A vegades, per distracció, es trobava algun clàssic rus. De literatura castellana, ni tan sols els clàssics. L’únic que hi havia en abundància eren les obres del pare Coloma”.

En la seva autobiografia, titulada *Al pie del muro*, Paz relata que van arribar a introduir a la presó obres del carrer a risc de patir tres mesos de càstig en cel·les d’aïllament. El sistema que utilitzaven era el següent: falsificaven el segell de la presó i la firma del capellà i els estampaven a la primera pàgina del llibre. Els guàrdies en veure els segells ni es fixaven en el llibre, encara que fos un text del mateix Lenin.

Joan Busquets conjurava els nervis de les nits en què hi havia “saques” llegint: als condemnats a mort els servia un escolà a la cel·la. Una d’aquelles nits va devorar *Tartarín de Tarascón*, d’Alphonse Daudet, que l’escolà li havia portat de la biblioteca.

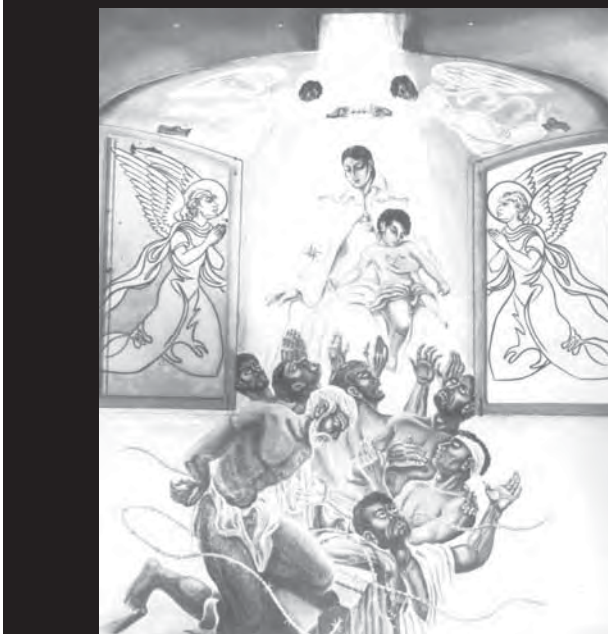
Els presos editaven la seva pròpia premsa a la presó. El 1945 els presos del Front Nacional de Catalunya llegien un diari satíric molt ben fet per Pere Carbonell, que incloïa dibuixos i acudits. Es titulava *L’ou com balla* i estava inspirat en *El Be Negre*. Les JSU, d’altra banda, feien

Model, diari del comitè interior de les joventuts comunistes. A la Model circulaven pamflets, s'elaboraven informes i es llançaven crides internacionals contra les presons de Franco, que sortien a l'exterior gràcies a l'enginy dels presos i la tenacitat i suport de les famílies.

La capella gitana

Una cel·la de la quarta galeria de la Model roman tancada des dels anys vuitanta. Una capa de calç aplicada als anys noranta va cobrir les pintures murals que va realitzar l'artista Helios Gómez el 1950 quan complia la seva segona condemna de la postguerra, sota l'acusació d'associació i propaganda il·legal. Helios Gómez procedia de Sevilla, on des de molt petit havia treballat com a obrer en una fàbrica de rajoles i s'havia format a les classes nocturnes de l'Escola d'Arts i Oficis. Establert a Barcelona, es va sumar a les files de l'anarcosindicalisme, va viatjar a Berlín, Bèlgica, Viena i Moscou i va anar fent-se un nom com a artista d'arrels proletàries a la dècada dels anys trenta. Els seus cartells són encara avui un paradigma de l'art d'avantguarda. Helios Gómez tenia arrels gitanes, era un home molt atractiu que fins i tot va fer els seus temptejos com a extra de cinema a Berlín, i se'l recorda com un gran orador en mitings anarquistes. Era també un excel·lent contertulià en els ambients periodístics de la preguerra, ja que col·laborava en nombroses publicacions comunistes -*L'Hora*, *La Batalla* i *Mundo Obrero*- com a dibuixant i grafista, i va ser un dels fundadors del Sindicat de Dibuixants al Café Oasis. Va coincidir amb Lluís Companys i altres líders nacionalistes a la presó Model en els mesos anteriors a la proclamació de la República el 1931, i va ser ateneïsta i amic d'Andreu Nin i Joaquim Maurín, fundadors del POUM. Durant la Guerra Civil, a causa d'un

FUNDACIÓ HELIOS GÓMEZ/VEGAP

Helios Gómez va retratar els seus companys

Helios Gómez, a l'esquerra, va pintar una cel·la de la quarta galeria amb una Verge gitana i un grup de presoners. A sota, la capella als anys 50. En color, la capella als anys 80, després d'haver estat censurada i repintada en una data indeterminada després de la supressió del filat que envoltava els presoners. A dalt, a la dreta, una il·lustració dels anys 30 demanant amnistia.

greu incident -sembla que va disparar contra un capità d'una companyia de metralladores que va abandonar el seu lloc, a Andújar, batalla del Carpio-, va ser expulsat del PCE. De tornada a Barcelona, va participar a la frustrada invasió de Mallorca amb el capità Bayo i va ser ferit. El 1939 va travessar la frontera i, després de patir el penós maltractament que van rebre els espanyols als camps per a refugiats a França i una estada a Algèria, va decidir tornar.

Helios Gómez va fer una primera estada a la Model des del març de 1945 fins al juliol de 1946. El 1948, quan anava a inaugurar una exposició a la Sala Arnaiz de Barcelona, va tornar a ser detingut i, malgrat el sobreseïment de les causes que tenia el 1950, no va sortir fins al 1954, gràcies a les gestions que va fer el dirigent comunista Joan Comorera, que va passar el seu expedient al seu advocat. Quan li van tornar la llibertat, Gómez tenia 49 anys.

presoners preguntant a la verge gitana

El locutori s'omplia de familiars que

Estava sol, desenganyat i, gràcies a companys de presó, va trobar un refugi a la Residencia de Estudiantes San Jaime, a Sarrià, on s'ocupava d'atendre els estudiants estrangers. La seva última foto està feta a la seva habitació de la residència: subjecta paleta i pinzell davant una pintura abstracta. Va morir el 1956, a l'Hospital Clínic, probablement a causa de les privacions i falta d'atenció mèdica a la Model.

Moltes de les dades de la biografia d'Helios Gómez les ha anat furgant entre les tenebres de l'oblit el seu fill, Gabriel Gómez¹⁶². Nét d'un militar, Manuel Plana Targarona, que va estar pres a Montjuïc, Gabriel Gómez va perdre la seva mare de tuberculosi quan tenia tres anys. "Toda mi familia era republicana y, entonces, pringó", diu. Tenia 14 anys quan va sortir de la Ciudad de los Muchachos, on estava intern, per assistir a l'enterrament del seu pare. Els seus records d'infància són lleus i marítims: un passeig per l'escullera, on Helios li va comprar una canya per pescar crancs; un bany a la Barceloneta, on li va posar a les mans una sardina viva i saltadora...

Gabriel Gómez va anar a la Model a visitar Helios, acompanyat en alguna ocasió d'Isabel, una jove ballarina de flamenc que, probablement, tenia llaços sentimentals amb el seu pare, i que apareix retratada en dibuixos i pintures. D'aquelles comptades visites, probablement el dia de la Mercè, encara li sembla escoltar la cridòria que es formava al locutori. Els presos, una cinquantena cada vegada, es distribuïen a la zona situada entre dos rastells, separats dels familiars per un passadís d'1,20 metres i una espècie de cortina de filferro. Els guàrdies s'anaven passejant escoltant les converses:

162 Entrevistes amb l'autora (2010). Veure a més: VV. AA., *Helios Gómez poemas de lucha y sueño 1942-1956*, Associació Cultural Helios Gómez, Barcelona, 2006.

Fotografia femenina que li va costar a Helios Gómez un càstig de 30 dies d'aïllament (a la dreta l'informe corresponent) en ser considerada pornogràfica. A sota, poema manuscrit en el paper d'una xocolatina. A dalt, invitació manuscrita en "caló" per assistir a una conferència sobre surrealisme a la presó.

parlaven a crits amb 50 reclusos cada cop

Presidència del cel·lular de Barcelona Ayncentia

sr. Director

Segue el honor de elevar a V.S. el adjunte parte que me ocupa el fiscal enorgesa de la 4ª galeria feute cuente fe que en el dia fe hoy, y en el caheco efeculado a las reclusos de la misma fe fue aducida el adocante fe la cifra 344 lites QUERE RODRIGUEZ, un plato de elv-lina costada en sus treses, el pereder san enaderte, al ser extremado la raquia para le bequeña de sioba instiu-mente le fue encheda, tenulen, diavde totalmente es el ven, una lina de gñee y un panzen de hierro pesquie, arbien le fue intervenide, una fotografia de una señere en troje de bañe san fediesterie un tante narsersifide.

En su virtud y beeta que par sa su- perior detetided se reuelva la mes pre- sidente he fipiente al estamento de sioba reclusos en cete fe 7e 4ª galeria. Barcelona a 19 de setebre de 1961

*Faltre Gomez
Apartadid di
30 dies*

sr. Director de esta prision celular

26

A ale arinatro
quibilero en
brida lipen
D. Felipe Langza

Helios Gomez U

costuri
calli

En su honor el dia
1 de Mayo de 1961
que es el dia de la libertad
como una memoria
comenida fe sobre
Dormien en matalassos de borra,
bruts, els cargolaven i els posaven amb la manta
al voltant. Hi havia una placa turca tapat amb
una manta. Una cosa demencial

ARTISTICA
Helios Gomez

“Recordo una vegada que al meu costat hi havia una dona ja gran plorant, a qui un pres consolava, i a l’altre una parella barallant-se a crits, perquè ella havia fet alguna cosa que ell li recriminava. A mi m’aixecaven en braços i jo li preguntava al meu pare entre aquella cridòria: ‘Quan surts?’. I ell s’engongia d’espatlles i em deia: ‘Depèn d’ells...’”

El dia de la Mercè, Gabriel Gómez podia entrar a la Model, com tots els fills de presos. El seu pare el passejava a collibè i l’anava presentant a tothom mentre anava menjant les xocolatines que li donaven. A la cel·la del seu pare hi vivien vuit presos: “Dormien en matalassos de borra, bruts, els cargolaven i els posaven amb la manta al voltant. Hi havia una placa turca tapat amb una manta. Una cosa demencial”.

A Helios Gómez li havien prohibit dibuixar o pintar a la Model. El seu fill recorda a penes l’esbós d’un conillet en una carta que es va perdre. Però el pare Lahoz, en la seva campanya de guanyar ànimes entre el ramat de “rojos”, li va encarregar a Helios Gómez que

Tras la negra bandera desgarada
desfilan los vencidos en la guerra
Integridad la fe que su vuelo enciende
mas silencioso de tute la alborada
Polio mi mis divina encarcelada
en los pedruz elados de la Sierra
que sus amantam los rios de la Tierra
rios que ahora en la idea desfigurada
Vuela el vuelo llorru tricenenario
y que cubre el obside azul de un ilusion
En el viento un grita: Liber tari
cuicende el canto morado de pabiru
quenos ~~antes~~ de la epoca terciaria
a una Era "psicozoica" imaginaria

pintés una cel·la per habilitar-la com a capella. L'artista va adoptar un estil figuratiu, clàssic, per pintar una Verge de la Mercè morena de trets gitano, que sosté a la seva falda un nen. El nen gitano sosté un molinet de vent en lloc de la preceptiva bola. A costat i costat, en els buits de dues finestres i formant un fris sobre la Verge, apareixen quatre àngels protectors. Sota la Verge, Helios Gómez va pintar una esgarriosa escena: set presos, famèlics i seminus, de barba tancada, aixequen les seves mans pregant cap a la patrona dels captius. Un dels presos és un vell de cabell i barba blancs que té les mans lligades a l'esquena. Un altre pres, que porta una banda de tela que li ceneix el cap, és el retrat de Joan Rocabert, un militant del POUM amic de l'artista. Els presos estan embolicats o més aviat enredats en un filat espinós que simbolitza la falta de llibertat i el càstig. Dolorosíssima escena que, en una època indeterminada, va ser censurada: la franja inferior, de més càrrega política, va ser tapada amb pintura verda. Es van eliminar tres presos i del retrat de Rocabert només queda un fragment de la cara.

Gabriel Gómez va aconseguir entrar a la Model i fotografiar el que quedava de la capella gitana el 1985. Després, en data indeterminada, quan Núria de Gispert era consellera de Justícia, la cel·la es va emblanquinar completament en el que Gómez considera un atemptat a la llibertat artística contra un autèntic manifest antifranquista. Al cap d'uns anys va poder entrar de nou amb un equip de restauradors que van realitzar una sèrie de prospeccions on s'aprecien restes considerables del mural.

A la mutilació del mural de la capella gitana se sumava la total desprotecció en què quedaven els assumptes materials dels represaliats pel franquisme. Gómez mai no va poder recuperar els quadres i dibuixos que pertanyien legalment al seu pare i que, després de morir-se, van

quedar en mans d'un marxant i d'una jove alemanya que vivia a la residència on va passar els seus últims anys l'artista. Gabriel Gómez sí que va poder aconseguir la devolució d'unes quantes carpetes escolars de cartró plenes de papers, que amb diversos quaderns de dibuix, constitueixen l'obra poètica i filosòfica del pas de l'artista per la Model. Segons aquesta documentació, Helios Gómez es va dedicar durant la seva estada a la presó a explorar la seva vessant poètica amb un poemari de gust andalús, barroc i ple de figures inspirades en costums gitano. El corpus poètic d'Helios Gómez, que comprèn un centenar de poemes i està datat entre 1942 i 1956, està reunit a *Credo del Sur*, sonetos y romances, de 1946; *Otros poemas*, i *Erika, canto de amor y lucha*, un poema llarg, de vers lliure, on resumeix la seva vida viatgera de militant antifeixista amb imatges de gran eficàcia expressionista.

A les llibretes, que Helios Gómez va omplir amb la seva elegant grafia de tipògraf, hi ha alguns poemes que revelen la pervivència del seu antifeixisme, com "*Década de muerte*", poema dedicat a F.F. Bahamonde, o "*Judío portugués*", en el qual pronostica aquest escenari de futur:

*"El pueblo sacudirá el yugo de la década mortal
y en un parto rojo y duro
nacerá la libertad".*

Un altre poema, inspirat en les matinades de la Model i els seus sinistres sons, es titula "*Alba de fusilamientos*":

*"Avizora el orden la fe despierta
y mi analogía de condenado
con la agonía del crucificado.*

Arde el odio en el ojo de mi puerta

Durant les llargues jornades els presoners

El centre de la Model amb la inscripció “Franco, Franco, Franco” i un tapís amb l’escut franquista, a mitjan anys 40.

*vigila el eje de la rueda muerta,
grita el cemento con hierro cruzado.*

*Por las galerías de amor frustrado,
perfora el silencio un eco de alerta
que rueda y se aleja por el recinto.*

*Lividez homicida en mi ventana,
horror y duda del primero al quinto,
vacío al recuento de la mañana.
Es la suma al trágico laberinto,
y la rueda sigue quieta, inhumana”.*

Entre els documents de l'Arxiu Helios Gómez que hem consultat hi ha una novel·la incompleta, mecanografiada, de 96 folis, de tipus autobiogràfic i titulada *Pacheco*, la història d'un anarquista sevillà, el seu *alter ego*. Hi ha algun poema solt, fins i tot un

d'ells està escrit en el revers del paper d'emboïcar d'una xocolatina. Altres indicis revelen, com passa amb altres testimonis, que a la Model es produïa força activitat cultural. Helios Gómez va escriure assajos molt ben documentats i argumentats sobre filosofia grega i literatura; sobre l'origen del poble gitano o sobre la influència de l'Islam; sobre Nietzsche o el Renaixement. Semblen sinopsis de conferències que després es comentaven i discutien a la cel·la o al pati.

Segons diversos testimonis, la Model era una espècie de centre d'estudis avançats i es programaven discussions sobre marxisme o anarquisme, sota la indiferència o tolerància dels funcionaris. Una petita invitació bilingüe en castellà i en caló, la llengua dels gitanos, convoca per a l'1 de maig de 1958 a una “xerrada comentada sobre surrealisme”, a càrrec del

procuraven millorar el seu nivell cultural

“pintor i poeta de la mateixa disciplina”, Helios Gómez. Sembla evident que dins de la Model es respirava un bon clima intel·lectual. Just després de sortir en llibertat, Helios Gómez es va treure el carnet de lector de la Biblioteca de Catalunya. L'artista sevillà va morir quan preparava una edició de la seva poesia completa i quan havia reprès de nou els pinzells i el fil que el connectava amb la pletòrica avantguarda de la seva joventut.

Presó de dones

El 1945, sota la vigilància de les germanes de Sant Vicenç de Paül, es concentraven a la presó de les Corts¹⁶³ unes 1.800 preses polítiques i 500 de comunes; entre elles, nombroses prostitutes. Moltes de les preses estaven acompanyades dels seus fills menors. La mortalitat infantil era molt elevada i les condicions de vida duríssimes. Consuelo

que la direcció general de presons va ordenar la ràpida adequació d'una zona separada de la dels homes com a mesura transitòria¹⁶⁵, el cert és que les dones van ocupar les instal·lacions de la Model fins al 1963, quan es va obrir la presó de la Trinitat.

Fuguistes i atracadors

La dècada dels 50 va suposar el pràctic desmantellament dels grups anarquistes i el predomini dels presos comunistes entre els polítics de la Model. La presó va anar deixant de ser un lloc de repressió política. El 90% dels presos eren ja catalogats com a comuns, amb l'excepció de detencions breus a causa d'esdeveniments puntuals com la vaga de tramvies de 1951 o el Congrés Eucarístic Internacional de 1952, en què es “van netejar” a consciència els carrers de petits delinqüents.

El 90% dels interns estaven catalogats

García¹⁶⁴ va escriure que “la primera plantada carcerària que es dona a Espanya la fem nosaltres a Barcelona davant un menjar escassíssim [...]. Vull reivindicar això perquè va ser la primera plantada a les presons i perquè les actituds rebels de les dones s'han callat o s'han passat per alt, i és injust”.

La presó de dones estava situada en una masia de les Corts, en el punt de la Diagonal on a finals dels setanta es va edificar un centre comercial. El 1955 la presó de dones de Barcelona va passar a integrar-se a la Model, concretament a la galeria anomenada de “polítics”, que havia estat annexionada a la infermeria. El 31 d'octubre de 1955 van ser traslladades a la presó d'Entença 263 recluses i 19 nens. Encara

163 *Libro blanco sobre las cárceles franquistas*, Ruedo Ibérico, París.

164 Consuelo García, *Las cárceles de Soledad Real*, Alfguara, Madrid, 1983.

Amb el nou reglament de presons de 1948, la Model havia estat catalogada com a presó provincial, la missió de la qual era acollir els preventius i els que complien condemnes inferiors a un any¹⁶⁶.

El 1953, als presos els lliuraven una manta, una jaqueta, pantalons, camisa i samarreta, calçotets, espartenyets i un coixí. El 1954, per exemple, hi havia a la Model 1.500 presos: 310 detinguts, 899 processats i 312 penats. D'aquest total de presos, 888 havien comès delictes contra la propietat, 133 contra les persones, 63 contra la seguretat de l'Estat i 44 contra l'honestedat.

165 Josep Maria Solé i Sabaté, *La presó Model durant la guerra: 1936-1939*, a Cèlia Cañellas et al., *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

166 Francisco José Marín, *Biografía de la presó Model de Barcelona*, a Cèlia Cañellas et al., *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

Població reclusa de la Model (1950-1962)

Any	Nombre de presos
1950	1.921
1951	2.113
1952	1.750
1953	1.779
1954	1.500
1955	1.823
1956	1.738
1959	1.326
1960	1.410
1961	1.613
1962	1.670

El 8 de març de 1950 va ser executat al pati de la Model Juan Puntí Bigas, de 29 anys, que vivia a Mas Montells, a tres quilòmetres de Vic.

Expedient de Juan Puntí, un presoner perillós considerat “fuguista” i executat l’any 1950, segons consta en les anotacions en blau i vermell. Al costat, el nom de Puntí apareix el primer en una llista de nou presoners.

com a delinqüents comuns

Puntí havia ingressat¹⁶⁷ el 19 d’agost de 1947. A finals de 1946 s’havia fugat de la presó de Vic amb tres reclusos més després de colpejar el funcionari de servei en el recompte de la nit, al costat del rastell. Puntí li va treure les claus i van fugir per la porta principal. El 12 de març de 1948 el director de la Model, probablement per sospitar una altra fuga, ordenava en una nota que fos sotmès a “especial i estreta vigilància per part de tots els funcionaris de servei a la 4a galeria en la qual s’allotja, amb escorcoll diari de la seva persona i efectes i requisada de reixes a la seva cel·la per tractar-se d’un individu perillosíssim”. En efecte, Puntí era el prototip de delinqüent, segons el retrat¹⁶⁸ que el comissari de policia Tomás Gil, cap de la

167 ANC. Expedient personal.

168 Tomás Gil Llamas, *Brigada Criminal*, Planeta. Barcelona, 1955.

El Liebre passava de les barraques de la

Brigada Criminal de Barcelona, va fer d'ell. El 1946 Puntí havia assassinat a trets el propietari d'un camió Bedford per robar-lo, motiu pel qual estava reclòs a la presó de Vic, d'on va escapar al cap de tres mesos. Gil investigava el cas de la desaparició del propietari d'una motocicleta DKV, denunciada el 1945, quan es va topar el 1947 amb el rastre de Puntí, que havia canviat d'identitat i treballava com a xofer d'un camió. Després de la corresponent "amable plàtica" a Prefectura, Puntí va confessar que havia assassinat el propietari de la moto per quedar-se-la. El comissari Gil va haver de presenciar l'execució d'aquell jove de "mirada" neta, que va morir "amb la mateixa indiferència i enteresa amb què, pel que sembla, havia liquidat les seves víctimes".

Un dels expedients¹⁶⁹ més inflats que ha generat la presó Model correspon a Blas Fuster Carreter, anarquista, que va entrar per primera vegada a la presó barcelonina l'octubre de 1939, als 18 anys, procedent del Palau de les Missions, que va quedar en llibertat el maig de 1940. Des d'aleshores, entra i surt amb una inusitada freqüència i genera nombroses notes d'advertència dels funcionaris.

Fuster va ingressar per segona vegada el desembre de 1941, acusat d'associació i propaganda il·legal i dipòsit il·lícit d'armes, delictes greus contra el Movimiento Nacional. Diverses vegades va ser reclòs a la cel·la de càstig de la 5a galeria: en un escorcoll se li va trobar un diari, una màquina d'afaitar i una navalla. Un document de la Junta de la presó li permetia redimir pena en cas de "no ser perillós ni tenir antecedents comunistes o maçònics". El 1950 va ser condemnat a mort per l'assassinat d'Antonio Laporte Verdaguer, propietari d'una empresa de ciments, esdevingut el desembre de 1949¹⁷⁰. El comissari Tomás Gil dóna compte

169 ANC. Expedient personal.

170 *La Vanguardia*, 30 de desembre de 1949.

del cas, conegut popularment com el "crim del carrer Casanova", pel carrer on vivia la víctima. El 1951 Fuster va ser traslladat a la planta baixa de la 4a galeria, a una cel·la individual, perquè estava condemnat a l'última pena. Una ordre de la direcció amb data de 26 de setembre de 1951 ordenava el registre minucios de la seva cel·la diàriament, incloses les reixes, sostres i paviments i de manera especial, i dues vegades al dia, els soterranis i instal·lacions de clavegueres de la quarta galeria. A la seva cel·la només podien entrar el capellà i el director. Les precaucions s'extremaven "a fi d'impedir que realitzi qualsevol acte de violència o que pugui atemptar contra la seva vida. No es permet sota cap pretext que pugui reunir-se a les seves cel·les més que un sol individu".

A Fuster li escorcollaven els paquets de roba i se li van prohibir els paquets de menjar de l'exterior. Fins i tot els articles adquirits a l'economat havien de ser acuradament registrats. Se li autoritzava gaudir de dues hores de passeig al pati de la 5a galeria, a càrrec de dos funcionaris i un auxiliar que sota cap pretext podien abandonar el pati, i una comunicació setmanal els dijous a la tarda. Tomás Gil va assistir a la seva execució, el 10 d'abril de 1953. Segons la seva versió, Fuster va passar serè els seus últims moments, va confessar, va combregar i va donar les gràcies als funcionaris de la Model. "Qui la fa la paga", va dir en el seu comiat.

L'expedient de Blas Fuster conté un índex significatiu de les penúries que es vivien a la presó, fins i tot a les oficines de l'administració, on s'estalviava el paper reutilitzant raimen antigues o es venia la documentació a pes, amb la qual cosa es va perdre abundant informació. El mateix paper que donava fe al president de l'Audiència Provincial de la seva execució, el 10 d'abril de 1953, conté en el revers un programa de música religiosa en el qual el director de l'orquestra i cor proposava un *kyrie*

Barceloneta a la Model intermitentment

a càrrec de Lorenzo Gainza. Una altra còpia de l'execució, en el revers del paper, dona compte d'un programa musical signat el juny de 1949 pel mestre Mauricio García Ezcurra: un solo de tenor de Guitart Faura i un altre de J. Varela, amb l'Ave Maria i el *kyrie* com a motius centrals.

A Blas Fuster el va engarrotar en un pati de la presó Model el botxí Vicente López Copete, procedent de Badajoz, que es traslladava a Barcelona per a cada execució. Copete es va encarregar a més d'executar en el mateix lloc altres presos condemnats a mort per delictes comuns: Enrique Sánchez Roldán, *El Mula*, José Antonio Vilató, Manuel Delgado Muñoz i Joaquín Ambrosio Martínez. Aquest mateix botxí hauria d'haver engarrotat Salvador Puig Antich el 1975, però va ser substituït perquè havia estat condemnat per estupre i expulsat del cos de botxins.

Un altre inflat expedient¹⁷¹, el d'Andrés Pérez Vera, àlies El Morrut o *El Tártaro*, resumeix les anades i vingudes d'un "fuguista", com s'adverteix en lletres vermelles a la seva fitxa identificativa, al qual el policia Tomás Gil l'anomenava "el Dillinger de la Barceloneta"¹⁷². El 1942, amb 17 anys va ingressar per primera vegada en un arrest de 30 dies. Des d'aleshores va tornar el 1944, el 1945 i el 1946 per arrestos de 30 dies a causa de delictes menors, mentre en el seu expedient van canviant els oficis que diu que desenvolupa: passa de jornalera a vidrier i portuari, encara que segons Gil havia creat una banda de camarades que es refugiava a les intricades poblacions de barraques del Somorrostro o el *Gasódromo*. L'octubre de 1947 va ser detingut per homicidi i encara que va ser traslladat a una cel·la individual de la planta baixa, com solia ser habitual en els condemnats a mort, se li va commutar la pena. Un document

171 ANC. Expedient personal.

172 Gil Llamas, *op.cit.*

del seu expedient dona compte de la seva fuga de la Casa de Salut de Valdecilla, a Santander, on havia estat operat d'apendicitis. Després d'una estada al penal del Dueso va tornar a la Model el 1951, on va passar a la 4a galeria amb el "grup d'atracadors", i va ser objecte d'"estreta vigilància". L'expedient conté notificacions de sancions com la que el desembre de 1952 li va costar 30 dies d'aïllament en una cel·la de la 6a galeria per una falta greu, que va consistir a contestar "de mala manera" un funcionari. El seu judici no es va veure fins al 1953: quan era conduït al Palau de Justícia va protagonitzar un altre intent de fuga, que li va costar més sancions i una mala qualificació de la Junta de Règim. Traslladat al reformatori d'adults d'Alacant, d'on es va tornar a escapar, va tornar a la Model per complir pena, sense beneficiar-se dels indults dictats el 1949 i el 1952.

Juan Martínez Murcia, àlies *El Liebre*, que utilitzava també els noms de Juan Vivanco García i Antonio Martínez Martínez, reflecteix en el seu voluminós expedient¹⁷³ els vaivens d'una vida extraordinàriament dura, que tenia com a escenari les barraques de la Muntanyeta, a la Barceloneta. Era l'època de les cartilles de racionament i de la pobresa, de la misèria cultural i l'opressió social. Nascut a Cartagena, Martínez Murcia va ser un prototip de delinqüent multireincident. A la presó va ingressar intermitentment, des de 1942 a 1955, per furt i robatoris. En un d'ells, segons consta en el seu expedient, es va apoderar "amb ànim de lucre de diverses llaunes de sardines i de tonyina en conserva, un vestit i altres robes de senyor, un rellotge de butxaca i una cartera amb documentació". Tot això estava valorat en 1.345 pessetes. El 1955 va ingressar al manicomi de Sant Boi de Llobregat i el 1956 se li va diagnosticar "psicosi maniàtica". El 1959 va ser traslladat al sanatori psiquiàtric de Madrid.

173 ANC. Expedient personal.

Capítol 5

El canvi
generacional
dels anys **60**

Un pres amenaça a suïcidar-se, any 1980.

"A través de personas amigas, desde los Servicios Provinciales de Propaganda, consigo por fin sacar a mi padre de la Modelo. Aún le veo sentado en este balcón, cabeceando frente al mar, los hinchados pies sin uñas en el agua salada de una palangana, dejándose abotonar la camisa por mi hermana, dejándose morir. Lo que me afectó sobremanera, mucho más que su quebranto físico, fue su decadencia mental, su vertiginosa caída en una desmemoria centrífuga, insoportable justamente por tener lugar en medio de lo que yo nunca hubiese supuesto: aquella paz impuesta, decretada, alrededor suyo".

Juan Marsé, *La muchacha de las bragas de oro*.

L'11 d'octubre de 1961 es va decretar un indult per als presos que haguessin complert vint anys ininterromputs de presó, amb l'exclusió dels que haguessin infringit la pena o tinguessin la qualificació de mala conducta. Aquest indult beneficiava per primera vegada els condemnats a trenta anys. El 15 de setembre de 1964 es va promulgar un indult que arribava per primera

vegada als presos commutatats de pena de mort. I el 1971 es va derogar el Decret llei de bandidatge i terrorisme. Les presons de Franco van anar buidant-se de la minoria de polítics que quedaven de l'època de la postguerra, i patis i cel·les van quedar per als presos comuns. Joan Busquets, l'anarquista que no va sortir en llibertat fins al 1969, va ser testimoni d'aquell

canvi generacional: “Els que acabaven d’arribar tenien una nova mentalitat. Era gent jove plena de ressentiment cap a la societat i que odiava intensament els carcellers, els seus enemics més pròxims i els responsables més directes del seu infortuni”¹⁷⁴.

Joan Busquets va passar 20 anys entre reixes.

El 1959, la població reclusa ascendia a 1.326 interns, xifra que va anar ascendint de mica en mica per arribar als 1.670 el 1962. Un nombre important d’aquests presos corresponia a joves delinqüents procedents de barris marginals, que no gaudien de les oportunitats del desenvolupament i que recalaven una i una altra vegada a la Model.

Quant a la categoria de polítics, a la presó del carrer d’Entença anaven ingressant representants joves de les noves fornades d’organitzacions obreres o catalanistes que no havien viscut la guerra. La majoria dels polítics que van construir la transició i van tenir responsabilitats en els organismes constitucionals pertanyen a aquesta generació. Desarbrada l’antigament poderosa CNT i amb partits com Estat Català o ERC sota mínims, sorgien nous moviments com el Consell de

¹⁷⁴ Joan Busquets, *Veinte años de prisión. Los anarquistas en las cárceles de Franco*, Fundació Anselmo Lorenzo, Madrid, 1998.

Forces Democràtiques de Catalunya, conegut amb el nom del seu president, Claudi Ametlla, o el molt més actiu MSC (Moviment Socialista de Catalunya), amb el seu líder Joan Reventós detingut el 1957 i 1958. El PSUC, mentrestant, es convertia en una força hegemònica i potent gràcies al seu ancoratge en mitjans sindicals.

Van augmentar també els moviments d’oposició al règim nascuts en àmbits universitaris, catòlics i obrers, al marge de les formacions polítiques clàssiques de la postguerra. L’Associació Democràtica Popular de Catalunya (ADPC), fundada el 1961, estava dirigida per un veterà en les lluites estudiantils, Joan Ignasi Urenda, detingut diverses vegades, que va veure reduïda la seva pena de presó amb l’indult concedit pel règim amb motiu de la mort del Papa Joan XXIII el 1963. La plana major del Front Obrer de Catalunya (FOC) va caure el maig de 1962 i va portar a la presó Isidre Molas i Tomás Chicharro, entre d’altres dirigents. Els dos grups es van unir el 1963 i al llarg de la dècada dels seixanta van representar l’oposició d’esquerres marxista i catalana juntament amb el PSUC i el MSC. De les files d’aquests grups van anar sortint les noves fornades de militants antifranquistes, grups en general molt minoritaris, que preparaven el camí cap a una cultura democràtica. I aquest camí passava, la majoria de vegades, per una estada a la Model, un lloc inhòspit, de fèrria disciplina, però que suposava per als detinguts un respir després de la preceptiva sessió de tortures policials que dirigien els germans Antonio i Vicente Juan Creix. La presó barcelonina s’havia convertit en una escala momentània cap a altres presons, com les de Carabanchel, Segòvia i Sòria, on es complien les condemnes que als anys setanta van anar retallant-se mitjançant la concessió d’indults. El 1958 van detenir a Madrid els dirigents del PSOE i va caure de seguida la plana major del MSC, coneguts com “els músics”, que solien reunir-se a l’Orxateria Valenciana del carrer Aribau. Salvador Clop, l’enllaç a Barcelona, explica¹⁷⁵ que van ser detingudes 16 persones,

¹⁷⁵ J.L. Martín Ramos i Gabriel Pernau, *Les veus de la presó*, La Campana, Barcelona, 2003.

que després de passar a la Model dues setmanes van ser empresonades a Carabanchel. Hi havia tants socialistes, comentava amb ironia, que podia haver-se celebrat un congrés. Quan va sortir en llibertat vigilada tenia l'obligació de presentar-se a la comissaria de la Gran Via cada dia. A vegades trobava els policies fent la migdiada i com que Clop sabia on es guardava el llibre de signatures, ell mateix el treia de l'armari on es guardava, signava i el tornava a endreçar sense fer soroll.

Jordi Pujol, expresident de la Generalitat, va ser detingut el 21 de maig de 1960 a conseqüència de la campanya contra Luis Martínez de Galinsoga, director de *La Vanguardia*, que havia dit que “*todos los catalanes son una mierda*”, i els coneguts com a “fets del Palau”. El 30 d'abril Franco visitava Barcelona i s'havia organitzat un concert homenatge a Joan Maragall al Palau de la Música en el qual, després de moltes negociacions, s'interpretaria el Cant de la Senyera. Finalment el cant es va prohibir, però el públic va començar a entonar-lo de manera espontània i la policia va intervenir, va atrapar espectadors i els va ficar en una sala al costat de l'auditori. Al final van ser detingudes 25 persones. Pujol, que no va assistir al concert, però que havia editat una sèrie de pamflets clandestins antifranquistes, no se'n va voler anar i va ser detingut i conduït davant de l'inspector de la Brigada d'Investigació Social, Vicente Juan Creix. Pujol s'ha mostrat sempre reticent a parlar del seu pas per Prefectura, on va ser torturat i apallissat durant unes interminables hores fins al seu trasllat a la Model el 24 de maig¹⁷⁶. Allà es va recuperar de les tortures pràcticament sense ajuda, ja que va demanar que el veiés un metge que va tardar 25 dies a presentar-se. Durant un temps va tenir problemes d'orina i el seu pare va interposar una denúncia contra la policia¹⁷⁷. A Pujol i a l'impressor dels pamflets, Francesc Pizón, que tenia 66 anys, se'ls va obrir sumari de Consell

176 J.L. Martín Ramos i Gabriel Pernau, *op. cit.*

177 Joan Crexell, *Els fets del Palau i el Consell de guerra a Jordi Pujol*, Edicions de la Magrana, Barcelona, 1982.

En travessar el portaló del carrer d'Entença, s'obre aquest pati per on abans entraven els carros a cavall amb els detinguts.

seixanta i setanta, l'amnistia per als presos polítics figurava entre les seves reivindicacions prioritàries. El 19 de febrer de 1962 van ser detinguts els estudiants Domènec Armora i Frederic Sánchez, del PSUC, sorpresos quan feien una "pintada". La seva detenció i el seu posterior consell de guerra, en el qual van ser condemnats a quatre anys, va mobilitzar molts joves que es van incorporar a la lluita antifranquista durant aquell període. Un d'ells va ser l'escriptor Manuel Vázquez Montalbán, detingut el 1959 i el 1962. A l'estudiant i futur escriptor el va rebre a la comissaria de Via Laietana amb un cop de puny a l'estómac Vicente Juan Creix, i després de tres dies de cops el van deixar en llibertat¹⁷⁸. A l'estiu de 1962, ja afiliat al PSUC, va ser detingut de nou al pati de la Universitat de Barcelona, on va ser colpejat amb acarnissament, i sotmès a consell de guerra, acusat de "rebel·lió militar per equiparació" juntament amb set persones més, entre les quals Anna Sallés, Martí Capdevila, Salvador Clotas, Antonio Aponte, Pere Puig i Ferran Fullà. La militància del PSUC no va sortir a col·lació en el judici, en el qual una de les acusacions concretes va ser cantar "*Asturias patria querida*", en solidaritat amb les vagues dels miners asturians. Després de poc més d'un mes a la Model, on es van ajuntar gairebé un centenar d'estudiants, Vázquez Montalbán va ser traslladat a la presó de Lleida.

Una dona a la Model

Anna Sallés va rebre un tracte correcte a Prefectura i l'endemà de la detenció va ser traslladada a la presó de dones de Barcelona, situada llavors a la Model, en una petita galeria de dos pisos que en la història d'aquest centre penitenciari ha tingut, pels seus diversos usos,

¹⁷⁸ J.L. Martín Ramos i Gabriel Pernau, *op. cit.*

Galeria avui ocupada pels detinguts amb règim obert, i abans espai de reclusió per a les dones.

Les preses comunes eren tractades amb una

la funció de comodí¹⁷⁹. Després de tres dies en una cel·la incomunicada, amb algun problema sanitari, va passar a una cel·la del segon pis de la galeria, juntament amb mitja dotzena de detingudes. Però totes elles van anar sortint en llibertat, mentre que Sallés es va quedar pràcticament sola com a presa política, amb excepció de dues militants anarquistes amb les quals va coincidir un mes.

A la galeria li deien “l'estudiant” per diferenciar-la de la resta de recluses, en la seva majoria dones humils sense instrucció. Un matí es va despertar plena de picades de xinxes, una bestiola incrustada en la història de la Model des dels seus inicis i que ella desconeixia completament. Les preses no sortien al pati de la galeria, per on corrien rates de la mida de conills que les aterrien. Del personal penitenciari que va conèixer durant la seva reclusió, que va durar exactament sis mesos i un dia, recorda la senyora Teresa, una guardiana a la qual considera una excel·lent persona i a la qual va seguir visitant a la Model durant anys; al cap de serveis, que es va portar molt bé i que probablement sentia una atracció per una noia de 21 anys “que era molt jove i mona”. Aquest funcionari va permetre que Anna Sallés veiés algunes vegades el seu marit, Manuel Vázquez Montalbán, i pogués acomiadar-se d'ell abans del seu trasllat a la presó de Lleida. La parella també es “comunicava” dedicant-se cançons a través de la ràdio de la Model, els dies festius. La discoteca era limitada, però “*com que al Manolo li agradava la copla, em dedicava cançons d'Imperio Argentina i de Concha Piquer*”, explica. Quan van descobrir que la discoteca contenia “*Les feuilles mortes*”, interpretada per Yves Montand, se la van dedicar tantes vegades que les preses comunes van acabar tipes de tanta melancolia. Preferien la copla.

Des del seu habitacle, Anna Sallés va veure que des de la cel·la de càstig que tenia just davant, plena de verdet i d'humitat, sortia un dia una

dona encorbada, adolorida, amb dificultats per caminar: “A les preses comunes les tractaven amb una duresa i un menyspreu terrible, com si fossin escombraries. Mai no he vist una crueltat semblant”, afirma. Una de les guardianes era lesbiana i s'aprofitava de l'autoritat del seu càrrec. A vegades, mentre estava a la seva cel·la dedicada a la lectura, la seva activitat principal, sentia crits i baralles al primer pis. Està convençuda que a ella la va protegir la seva condició social, l'afectuós suport que tenia de la seva família –la seva mare no va deixar ni un sol dia de portar-li menjar calent–, la seva educació i origen. Entre les comunes que va conèixer hi havia prostitutes, una llevadora gran que practicava avortaments i una dona molt educada i elegant que parlava amb accent alemany i que havia assassinat el seu amant. En una ocasió la van cridar a visita i es va trobar amb tres militars que, sense grans circumloquis, li van preguntar si tenia la regla. Sorpresa, es va assabentar després que havia corregut el rumor que estava embarassada.

Quan va sortir, Anna Sallés es va instal·lar en una pensió a Lleida, on estava empresonat Vázquez Montalbán. El director de la presó tenia una filla jove i es va establir entre ells una relació molt cordial. Anna i Manuel podien veure's cada dia. Quan per fi van poder reunir-se, van anar de viatge pel nord d'Espanya, ansiosos de canviar les parets de la presó per l'oberta línia de l'horitzó.

La generació TOP

Molts dels joves activistes detinguts passaven per la Model breument, mentre se'ls destinava a complir la condemna en altres presons de l'Estat. És el cas de Luis Avilés, detingut el maig del 1962, quan tenia 22 anys, amb una vintena de membres de la Nova Esquerra Universitària-NEU, sota l'acusació habitual d'auxili a la rebel·lió militar. Segons el seu testimoni, la Model era més dura que Carabanchel,

179 Entrevista d'Anna Sallés amb l'autora (2010).

terrible duresa

CARTA DE LOS PRESOS DE BARCELONA.

U.S.S.R.C.O. (COMITÉ DEL MUNDO) PERÚ.

Una vez más nos dirigimos a Vds. defensores de los derechos del hombre en el mundo entero, para pedirles que intervengan con su voto procediendo a poner fin a la injusticia que se está cometiendo en nuestro país. Este nuestro "delito" consiste en haber estado de acuerdo con una huelga Nacional Pasiva de 24 horas, como protesta por la elevación constante de los precios de los artículos de primera necesidad; por un aumento general de salarios y sueldos; por una amnistía general de todos los presos políticos, que se encuentran todavía, después de largos años, en los Penales y Prisiones Provinciales de España; por el retorno de los exiliados políticos y de esta forma poner fin a las persecuciones y alios derivados desde ellos de nuestra guerra civil. Por haber estado de acuerdo con un hecho pacífico de rigidez en nuestro país, voluntad de la inmensa mayoría de los españoles, que permita y garantice una mejor distribución de la riqueza nacional, terminando de esta manera con la miseria reinante en nuestros hogares de trabajadores; para solucionar la grave crisis económica que aqueja desde los comienzos de la industria. Para que vuelvan en España las libertades democráticas: libertad de prensa, de palabra, de reunión, de tener verdaderas elecciones libres, de que se realicen en España estas mismas esenciales libres y democráticas por medio del sufragio más real, que permitan a los españoles elegir libremente sus representantes. Por estos motivos fuimos detenidos en los lugares de trabajo y en nuestros domicilios, habiéndonos maltratado a unos y torturado a otros en la tristemente célebre Jefatura Superior de Policía de Barcelona. A causa de las barbaras vejaciones por la Brigadilla Política Social, al señor Juan García Herrero, ha perdido sus familiares mortales, intento suicidarse cortándose las venas de la muñeca izquierda; hoy está internado en el Hospital Psiquiátrico de Madrid. Ahora se intenta juzgarnos por un Consejo de Guerra Somociano, lo que denunciamos ante este Organismo sus Vds. representantes; convenidos de que nunca cuando será a en algunos para que en España se aplique la Carta de los Derechos del hombre, exigida de su Gobierno, que se encuentra representado en este Organismo, nuestra libertad y la de todos los presos políticos de España.

Vivimos miseros de las "Almas de Rigola" de Burgo y Guadalupe (Barcelona) Obreros textiles de Sabadell y Terrasa (Barcelona). Campesinos, hortícolas, terriles de Igualada y Vilanova del Castell (Barcelona). Los mineros de las minas de Galias (Barra). Los explotados de Sabadell, Mollet y Sabá (Barcelona) Los estudiantes de Barcelona. Los obreros metalúrgicos de "La Fábrica S.A." Barcelona.

Carrel Cebalder de Barcelona - Correccional Inquisidor # 2 Grupo.

Carta dels presos de Barcelona dirigida a la UNESCO. A dalt, a la dreta, dos fulls de paper de fumar escrits per un grup de reclusos de Terrassa en un informe que acabava amb "Franco, vete, amnistia y libertad". A sota, dos poemes satírics anònims i una nota d'agraïment per la solidaritat internacional amb els presos espanyols.

1) El primer de muchos documentos de...
 2) Segundo...
 3) Tercero...
 4) Cuarto...
 5) Quinto...
 6) Sexto...
 7) Séptimo...
 8) Octavo...
 9) Noveno...
 10) Décimo...

Esta es la parte de la intervención del...
 Tical, quien después de su...
 Slaveni...
 la noche del...
 Franco, vete, amnistia y libertad!

Los presos políticos...
 El primer de muchos documentos...
 Segundo...
 Tercero...
 Cuarto...
 Quinto...
 Sexto...
 Séptimo...
 Octavo...
 Noveno...
 Décimo...

Mi amor querido...
 Te amo...
 Te amo...
 Te amo...
 Te amo...

Saludo a la opinión democrática internacional.

Profundamente emocionados por la solidaridad que hacia nosotros han mostrado amigos y democratas de todo el mundo, queremos saludar y dar las gracias a todos los que han mostrado su simpatía por la lucha del pueblo español levantando su voz contra la represión de la dictadura.

Vuestra sesión ha contribuido de manera decisiva a la liberación de 43 honrados trabajadores e intelectuales de nuestro grupo y a terminar con la angustia y el sufrimiento de sus padres, esposas e hijos.

Este magnifico resultado de vuestra solidaridad a otros muchos hombres de confianza y la esperanza en una próxima liberación del pan de los trabajadores y por la libertad, esperan ver juzgados por un Tribunal militar especial.

Vuestra intervención contra la represión ha infundido nuevos ánimos a los que en nuestro país laboran por la reconciliación nacional, la paz y la democracia.

A los que hemos sido condenados y semidos en la cárcel, nos sirve de gran aliento el saber que los que en España luchan y sufren por el bien del pueblo tienen tantos amigos en el mundo.

¡ Gracias amigos ! Prisión de Barcelona.

Estilano Fábregas,
 Juan Keyser,
 José Bravo.

Prisión de Barcelona.

Nota: posteriormente, Fábregas ha sido trasladado al Pená de Burgo.

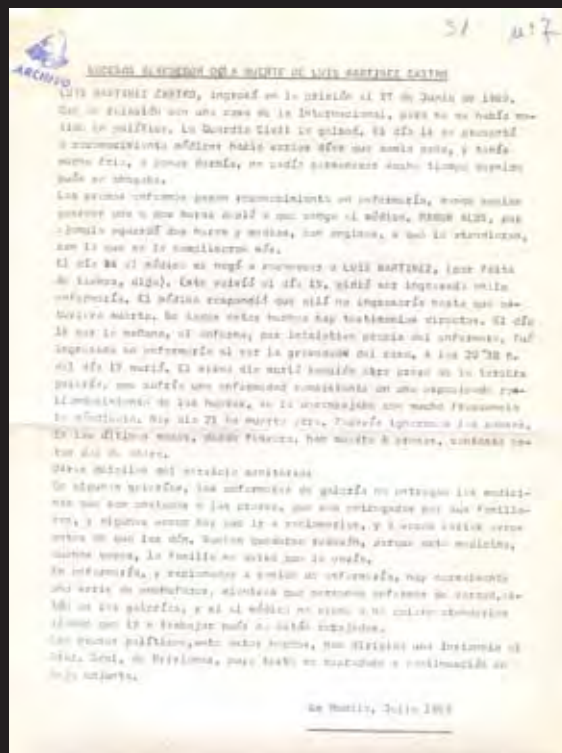
ARXIU DEL PCE

sobretot per la relació amb els comuns i amb els funcionaris. Del menjar recorda que era dolent i que es basava en mongetes amb arròs, lenties amb arròs, cigrons amb arròs i alguna mandonguilla o tros de bacallà... amb arròs. El 1969 va tornar a ser detingut com a militant del PSUC, i va passar per la Model, Carabanchel i Jaén, on va complir sis mesos. Avilés assegura que estar a la presó es fa realment dur a partir dels dos anys. Sense res a fer, “el que era important era que les famílies t’enviessin aiguardent i, si podien, una ràdio per escoltar les notícies de Radio Nacional”.

Isidre Molas, que pertanyia a la mateixa cèl·lula del NEU que Pasqual Maragall, expresident de la Generalitat, va ingressar a la quarta galeria amb el grup de Luis Avilés. Dels seus dos mesos a la Model abans que l’internessin a Sòria, recordava que les falses notícies creixien com boles de neu i que mataven el temps llegint *Redención* i els llibres que hi havia a la biblioteca, i parlant de política al pati amb altres detinguts. Antoni Gutiérrez Díaz, secretari general del PSUC entre 1977 i 1981 i entre 1981 i 1986, va ser un dels líders comunistes que van passar per la Model, com els seus camarades Gregorio López Raimundo i Pere Ardiaca. *El Guti* va complir pena a principis dels anys seixanta al penal de Burgos, on solien concentrar-se els comunistes, considerats els més perillosos pel règim, i on el partit havia creat una espècie d’universitat paral·lela.

El 1963 es va produir a Madrid l’execució dels llibertaris Joaquín Delgado i Francisco Granados, que participaven en un projecte per atemptar contra Franco. Acusats falsament, sense proves ni defensa, la seva mort va acabar de donar el cop de gràcia a les organitzacions anarquistes que combatien el franquisme des del final de la Guerra Civil.

El 1963, també, es creava el Tribunal d’Ordre Públic, el TOP, creat per jutjar els delictes

ARXIU DEL PCE

Informe sobre la mort de Luis Martínez Castro per manca d’atenció mèdica, el juliol de 1969. L’informe va ser tret clandestinament de la Model.

polítics que abans queien sota la jurisdicció militar. Entre 1970 i 1975, el nombre de sumaris¹⁸⁰ oberts pel TOP va ascendir a 14.178: el 1970, 1.358; el 1971, 1.361; el 1972, 1.695; el 1973, 2.065; el 1974, 3.382, i el 1975, 4.371. A l’últim consell de ministres del govern Suárez de 1976 es va aprovar la supressió del TOP i dels Jutjats d’Ordre Públic, i es va crear l’Audiència Nacional. En el moment de la seva clausura, el nombre de sumaris oberts per un jutjat del TOP, el número 1, s’acostava als 2.600.

¹⁸⁰ Dades de *Generación TOP*, de l’Associació d’expressos polítics.

Entre 1970 i 1975, el TOP va obrir 14.178

El pati més gran de la presó s'estén entre dues galeries i condueix a la zona dels tallers i la formació professional.

Els presos del Sindicat Democràtic d'Estudiants i l'Assemblea de Catalunya

L'assemblea de constitució del Sindicat Democràtic d'Estudiants Universitaris de Barcelona (SDEUB) el mes de març del 1966 se celebrava al convent dels Caputxins de Sarrià quan la policia va envoltar l'edifici; pel que sembla, perquè el pintor Antoni Tàpies no va prendre les mesures de seguretat acordades i va aparcar el seu Mercedes blanc davant del lloc de la convocatòria¹⁸¹. Unes 300 persones, entre les

quals figuraven Manuel Sacristán, Pere Quart, Salvador Espriu o Jordi Rubió, van estar tres dies tancats, i en sortir, l'11 de març, la policia els va anar identificant. Al cap de dos mesos es van produir les primeres detencions dels delegats de les facultats; entre les quals, la de Joaquim "Quim" Boix, estudiant d'enginyeria de 21 anys, afiliat al PSUC, que va ser apallissat amb acarnissament a comissaria, sota les ordres del comissari Antonio Juan Creix. Josep Solé Barberà, el seu advocat, va convèncer els seus pares que presentessin una denúncia, va

181 J.L. Martín Ramos i Gabriel Pernau, *op. cit.*

96 homes i 17 dones de l'Assemblea de Catalunya

haver-hi fins i tot una manifestació de capellans progressistes que demanaven la seva llibertat, contra els quals va carregar la policia, i el seu cas va arribar a tenir un considerable ressò internacional. A tots els delegats de curs els van caure sis mesos. La “caputxinada”, com es va conèixer aquell tancament que va mobilitzar amplis sectors polítics, culturals i sindicals, va ser el germen d'un moviment unitari antifranquista de diversa composició ideològica, que anava guanyant adeptes mentre sortejava les barreres imposades per la dictadura. El panorama era el següent: expulsions i represàlies de professors de la Universitat, esgotament del moviment estudiantil i obrer i nombrosos projectes de resistència al règim. Entre ells, la creació de la Comissió Coordinadora de Forces Polítiques de Catalunya, que agruparia el 1971 els partits MSC, PSOE, PSUC, UD, PSAN i Front Nacional, al costat dels sindicats CCOO i UGT.

L'advocat Leopoldo Espuny, membre del PSUC des del 1966 i estudiant de dret entre 1967 i 1972, va participar en l'assalt al rectorat de la Facultat de Dret i a la vaga general universitària en protesta pels processos de Burgos de 1970, entre d'altres episodis de la lluita estudiantil. I va ser detingut diverses vegades i sotmès també a pallisses policials¹⁸². Espuny va viure l'època de les “vietnamites” o màquines casolanes d'imprimir pamflets, que es feien amb capses de cigars i una mitja, o l'obsessió per les mesures de seguretat, que implicava adoptar una falsa identitat per evitar “caigudes”, o l'organització de petites manifestacions utilitzant el boca-orella com a convocatòria. En el curs del 70-71 va estar a la presó Model nou mesos. La Facultat de Dret, que es va mobilitzar a favor seu, va nomenar l'advocat Pérez-Vitoria com el seu advocat defensor. Espuny va aprovar els exàmens de

febrer a la presó, juntament amb un altre estudiant de Dret també detingut. El catedràtic de Dret administratiu va acudir personalment a la Model per fer l'examen. A principis de 1972, de nou a la presó a conseqüència de la vaga general a SEAT, es comunicava amb la família i la seva organització posant missatges en una carmanyola amb un flam. La carmanyola anava i venia amb missatges i cartes amagats en un doble fons.

Després de l'històrica trobada a l'abadia de Montserrat de desembre de 1970, convocada en protesta pels processos de Burgos, es va reactivar un procés assembleari en el qual van confluïr diferents visions de l'antifranquisme. Gràcies a aquella política unitària es va crear l'Assemblea de Catalunya, que va celebrar la seva primera sessió plenària el 7 de novembre de 1971, a l'església de Sant Agustí, i acabaria convertint-se en un moviment cívic de masses sota les consignes de “*Llibertat, amnistia, estatut d'autonomia*”.

El 28 d'octubre de 1973, a les deu del matí, la policia va envoltar l'església de Santa Maria Mitjancera de Barcelona, a un pas de la Model, on hi havia reunida la comissió permanent de l'Assemblea de Catalunya. Van ser detinguts 113 dels 150 assistents, en presència d'una important dotació de policia nacional armada amb subfusell metrallador. Van poder escapar-se els pocs que van aconseguir dissimular-se entre els assistents a la missa -algú va haver de combregar després de molts anys d'abstenció-, i Ricard Lobo, monjo de Montserrat, i Lluís Maria Xirinachs, sacerdot, van ser posats en llibertat a causa de les lleis del Concordat. La resta, 94 homes i 17 dones, malgrat la coincidència entre totes les declaracions -es va pactar que el que es diria a la policia era que estaven assistint a una discussió sobre l'encíclica *Pacem in Terris*-, van ser conduïts a comissaria i posteriorment van ingressar a la Model i a la Trinitat.

¹⁸² Francina Espuny, *El moviment estudiantil a Barcelona (1965-1975)*, Malhivern, La Garriga, 2010.

ya van ser detinguts el 28 d'octubre de 1973

Pere Portabella, que solia actuar en els plenis de l'Assemblea com a moderador i portaveu, va ser qui, amb molta calma, va donar la veu d'alarma aquell matí¹⁸³. Malgrat les precaucions, els havien envoltat, i es temia per la situació de les persones ja processades. Alguns assemblearis van fugir escales amunt, i Octavi Pellissa i un altre es van amagar sota la teulada, en unes claraboies. Els veïns de la casa del davant, des dels balcons, van advertir la policia a crits i els van atrapar. Portabella recorda alguns incidents grotescos que complementaven la gravetat de la massiva detenció i trencaven la tensió del moment. Al policia que li va prendre les dades, per exemple, li va caure la dentadura postissa i se la va tornar a col·locar ràpidament. A la cel·la col·lectiva on li va tocar estar, mentre els anaven cridant per prestar declaració, esclataven les riallades a causa de les discussions que mantenien un pescador de Vilanova i la Geltrú i el músic Carles Santos, que és de Castelló, sobre les arts de la pesca. I Pere Portabella va organitzar una conferència per entretenir l'espera: Carles Santos parlaria de Pau Casals, davant la flor i nata de la *intelligentia* política i acadèmica de Catalunya allà congregada. La polèmica estava servida: Santos i Portabella, a les files de l'art conceptual i les avantguardes, defensors de Stockhausen, Luigi Nono o els romàntics alemanys, van reconèixer Pau Casals com un virtuós del violoncel, “però que com a compositor, zero, no tenia cap interès”. Llavors va esclatar la polèmica i la discussió es va prolongar fins ben entrada la nit, quan se'ls va fer callar perquè no deixaven dormir els detinguts comuns.

Portabella subratlla avui el valor de la cultura assembleària que va viure durant aquells dies: “Malgrat la incertesa, em sentia molt *còmode*, entre cometes. Hi havia un col·lectiu fort, solidari i convençut de la seva raó de ser”.

183 Entrevista de Pere Portabella amb l'autora (2010).

El cor central de la presó està presidit per aquesta magnífica cúpula.

Després de la preceptiva incomunicació de 72 hores i el pas pels jutjats, van arribar a la presó Model, on Nebot, un militant del PSUC de Sants, va dir a Portabella: “Jo he estat aquí diverses vegades i el pitjor és que ens toqui un funcionari anomenat Criado, un autèntic psicòpata, molt perillós, que ens fotrà”. Quan van passar el rastell va resultar que aquest funcionari estava de guàrdia, amb la qual cosa tots es van resignar a suportar l’inevitable. La primera nit de Pere Portabella a la Model va coincidir amb la nit en què es jugava un partit del Barça. Portabella va informar el funcionari de guàrdia que ell, com a cineasta, hauria d’haver-se fet càrrec de la filmació del partit per a la televisió sueca. I li va preguntar amb tot el seu aplom si aquella nit podia veure el partit per televisió. Tant els carcellers com els seus companys detinguts es van quedar de

pedra: era insòlit que un pres actués amb tanta desimboltura. Sense més comentaris i davant la freda mirada del funcionari, Portabella va ser conduït a una cel·la, amb Roc Fuentes i Carles Santos. Però en arribar la nit, un pres de confiança va descórrer el forrellat i el va portar a l’altra punta de la galeria. Allà li van concedir el privilegi de poder veure per televisió, juntament amb alguns funcionaris i presos comuns, el partit del Barça. Portabella va haver d’empassar-se per televisió un partit, un dels primers on jugava Johan Cruyff, que en realitat no li interessava.

L’endemà, en el recompte, va córrer de seguida la notícia que el privilegiat Portabella havia vist el partit, els detalls del qual va anar explicant als seus companys. El cineasta, en la mateixa línia, va aconseguir que un pres de confiança li portés els diaris. I de manera semblant a com

passava a l'Assemblea de Catalunya, Portabella va acabar exercint a la Model una funció de mediador, aconseguint, per exemple, que a un pres menor d'edat el situessin a la 4a, amb tot el grup, i no a la 6a galeria com li hauria correspost, evitant el temut risc de violació. També va aconseguir que als "assemblearis" els permetessin organitzar fòrums i conferències. Josep Solé Barberà va ser un dels conferencians de més èxit: va explicar al mateix pati de la presó el contingut de l'Estatut de 1932, "del qual molts mai no havien sentit parlar". Portabella es va assabentar que hi havia un piano a l'edifici del fons, on hi havia els tallers i la sala de professors, l'antic correccional dels inicis de la presó. Molt decidit, va arrossegar un dia darrere d'ell el músic Carles Santos: "En una sala deserta, àrida, sense res, hi havia unes taules amb grups de presos, ja grans, jugant a

Dues vistes aèries de la presó amb cent anys de diferència, en les quals s'aprecia com ha canviat l'entorn.

cartes. Li vaig demanar a Carlos que toqués Bach. És dels moments més esplèndids que he viscut en la meua vida. El més transgressor que vam poder fer és escoltar Bach a la presó, junts els presos comuns i els polítics. És dels moments més emocionants de la meua vida. Ens vam sentir estranyament forts”.

Portabella prefereix recordar la part menys dramàtica i més “simpàtica” de la seva estada a la presó i no les indignitats quotidianes i la monotonia d’un dia igual al de l’endemà. A una reunió on l’esperaven, entre d’altres líders polítics, Antoni Gutierrez Díaz o Josep Solé Barberà, li van anunciar que a Radio Pirenaica s’havia emès la llista de noms del primer govern català de la democràcia i gairebé tots estaven a la Model: “A tu t’ha tocat Interior, em van dir. Jo vaig agafar un cabreig monumental, fins que em vaig assabentar que estaven conxorxats per fer-me la broma. Després es morien de riure”.

Portabella va ser dels primers a sortir en llibertat provisional, quan encara estava tancada aproximadament la meitat dels detinguts el 28 d’octubre de 1973: “Vam tenir un ensurt perquè es va produir l’atemptat contra Carrero Blanco. La preocupació va ser enorme perquè temíem una nit de ganivets llargs, ja que a la Model hi havia persones *desitjables*, però això es va evitar”. Anys més tard, amb motiu de la promulgació de la nova Llei general penitenciària, el 1979, Portabella va tornar a la Model en qualitat de senador i membre d’una comissió de les Corts. Allà va observar com se li van anar quadrant els funcionaris; entre ells, un anomenat *Don cojones*, per la seva tendència a blasfemar. Va trobar les instal·lacions molt més agençades, però, segons ell, els edificis de presons patien una degradació constant, com una forma més de càstig cap al pres.

El cineasta avui no és partidari de conservar l’edifici de la presó de l’Eixample: “He lluitat per la memòria històrica, però el solar de la

Model ha d’estar ocupat per parcs amb nens i centres cívics on passejar i prendre el sol. Aquest edifici no mereix ser recordat: va ser un lloc de tragèdia i barbàrie. En comptes de sembrar sal, com es va fer amb les ruïnes de Cartago, jo l’enderrocaria i hi sembraria herba”¹⁸⁴.

L'esquerra de l'esquerra

Paral·lelament a la constitució de l’Assemblea de Catalunya, s’havia format una esquerra antifeixista de tendència radical, sorgida a l’empara de les noves idees del maig del 68, dels moviments antiautoritaris nord-americans i l’admiració per la revolució cubana. Existia a més una corrent de rebuig i oposició al comunisme ortodox. Així, el PSUC va patir escissions com la de Bandera Roja, liderada per Jordi Borja i Jordi Solé Tura, els membres de la qual van acabar reintegrant-se al partit, el PC(i), maoista, que el 1973 es convertiria en el Partit del Treball (PT) o el PC (m-l) marxista-leninista. El mateix any es va fundar el PORE (Partit Revolucionari d’Espanya), que va tenir molta implantació als instituts; el 1974, la OIC (Organització de l’Esquerra Comunista), i el 1971, els grups trostkistes LCR (Lliga Comunista Revolucionària) i la LC (Lliga Comunista). Altres formacions eren la Plataforma d’Estudiants Revolucionaris (PER) o el PSAN (Partit Socialista d’Alliberament Nacional), fruit d’una dissidència de 1969 del Front Nacional de Catalunya. El FRAP (Front Revolucionari Antifeixista i Patriòtic) es va decantar per la lluita armada. Durant aquest període, i malgrat l’edat del dictador, el franquisme va intensificar la seva política repressiva i va decretar un estat d’excepció a causa de l’atemptat d’ETA a Madrid en el que va morir el 20 de desembre de 1973 l’almirall

¹⁸⁴ Aquestes declaracions i les anteriors corresponen a l’entrevista de Pere Portabella amb l’autora (2010).

Després de l’atemptat contra Carrero Blanco

Carrero Blanco. I el mes de març del 1974 era executat Salvador Puig Antich.

El 1972 s'havia fundat el Moviment Ibèric d'Alliberament (MIL) a partir dels Grups Obrers Autònoms (GOA), centrat en la lluita anticapitalista, que en la seva curta història no va tenir més d'una dotzena de membres. "L'horitzó de la seva lluita era l'autoorganització del proletariat i l'eliminació de qualsevol dirigisme partidista o sindical de les organitzacions obreres", segons Santi Soler, un dels seus fundadors¹⁸⁵. El grup es constituïa en petites cèl·lules, els GAC (Grups Autònoms de Combat), i en certa manera recuperava l'agitació armada dels guerrillers anarquistes de la postguerra, com els germans Sabaté, Josep Lluís Facerías i Ramon Vila *Caraquemada*. I com ells, quedarien despenjats de la pretransició democràtica, en ser vistos amb desconfiança pels partits de tradició clàssica que van considerar el MIL un destorb per a la seva política de planificació cap a les llibertats democràtiques, que no incloïa els mètodes violents ni les reivindicacions de tipus radical.

El setembre de 1972 el MIL va portar a terme la seva primera "expropiació", un atacament a una sucursal de La Caixa de Bellver de Cerdanya. I el novembre van atacar una oficina del Banc Central situada al passeig de Vallldaura de Barcelona, amb la col·laboració d'un altre grup armat autònom batejat com a OLLA per la mateixa policia. Allà, els atacadors es van quedar amb la documentació dels empleats del banc, que van tornar per correu amb un comunicat on els anunciaven que "aquesta expropiació, igual que les anteriors, té com a objectiu donar suport a la lluita del proletariat contra la burgesia i l'Estat capitalista. Per aquest motiu, els revolucionaris s'apropien per a

185 Antonio Téllez, *El MIL i Puig Antich*, Virus editorial, Barcelona, 2006.

la seva lluita dels diners que els capitalistes roben a la classe obrera".

Després de diversos atacaments, algun dels quals va acabar en foc creuat, la policia es va dotar d'un grup anti-MIL. I a una reunió del MIL celebrada al bar Caspolino de la plaça Gal·la Placídia, el 21 de juny de 1973, Salvador Puig Antich va oblidar una cartera amb la seva documentació, la falsa i la verdadera, que el propietari del bar va lliurar a la Brigada Criminal. El MIL havia decidit autodissoldre's l'agost de 1973 quan es van encadenar diversos successos que van acabar en la ja coneguda tragèdia. El 15 de setembre, en el que seria el seu últim atacament, a Bellver de Cerdanya, van ser detinguts després d'un tiroteig Oriol Solé Sugranyes i Josep Lluís Pons Llobet. El 24 de setembre va ser detingut Santi Soler, i conduït a la Prefectura de Via Laietana, on després d'una sessió de tortures la policia va descobrir que tenia una cita amb Xavier Garriga al bar Funicular, a la cantonada dels carrers Girona i Consell de Cent. Allà va ser detingut Salvador Puig Antich, que es va presentar d'improvís i armat. Els policies el van detenir i el van fer entrar a cops en un portal on es va produir un tiroteig, en els transcurs del qual va morir el policia Francisco Anguas i ell va rebre dos trets al maxil·lar i a l'esquena.

Des de la presó Model, els membres del MIL, reorganitzats com a "GAC-Set.-73", van emetre una sèrie de comunicats¹⁸⁶. En un d'ells, amb data a la presó del mes de març del 1974, s'assenyalava que en el consell de guerra celebrat el 8 de gener "va ser la única vegada en què no es va arribar a un acord polític organitzatiu i per això vam haver d'acceptar la posició de Metge (nom de guerra de Puig Antich), de considerar-ho com el seu "problema personal". Segons aquest document, "tota la responsabilitat del fracàs és compartida entre Metge i el seu

186 Antonio Téllez, *op. cit.*

es va témer "una nit de ganivets llargs"

Salvador Puig Antich.

advocat, que no va saber enfocar el problema com s'hauria d'haver fet: el caràcter lògic i fatal de la repressió". I sobre l'execució de Puig Antich: "Només hem de dir que les nostres anàlisis no anaven errades. Qui veritablement la va cagar va ser el govern Arias. És un fet que s'ha de tenir en compte. Cal preveure el que és lògic i també el que és il·lògic [...]. Si Salvador es converteix en un màrtir serà a pesar nostre i no gràcies a nosaltres".

A Puig Antich el van executar a garrot vil a les 9.40 del matí, després de vint minuts d'agonia, en una habitació interior de la Model on avui hi ha la paqueteria. El funcionari Eduardo Vicente¹⁸⁷ assenyala un passadís estret i fosc, per on transcorren nombrosos cables. Puig

187 Entrevista d'Eduardo Vicente amb l'autora (2010).

Antich hauria d'haver estat executat allà, en "zona militar", però la possibilitat que l'escena fos vista des de l'exterior, en ser ja de dia, va provocar el canvi d'escenari. Quan va entrar a la Model com a senador, Pere Portabella es va fer acompanyar pel mateix funcionari que va portar Puig Antich des del locutori on es va acomiadar de la seva família fins al lloc de l'execució, un sòrdid tuguri sense finestres, il·luminat per una trista bombeta. Allà es guardaven els pilons de roba que no es recollien. Quan Puig Antich va veure el pal del garrot va exclamar: "Quina putada!".

Josep Lluís Pons Llobet havia estat condemnat a 30 anys de presó al mateix consell de guerra de gener de 1974 que va sentenciar a mort Puig Antich. El juliol de 1977, acabat d'indultar de la condemna que estava purgant al penal de Cartagena, Pons Llobet va manifestar: "A Salvador Puig Antich el vaig veure el dia abans de ser executat; és a dir, l'1 de març de 1974. En acomiadar-nos li vaig dir amb tota tranquil·litat 'fins demà', perquè tots estàvem convençuts que el Consell de ministres l'indultaria. Quan vaig saber que havia estat executat vaig tenir sensacions diverses i confuses sobre les quals dominava la impotència"¹⁸⁸.

L'execució de Puig Antich va deixar una cicatriu inesborrable en una generació de joves antifeixistes. A la consternació i tristesa inicials, es va sumar la constatació que el jove anarquista s'havia quedat força sol en el seu *via crucis*. Durant els dies previs hi havia hagut algunes peticions de personalitats espanyoles i estrangeres, inclosos el Papa Pau VI o el candidat a la presidència francesa François Mitterrand, perquè s'evités el compliment de la pena de mort. Va haver-hi manifestacions protagonitzades sobretot per grups radicals, en

188 *El País*, 19 de juliol de 1977.

L'execució de Puig Antich va deixar una

les quals es van llançar còctels Molotov, però van ser molt minoritàries. El 2 de gener, per exemple, unes cent persones es van manifestar al carrer de Muntaner per demanar l'indult. I l'endemà de l'execució unes 1.500 persones es van concentrar davant la catedral de Barcelona i al voltant de 3.000 a la Diagonal. La mateixa Assemblea de Catalunya va mantenir-se en silenci i no es va decidir a emetre un manifest fins uns dies després, i va exhortar la població a mobilitzar-se contra la pena de mort i a favor de l'amnistia. Pere Portabella reconeix avui¹⁸⁹ que alguns partits van reaccionar "amb fredor" a la condemna del jove anarquista, però afirma que, a títol personal, es van mobilitzar molts dels seus integrants. Ell va passar la nit en blanc, al costat de Jordi Conill, un anarquista que havia estat condemnat a mort el 1962 i va passar deu anys al penal de Burgos, on es va integrar al PSUC. Tots dos van esperar fins que va sortir per la porta de la Model el furgó amb direcció al cementiri de Montjuïc.

"Quan surti d'aquí seré jo qui l'empresoni a vostè"

Oriol Arau, l'advocat de Puig Antich, es va encarregar de la defensa de Lluís Biosca, un jove militant del PORE (Partit Obrer Revolucionari Espanyol), de 17 anys acabats de complir, que va ser detingut el 7 de setembre de 1975, després de la seva implicació en un tiroteig en el qual va arribar a calmar ell mateix els policies armats amb subfusell metrallador ("Estigueu tranquils, no dispareu!")¹⁹⁰. Biosca va ser traslladat a la Prefectura de Via Laietana. Encara que li van posar una pistola a la boca i a la templa, i el van colpejar, no va patir danys extrems: "Un policia

189 Entrevista de Pere Portabella amb l'autora (2010).

190 Entrevista de Lluís Biosca amb l'autora (2009).

em va dir que no em colpejaria perquè '*luego mandáis vosotros y me jodes*' [...]. I un altre em va advertir que com que era trostkista '*te voy a joder igual porque si llega a mandar Carrillo nosotros seremos también su policía*' ...". Al soterrani de Prefectura van ficar Biosca en una cel·la, davant de les de dones: "Allà vaig veure com les violaven. Veia com els policies entraven, se sentien crits, plors, gemecs i després sortien pujant-se els pantalons".

Biosca va entrar a la presó Model el mateix 7 de setembre: "Vaig sortir del furgó emmanillat, aguantant un parell de taronges que em va donar un quinquí. Em va dir: 'Té xaval, que vosaltres teniu collons!'. A la porta hi havia la meva mare, que va cridar als grisos, 'pocavergonyes, no veieu que és un nen!'. Tot era molt incert perquè no sabies quant temps estaries a la presó". La primera nit la va passar assegut a terra, al costat dels seus companys de cel·la: "El del meu costat, un comú, em va dir: 'Mira, xaval! Ets atractiu i jo sóc marieta, però jo sóc honest i aquí alguns no ho són. No et quedis sol a la dutxa i talla't els cabells ràpidament'...".

Biosca recorda que l'endemà van vacunar tots els que acabaven d'arribar amb la mateixa agulla rovellada. Després del període d'incomunicació que va passar a la 2a galeria, va ser traslladat a la 6a, on va coincidir amb els seus companys polítics. A la seva cel·la hi havia un jaç i un vàter embussat. Els servien el menjar en grans peroles de ranxo. Recorda també el color verdós del fetge i el to d'aigua bruta del cafè, on hi pescaven escarabats. A la seva memòria retorna, no obstant això, com una cosa deliciosa, el gust del pa, que coïen en un forn artesà. Com altres polítics, mai no va adquirir res a l'economat, regit pel que Biosca denomina "una màfia de comuns protegida per funcionaris. Els diners que t'ingressava la teva

cicatriu inesborrable a tota una generació

família te'l canviaven per targetes, el peculi, i d'allà havies de pagar-los una quota. Nosaltres ens vam oposar a aquest sistema i vam fer força pressió”.

Quan Biosca va ingressar a la Model la majoria dels presos polítics que estaven a la presó defensaven la lluita armada. Procedien de les files del FRAP, organitzacions marxistes-leninistes i anarquistes que representaven una minoria a la història oficial dels presos de l'antifranquisme. A Biosca li van aplicar la llei antiterrorista i el van acusar d'associació il·lícita, col·laboració amb ETA i propaganda il·legal. A la Model va coincidir amb alguns camarades del PORE, un grup de mitja dotzena de membres del FRAP, que procedien del penal de Burgos, i un parell d'anarquistes de més de seixanta anys, que es declaraven de la FAI i als qui havien trobat a les seves cases alguns subfusells metralladors. Al pati discutien sobre guerrilla urbana i sobre els problemes de la pagesia: “Érem molt joves i força repel·lents. Jo ja m'havia llegit *El capital*, de Marx”.

Un funcionari que simpatitzava amb els polítics mirava cap a un altre costat quan s'ajuntaven més de quatre o cinc al pati, o quan li llançaven paquets de cigarrets per la finestra de la seva cel·la a l'etarra Pedro Ignacio Pérez Beotegui, *Wilson*, incomunicat a la 5a galeria, on també hi havia Juan Paredes Manot, *Txiqui*. A tots dos podien veure'ls a les dependències d'advocats. La rutina era sempre la mateixa. Després de sopar podien veure les notícies a la televisió de la galeria. Per matar el temps, quan els tancaven, jugaven a escacs, i es notificaven les jugades a crits pel desguàs del lavabo. Abans de dormir els donaven un got de vi amb bromur. El dia de la Mercè els van programar una pel·lícula *porno* al cinema de la Model i Biosca encara no s'ho explica. El barber, un pres comú, instal·lava els seus estris a la rotonda central. Quan va

La inspiració dels assistents a les aules de pintura es troba en l'entorn més proper, cosa que s'intueix des de la finestra del taller.

anar a tallar-se *al zero* la llarga cabellera i a afaitar-se, mentre anava manejant les tisores, el barber li anava explicant que va matar la seva dona i el seu amant a ganivetades quan els va trobar junts: “Tu em comprens, veritat?”, li preguntava.

Les relacions amb els presos comuns eren en aquell moment tenses i va haver-hi algunes friccions. En uns moments en què s'intuïa la mort de Franco, els funcionaris, segons Biosca, van fer córrer el rumor que no hi hauria amnistia per als comuns. Biosca va decidir fugar-se. Descartat el mètode de l'escalada i la fugida franquejant els murs, va decidir emmalaltir i escapar des del Clínic. Així que es va obstruir les vies respiratòries acostant la seva cara al brut matalàs ple d'insectes. Quan

Les relacions entre polítics i comuns eren

tenses a causa de la imminent amnistia

"Te matamos aquí de una paliza, nadie se

Biosca va començar a trobar-se malament, els seus companys de cel·la van haver d'amenaçar l'ATS de la galeria, que es negava a assistir-lo. A la infermeria no li va anar millor. No recorda el nom del metge, però sí que el seu tracte va ser degradant: "Aquesta gent era miserable, aferrada al règim. Ara seran tots ells uns vells respectables i demòcrates".

Un dia el va cridar un pres calb, molt prim i d'aspecte cansat. Era Josep Lluís Pons Llobet. Van conversar sobre el que succeïa darrere dels murs de la presó, quan un funcionari els va ordenar que callessin. Pons Llobet li va contestar al funcionari que "ell davant un merda no calla", i Biosca va cridar que ell era un revolucionari: "Quan surti d'aquí seré jo qui l'empresoni a vostè". La resposta li va costar a Biosca romandre dret immòbil, mirant el rellotge de la galeria, durant una hora. Després va haver de fregar el terra dels dos pisos de la llarguíssima galeria. Una sanció lleu, sens dubte, ja que el que era habitual era portar els rebels a les cel·les de càstig dels soterranis. L'endemà, al recompte, Pons Llobet li va fer discretament amb el dit el gest de les agulles del rellotge.

A finals de setembre, Oriol Arau despatxava amb la mare de Biosca quan va rebre una trucada. Va penjar, va donar un cop de puny a la taula i va exclamar sanglotant: "Els maten! Ja me n'han matat un i ara aquests!". L'advocat havia rebut la notícia de la imminent execució dels membres del FRAP i d'ETA per al 27 de setembre de 1975, l'últim i més cruel cop de cua de la dictadura. A la Model va passar les seves últimes hores en vetlla *Txiqui*, el sobrenom amb el qual tots coneixien Juan Paredes Manot, militant d'ETA, per la seva escassa estatura, 1,52 cm. Abans de ser executat al costat del cementiri de Collserola, lligat a un trípode, *Txiqui* va estar a la Model acompanyat del seu germà Mikel i dels seus advocats, Magda

Oranich i Marc Palmés: "Es va mantenir molt tranquil tota la nit, sabent que l'anaven a afusellar. Només tenia por que l'executessin amb garrot vil. Un any i mig abans l'havien aplicat a Puig Antich, i per la Model corria el rumor que no havia funcionat a la primera", va declarar Oranich anys després¹⁹¹.

El 26 de setembre els presos de la Model van saber que no hi hauria indult i que executarien *Txiqui*, perquè no se'ls va permetre sortir al pati i els van tancar a les cel·les. Biosca va decidir rebutjar el sopar i declarar-se en vaga de fam, i va ser forçat per dos guàrdies que subjectaven porres amenaçadores a menjar-se a la força un plat de mandonguilles mig podrides: "La situació que em van descriure era la següent: '*te matamos aquí de una paliza, nadie se entera y no pasa nada*'...". Biosca ignora si es tractava de funcionaris o de guàrdies civils de reforç, que havien estat traslladats a Barcelona amb motiu de l'afusellament de *Txiqui*.

Aquella mateixa nit, a la una de la matinada, un funcionari va anar a buscar Biosca amb l'ordre que recollís les seves pertinences. Molt inquiet, sense saber on el portaven, mentre sortia per les cancel·les un pres comú li va dir: "Que te'n vas!". Però fins que no va sortir al carrer no es va tranquil·litzar. El jutge havia signat la seva llibertat provisional. Havia donat resultat la pressió exercida pels informes mèdics redactats pels metges del PSUC que treballaven a la Creu Roja.

Durant el parell d'anys en què va durar la seva situació de llibertat provisional, Lluís Biosca va haver de suportar alguna pressió policial i alguna persecució de membres del partit ultradretà Fuerza Nueva. L'11 de setembre de 1976, a la gran manifestació de Sant Boi de Llobregat, es va trobar a la Rambla amb els seus companys del FRAP de la Model, que participaven en els actes unitaris convocats per

191 Revista *Interviú*, 19 setembre de 2005.

entera y no pasa nada..."

Locutoris per atendre les visites dels familiars.

celebrar la Diada, que Biosca els considerava llavors "una coartada de la burgesia". Professor de fotografia i dissenyador gràfic, Biosca és avui el membre més jove de l'Associació d'Expresos Polítics, que té 211 socis, la majoria supervivents del període de la postguerra; una xifra insignificant, si es compara amb les 36.000 reclamacions que la Generalitat va rebre per gestionar les compensacions econòmiques per haver patit represàlies durant el franquisme. Biosca diu que la generació de joves que militaven en grups a l'esquerra del PCE-PSUC no ha recollit el fruit de la seva militància antifranquista: "Alguns estan ara a l'administració, d'altres no volen donar la cara, i a un altre grup la transició els va acabar de doblegar i han estat oblidats".

Una bandera roja a la finestra

Manuel Delgado tenia 19 anys quan va ser detingut la nit del 20 al 21 d'agost del 1975. S'estava celebrant un recital del cantant Raimon a la plaça del Sol, durant les festes de Gràcia. La policia va voler detenir algú que venia banderes catalanes, i es va originar una gran incursió: "Va haver-hi una situació de màxima tensió quan la policia va començar a disparar i una persona detinguda va acabar ferida d'una cama. La gent es va abalancar sobre els policies que, pel que he sabut, creien que havien matat un company seu. No cal oblidar que estàvem en un context d'atemptats no infreqüents del FRAP, i ens van detenir diverses persones"¹⁹².

Delgado ja havia estat detingut diverses vegades i era, en el llenguatge policial de l'època, algú "avisat", amb estatus de reincident. "Em tenien considerat com un tipus perillós i em van apartar dels altres detinguts, uns 25 o 26, dels quals 17 vam acabar a la Model amb

¹⁹² Entrevista de Manuel Delgado amb l'autora (2010).

acusacions d'agressió a les forces armades, la qual cosa implicava quedar a disposició militar". Prèviament, a la comissaria de la plaça de Lesseps, Delgado recorda que "es van cansar de pegar-me. Em feien el 'cercle', em van estampar una ampolla de cervesa contra la cara i em deien 'cabrón catalán'...".

Manuel Delgado pertanyia a les Joventuts Comunistes de Catalunya i tenia una certa responsabilitat, però com que totes les seves detencions tenien relació amb la vulneració de l'ordre públic, la policia no l'associava amb cap partit: "En el seu esquema mental jo no tenia res a veure ni amb les joventuts comunistes ni amb CCOO. Jo era per a ells algú especialment esvalotador. La pallissa que vaig rebre va ser de mort, en venjança i en calent contra l'agressió d'un company, per un greuge gairebé personal. Però en cap moment em van preguntar res".

A la seu de Prefectura de Via Laietana, com ja li va passar a Biosca, els policies "amb l'argument del bon rotllo deien que quan vinguin els teus farem el mateix. Ells eren funcionaris i sabien que el canvi polític que es presagiava no els afectaria. I no els va afectar, no hi va haver represàlies contra ningú. Però ells ja ho sabien. Al contrari, el que passava a l'època dels germans Creix, per als qui calia salvar la humanitat dels comunistes, en aquest cas, per als meus torturadors de la comissaria de plaça Lesseps, no hi havia èmfasi ideològic que justificués la seva actuació, sinó motius estrictament professionals".

Delgado recorda també que es vivien les últimes raneres del franquisme, amb un clima dur, esquitxat pels consells de guerra contra els membres del FRAP i ETA. Quan va ser conegut a l'interior de la Model el caràcter terminal de la malaltia de Franco, els presos polítics van imaginar quin tipus de reacció traumàtica podia posar en marxa el règim: "La idea que podien entrar i passar-nos a tots a degolla no era gens impensable. Ens sentíem ostatges".

Després de passar per una cel·la d'aïllament, l'avui antropòleg Manuel Delgado va ser traslladat a la 6a galeria. Allà s'hi concentraven presos d'un ampli ventall de sigles de grups radicals: "Els únics que eren ranxo a part eren els del FRAP. Tenien una història diferent, no es parlaven pràcticament amb ningú, estaven en un reducte amb el qual era impossible comunicar-se. A la meua galeria n'hi havia entre cinc i deu".

La Model estava llavors lluny de la massificació d'anys posteriors i a les cel·les hi havia un o dos presos. Hi havia cel·les buides i a Delgado el van canviar de cel·la perquè a la primera hi havia un ratolí. Les instal·lacions no reflecteixen l'ambient sòrdid d'altres testimonis perquè, segons Delgado, en no haver-hi amuntegament existia un cert ordre i neteja, comparable a la cambra d'una caserna.

Les pràctiques homosexuals eren habituals, sobretot entre els comuns: "Li deien *hacerse un bollo* i no implicava qüestionar la seva virilitat, en una època en què no existien les comunicacions vis-a-vis". Al pati es practicava una certa promiscuitat ideològica, entre gent del PORE, el MC o el Front d'Alliberament de Catalunya. Delgado descriu una Model on no es feien distincions entre presos comuns o polítics, encara que hi hagués una certa afinitat per galeries. La diferència entre polítics i comuns no era reconeguda per la presó. Entre els presos comuns que van acompanyar la seva estada a la Model, Delgado se'n recorda de *Estrella*, el *Pincho* i del *Vaquilla*, que estava a la galeria de menors. Jugava amb ells a la petanca i apostava al futbol, però sempre el guanyaven. Abans de l'àpat del migdia es repartia al pati un got de vi en gots de plàstic, que presos amb destinació distribuïen d'un gran cossi. El locutori, recorda Delgado, era acceptable. El visitava la seva promesa, Montse Sugranyes, una militant del partit, cosina d'Oriol Solé Sugranyes.

Presos d'aspecte patibulari s'entretenien

La presó te cinc patis en els espais delimitats per les galeries de cel·les que surten radialment de l'edifici central

Per sortir de la rutina, Delgado reconeix que fins i tot anava a missa. Veia els partits de futbol. I els dissabtes a la tarda, quan els permetien veure la televisió i emetien la sèrie "Heidi", "la imatge dels presos amb aspecte patibulari veient aquells dibuixos em semblava entenedridora". Encara que la premsa els arribava censurada, gràcies a les notícies van poder assabentar-se, per exemple, de la Marxa Verda, o de com el dirigent socialista suec, Olof Palme, demanava amb una guardiola diners per als presos espanyols. I a través de la televisió també van conèixer les reaccions després de les execucions dels cinc del FRAP i d'ETA. Els presos que

podien acreditar estudis universitaris gaudien de "justificació acadèmica", que els permetia tenir de nit més temps la llum encesa, que Delgado aprofitava per llegir; un altre sistema per escapar de la monotonia carcerària. Recorda haver llegit, per exemple, *El dia que va morir Marilyn*, de Terenci Moix, o *Sirio*, d'Olaf Stapledon; llibres que li repartia el periodista Josep Maria Huertas Clavería, que circulava per les galeries amb un carret ple de llibres. Quant al tracte dels funcionaris, Manuel Delgado afirma que alguns s'acarnissaven amb els comuns, donant-los pallisses, que en l'argot de les presons anomenaven *chichinas*. D'altres,

els dissabtes veient "Heidi" a la televisió

en canvi, eren amables i fins i tot comprensius. Delgado va presenciar un dels primers motins dels anys setanta a la Model. La nit del 19 al 20 de setembre de 1975, Rafael Sánchez Milla, *El Habichuela*, moria a causa de la pallissa d'un funcionari que sempre li feia la guitza: "De sobte vam sentir un estrèpit terrible, un clamor i una cridòria, quelcom inusitat que indicava que havia passat alguna cosa. De seguida va arribar la notícia que els funcionaris havien matat *El Habichuela* a la seva cel·la, i els presos, comuns i polítics, es van agrupar al fons de la galeria i van començar a cridar 'No som gossos!... No som gossos!'. Jo no oculto que no vaig ser un heroi, em vaig amagar sota una taula. Després va entrar la policia. A la meua galeria als capitosts els van ficar a les cel·les de càstig, a la planta baixa, no sortien al pati i només se'ls donava un matalasset a la nit".

A les nits s'organitzaven protestes cada vegada que treien un pres per anar a declarar a comissaria. La vida en clandestinitat havia acostumat els presos polítics a témer els sons de la nit. Delgado suggereix dues cançons, de Raimon i Maria del Mar Bonet, que evocuen el temor a la detenció o a l'interrogatori, fins i tot estant dins de la presó: "Sabies que ells vindrien de nit o de matinada. Llavors no era descartable a Espanya una *argentinització* i el funcionament d'uns esquadrans de la mort".

Manuel Delgado era també a la Model quan van executar Juan Paredes Manot, *Txiqui*: "Aquella nit ningú no va poder aclucar els ulls. Hi havia lluna plena, un ambient fantasmagòric, plomós. El que estava a punt de passar, les seves últimes hores en capella, pesaven en l'ambient. L'endemà va regnar un silenci terrible, ningú no deia res. De sobte va aparèixer una tovallola vermella penjada a la finestra de la cel·la d'un pres comú. I vaig veure com el pres la retirava a instàncies del funcionari. En aquell context, veure penjar un drap vermell aquell matí tenia un valor especial i estranyíssim. La gent la mirava

amb estupefacció, perquè a més mai no va estar penjada amb un sentit polític, sinó que va ser fruit de l'atzar, però semblava realment una bandera... una bandera roja en memòria de *Txiqui*".

Just després de la mort de Franco, després de tres mesos de la seva entrada al recinte del carrer d'Entença, Delgado va sortir en llibertat provisional, i un temps més tard es va beneficiar d'un indult. Va tornar molts anys després per donar una conferència: "La presó em va semblar molt més saturada. A través dels monitors vaig observar que hi havia una labor d'educació i una sèrie de consideracions amb els presos que nosaltres no vam tenir". L'antropòleg Manuel Delgado, professor de la Universitat de Barcelona, afirma avui que "la nostra experiència, si serveix d'alguna cosa, no consisteix a fer-nos creure que a Espanya hi va haver una transició política. A la presó no hi havia ningú que lluités per la democràcia formal llevat que no fos com a instrument. No hi havia demòcrates; érem revolucionaris. Aquí hi ha hagut un colossal frau, una estafa protagonitzada pels hereus de la dictadura. Però que quedi clar que ho hem perdut tot menys la memòria".

Sang i càstig

El motí dels companys de *El Habichuela* que va presenciar Manuel Delgado anunciava una època molt complicada a les presons espanyoles. La situació dels presos comuns sortia al carrer i es discutia al Parlament. Fins a l'estiu de 1976 tots els motins i vagues de fam tenien el seu origen en la solidaritat entre presos o en demanda de millores. Però el juliol de 1976, després de la promulgació del decret d'amnistia per als presos polítics decretada pel govern d'Adolfo Suárez, els comuns, exclosos de l'amnistia, es van rebel·lar i van organitzar un motí a la presó de Carabanchel, liderat pels presos de la 5a galeria, la destinada als

"No som gossos, no som gossos...", cridaven els

Una tovallola vermella penjada a la finestra d'una cel.la era com una senyera silenciosa a l'endemà de l'execució d'en Txiqui

“perillosos socials”. I a l'octubre va néixer la idea de crear un sindicat de presos, que va culminar amb la fundació de la COPEL (Coordinadora de Presos en Lluita), que va elaborar un manifest reivindicatiu de 110 punts.

Els presos comuns havien anat encomanant-se de les idees reivindicatives dels presos anarquistes, trostkistes, dels “polimilis” d'ETA i dels comuns que venien de mitjans *pseudohippies*, empresonats per tràfic de drogues. “La situació de les presons llavors era totalment de bogeria, de molt sofriment, de desesperació”, explicava Daniel Pont, pres per diversos atracaments a Carabanchel¹⁹³.

La primavera de 1977 un grup de presos de la

193 Daniel Pont Martín, *Charla sobre la COPEL*, a VV.AA., *Por la memoria anticapitalista*, s/e.

reclusos en conèixer la mort de *El Habichuela*

presó de Carabanchel va començar a elaborar una estratègia de protestes encaminades a aconseguir l'amnistia total i la reforma del Codi penal; una d'elles consistia a "trencar" els judicis: acusaven a crits els funcionaris de "torturadors" i la judicatura de "feixista". El 18 de juliol de 1977, un grup de vuit presos van pujar a dalt d'una galeria mitjançant unes escales que havien trenat amb cordes i pals. I una trentena de reclusos van començar a autolesionar-se. "Va ser la primera autolesió col·lectiva, molt espectacular, amb moltíssima sang", recordava Pont. La totalitat dels presos de Carabanchel, uns mil, van pujar a les teulades de la presó cantant l'himne de la COPEL al ritme de la cançó "Bella ciao". L'objectiu, segons Daniel Pont, era "dotar-nos als presos socials d'una nova consciència, d'una nova ètica". Per primera vegada, els presos controlaven una presó espanyola.

Un dels primers comunicats¹⁹⁴ oficials de la COPEL contenia les següents "exigències", que resumeixen les reivindicacions bàsiques dels presos comuns:

- El cessament de qualsevol mena de maltractaments.
- Una reforma penitenciària profunda i justa, les directrius de la qual siguin redactades conjuntament per juristes, especialistes en qüestions penals, i els degans dels col·legis d'advocats.
- El cessament del benefici exigü del treball a la presó, amb aplicació de la regla de "al mateix treball, el mateix salari".
- Una alimentació més sana i nutritiva.
- Que l'assistència mèdica sigui feta per metges i no per "veterinaris", i que els

194 Marianna Rovere, *Mondo carcelario e transizione democratica in Spagna (1976-1979)*, Università degli Studi di Trieste, 2008-2009.

medicaments no estiguin caducats, com succeïa en la majoria de les presons.

- L'accés a les biblioteques sense la censura actual, arcaica i degradant.
- L'abolició absoluta de les cel·les de càstig.
- La lliure comunicació amb els familiars i amb els advocats defensors.
- Serveis adequats i higiènics, i climatització de les cel·les.
- Instal·lacions esportives adequades i l'abolició de la censura televisiva i de cinema.

A la Model de Barcelona ja s'havia detectat la rebel·lió gradual dels comuns. Al contrari del que va ocórrer a Carabanchel, no obstant això, la protesta a la Model no estava liderada pels presos comuns i socials, sinó per les organitzacions d'extrema esquerra (FRAP, FAC, CNT, FAI), que es van unir a la lluita de la COPEL, "pel seu caràcter radical i rupturista, molt pròxim a l'antiautoritarisme que professaven"¹⁹⁵.

Va ser una època de sobresalt gairebé diari, de la qual van donar compte puntualment els mitjans de comunicació. El febrer de 1977, Pedro Fuertes i Emilio Simó van ser tancats en cel·les de càstig per difondre un manifest redactat a Carabanchel per l'Associació de Reclusos¹⁹⁶. El maig, els 72 presos de la 5a galeria van llançar a l'exterior el següent comunicat: "Som apallissats contínuament; som humiliats dia i nit". Els advocats Marc Palmés i Carmen Cano, juntament amb els familiars dels presos, van presentar denúncies pels maltractaments que rebien els interns.

El juliol, connectada amb la "batalla de Carabanchel", es va produir una revolta a la Model, i a les presons de Palma, Sevilla i Burgos.

195 Marianna Rovere, *op.cit.*

196 *Mundo Diario*, 27 de febrer de 1977.

Per primera vegada, els presos comuns

Els comuns van aconseguir un extraordinari ressò a les seves reivindicacions: es va crear l'AFAPE (Associació de Familiars i Amics de Presos Espanyols) i un centenar d'intel·lectuals, entre els quals figuraven José Luis Aranguren, Fernando Savater, Agustín García Calvo o Rafael Sánchez Ferlosio, van signar un document de solidaritat amb la COPEL.

El 22 de juliol el senador Lluís Maria Xirinachs, un dels detinguts a la parròquia de Santa Maria Mitjancera, va tractar infructuosament de lliurar al Rei Joan Carles, a l'obertura de les Corts, el projecte de llei d'amnistia i indult. A partir de llavors el sacerdot va començar a estar dret al Senat "davant les burles de certs senadors". Xirinachs es va concentrar a més a la porta de la presó Model, llegint, escrivint o xerrant amb persones que se li acostaven, en una acció reivindicativa de tipus pacífic. En un dels seus articles, que publicava¹⁹⁷ sota l'epígraf "Diari d'un senador", va escriure: "Hem d'acollir els presos que surten en llibertat per impedir la reincidència. L'entrada a la democràcia és una oportunitat de recuperació d'aquests marginals que cal aprofitar".

Amb algunes excepcions, l'actitud de Xirinachs no va despertar més que fredor en els partits parlamentaris, encara que va ser secundada amb entusiasme pels extraparlamentaris, que van radicalitzar la campanya amb l'eslògan de "Presons buides" i "Tots els presos al carrer".

El setembre de 1977 es van declarar en vaga de fam a la Model nou presos: tres del GRAPO, un del PCE(i), un del FAC, dos acusats pel cas Bultó i dos presos comuns. Els capitostos i revolucionaris, confinats a la 5a galeria, van aconseguir que es conegués la seva situació, encara que no se'ls va permetre sortir al pati, ni parlar entre ells, ni llegir diaris.

El 20 de setembre¹⁹⁸ els senadors Solé i Sabaris

197 *Mundo Diario*, 21 d'octubre de 1977.

FUNDACIÓ XIRINACHS

Lluís Maria Xirinachs, davant de la porta de la presó Model.

podien controlar les presons

i Jaume Sobrequés, i els advocats Marc Palmés, Josep Maria Gas i Casas Salet, es van entrevistar amb el director de la Model per actuar com a mediadors en el conflicte. Els presos van fer un enrenou, amb crits de “Pati, pati!”. I va haver-hi automutilacions, empassant-se culleres i rellotges. La mediació va ser ben vista per les dues parts, i en general els presos mostraven la seva satisfacció per una batalla que consideraven que s’estava decantant a favor seu. El dia 21, Antonio Magarejo, de 37 anys, delinqüent habitual, considerat “molt solitari, una mica alienat, sense família ni amics”, es va suïcidar llançant-se des de la planta tercera d’una galeria.

Aquest mateix mes de setembre l’Institut de Reinserció Social (IRES) donava a conèixer un informe segons el qual 146 joves estaven presos a la presó Model. D’aquests, 112 havien passat per reformatori i un 68% eren reincidents, amb reingresos de fins a dues i tres vegades en dos anys¹⁹⁹.

A la Model, el 1977, el repartiment i distribució per galeries quedava establert de la següent manera²⁰⁰:

- 1a galeria: penats classificats per lletres segons el tipus de “nocivitat i destins”.
- 2a galeria: menors d’edat, classificats de poca nocivitat, i presos en aïllament sanitari (cinc dies). Al segon pis, militars.
- 3a galeria: reincidents i multireincidents, amb els més problemàtics a la planta baixa.
- 4a galeria: reincidents de poca nocivitat i estrangers. Durant els anys seixanta es trobaven aquí les cel·les de càstig.
- 5a galeria: presos perillosos, *fugistes* o condemnats a mort o sancionats. Exigien major vigilància.
- 6a galeria: menors de 21 anys. Es procurava que no hi hagués més de quatre interns per cel·la.

198 *Mundo Diario*, 20 de setembre de 1977.

199 *Tele/Express*, 30 de setembre de 1977.

200 Gemma Garriga, *La presó Model entre 1962 i 1983, a Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès, Lleida, 2000.

El 29 d’octubre de 1977 la Model es va cremar²⁰¹. Els presos van treure els matalassos de les cel·les i els van calar foc, trencant tots els vidres, mentre cridaven “Amnistia i llibertat!”, “Assassins!” i “La COPEL unida, mai serà vençuda!”. Més del 50% de les 600 cel·les van quedar destrossades. La policia armada va ocupar la planta baixa de tot el recinte. En declaracions a la premsa, l’advocat Xavier Nart, que representava presos de la COPEL, va explicar que la rebel·lió havia començat a la sala de televisió, quan un intern es va enfrontar a un funcionari: l’intern va sortir de la 5a galeria “amb senyals de cops” i es va rebel·lar contra la caseta central de guàrdia, a la rotonda, i va ser colpejat amb una porra pel funcionari de torn. El director, León Zalacaín, va haver d’organitzar a corre-cuita el trasllat dels onze ultradretans implicats en el cas del setmanari *El Paps*, Gómez Benet inclòs. Alguns comuns van

201 *El Correo Catalán*, 1 de novembre de 1977.

A l'esquerra, una galeria enfonsada després del motí de 1977. A la dreta, un metge sutura el braç a un pres durant una autolesió col·lectiva.

trencar les cel·les de les seves portes acumulant matalassos amb la intenció de calar-los foc. Els ultradretans cridaven i ploraven desesperats, fins que alguns presos pertanyents a la COPEL van evitar el linxament. I com en anteriors ocasions, diputats i senadors van entrar al preventori com a testimonis de la situació; entre ells, Rudolf Guerra, del PSC; Juli Busquets, del PSOE, i Jordi Solé Tura, Josep Solé Barberà i Maria Dolors Calvet, del PSUC.

La tensió no va cessar després de l'incendi: d'un total de 899 presos, 202 es van declarar en vaga de fam. Un dels vaguistes va ser Arturo Paños, decorador valencià, de 40 anys, empresonat per atracament i un dels líders de la COPEL. Un altre pres, Miguel Sánchez García, va declarar: "Vaig tenir una depressió nerviosa i, trasbalsat, vaig intentar cremar-me viu sobre el llit i tirar-me des del segon pis"²⁰². El novembre, el senador Juan María Bandrés,

202 *Tele/Express*, 8 de desembre de 1977.

un dels valedors de la proposta de la Llei sobre indult per a presos socials, va lliurar al Senat 10.000 signatures a favor de la derogació de la Llei de perillositat social. I el 2 de desembre apareixia penjat Paulino Menéndez, un petit traficant; José Franco, de 22 anys, i Manuel Luna, de 18, morien per sobredosi d'heroïna. El gener del 1978 el senador Pere Portabella denunciava a la premsa "la situació insostenible a la Model". Els presos es resistien al recompte i es denunciaven set casos de violació de menors de 16 anys i dos de menors de 17 anys. Havien començat les automutilacions en grup. El 17 de gener, prop de 200 presos es van fer talls al pit o als braços amb vidres, trossos de llaunes de conserves, fulles d'afaitar o punxons, i es van negar a ser assistits si no era en presència de periodistes²⁰³. El director de la Model, Armando Flor, va aconseguir els serveis de cinc metges de l'Hospital Clínic, que anaven desinfectant i

203 *Tele/Express*, 18 de gener de 1978.

suturant els talls dels presos, mentre fils de sang corrien per les galeries. El pres José Barrios va declarar: “M’he tallat perquè no estem d’acord que només s’hagi donat llibertat als presos polítics, que eren els que posaven bombes i mataben la gent, i que a nosaltres, per un simple robatori, ens tinguin aquí”. El reclús Manuel Sánchez, per la seva part, exposava clarament la dimensió de la radicalització dels presos: “Si les nostres peticions d’indult no prosperen destruïrem la Model. Ho hem votat al pati de la presó i ha estat acceptat en un 90%”.

Tocatta i fuga

El maig de 1978 va ser descobert un túnel a la Model que sortia d’una cel·la de la 4a galeria i travessava un pati. Feia ni més ni menys que 30 m i se sumava al llarg historial d’intents de fuga que ha conegut la Model. Aquest descobriment no va avortar, no obstant això, la massiva i espectacular fuga del 2 de juny, a primera hora de la tarda, la més gran des de 1933. Com en aquella ocasió, els presos van utilitzar la xarxa de clavegueram que discorre sota el carrer Rosselló²⁰⁴. El pla de fuga estava preparat per a 500 persones, però només van aconseguir escapar 45. Es va excavar un túnel de 18 m de llarg que connectava amb la claveguera. El punt de partida estava situat al forat d’un muntacàrregues inutilitzat que estava a un edifici annex a la infermeria. Quinze reclusos, organitzats en tres grups i que treballaven dia i nit amb una aixada i retiraven la terra en cadena, van necessitar deu dies per perforar el túnel, el qual van dotar fins i tot de llum elèctrica. Un grup de presos va ser interceptat pels sentinelles en sortir de la boca de claveguera que donava al carrer d’Entença. El grup més nombrós

204 Josep González (coordinador), *La Model: cent anys i 1 dia d’històries*, Centre Penitenciari d’Homes de Barcelona. Secretaria de Serveis Penitenciaris, Rehabilitació i Justícia Juvenil, Barcelona, 2004.

es va escapar per la claveguera de Rosselló, pel que sembla, perquè la Guàrdia Civil va optar per no disparar davant el pas d’un grup d’escolars per aquest carrer. Algun dels fugats va arribar a cridar “Visca la COPEL!” en sortir a la superfície. La rumorologia de la presó va fer córrer la veu que el director de la Model, a més de pagar amb el descàndol per l’escàndol, va rebre un dia una trucada: a l’altra banda del fil telefònic sonava la *Tocatta i fuga en re menor* de Johann Sebastian Bach. Un fugat, amant de la música, optava per la burla.

Tres setmanes més tard, el 27 de juny, la premsa barcelonina informava²⁰⁵ de la localització de tres túnels més: el primer sortia d’una cel·la buida de la primera galeria i el segon de la tercera galeria. El túnel més llarg i més ben construït el “gestionava” Jacinto Chueca, un delinqüent de guant blanc. Un funcionari el va qualificar de “túnel de peatge”, a causa de les tarifes que es pagaven per utilitzar-lo.

En aquesta època es van haver de remuntar els murs perimetrals. Des del carrer es llançaven als patis paquets, amb mig kg de grifa, una navalla o ampolles de whisky. I es van succeir els intents de fuga, alguns amb èxit, com el de l’intern que es va empassar una aixeta i va escapar mentre era traslladat a l’hospital (1977)²⁰⁶, o el del pres que va fugir despenjant-se pels cables telefònics de l’edifici (1980), o el cas dels vuit interns armats que van reduir quatre funcionaris i es van escapar confonent-se entre les visites (1981).

El setembre de 1982 deu interns altament perillosos es van escapar en un furgó de la Guàrdia Civil, i es va repetir una fuga mitjançant el mateix sistema el març de l’any següent. A finals de 1983 es va produir un intent de fuga de vint presos armats que van

205 *Mundo Diario*, 27 de juliol de 1978.

206 En l’argot de les presons, empassar-se un objecte era conegut amb la frase “tenir un submarí”.

45 presos es van fugar excavant un túnel de

Locutoris on els detinguts poden rebre visites dels seus advocats o dels treballadors socials.

arribar a prendre com a ostatges vint persones. Hi va haver un tiroteig al pati i tres reclusos van aconseguir fugir. I un altre intern va aconseguir burlar la vigilància intercanviant-se la roba amb la seva germana, després de setmanes de preparació de maquillatge i vestuari. Més endavant, un pres de confiança va aconseguir sortir per la porta de la presó amb una safata i unes tasses de cafè dient que només anava a retornar-les al bar, i mai més no va tornar. El 2004 quatre presos “es van esfumar” mentre feien amb els seus educadors visites didàctiques al Fòrum de les Cultures.

L'intent de fuga ha estat consubstancial a la situació de captivitat, un anhel incontrolable per a molts presos, amb resultats adversos moltes vegades: a principis de 2010, un pres de

l'Est de gran envergadura va pujar a la teulada de l'“asil d'avis”, la zona de la Model destinada als reclusos d'avançada edat, i va intentar escapar saltant els murs perimetrals. No va aconseguir superar la distància entre dos d'ells, els que el separaven de la llibertat, i va caure a terra, però en va sortir il·lès.

El colador de la ciutat

L'advocat Mateu Seguí va entrar per primera vegada a la Model quan cursava segon de Dret, en l'exercici de la seva professió, seguint el catedràtic de dret penal, Octavio Pérez-Vitoria²⁰⁷. Des dels anys 70 ha estat vinculat a la presó, en el locutori de la qual ha despatxat amb

²⁰⁷ Entrevista de Mateu Seguí amb l'autora (2010).

18 metres que connectava amb les clavegueres

PEPE BAEZA

Familiars de presos afectats per l'escena d'un pres que amenaçava llançar-se al carrer amb una corda al coll.

els seus clients i ha format part de comissions d'enllaç entre presos i l'exterior durant algun dels motins. De la seva experiència conclou que la majoria dels reclusos no guarda cap tipus de rancor per ningú: "S'ha parlat malament dels jutges, dels advocats o dels funcionaris, però l'entorn s'ha superat [...]. La presó no és res més que la societat reduïda a un espai molt petit. Tot el que jo he vist que ha passat a Barcelona, al carrer, també ha passat dins. És el mirall, el colador de la ciutat".

Mateu Seguí és crític amb el sistema de presons: "Serveix per distorsionar la personalitat. A través de lleis i reglaments

penitenciaris has de seguir normes estrictes de conducta sense pensar per tu mateix. O ho acceptes o tornaràs a entrar. Els que s'adapten són els que sobreviuen. Els que no accepten aquesta norma de conducta tornaran a delinquir". Tampoc no el satisfà el sistema de redempció de pena, que li planteja "dubtes i contradiccions": "Si compleixes el reglament penitenciari i no protestes, i no dius 'm'he trobat una bestiola al menjar', vas millorant el teu currículum, et classificaran en segon o tercer grau i podràs sortir. Si ets dur i protestes, perquè comparteixes cel·la amb cinc persones a les quals no has vist en tota la teva vida i

La presó és el mirall de la societat a una

t'enfrontes amb el que et donen, el resultat és dolent”.

De la seva experiència i del canvi de tipologia del delinqüent, Seguí conclou que ara l'exercici de l'advocacia és més tècnic. I defensa que darrere d'un pres hi ha sempre un individu: “No cal perdre de vista que el delicte l'ha comès una persona; si rasques en el més profund de la seva personalitat, si aconsegueixes comunicar-te amb ell, probablement tindràs sorpreses, en el bon sentit de la paraula. Sóc un profund admirador de l'ésser humà, tant en el que és bo com en el que és dolent”.

L'advocat ha tingut clients que es van aïllar i

van acabar suïcidant-se; un que va elegir viure intensament i no va complir els 25, a causa de la seva drogoaddicció, i un altre, un treballador de banca, que va aguantar tres anys de presó amb una fèrria disciplina, que l'ocupava fins a l'últim minut del dia, fins a caure baldat a la llitera. Amb altres clients encara es reuneix per sopar. És probable que en un d'aquests sopars sorgeixi el debat sobre el futur de la presó: “No és fàcil donar carpetada a tot això. Aquí es va matar, es va torturar i es va perseguir. Forma part de l'entorn de la ciutat. I jo em pregunto: com es reinserirà un pres, si la mateixa societat l'aparta i el posa a l'extraradi...?”.

escala més petita

Homosexuals, desvagats i malfactors

A la presó Model persones empresonades per la seva condició sexual han patit dures penalitats, no coincident amb l'heterosexualitat dominant, emparada per la llei i la moral catòlica. Com diu José Benito, president dels col·lectius LGTB (Lesbianes, Gais, Transexuals i Bisexuals), es tendeix a oblidar que els homosexuals van ser també víctimes de la repressió franquista. Els homosexuals que complien presó com a tals després de la mort de Franco, per exemple, no es van beneficiar dels indults i amnisties generals de juliol i novembre de 1976, que sí que van protegir els presos polítics.

Va ser a la dictadura de Primo de Rivera quan el Codi penal, segons l'article 616, va considerar delictes els "actes contraris a l'honor comesos per persones del mateix sexe de manera habitual i escandalosa", que es penaven amb una multa d'entre 1.000 i 10.000 pessetes, i un període d'inhabilitació per a càrrecs públics. La *Ley de vagos y maleantes* que es va aprovar el 1933, durant la República, no feia cap menció a l'homosexualitat. Al Codi militar sí que figurava i es castigava amb penes d'entre sis mesos i un dia i sis anys, a més de la separació de l'exèrcit. El 1954, amb la modificació d'un article de la *Ley de vagos y maleantes* de 1933, s'introdueix per primera vegada el terme *homosexual* en la catalogació de "delictes aberrants". Els homosexuals van passar a ser considerats delinqüents, a més de rufians, proxenetes, malalts mentals o explotadors de menors d'edat.

Als homosexuals, millor tolerats a les grans ciutats, sobretot en l'àmbit de l'hostaleria i de l'espectacle, els "caçaven" als urinaris públics, parcs i descampats o als voltants dels bars d'ambient. Entre les mesures de seguretat que aplicava la llei es regulava l'internament en centres de reeducació, per un temps no inferior a sis mesos i no superior a cinc anys²⁰⁸. A

208 José Benito Eres y Carlos Villagrasa Alcaide (coordinadors), *Homosexuals i transexuals: els altres represaliats i discriminats del franquisme, des de la memòria històrica*, Edicions Bellaterra, Barcelona, 2008.

Expedient d'un reclus amb la paraula *homosexual* escrita amb llapis vermell.

Espanya els anomenats “homosexuals passius” solien ser reclosos a la presó de Badajoz, mentre que la de Huelva es destinava als “homosexuals actius”.

El 1970 es va aprovar la Llei de perillositat i rehabilitació social (LPRS), en la qual es considerava els homosexuals malalts, encara que continuaven sent considerats com a perillous socials. Un Decret llei de gener de 1979 va despenalitzar l'orientació sexual en eliminar els homosexuals de la LPRS. Dos anys abans la primera manifestació en defensa dels drets homosexuals de l'Estat espanyol havia recorregut els carrers de Barcelona.

El 1988 va ser abolit el delictes d'escàndol públic, que va ser substituït pel d'exhibicionisme i provocació sexual.

L'homosexualitat queda reflectida en els expedients de la presó Model; algunes vegades, amb un simple àlies al costat del nom real, com en el cas d'A.R., en la documentació del qual oberta el 1955, a més d'incloure la seva professió de cambrer, de 24 anys, amb una detenció i un arrest, podem veure escrit el sobrenom o àlies de *La Gilda* al costat del nom real. José Benito calcula, a falta d'aprofundir en l'estadística, que a la presó barcelonina van poder obrir-se uns 50.000 expedients i 5.000 fitxes policials. No és exagerat si es té en compte que Barcelona generava un 60% dels expedients totals per homosexualitat d'Espanya²⁰⁹. Que es tractava d'una tendència sexual mal vista i menyspreada s'adverteix en els qualificatius que utilitzen alguns presos polítics. L'escriptor José María Aroca²¹⁰ lamentava als anys seixanta el “judici” que es va fer a la seva galeria contra un pres polític que havia “caigut” en el vici nefast. Els problemes que originava una identitat homosexual proscriu podien provocar casos com el que segueix:

José Luis Listiain Posada, conegut també com

209 Nathan Baidez Aparicio, *Vagos, maleantes... y homosexuales. La represión a los homosexuales durante el franquismo*, Editorial Malhivern, La Garriga, 2007.

210 José Mª Aroca, *Los Republicanos que no se exilaron*, Ediciones Acervo, Barcelona, 1969.

Ricardo Azagra Domínguez, va ingressar el 18 d'agost de 1946 per desacatament i lesions, segons consta en el seu expedient²¹¹. Cambrer de 25 anys, solter, va intentar suïcidar-se el 24 d'agost. El juliol de 1947 la junta de disciplina acordava que quedés sotmès en règim d'observació a una cel·la de la quarta galeria amb “passis diaris de dues hores coincident amb el dels invertits”. El 19 de desembre de 1947 era lliurat als infermers de la clínica mental de Santa Coloma de Gramenet perquè el conduïssin al manicomi de Salt (Girona). José Prado Castro, metge de la presó, havia certificat cinc mesos abans que Listiain “té una esquizofrènia amb al·lucinacions i tendències suïcides [...], tendències agressives i incendiàries [...], estat mental de completa irresponsabilitat dels seus actes”.

Els internats per homosexualitat eren víctimes dels altres presos. Sotmesos a violacions, eren obligats a mantenir relacions sexuals o eren explotats per proxenetes que els tenien al seu servei²¹². La situació es va suavitzar considerablement quan a partir del 1977 es va regular com a dret l'encontre íntim conjugal. Alguns testimonis asseguren que a la Model han funcionat, d'una forma o una altra, prostíbuls encoberts.

Silvia Reyes, nascuda com a home a Las Palmas de Gran Canaria, va començar a Barcelona tractaments hormonals per al seu canvi de sexe. El seu aspecte i els prejudicis no van facilitar la seva intenció de seguir un camí laboral a l'hostaleria i es va posar a treballar en una *whiskeria*, primer, i, després, a la sala de festes New York, del carrer d'Escudellers, on actuava com a transsexual. Durant tres mesos es va prostituir a la zona pròxima al *Drugstore* del passeig de Gràcia. Va ser detinguda diverses vegades i conduïda a comissaria, on els transvestits eren tractats de marietes i “degenerats”. En la seva primera compareixença davant del jutge se li va acudir dir que s'havia disfressat de dona i no va haver-hi càrrecs en contra seva, però

211 ANC. Expedient personal.

212 Nathan Baidez, *op. cit.*

davant l'assídua presència als jutjats amb grups de transvestits –ella hauria estat detinguda unes 50 vegades– van acabar aplicant-li la *Ley de vagos y maleantes*. Va ingressar a la Model el 1975: “Als transsexuals ens posaven tots junts en unes galeries a part, ja que, a causa del nostre aspecte femení –amb pits, sense barba i amb els cabells llargs–, les autoritats carceràries entenien que no els podien barrejar amb els comuns”²¹³.

Van arribar a concentrar-se 38 transsexuals, separats de la resta de presos per un mur d'un parell de metres d'alçada: “Ens aveníem molt. A ells els agradava molt veure'ns i parlar amb nosaltres, fins al punt que un dia del mes de juny es van amotinar per exigir que els deixessin estar amb nosaltres. Recordo com cridaven: ‘Volem estar amb els transvestits! No els volem maltractar! Volem estar amb ells!’. Al final els funcionaris, cabrejats, ens van ficar tots a la mateixa cel·la i van impedir que els presos, molts dels quals havien aconseguit saltar el mur pal en mà, s'apropessin a nosaltres. Fins que finalment van arribar les forces de l'ordre i van aconseguir apaivagar els reclusos”.

Silvia Reyes comenta que els funcionaris li van dispensar un tracte correcte i s'ocupaven de registrar els paquets que rebien per detectar l'entrada d'armes o drogues. Ella només va rebre la visita del seu advocat i de la propietària de la seva pensió que li portava un dia una crema o unes pinces de depilar o alguna peça de roba femenina, objectes que no podia trobar en un univers d'homes. Va romandre a la presó quatre mesos, fins que va ser traslladada a Badajoz, on els transsexuals estaven barrejats amb la resta de presos. En sortir se sentia amargada i destruïda moralment i psicològicament. Com que els transsexuals patien pena de desterrament, tres anys allunyats del seu lloc de residència, Silvia

²¹³ José Benito Eres y Carlos Villagrasa Alcaide (coordinadors), *op. cit.*

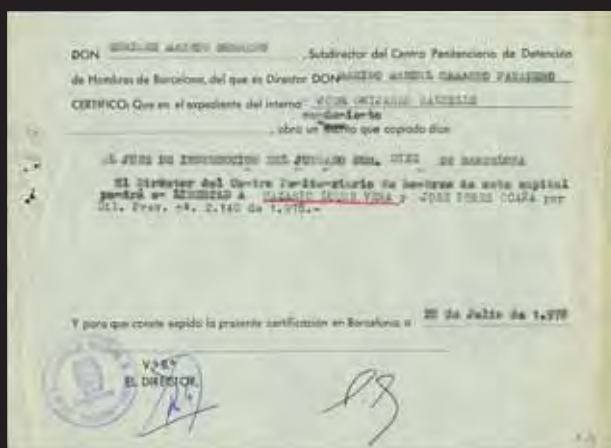
Fitxa policial de Nazario, que portava encara un vestit amb brodats, després de la seva notòria detenció a la Rambla el juliol del 78. Documents dels seus amics Ocaña i José Guíjarro, també empresonats.

Reyes se'n va anar a l'estranger, on va seguir dedicant-se al món de l'espectacle. Va tornar a Barcelona en alguna ocasió, i va participar en les manifestacions del Front d'Alliberament Gai de Catalunya contra la LPRS, on es corejava el lema de “¡Somos cachondos y no peligrosos!”. El 1982 “els transsexuals vam poder anar amb minifaldilles, escots o com ens donés la gana, sense que ningú no ens pogués dir res”.

De la Rambla a la Model

Dos personatges protagonistes del món de la cultura *underground* barcelonina, Nazario Luque i José Pérez Ocaña, tots dos sevillans i homosexuals, van ser detinguts en una batalla

Els transsexuals patien pena de desterra

campal que va tenir com a escenari la Rambla barcelonina el juliol de 1978.

Nazario, dibuixant de còmic i creador del personatge "Anarcoma", i Ocaña, un artista d'estil *naïf*, precursor de les *performances*, s'havien disfressat, respectivament, de Salomé, amb un vestit i alguns collarets, i de dona vella, amb els cabells empolsinats i una toqueta, per gaudir d'una d'aquelles nits d'estiu festives, en un ambient de permissivitat i aroma llibertari de la Barcelona de la segona meitat dels anys setanta. A l'alçada del Cafè de l'Òpera es va produir una incursió i la policia va carregar violentament contra el grup d'amics. Nazario, Ocaña i José Guijarro, *El Osito*, van ser traslladats a la comissaria de la plaça del Bonsuccés, on

van ser colpejats amb acarnissament. La premsa va explicar detalladament l'incident, i fins i tot Ocaña, presentat com a "pintor i transvestit", va aparèixer fotografiat exhibint els blaus dels cops a l'esquena i els costats²¹⁴. El Front d'Alliberament Gai va fer públic un comunicat que denunciava "la brutal agressió i injustificada detenció".

Després de passar la nit a la comissaria de la Via Laietana, on els van obrir fitxa policial, Nazario i Ocaña van ser traslladats al Jutjat de Guàrdia: "Encara anàvem vestits de dona i el germà d'Ocaña ens va portar roba normal per canviar-nos. Per l'advocat d'Ocaña, Solé Barberà, ens vam assabentar que no podien

²¹⁴ *Mundo Diario*, 26 de juliol de 1978.

ment segons la Ley de Vagos y Maleantes

portar-nos a la Model perquè hi havia un motí. Era l'època dels presos en lluita, d'una gran agitació d'aquest tipus, en què s'empassaven fulles d'afaitar i es tallaven les venes"²¹⁵.

Finalment, van ser internats a la Model, que presentava un impressionant aspecte després de la batalla campal: "Estava tot ple de matalassos cremats, al pati central i a les galeries. Tothom estava tancat i els passadissos eren plens de coses cremades i destrossades. Allò t'imposa. Per molt que hagi vist pel·lícules de terror o de presons, no imagines que pugui ser així".

Tres membres del grup teatral Els Joglars, Gabriel Renom, Andreu Solsona i Arnau Vilardebó, condemnats per un consell de guerra a causa del contingut considerat subversiu de l'obra de teatre *La Torna*, els van fer de guies. Els actors, que serien finalment indultats el gener del 1979, havien aconseguit que els traslladessin a la secció de transvestits, on estaven molt millor i més còmodes, ja que tenien el seu pati amb plantes i les cel·les tenien cortines de cretona. "Feia goig", diu Nazario. Es tractava de l'anomenada 7a galeria, una dependència més petita que la resta de galeries, que havia estat la presó de dones i on actualment es troben els presos que tenen règim obert.

En aquesta galeria, on també va estar Silvia Reyes, Nazario i Ocaña es van fer amics d'Esther, un pres que es movia per tota la presó: "Venia a visitar-nos vestida de noi normal, però tothom sabia que era un transvestit. Estava tancada perquè em sembla que havia robat unes bosses. Després la vam veure molt quan banderejava per la Rambla, però era *pastillòmana*, molt penjada, i era un malson".

Nazario, Ocaña i Guijarro van ser reclosos a la mateixa cel·la. Ocaña va pintar de seguida una Assumpció Gloriosa, amb uns angelets al voltant, amb carbonet, "que va ser de culte molt temps i no sé si l'han tret". Ocaña, el

215 Entrevista de Nazario amb l'autora (2010).

més popular de tots tres, va ser reconegut immediatament pels altres presos: "Quan van obrir les cel·les i vam sortir el primer matí, va aparèixer algú a l'altra punta de la galeria cridant 'Ocañaaaaa! Què fas aquíííí?'. Era molt conegut i hi havia gent del seu entorn que eren allà".

Els nouvinguts circulaven per la galeria i el pati. Nazario recorda que van visitar "una gent de la COPEL que coneixia Ocaña, uns bascos que tenien una *ikurriña* a la porta. Nosaltres explicàvem la nostra història a tothom i ells ens explicaven la seva [...]. Jo vaig tenir un mal rotllo perquè hi havia un paio *catxes* que em va dir que per què anava amb un altre, que molt de compte, que em tallaria el coll, que no em mogués gaire de la cel·la, i això em va deixar totalment acollonit durant tota la meva estada en la Model". Quant a Ocaña, "immediatament es va fer amb una guitarra i amb un altre es va posar a cantar *fandangos*, i és clar, allò era tot un espectacle, estava sol·licitadíssim. A la presó Ocaña era igual que a la Rambla, un marieta espavilat, graciós i recurrent, perquè tant et cantava com et recitava una poesia, i parlava amb tothom i coneixia gent de la Model, que no eren Mario Conde, precisament".

Nazario va tenir temps per dibuixar alguns tatuatges als presos, un element capital en el codi identitari de la cultura carcerària: "Aquells nois eren delinqüents, però eren de Barcelona, llegien còmics i havien llegit *El Rrollo Enmascarado* o *Nasti de Plasti*. Venien perquè els pintés una *tia* al braç. Jo ho feia amb bolígraf i després en venia un altre i el punxava tatuant-li".

Al cap de tres dies de tancament, Nazario, Ocaña i Guijarro van ser informats que quedaven en llibertat. La primera cosa que Ocaña va fer a la mateixa porta, entre la gent que els esperava, va ser demanar diners per a un pres que no podia pagar la seva llibertat provisional. Va reunir una bona quantitat i el pres va poder sortir de

"Ocañaaaaaa!! Què fas aquííííí?", va cridar

EDICIONES LA CÚPULA

Alguns dibuixos de Makoki, Fuga de la Modelo, de Gallardo i Mediavilla, publicada inicialment a la revista *El Víbora*, obra emblemàtica del còmic "underground" i lectura de capçalera dels presos de la Model dels anys 80.

la Model. Després, recorda Nazario, van anar a un bar situat al carrer d'Entença a prendre una copa: "En aquella època bevia molt i estava totalment assedegat de whisky. Això és el primer que vaig fer".

El pitjor de la breu experiència carcerària de Nazario a la Model va ser "que entres però no

saps quan sortiràs, perquè jo no vaig saber fins a cinc minuts abans que només serien tres dies. Al cap i a la fi, jo no havia comès cap delictes. Va ser una detenció injusta. T'apallissen i et fiquen a la Model sense tenir-hi art ni part".

A excepció del breu parèntesi d'un curset sobre còmics que va impartir a la presó de dones

algú des de l'altra banda de la galeria

de la Trinitat, Nazario no ha tornat a tenir cap relació amb la Model. Cada vegada que passa pels voltants de la presó, Nazario només reconeix un edifici “horrorós, igual que els jutjats”, i no el sorprèn que la paternitat dels dos edificis sigui del mateix arquitecte.

L'altre costat de la trinxera

Els funcionaris de presons que desenvolupaven la seva tasca a la presó Model a la dècada dels anys setanta i principis dels vuitanta se sentien sobrepassats, incapaços de controlar la rebel·lió dels presos. Els funcionaris temien per la seva seguretat. Durant els motins i els aldarulls se succeïen les agressions en una plantilla molt minvada i sovint aterrida per l'imperi dels *kies*, els caps més durs entre els delinqüents comuns. El novembre de 1977 ja havien fet públic un manifest²¹⁶ o plataforma reivindicativa en la qual sol·licitaven:

- Garanties de seguretat tant físiques com judicials.
- Reforma penitenciària.
- Democratització dels directius “que mantenen una actitud dictatorial”.
- Dret de sindicació, cobrament d'endarreriments i no a les hores extraordinàries.
- Dimissió del director general d'institucions penitenciàries.

Eduardo Vicente és un dels funcionaris veterans de la presó Model, on treballa des del 7 de gener de 1973²¹⁷. Ha estat testimoni de les successives transformacions que ha patit la institució penitenciària. Quan va arribar, les cancel·les no estaven automatitzades, s'obrien encara a mà i la tercera era l'única de xapa

²¹⁶ *Mundo Diario*, 1 de novembre de 1977.

²¹⁷ Entrevistes d'Eduardo Vicente amb l'autora (2009-2010).

A les galeries, abans obertes a la rotunda, ara s'hi accedeix per unes portes que controlen els funcionaris instal·lats en un petit espai lateral a l'interior de la galeria.

La droga entrava llançada des del carrer, a

metàl·lica. Les altres dues eren de barrots. A l'estiu, quan s'obria la tercera, podia veure's el quiosc de la rotonda des del carrer. No existien les habitacions vis-a-vis, ni assistents socials, ni educadors, ni psicòlegs. Abans de casar-se va viure en un petit edifici annex, amb entrada pel carrer de Rosselló, habilitat com a residència de solters, i que avui acull el Centre de Dia. A Catalunya hi havia llavors sis presons; avui, 14. A la Model treballaven 125 funcionaris de plantilla; avui, 550.

Eduardo Vicente considera que les relacions entre presos i funcionaris a començaments dels anys setanta eren d'un cert respecte mutu: "Ell sabia el seu lloc i tu el teu". La conflictivitat era menor. Vicente va arribar a prendre's força cafès amb expresos que es trobava al carrer i amb els quals guardava una relació correcta i civilitzada. Recorda, per exemple, el cas del reincident Ahmed Amiani, un carterista "habitual" de la casa. Els estrangers eren lliurats a la Guàrdia Civil i conduïts fins a la frontera de Portbou per a expulsar-los: "Un dia a les 6.30 h del matí es van emportar Amiani, i a les 4.30 h de la tarda me'l vaig trobar a la Rambla". En travessar la frontera de França, eren tornats a la d'Espanya discretament, amb 200 pessetes a la butxaca.

Quant als presos polítics, Eduardo Vicente assenyala que "els detinguts de Maria Mitjancera per mi no eren presos. Com podia ser un delinqüent l'admirat Solé Barberà?". De Salvador Puig Antich guarda un record inesborrable: "Amb la mort de Salvador hi ha molta gent que vol redimir el seu passat i s'ha volgut penjar medalles. Això no m'ha agradat". Assegura que s'han dit moltes inexactituds i sosté que la majoria dels funcionaris, que van ser esbrancats per petits tractes de favor, van voler ajudar-lo "per compassió, per llàstima o per simpatia; fins i tot, per una certa afinitat ideològica".

L'heroïna i els quinquí-stars

La situació a la Model va canviar radicalment amb l'entrada de la droga. A la Model es fumaven porros i grifa que introduïen els legionaris, als quals se'ls aplicava la *Ley de vagos y maleantes*. Del carrer entrava haixix, que els funcionaris detectaven. Fins i tot feien bromes sobre això: un dia van trobar droga a la nansa d'una cassola destinada a Antonet Moreno Cuenca, germanastre d'*El Vaquilla*, i la van canviar per tabac premsat. Cap al 1974 va començar l'època dels atracaments, segons explica el funcionari Eduardo Vicente: "De *robagallines* van passar a sentir-se importants atracant bancs. Els donava prestigi. I als Moreno, per exemple, els sortia al final tan car robar gallines com cometre un atracament, ja que anaven sumant agreujants. L'habitual era la condemna *ye-yé*, és a dir, dos anys, quatre mesos i un dia". Amb els atracaments i els diners fàcils va arribar la droga dura. I amb l'heroïna, "el respecte mutu va començar a fer fallida de manera catastròfica i es va passar de la convivència a una situació terrible", afegeix Vicente.

La droga entrava a la Model en forma de paquets llançats des del carrer o durant les visites, en els paquets ocults a l'interior de plàtans, dins de petites boles metàl·liques, o amagada en glaçons de gel. La droga dura va marcar una altra etapa a la vida de la presó: "L'heroïna va tenir cada vegada més presència com a factor de distorsió i divisió", assenyala Daniel Pont, un dels líders de la COPEL²¹⁸, definitivament enterrada el 1983. Al penal del Dueso i a la Model van sorgir els grups de GIL (Grups d'Incontrolats en Lluita), totalment trasbalsats per l'heroïna i la síndrome d'abstinència, el terrible *mono*. Pont els insistia

218 Daniel Pont Martín, *Charla sobre la COPEL*, a VV.AA., *Por la memoria anticapitalista*, s/e.

l'interior de plàtans, nous o glaçons de gel

en el gran poder nociu de l'heroïna: “Els deia que si no entenien que els estava matant, que els estaven utilitzant en contra de nosaltres i en contra d'ells mateixos. Però no hi va haver manera”.

Als 80 era més difícil aconseguir una xeringa hipodèrmica que una dosi a la presó. A vegades els addictes s'injectaven amb agulles (*arpón*, *chuta* o *banderilla*, en l'argot *quinqui*), tan usades per altres presos que havien de ser afilades a terra per fer-los punta i poder donar-se *el picó*. “Era una cosa així com que si em deixes la xeringa, et *xutes gratis*”, recorda Pont.

L'heroïna va infectar grups sencers de joves que vivien a barris marginals de Barcelona, com el Camp de la Bota o la Mina, i que s'iniciaven molt aviat en els robatoris, com va succeir amb José Moreno Cuenca, *El Vaquilla*, a qui Lluís Biosca i Manuel Delgado recorden com un nen, però ja amb un cert prestigi a les presons, circulant per la Model. Els delinqüents menors de 18 anys eren confinats a la Model fins al 1983, quan les dones van ser traslladades al Centre Penitenciari de Wad-Ras i els joves van passar a la Trinitat. *El Vaquilla* va arribar a injectar-se heroïna davant les càmeres de televisió l'abril de 1984, erigit com a líder d'un motí. La televisió autonòmica catalana va retransmetre el desembre del mateix any la seva detenció després d'una persecució a trets per la Diagonal. Amb una presència habitual als mitjans de comunicació, a la recerca d'un nou “Lute”, les pel·lícules de José Antonio de la Loma o Eloy de la Iglesia van convertir delinqüents com *El Vaquilla*, *El Torete* o *El Tirillas* en *quinqui-stars*²¹⁹. Tots ells van morir massa joves.

El Vaquilla va dir en una ocasió, amb una clara

219 Amanda Cuesta i Mery Cuesta, *Quinquis dels 80. Cinema, premsa i carrer*, CCCB-Diputació de Barcelona, Barcelona, 2009.

lucidesa: “Un xaval de 17 anys que va entrar a la presó em va comentar: ‘Jo vaig cometre el meu primer atracament després de veure *Perros callejeros*. Ho deia com una cosa heroica, però jo vaig sentir llàstima. Hi ha molta gent en aquests barris que són futurs delinqüents i a sobre els posem ídols amb els quals identificar-se i amb els quals canalitzar aquesta energia generada per la misèria que han viscut”.

La droga ha estat una de les malediccions de la presó. El 1988, d'una població de 2.470 reclusos es considerava que un 80% estaven reclosos per delictes relacionats amb les drogues, i que un de cada tres interns era toxicòman²²⁰. El 1987, cada sis mesos passaven per la infermeria més de 500 interns que havien abusat de la cocaïna; 479, de la marihuana, i 443, de l'heroïna, i 270 presos van ser atesos de la síndrome d'abstinència. D'aquest mateix període daten els primers casos documentats de sida, una malaltia que va declarar tota la seva virulència a principis de la dècada dels 90. Entre 1990 i 1999 es van produir 541 morts a les presons catalanes a causa de la malaltia²²¹.

Tres assassins i un jutge

El 1977 el fiscal Alejandro del Toro va comprovar que un pres preventiu feia més de sis anys que estava a la Model sense advocat defensor. Es tractava de Manuel Delgado Villegas, conegut com *El Arropiero*, de 34 anys, un assassí que va confessar 48 assassinats. Delgado tenia la trisomia sexual XYY, una anomalia que a més d'un cert retard mental li provocava accessos de violència. Traslladat al

220 Josep González (coordinador), *La Model: cent anys i 1 dia d'històries*, Centre Penitenciari d'Homes de Barcelona. Secretaria de Serveis Penitenciaris, Rehabilitació i Justícia Juvenil, Barcelona, 2004.

221 Josep González (coordinador), *op. cit.*

L'any 1988 el 80 % dels presos complien

El Vaquilla exhibeix els seus tatuatges i les cicatrius de les seves autolesions.

El Arropiero.

PACO ELVIRA

psiquiàtric de Santa Coloma de Gramenet, va morir el 1998 a causa del tabaquisme. Delgado Villegas és probablement l'assassí confés de més notorietat que ha passat pel carrer d'Entença. José Luis Cerveto, conegut com l'Assassí de Pedralbes, que estava a la 5a galeria, era tan intel·ligent com desagradable. El funcionari Eduardo Vicente recorda que Cerveto es va tallar el braç i va fer veure que agonitzava, simulant que s'havia begut una ampolla de lleixiu. Una vegada a la infermeria, Vicente va comprovar amb la seva mirada divertida que tot havia estat una farsa.

Andrés Rabadán, batejat per la premsa com l'Assassí de la Ballesta, va estar un cert temps a la Model durant el seu períple per diferents presons i hospitals penitenciaris psiquiàtrics catalans. Intel·ligent, amb grans dots per al dibuix, va traçar a la seva autobiografia un panorama cruel del seu entorn de presons. Encara que va retratar una sèrie de funcionaris de presons amb un inusitat menyspreu, afirmava també que, a excepció d'alguns casos de "sadisme brutal" en els mòduls de càstig, els funcionaris "són persones normals, treballadores"²²².

El desembre de 1981 va prendre possessió com a magistrat de vigilància penitenciària de Barcelona Javier Gómez de Liaño, que procedia de Madrid. Dels seus pocs mesos en el càrrec, que va viure com "un calvari"²²³, va deixar descrites dues escenes esgarrifoses que va presenciar a la Model, on la població reclusa ascendia en aquell moment a 2.191 interns. El jutge va investigar la denúncia d'un pres acabat de sortir de la presó que sentia un home cridar i gemegar a la infermeria. Es va dirigir cap allà

²²² Andrés Rabadán, *Històries des de la presó*, Random House, Barcelona, 2003.

²²³ Javier Gómez de Liaño, *Pasos perdidos. Confesiones en carne viva*, Temas de hoy, Barcelona, 1999.

penes per tràfic de drogues

i en entrar a la infermeria, “una corraleta que no passava de ser una vulgar farmaciola de campanya”, el va rebre un pres de confiança vestit amb bata blanca “que tenia brutícia fins als botons”. Liaño va exigir que li obrissin les portes d’unes cel·les que, segons el van informar, eren per als bojos. Allà va veure una massa de carn embolicada en draps, al terra d’un petit habitacle recobert de linòleum sobre una gruixuda capa de goma espuma. El pres es deia José Molina. Feia 45 dies que estava en cel·la de càstig, a la cinquena galeria, quan la llei assenyalava un màxim de 14 dies. Liaño havia ordenat la clausura de les cel·les de càstig, amb la qual cosa José Molina va ser pràcticament amagat en una cel·la de la infermeria, on va ser sotmès per certs funcionaris a tota mena de tortures, “amb especial grau de sadisme”. A més dels danys físics, Molina va patir una crisi psiquiàtrica de la qual mai no va poder recuperar-se i algun intent de suïcidi: “Cada vegada que anaven a veure’l reaccionava com un animalet espantat”.

La segona impressió que va rebre el jutge Gómez de Liaño es va produir l’agost de 1982, quan Barcelona s’asfixiava amb una onada de calor. Van arribar notícies que s’estava creant un motí a la Model, que feia una setmana que estava sense aigua corrent, després d’avariar-se la principal bomba de l’establiment. Una nit el van avisar que hi havia un conflicte greu. La policia antiavalots es preparava per a l’assalt, però Gómez de Liaño va disposar que no entressin. I es va dirigir cap a les galeries amb el seu ajudant. Al voltant de 200 presos, tots estrangers, de diferents nacionalitats, estaven detinguts gràcies a un decret de l’any 1974, pendants d’expulsió. No se’ls imputava cap delictes, sinó estar a Espanya de manera il·legal. Alguns feia que estaven així dos anys. En el grup hi havia alemanys, nord-americans,

britànics i belgues, encara que predominaven els procedents del nord i centre d’Àfrica. Liaño es va trobar amb l’escena més dura que havia vist a la seva vida: “Vint o vint-i-cinc persones seminues, estaven assegudes a terra, formant una rotllana. Abundaven les de raça negra. La suor, producte d’un clima urbà bullent i d’una temperatura per sobre dels 48 graus donava al recinte l’aparença d’una caldera. A dalt, als corredors, el grup més gran d’interns vociferava en un llenguatge intel·ligible. Era com un càntic de guerra. Colpejaven amb les cassoles els barrots [...]. De sobte, els que estaven asseguts es van aixecar, van fer uns passos i van assenyalar les seves boques. S’havien cosit els llavis amb fil i sedal. Era una macabra forma de dir-nos que a Espanya ningú no escoltava, que ningú atenia els seus problemes, que els tractàvem com bèsties”.

El jutge Gómez de Liaño va dedicar els dies següents a prendre’ls declaració un per un. El 12 de setembre de 1982 va signar l’acta on resolvia la il·legalitat de la detenció d’aquells presos i va disposar que fossin posats en llibertat.

Presos de coll blanc

El concepte de delictes econòmics a Espanya s’instal·la en l’estadística oficial després de la II Guerra Mundial, però mai com als anys 80-90 la presó Model de Barcelona va ser visitada per tants delinqüents de *coll blanc*. La portada de *La Vanguardia* del 22 d’octubre de 1994 mostrava la presència de l’empresari Javier de la Rosa al pati d’una Model plena d’atracadors, violadors o *camells*. Aquesta particular convivència de diferents tipus de delinqüents il·lustra l’interclassisme que va caracteritzar la vida de la Model les dues primeres dècades de la democràcia.

L’antecedent més notori del cas de Javier de la

L’agost de 1982, 200 presos estrangers es van

Rosa el va constituir l'entrada a la Model el 1969 de l'industrial Juan Vilà Reyes, president de MATESA i del Reial Club Esportiu Espanyol. Una ambulància, custodiada per la policia, va conduir el senyor Vilà Reyes el 23 de setembre de 1969 des de la seva casa de Sant Vicenç de Montalt a la presó Model, on va ingressar com a pres preventiu a disposició del Jutjat de Delictes Monetaris per la seva participació en l'“assumpte MATESA” (Maquinària Tèxtil del Nord d'Espanya). Vilà Reyes només va estar uns quatre mesos a la presó del carrer d'Entença, dos menys dels que hi va estar en aquest mateix període l'exministre de Cultura, Jordi Solé Tura, condemnat per la seva militància comunista. El 4 de desembre de 1969 Vilà Reyes va ser traslladat a la presó de Carabanchel. Uns dies abans va rebre a la seva cel·la de la Model la notícia del naixement del seu sisè fill. El Jutjat Especial de Delictes Monetaris va condemnar el maig de 1970 Vilà Reyes a més de 1.600 milions de pessetes i tres anys de presó pel delicte de contraban de divises. L'anomenat “assumpte MATESA” va provocar la substitució immediata del ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga Iribarne. Vilà Reyes va complir gairebé tota la seva condemna a la presó. L'empresari tèxtil català no va sortir de Carabanchel fins al 29 d'agost de 1972, data en què va passar al règim de presó atenuada.

Un segon antecedent més pròxim del cas de Javier de la Rosa va ser el de Juan Palomeras Bigas, el primer banquer que va trepitjar la Model en democràcia. El 16 de novembre de 1979 el Banc d'Espanya havia declarat la fallida del Banc de Navarra, presidit per Juan Palomeras. El 20 de setembre de 1981 va ser dictada l'ordre de detenció contra Palomeras, en no poder atendre el pagament d'una fiança de 30 milions de pessetes per assumptes

Hi ha portes que els detinguts no creuen mai.

amotinar. Alguns s'havien cosit els llavis

El capo mafiós Raymond Vacarizzi va ser assas

pendents de la fallida d'aquest banc. Va fugir de la policia i els jutges, que van decretar ordre de recerca i captura. Va ser detingut finalment el 29 de setembre a Barcelona i va ingressar a la Model, on hi va estar vuit mesos. Va sortir en llibertat provisional l'abril de 1982. Palomeras reincidiria cinc anys més tard: el 1987 el Jutjat d'Instrucció número 8 de Madrid decretaria el seu ingrés a la presó de Carabanchel per tràfic de drogues.

Quan Palomeras entra a la Model el setembre de 1981 ja hi havia al recinte un altre notori estafador de *coll blanc*, José Luis Bruna de Quixano, detingut en presó incondicional el 27 de març de 1980. L'Audiència Provincial de Barcelona el va condemnar el 25 de maig de 1983 a 23 anys de presó per malversació de fons i falsificació de document públic, en qualitat de delegat de l'Estat al Consorci de la Zona Franca. Bruna de Quixano va complir condemna a la sisena galeria de la Model, amb trasllats intermitents a l'Hospital Clínic o a l'Hospital de la Creu Roja. Quan el govern de Felipe González li va concedir un indult parcial el 22 d'octubre de 1984, Bruna de Quixano es trobava ingressat a l'Hospital General Penitenciari de Madrid, com a auxiliar de capellania. En un article publicat per *La Vanguardia* el 14 de desembre de 1986, Bruna de Quixano denunciava "la ineficàcia de l'actual sistema de repressió de la delinqüència, basat, fonamentalment, en la teràpia del càstig". Bruna de Quixano, basant-se en la seva pròpia experiència, considerava que la presó era "escola de la més alta delinqüència".

Qui mai no va trepitjar la presó Model va ser el secretari de Bruna de Quixano: Antonio de la Rosa Vázquez, secretari del Consorci de la Zona Franca, també inculpat, que va estar en parador desconegut fins a la prescripció del delictes. Antonio de la Rosa va tornar a Espanya el 1998. Va morir el 27 d'abril de 2004 i al seu enterrament no hi va poder assistir el seu fill,

Javier de la Rosa Martí, llavors a la presó pel cas Torras-KIO. Javier de la Rosa ha freqüentat en períodes diferents les presons Model, Can Brians, Alcalá-Meco i Figueres, condemnat per diferents causes relacionades amb els casos Torras-KIO i Gran Tibidabo. Però el seu primer ingrés a la presó del carrer d'Entença va ser simbòlicament molt important en la història d'aquest centre penitenciari.

Javier de la Rosa va ingressar a la Model la matinada del 19 d'octubre de 1994. Cinc dies més tard va ser traslladat de cel·la per raons de seguretat. La publicació d'unes fotografies de Javier de la Rosa a l'interior de la presó va fer témer que pogués produir-se un altre succés com el del francès Vaccarizi, assassinat el 1984 per un franc tirador apostat a l'exterior. A la seva nova cel·la de la primera galeria, Javier de la Rosa va compartir reclusió amb tres interns preventius més. Però per molt poc temps: el 28 d'octubre va ser traslladat a la presó de Can Brians, al municipi de Sant Esteve de Sesrovires. La nit de Cap d'Any de 1994 la va passar com a intern de Can Brians, però amb permisos per sortir de la presó. L'abril de 1995 ja gaudia de llibertat vigilada i se'l veia passejar per Cadaqués. Tornaria a Can Brians el 1998 i el 2002.

L'advocat de Javier de la Rosa va ser Joan Piqué Vidal, que també seguiria el seu defensat en experiència carcerària. Piqué Vidal va ser condemnat el 3 de gener de 2005 a set anys de presó pel Tribunal Superior de Justícia de Catalunya per suborn de funcionari. Va ingressar a la presó el 26 de setembre de 2006 i molt aviat, el 15 de desembre, va rebre el benefici del règim obert, amb treballs socials a Càritas, fora de la presó, obligat només a anar a dormir-hi. Joan Piqué Vidal va aconseguir la llibertat condicional el desembre de 2009, després de complir les tres quartes parts de la condemna.

Els delinqüents de *coll blanc* no van eludir la

sinat per un franctirador apostat en un terrat

presó i la Model en va ser un fidel testimoni les dues últimes dècades del segle xx, però sí que és cert que, amb els millors advocats al seu servei, van poder gaudir millor que ningú dels beneficis de la llei de règim penitenciari.

Les transferències a la Generalitat

El 1979 es va aprovar la Llei orgànica general penitenciària (LOGP), que va ser ratificada a les Corts per aclamació el 26 de setembre de 1979 i promulgada el 5 d'octubre. A la pràctica no va començar a aplicar-se fins al maig de 1981, amb l'aprovació del Reglament penitenciari, que patiria una modificació posterior, d'acord amb el Reial decret de 28 de març de 1984.

L'artífex de la LOGP va ser Carlos García Valdés, un penalista progressista que havia estat processat pel TOP i que havia estat nomenat director general d'institucions penitenciàries. Els jutges de vigilància penitenciària van assumir les competències relatives a les antigues redempcions de penes pel treball, que va supervisar durant tota l'etapa del franquisme el Patronat de Nostra Senyora de la Mercè.

El 28 de desembre de 1983 es va aprovar el traspass a la Generalitat de Catalunya dels serveis de l'Estat en matèria d'administració penitenciària, i la presó Model va passar a denominar-se oficialment Centre Penitenciari d'Homes de Barcelona. El 1984 es van incorporar els primers educadors i per aquestes mateixes dates es van aixecar els murs perimetrals amb garites per a la Guàrdia Civil i es van tancar amb malles els patis per evitar el llançament des del carrer de paquets amb droga pràcticament impossibles de confiscar pels funcionaris.

El 14 de juliol d'aquest mateix any es va produir un fet inusitat, un assassinat per encàrrec que va tenir per escenari la presó i el seu entorn. Raymond Vacarizzi, catalogat com "el gàngster número u de França" va rebre dos

EL PAÍS, S.L. J.M. TEJEDERAS

Javier de la Rosa, amb els seus advocats, arquetipus del delinqüent de "coll blanc".

trets, al front i al pit, efectuats des del terrat del número 30 del carrer de Provença amb una carrabina de mira telescòpica. Vacarizzi treia el cap per la finestra i parlava amb la seva dona, que era al carrer, quan es va desplomar mort. Minuts després es va produir un ambient de nerviosisme a les galeries, en conèixer-se la notícia. Els interns van ser tancats a les cel·les encara que es van rebel·lar els de la 4a, que agrupava els multireincidents, i va haver d'entrar la Policia nacional. Dotze reclusos van ser tancats en cel·les d'aïllament.²²⁴ L'any següent van ser detinguts com a presumptes autors de l'assassinat René Paul Aimé Nivois i tres membres més de la màfia del sud de França, que vivien a la Costa Brava dedicats al tràfic d'armes i a xarxes de prostitució.

²²⁴ *ABC*, 16 de juliol de 1984.

Santiago Martínez Cadarso va prendre possessió del seu càrrec de director de la Model l'agost de 1987, sense conèixer ni l'edifici per fora, gairebé com li havia passat a Rafael Tasis cinquanta anys enrere. La va trobar “vella, desarranjada i tronada”, amb excel·lents funcionaris “tots ells laboriosos i callats com formiguetes”²²⁵. Va intentar intensificar les obres de millora i rehabilitació del deteriorat edifici, i de combatre el tràfic de drogues intern. Durant aquests anys i els següents no van ser infreqüents els distanciaments entre els successius directors de la Model i la Fiscalia de Vigilància Penitenciària, que es feia ressò de les denúncies. I els mitjans de comunicació van seguir enfocant la seva atenció cap als conflictes de la presó. Un

²²⁵ Josep González (coordinador), *op. cit.*

La Model va arribar a tenir 2.580 interns,

Hi ha zones de la presó que tenen la màxima seguretat, com els patis de la sisena galeria, corresponent als detinguts més perillosos, que estan coberts de xarxes i filat.

matí, poc després que avisessin Cadarso que s'havien enfilat uns interns a la teulada, el va trucar el locutor Luis del Olmo, del programa "Protagonistas". Es va posar al telèfon i el periodista li va preguntar: "És veritat que es tracta d'un intent de fuga?". Cadarso, que ignorava que estaven en antena, va contestar amb sorna: "No, més aviat crec que amb la massificació se'ns surten per la teulada". La ironia, evidentment, no va ser ben vista pels responsables de la gestió penitenciària.

Amb el psicòleg Virgilio Valero com a director de la Model, entre 1987 i 1990, es va arribar a la xifra més alta d'ocupació des de la postguerra: 2.580 interns. Valero va reordenar les galeries i va suavitzar la duresa extrema de les condicions de vida a la 5a galeria, el "túnel", on es confinava els presos més perillosos, els que complien

sancions i només sortien del seu tancament una hora al dia.

Durant aquesta última dècada la població de la Model no ha disminuït de manera significativa. El maig de 2002 es va produir un motí i una greu situació de descontrol en la qual els presos van estar a punt de fer-se amb la presó²²⁶. Hi havia 1.800 presos, amb quatre o cinc persones per cel·la. El maig de 2004 la situació tornava a ser preocupant: la presó estava gairebé al doble de la seva capacitat, amb 2.000 presos i moltes cel·les amb sis persones. La saturació esperonava una espiral de violència. En un any es van posar 2.330 expedients, la qual cosa significava una mitjana diària de més de de sis altercats, agressions entre interns en la seva majoria.

El setembre de 2004 les presons catalanes van superar la xifra històrica dels 8.000 interns²²⁷, 2.000 més de la capacitat prevista. D'aquests 8.000, 2.500 eren estrangers. A la Model es concentraven més de 2.100 presos. El maig de 2005 un enfrontament al menjador de la 4a galeria entre presos espanyols i llatinoamericans va provocar un nou motí, que va posar en perill els mitjans de seguretat de la presó i va suposar l'aïllament de 18 reclusos.

A l'última dècada s'ha incrementat també, de manera substancial, la plantilla d'educadors, psicòlegs, criminòlegs i personal sanitari, a més dels programes específics de prevenció i de reinserció, encara que les fugues, els suïcidis i els motins, i, més recentment, el trasllat de la presó, hagin acaparat l'atenció mediàtica i ciutadana. Als tallers ocupacionals d'art es va sumar la fundació del grup de rock De marrón, o el grup de teatre Punto y Coma. I el pati de la presó ha estat escenari diverses vegades de concerts musicals, emulant el que va protagonitzar el 1988 el cantant Joaquín Sabina.

²²⁶ *La Vanguardia*, 31 de maig de 2002.

²²⁷ *La Vanguardia*, 24 de setembre de 2004.

la xifra més gran des de la postguerra

A principis de 2010 hi havia a la Model

El 2004 el CIRE (Centre d'Iniciatives per a la Reinserció) va llançar al mercat la "bossa catalana", segons disseny de Martín Ruiz de Azúa i confeccionada als tallers de la Model. A l'estiu de 2006 el dissenyador Toni Miró va organitzar al pati d'entrada una desfilada de moda que van presentar reclusos de les presons catalanes. I Frederic Amat va impartir un curs d'art a finals del 2009. Una de les obres, un ocell empresonat en una gàbia de ferro, encara avui està exposada al taller de ceràmica.

La freda estadística segueix imponent, no obstant això, un trist panorama. Espanya segueix sent el país europeu amb l'índex d'interns més alt d'Europa. A Catalunya la ràtio suposa 141 interns per cada 100.000 habitants²²⁸. El 31 de desembre de 2008 hi havia a les diferents presons catalanes 10.051 interns, un 4,7 % més que l'any anterior. Un total de 43.405 persones, el 13,4 % més que l'any anterior, estaven el 2009 sota l'àmbit de l'execució penal (presó, llibertat condicional, mesures penals alternatives o mediació). El nombre de presos preventius havia descendit fins a situar-se al 21% de la població reclusa, equivalent a 2.210 interns, encara que per la presó Model passen uns 10.000 homes l'any en règim de preventius; és a dir, tot esperant complir la seva pena en una altra destinació. La mitjana de dies de condemna total sumava 2.877; és a dir, set anys i deu mesos. El robatori i el robatori amb violència i intimidació encapçalaven el rànquing quant a tipologia de delictes. Segons el perfil bàsic sociodemogràfic de la població reclusa masculina, el 2001 el 74,2 % eren espanyols, mentre que el 2009 l'índex d'espanyols havia descendit al 56,5%. A principis de 2010 hi havia a la Model 1.817 interns de 80 nacionalitats. Els presos procedents del Marroc solen sumar entre 200 i 250 reclusos. La resta d'estrangers es distribueix en presos procedents d'Àfrica i de

països llatinoamericans, amb equatorians i colombians en primer lloc.

El compliment del pla de presons de la Generalitat, amb les successives posades en marxa dels complexos penitenciaris de Quatre Camins, Brians 1, Brians 2 i Lledoners, ha descongestionat lleugerament la Model. Actualment hi ha entre 1.200 i 1.300 preventius i al voltant de 200 penats.

Un dia qualsevol a la presó Model

Antonio Gutiérrez, l'actual director de la Model, fa gairebé vint anys que és a la presó del carrer d'Entença. Funcionari des del 1986, Gutiérrez ha estat testimoni excepcional de les transformacions que han tingut lloc a la presó, paral·lelament als canvis sociològics que ha experimentat la ciutat de Barcelona: "La Model per naturalesa sempre ha estat una presó de preventius, però per una qüestió d'espai hi han hagut de conviure penats i preventius"²²⁹.

La naturalesa de la Model com a presó de preventius, en trànsit cap a altres centres, esperant nova destinació, explica que no s'apliquin actualment en aquesta institució penitenciària alguns dels programes reeducatius habituals en d'altres presons, com els programes per combatre la violència domèstica o la toxicomania. Sí que s'hi fa, en canvi, el programa de seguretat viària, que dura quatre setmanes i del qual es beneficien reclusos amb condemnes curtes.

El dia comença a la Model a les 7.30 h amb el canvi de guàrdia i el recompte. Ara els penats ja no han de formar drets. Només han de moure's per a la comprovació del funcionari. A les cel·les, que el 1904 havien de ser suficients per a un pres, s'encabeixen avui una mitjana d'entre tres i cinc lliteres amb els béns dels seus ocupants. Després de l'esmorzar, les galeries es tanquen a les 9.30 h i els presos han de quedar-

²²⁸ Dades estadístiques del Departament de Justícia, desembre de 2009.

²²⁹ Entrevista d'Antonio Gutiérrez amb l'autora (2010).

1.817 reclusos de 80 nacionalitats

A dalt, les cuines de la presó. A sota, un telèfon, objecte prohibit als presoners dins del recinte, amagat dins d'una llauna de sardines que un visitant va intentar fer arribar a un intern.

se al menjador o als patis. En un d'aquests, al pati d'esports, els presos compten amb equips de *fitness*, una pista de bàsquet i espai per córrer. Per aquest pati passen diàriament uns 900 homes en torns d'una hora.

L'escola d'adults atén entre 400 i 500 presos al dia, que reben des d'instrucció bàsica fins a educació universitària a distància. Tant l'escola com l'espai esportiu rendeixen al màxim de la seva capacitat. El CIRE (Centre d'Iniciatives per a la Reinscripció) gestiona una sèrie de tallers formatius i productius. A la presó s'imparteixen cursos d'ofimàtica, hostaleria i electricitat, a més de tallers d'arts plàstiques i restauració. Uns 80 interns treballen al taller de confecció, on es fabriquen bosses reciclant el plàstic PVC de les banderoles urbanes rebutjades, o es cusen mantes d'avió. El taller d'impremta, on es fan bosses comercials, dona feina a 17 presos. Hi ha dos torns de treball, de mitja jornada, ja que hi ha més demanda que oferta.

Els tallers del CIRE organitzen, en general, activitats senzilles, mecàniques, amb una remuneració regulada d'acord amb el salari mínim interprofessional. La gran mobilitat de la població reclusa de la Model impedeix l'organització d'activitats més complexes, que exigiria la inversió de més temps en el seu aprenentatge.

A les tardes, la biblioteca de la presó, ben assortida de còmics i novel·les, a més de la premsa barcelonina, està plena de gom a gom. No sempre els interns poden disposar dels ordinadors, que arriben a través de donacions i al límit de la seva efectivitat.

Antonio Gutiérrez coneix la presó pam a pam. Va començar com a funcionari, responsabilitzant-se d'una galeria, en una època en què una trentena de presos s'autolesionaven diàriament; en argot de les presons, es "xinaven". Tot això formava part d'un ritual a les presons, que posaven en marxa davant d'una mala notícia: "Jo he vist ferides al braç fins a l'os". O s'empassaven una molla, un "submarí", per

provocar el seu trasllat a un hospital, des d'on intentar més fàcilment la fuga.

Avui és molt excepcional que un pres es talli. Gutiérrez ha conegut l'època dels *kies*, delinqüents durs, embrutits per la vida, autèntics desesperats: "Eren gent molt capaç de tallar-te el coll. Gairebé tots s'han mort: en un atracament, de sida o per sobredosi. Encara que hi ha presos agressius, ja no hi ha aquest tipus de delinqüents, capaços de qualsevol cosa".

Avui els presos ja no s'injecten heroïna amb xeringa. El 1989 es va implantar el programa de metadona, que va reduir aquesta pràctica. Però continua el consum d'estupefaents de tota mena i de cocaïna, que entren a la presó, en un 99% de vegades, durant les comunicacions vis-a-vis, unes 2.000 al mes. Els funcionaris detecten ràpidament una part molt important de la droga que intenta penetrar a la Model i ho notifiquen al jutge de guàrdia. I també intueixen, pel particular nerviosisme que es respira en l'ambient de les presons, quan un "comboi" de droga ha aconseguit superar tots els controls.

En un matí qualsevol el director de la Model té a la seva taula de despatx unes sabatilles esportives amb tacs d'haixix a l'interior, o una falsa llauna de sardines on s'ha introduït un diminut telèfon mòbil. Han estat detectats per l'escàner que analitza tots els paquets. Són alguns dels estratagemes que utilitzen els presos en l'estira-i-arronsa per saltar-se les normes.

A la Model tampoc no hi ha agressions sexuals, una de les "llegendes negres" d'aquesta presó durant l'època de la transició. Ni hi ha ja un apartat especial per a la protecció dels transsexuals. Els dos vis-a-vis mensuals, juntament a les diferents comunicacions orals i telefòniques per setmana, són suficients perquè el reclús mantingui contacte familiar i íntim. Les habitacions per al vis-a-vis íntim d'hora i

mitja amb les parelles, d'austeritat espartana, contenen el més bàsic: un llit i una prima prestatgeria amb tovalloles i preservatius. Les saletes amb vidres del vis-a-vis familiar, on a mitja llum uns nens juguen amb el seu pare pres, transmeten la tristesa de la separació.

Fa uns anys que, per encàrrec de la conselleria, Gutiérrez i el seu equip van aconseguir eliminar les cues que històricament es formaven al carrer d'Entença. Un sistema racional d'horaris i atenció a les famílies va suprimir la llarga espera i la cridòria que es formava mentre les visites intentaven ingressar el peculi, lliurar el paquet corresponent i comunicar-se amb el pres.

Fins a mitjans dels anys vuitanta, els presos menjaven el seu ranxo a la cel·la, en un plat d'alumini, amb només una cullera com a cobert: "Una cosa indigna", opina Gutiérrez. El menjar era pèssim i per aquesta raó s'autoritzaven els paquets de menjar. Després, els paquets i el menjar a la cel·la van ser prohibits: per evitar els problemes higiènics que poden causar sis presos, amb els seus equipatges i els seus dipòsits d'aliments peribles a la cel·la; per raons de seguretat, ja que la droga s'introduïa als embotits o a l'interior de la fruita seca, i per una millora en la qualitat dels aliments racionats. El 1986 es va habilitar la cuina industrial.

Un dia qualsevol diversos presos africans i llatins, abillats amb davantals procedents de les banderoles de l'última campanya electoral, preparen al dia diversos menús: per dinar, fideus, salsitxa, iogurt i fruita. Els presos de religió musulmana tenen l'opció de l'ensaladilla russa. I un menú especial per als malalts, sota prescripció mèdica. A la una del migdia se serveix el primer dels dos torns. Prop del *geriàtric*, una zona semiaïllada, amb petits habitacles en una sala comuna, on estan confinats els vells, fa olor de pa acabat de fer. Al

S'han eliminat les cues de familiars

Una cel·la de la tercera galeria

forn de la fornera es couen al dia 5.000 panets, uns 600 kg de pa al dia. Un dia a la setmana es fornegen croissants o canyes, que se serveixen a l'esmorzar amb cafè i un entrepà amb embotit. Antonio Gutiérrez considera que "no es pot comparar la Model amb la dels anys vuitanta. La vida a la presó era duríssima, per als interns i també per als que treballàvem aquí. Ara, malgrat la massificació, el nivell de convivència és molt bo. El tracte és respectuós, fins i tot afectuós. És important el foment de l'atenció individual, que a l'exterior pot ser insignificant, però que aquí té un valor enorme. La vida a la presó és molt activa, hi ha molt de moviment". Per cada galeria de 400 o 500 interns, a la Model hi ha dos o tres funcionaris amb una única arma: el seu bolígraf. Quan detecta baralles, i n'hi ha diàriament, el funcionari actua amb rapidesa i fermesa, separant els que

es peguen. Si la situació es complica, sol·licita ajuda amb el *walkie-talkie*, i, si és procedent, es porta el pres a les cel·les d'aïllament, que des de 2008 tenen videocàmeres de vigilància. El pres que ha comès la falta serà sancionat amb l'obertura d'un expedient, que serà tramitat a la comissió disciplinària per a l'avaluació de futurs beneficis penitenciaris.

Molts dels llogaters de la Model són reincidents. El director va acomiadar no fa gaire un intern d'avançada edat que havia complert vint anys de condemna completa sense sortir al carrer. Al cap de poc temps va tornar per buscar la seva dosi de metadona i el va visitar. Se sorprenia que la societat s'hagués automatitzat i que al metro les màquines haguessin substituït els cobradors, encara que ell seguia passant sense pagar bitllet. Al cap de molt poc temps ocupava de nou una cel·la a la presó de Barcelona.

al carrer d'Entença

I després de la Model...

el Centre de Preventius de Barcelona a la Zona Franca

La presó Model té els dies comptats. Ni la seva concepció arquitectònica inicial, totalment obsoleta; ni les condicions actuals de l'edifici; ni la seva capacitat, àmpliament sobrepassada, poden donar resposta a les necessitats actuals de la població penitenciària. A principis de 1970 es van produir les primeres reclamacions perquè l'equipament de les presons fos traslladat als afores de Barcelona. El llavors procurador a Corts, Joan Antoni Samaranch, elevava una petició en aquest sentit al ministre de Justícia, Antonio María Oriol i Urquijo. Poc després el ministre responia que el seu ministeri planejava situar el penal més allunyat del nucli urbà, encara que sense cap concreció.

La premsa recollia la imminència del trasllat de la presó, juntament amb els edificis de l'Escorxador i del mercat del Born. De tots tres, només la presó segueix al mateix lloc i exerceix la mateixa funció per a la qual va ser creada. En lloc del panòptic, la crònica periodística suggeria que s'havia de construir un parc públic, "un nou pulmó verd al qual se li podria donar un caràcter marcadament social"²³⁰. Des d'aleshores s'han fet plans i iniciatives que tendeixen a recuperar un solar que amb els anys s'havia convertit en un lloc de prioritària centralitat. Les associacions veïnals, que

²³⁰ *La Vanguardia*, 22 de febrer de 1970.

reivindicaven un ús ciutadà de l'equipament, es van negar a acceptar la presència d'un centre obert, mentre que associacions de tipus cultural sol·licitaven la protecció patrimonial del singular panòptic construït el 1904. L'Ajuntament de la ciutat s'ha compromès a conservar algunes dependències i quatre de les sis galeries del panòptic, que passaran a tenir un ús ciutadà i cívic en un entorn de zones verdes i esportives.

La nova concepció funcional dels centres penitenciaris a Catalunya dibuixa un mapa penitenciar amb les instal·lacions allunyades dels centres urbans. Així, el futur Centre de Preventius de Barcelona, que substituirà la Model, s'ubicarà a la Zona Franca, i guanyarà en capacitat i seguretat, en oferta d'activitats formatives i tallers, i en espais d'oci. Ha de garantir, així mateix, una millor organització en el trasllat dels preventius, des del Centre Penitenciari fins als Jutjats de la Ciutat de la Justícia, en un recorregut més segur i directe.

El Centre de Preventius de la Zona Franca està planificat per acollir 1.200 presos preventius en un espai construït de més de 60.000 m², amb sis mòduls residencials per a homes, un mòdul residencial per a joves i un altre per a dones. Els arquitectes Josep Benedito i Agustín Mateos han dissenyat un complex amb capacitat per a 677 cel·les, destinades a homes, dones i joves pendents de judici, i també per a presos en trànsit; és a dir, que compleixen condemna en altres centres, però que han de comparèixer

davant els òrgans judicials de Barcelona. El conjunt comptarà amb una dependència per a activitats culturals i de formació. No es veuran torres de vigilància, i es confiarà la seguretat de l'edifici a un modern sistema de vigilància electrònica i a dos murs perimetrals concèntrics, de deu metres d'alçada màxima. Actualment la presó Model acull un centre obert, que serà traslladat a la Zona Franca i complementat per un altre de nova planta a la zona olímpica. La voluntat del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya és disposar d'una xarxa de centres penitenciaris amb capacitat per absorbir la població reclusa dels centres que es tanquen per obsolets.

La Model, doncs, desapareix definitivament com l'exemple barceloní de la utopia de la redempció penitenciària mitjançant el ferri control de les conductes. L'arquitectura es posava al servei d'aquest control, a través de la construcció d'un centre o torre de vigilància, feu dels funcionaris, i unes galeries radials, on hi havia els presoners.

A la pregunta metafòrica de si té sentit per als presoners prendre la torre central, el filòsof francès Michel Foucault, estudiós contemporani de les teories de l'inventor del panòptic, el jurista Jeremy Bentham, contestava així:

“Sí, amb la condició que aquest no sigui el destí final de l'operació. Els presoners fent funcionar el panòptic i assentant-se a la torre, creu vostè que llavors seria molt millor que amb els vigilants?”²³¹.

231 “El panòptic. Jeremias Bentham. El ojo del poder. Michel Foucault”, Madrid 1989, Las Ediciones de la Piqueta.

Mucho más que la historia de un edificio

Reunir en un libro como éste la historia de la prisión Modelo y las historias de personas que han sido encarceladas, es hacer un repaso exhaustivo del pasado de la ciudad de Barcelona y de momentos sociales y acontecimientos de todo tipo, especialmente políticos, que se han sucedido durante más de un siglo.

La obra que está en sus manos es mucho más que la historia de un edificio e incluso más que un siglo de historia de la ciudad de Barcelona. Es la historia del delito, la miseria, la defensa o la vulneración de los derechos humanos de los penados, ligada a las instituciones políticas de los diferentes periodos que discurren por las páginas de la recopilación más completa que se ha hecho hasta hoy sobre esta cuestión.

El punto de partida fue una ciudad con un Ensanche incipiente y un núcleo histórico abarrotado de edificios, porches y harapos. Miquel González i Sagrañes, que fue alcalde durante el breve periodo de la Primera República (1873-1874) y que hablaba con una claridad y libertad hasta entonces desconocidas, afirmaba que 'la ausencia de instituciones que acogieran a los pobres y a los penados por los tribunales de justicia era una vergüenza impropia de la segunda ciudad de España'. "Hay que limpiar las calles de delincuentes -añadía-, pero no en los cobertizos donde malviven en condiciones higiénicas y alimenticias más propias de bestias salvajes que de seres humanos...".

Años más tarde, el abogado y magistrado Pere Armengol i Cornet lideró la regeneración de la situación penitenciaria en la capital catalana, su documento 'La nueva cárcel de Barcelona' fue leído en el acto de colocación de la primera piedra de la Modelo (3 de junio de 1888). Estaba claramente inspirado en la teoría de Jeremy Bentham, considerado el precursor de la defensa de las condiciones adecuadas y del trato humanizado a los penados para intentar su rehabilitación.

La construcción de la Modelo no fue rápida ni fácil e hizo desesperar al magistrado Armengol, que había aceptado ser secretario de la Junta de Construcción de la nueva prisión. Este centro, situado en el extremo nordeste del nuevo Ensanche empezó a planificarse en 1881 y se encargó el proyecto a los arquitectos Josep Domènech i Estapà y Salvador Viñals. La prisión no empezó a funcionar hasta 1904, no acabada totalmente.

Como si el paso de la historia se repitiera, Josep Domènech i Estapà era también el arquitecto del Palacio de Justicia que se construía en aquellas mismas fechas en lo que hoy es el Paseo

de Lluís Companys. Por lo tanto, a finales del siglo XIX y principios del XX la ciudad vivía importantes transformaciones y no se podía permitir funcionar sin un edificio donde situar la Audiencia y otro donde hacer cumplir las penas de prisión.

Ahora, en la primera década del siglo XXI, volvemos a vivir un proceso mucho más extenso, donde estos servicios ya no se concentran en la ciudad de Barcelona. Vivimos una importante modernización de los Palacios de Justicia (hoy distribuidos por toda la geografía catalana) y estamos inmersos en la realización de un ambicioso Plan de Equipamientos Penitenciarios que dote de edificios adecuados para los nuevos requerimientos de la política de seguridad pública y a una mayor sensibilidad social en torno al proceso de reeducación, rehabilitación e inserción de los que han cometido algún delito.

El libro, sin embargo, no habla sólo de edificios. Habla de personas. De los responsables de las políticas penitenciarias y de los que, según las circunstancias económicas y políticas, eran usuarios de estas instalaciones.

Es indudable que la nueva prisión, conocida desde entonces como 'la Modelo' significó un avance incuestionable, desde los puntos de vista de la concepción arquitectónica y de la organización interna, y también en la dignificación de las condiciones de vida de los presos. La visión de las diversas reformas que ha ido sufriendo la Modelo en el transcurso de los años permite hacer, simultáneamente, un seguimiento de los cambios de las ideas dominantes y de la evolución social y política de nuestro país.

El paso de los años ha ido poniendo en evidencia también la voluntad o la falta de voluntad o de medios, según los momentos, para hacer un mantenimiento mínimo de las instalaciones del centro penitenciario, adecuado con la dignidad de las personas que vivían y una determinada formación de las personas que trabajaban. De la misma forma, saber que en algunas épocas la sobre ocupación y el amontonamiento fueron la norma, da una idea de la falta de infraestructuras que ha sufrido nuestro sistema penitenciario hasta hace pocos años.

La mayor parte del libro no debería generar ninguna controversia, ya que se exponen hechos objetivos y verificables, pero el contenido de algunos pasajes, siendo igualmente verídicos, quizás puedan incomodar a algunas personas, dado que hacen referencia a fechas en que hubo tensiones, enfrentamientos y guerra; o bien represalias y penas impuestas en razón de divergencias políticas. Pero lo cierto es que la autora ha sido rigurosa con la historia, precisamente a base de poner sobre la mesa historias y expedientes hasta ahora ocultos de personas concretas, que ilustran muy bien las repercusiones que la situación política tenía en cada coyuntura sobre el trato a la población penitenciaria.

Se observa con toda claridad que las razones por las que se ha privado de libertad a muchos ciudadanos y ciudadanas son diferentes según las circunstancias y los regímenes políticos vigentes. Así como las garantías procesales que había. La prisión Modelo ha sobrevivido y ha sufrido las consecuencias de golpes de estado, dictaduras, guerras civiles... Algún testimonio de personas condenadas a muerte resulta todavía hoy, a pesar del paso de los años, muy conmovedor. Y también ha funcionado en democracia, en las épocas en las que los presos han disfrutado de garantías y derechos. No es lo mismo estar en la prisión por razones políticas durante una dictadura que

por haber vulnerado las normas de convivencia en un estado de derecho.

El edificio ha sido protagonista involuntario de la represión de revueltas populares, como la Semana Trágica (1909) en que Francesc Ferrer i Guàrdia fue juzgado y condenado en un Consejo de Guerra celebrado dentro de la misma prisión. Ferrer i Guàrdia y otros dirigentes de la revuelta fueron los primeros nombres propios que ocuparon aquellas celdas, pero durante este siglo la Modelo, desgraciadamente ha servido para retener la huella de grandes personajes públicos: Joan García Oliver que fue ministro con Largo Caballero, el propio presidente Companys y su Gobierno y otros cargos electos que lo secundaron en los hechos de octubre de 1934, al proclamar 'el Estado Catalán dentro de la República Federal Española' y todos los represaliados por el general Franco y sus seguidores, que llegaron a encerrar a más de 13.000 personas en esta prisión de la calle Entença, haciéndoles malvivir atemorizados por las torturas, el miedo a la sede central de la policía política situada en la Vía Laietana y el destino temido de todos los que eran sometidos a los llamados juicios sumarísimos: el campo de la Bota, utilizado para los fusilamientos de miles de demócratas. El relato del periodo inmediato a la Guerra Civil es escalofriante, pero no podíamos ni queríamos obviar el uso de este edificio durante aquel tiempo.

El trabajo realizado por la autora, Rosario Fontova, es tan completo que también nos habla de los que trabajaron en la prisión. De profesionales que siendo conocidos en otros ámbitos de su vida, en algún momento trabajaron allí dentro: el cenetista Josep Peirats como panadero, afirmando que en aquellos años (1932) 'el pan del horno de la Modelo era el mejor de Barcelona'; Rubió i Tudurí como letrado, Moisés Broggi, como cirujano eminente.

También está presente el relato tierno, el avance social que significó la nueva construcción y el intento de muchos profesionales de humanizar este emblemático centro penitenciario: 'En la Modelo la escuela era obligatoria para delincuentes de 15 a 20 años. La mayoría de los jóvenes aprendían a leer y a escribir en la prisión. Se impartían clases de francés, de música, de higiene, de matemáticas...'

El mencionado Joan García Oliver, un joven de Reus que llegó a ser ministro de Justicia de la II República, forjó su educación en esta prisión, donde ingresó por primera vez a los 17 años, después de una huelga de camareros. Él mismo escribía unos años más tarde: 'Catorce años en prisiones y leyendo todo lo permitido por la disciplina carcelaria, me han dado un conocimiento general del mundo y de los humanos que lo habitan'.

Según Josep Maria Aroca, la Modelo llegó a tener una orquesta que 'era uno de los mejores conjuntos de España', formada por unos 80 profesores de música encarcelados después de la Guerra Civil.

En las paredes de la Modelo está también escrito el difícil combate antifranquista. A partir de los años sesenta, cuando empiezan a organizarse o reconstruirse viejas organizaciones políticas a la clandestinidad (MSC, PSUC, FUEGO ...), sufrieron prisión los que más tarde serían protagonistas de la transición hacia este periodo de democracia consolidada.

Los 'hechos del Palau', la Caputxinada y la implacable actuación del Tribunal de Orden Público (TOP) llevaron a la cárcel a Joan Raventós, Anna Sallés, Gregorio López Raimundo, Jordi

Montserrat Tura i Camafreita

*Consejera de Justicia
de la Generalitat de Catalunya*

Pujol, Antoni Gutiérrez Díaz 'Guti', Joan Ignasi Urenda, Isidre Moles, Jordi Solé Tura y tantos otros y la ejecución de Puig Antich dejó una cicatriz imborrable en una generación de jóvenes antifascistas.

Los difíciles años de la transición, la miseria escondida por el régimen dictatorial ... todo el trabajo que presentamos es una interesantísima demostración de que la prisión es el espejo de la sociedad a una escala más reducida, porque todavía en democracia los transexuales sufrieron la incompreensión y en algunos casos la persecución y la droga destrozaba y acababa con la vida de muchos jóvenes.

Han pasado 26 años desde que la Generalitat empezó a ejercer las competencias en la gestión de los centros penitenciarios. Desde 1984 se está haciendo un gran esfuerzo por dignificar los espacios de las viejas prisiones. En los últimos cinco años se ha invertido mucho más dinero que nunca y eso ha permitido que los centros sean espacios de reeducación y rehabilitación de los internos, pero también hemos sido conscientes de que había que construir nuevas prisiones, más modernas y más dignas. Por eso podemos decir que, finalmente, la prisión Modelo de Barcelona ha entrado en la fase final de su existencia, ya que se ha iniciado la cuenta atrás para la construcción del nuevo centro de preventivos de la Zona Franca.

Ahora, con 106 años de vida, estamos a punto de construir la nueva Modelo, la prisión de preventivos de la Zona Franca que tiene que hacer posible que el viejo edificio deje de hacer funciones de prisión. Pero las paredes de las galerías y del panóptico central tienen escrita tanta historia y tantas historias que deberán aguantar en pie para ver y vivir en libertad el paso de un tiempo nuevo.

Capítulo 1

La vieja cárcel

ATENEU ENCICLOPÈDIC POPULAR

“Las cárceles hasta el presente han constituido una estancia infecta y horrible, la escuela de todos los crímenes y la reunión de todas las miserias”.

Esta máxima fue escrita en 1834 por Jacobo Villanova y Jordan, fiscal de la Audiencia de Burgos e introductor de las teorías panópticas sobre presidios elaboradas por el jurisconsulto británico Jeremy Bentham¹ que se aplicarían en Barcelona. La necesidad de construir una nueva prisión, que sustituyera a la cárcel pública, habilitada en 1838 en un convento desamortizado del barrio del Raval, surgió de forma temprana y por dos razones principales. La primera obedecía a una prioridad urbanística que reordenaba y modernizaba la capital. La segunda, a una corriente de opinión vinculada a los movimientos redentoristas cristianos, escandalizados por los elevados índices de pobreza y delincuencia.

Ya en 1870 el arquitecto del Estado, Miquel Garriga y Roca, presentaba una *Memoria*² de nueva cárcel para construir en el llano de la Creu Coberta, “dotada de buenas condiciones higiénicas”, donde los reclusos “podrían reunirse como una verdadera colonia, quizá lucrativa y con beneficio de ella y de los mismos penados”. El arquitecto advertía de la urgencia de suprimir las prisiones del centro de una barriada “entre calles cuya estrechez ha motivado que algún preso las cruzara desde lo alto del edificio para escaparse”.

¹ Jacobo Villanova y Jordan, *Cárceles y Presidios. Aplicación de la práctica de Jeremías Bentham a las cárceles y casas de corrección de España*, Imprenta de Tomás Jordan, Madrid, 1834.

² Miguel Garriga y Roca, *Memoria*, Imprenta de Francisco Sánchez, Barcelona, 1870.

“¡Una vergüenza impropia de la segunda ciudad de España!” Así enjuiciaba Miguel González y Sugrañes en 1899 la ausencia de instituciones en Barcelona que acogieran a los pobres y limpiaran las calles de delincuentes. González y Sugrañes, que había sido alcalde de Barcelona en el breve período de la I República Española (1873-1874), describía un cuadro “desconsolador por lo repugnante [...]. Tropezábase uno por todas partes con ancianos cubiertos de pingos; hombres demacrados cuyos rostros denunciaban las huellas devoradoras de la anemia; mujeres sucias y desgredadas; seres inútiles exponiendo al público sus atrofiados miembros; idiotas, ciegos, paralíticos...”³.

A este panorama se sumaba el caótico funcionamiento de la cárcel vieja, que muy pronto atrajo la atención de Pere Armengol i Cornet, el auténtico impulsor de la nueva cárcel Modelo en el Eixample de Barcelona. Abogado y magistrado, Armengol lideró la regeneración de la situación penitenciaria en la capital catalana. Como “consejero penitenciario”, Pere Armengol fue el autor de la Memoria *La nueva cárcel de Barcelona*, leída el 3 de junio de 1888, en el acto de colocación de la primera piedra de la Modelo⁴. Esa Memoria está inspirada en buena parte en los *Principios de legislación y de economía política*, de Jeremías (Jeremy) Bentham, según la versión de Francisco Ferrer i Valls que publicó su traducción en 1834.

3 Miguel González y Sugrañes, *Mendicidad y Beneficencia en Barcelona*, Imprenta de Henrich i Cia., Barcelona, 1903.

4 *La nueva cárcel de Barcelona: memoria que en el acto de inaugurarse sus obras por el excelentísimo señor Presidente del Consejo de Ministros el 3 de junio de 1888 leyó el consejero penitenciario Pedro Armengol y Cornet; planos de los arquitectos Salvador Viñals y José Domenech y Estapá*, Imprenta de Jaime Jepús Roviralta, Barcelona, 1888

Armengol dedicó buena parte de sus esfuerzos a aligerar las condiciones de los presos. En 1859 había publicado *Las asociaciones de socorros mutuos*, uno de los primeros tratados de ciencia penitenciaria publicados en España. En 1876 escribió *La cárcel Modelo de Madrid y la ciencia penitenciaria*. Fundó en 1879 la Asociación para la Reforma Penitenciaria, un año después de su participación en el Congreso Penitenciario de Estocolmo, en agosto de 1878, en representación de la Diputación de Barcelona, con una ponencia sobre la reformas penitenciarias. En recuerdo de aquel congreso subrayó el “mal papel” de los representantes del Estado, que fueron “con las manos vacías”. En agosto de 1886, en un artículo aparecido en la revista *El Criterio Católico* y titulado “La sentina social”, Armengol escribía: “En nuestra patria es público y notorio que nuestras cárceles y presidios en vez de castigar desmoralizan”. Y continuó su labor divulgadora, manteniendo correspondencia con Concepción Arenal, propagadora como él de las ideas reformistas. Hasta 1881 no se creó en España el primer cuerpo de funcionarios de prisión. En 1887 el Ministerio de Gracia y Justicia estableció la Dirección General de Establecimientos penales. En 1893, de las 457 prisiones que funcionaban en el país, Armengol apuntaba que 432 no tenían escuela, 335 no tenían enfermería, 423 no tenían guardia y 398 carecían de patio.

Entre la diversidad de presos que poblaban la cárcel vieja de Barcelona, la tipología mayoritaria respondía al perfil del pequeño delincuente, como se observa en las órdenes de ingreso más antiguas que se conservan⁵. He aquí algunos casos representativos:

-Federico Malla Ovejero, hijo de Antonio y Carmen, de once años de edad, aprendiz de fabricar jaulas, ingresó el 13 de marzo de 1890 en “las cárceles nacionales de Barcelona”, a disposición del Juzgado de Instrucción del distrito del Hospital, a causa de lesiones graves causadas a su hermana Concepción. El juez Juan Bautista Martí firmaba el documento.

-El juez Juan Bautista Martí, a quien hay que agradecerle la buena letra, firmó también el 11 de marzo otro ingreso, el de Agustín Gallardo Fos, hijo de José y de María, de 23 años de edad, natural y vecino de Igualada, soltero, de oficio carretero, por hurto de dos pares de botines en el establecimiento de zapatería de Rosendo Senra.

-El citado juez Martí enviaba a la cárcel el 25 de marzo a José Ribés y Sorribas, hijo de José y de Teresa, natural de Castellón de la Plana, de 43 años, jornalero, casado, vecino de Sants, por abusos deshonestos cometidos en la persona de Ismael Andreu.

-El 13 de febrero de 1890, el juez municipal de la Villa de Gracia firmaba el documento de admisión, “en méritos de las diligencias judiciales que se han instruido en este juzgado”, de Jaume Laquen Comellas, juzgado por haberle lanzado un ladrillo a un compañero.

-Juan Puig Batlle, de 38 años, alpargatero, nacido en Berga, ingresaba por tentativa de violación de Carme Sansá el 23 de febrero de 1890.

-El 17 de enero de 1890 se entregaba al cónsul de Rusia, según nota de comandancia de la marina del puerto, a los tripulantes de la goleta Argos, que probablemente habían protagonizado una escandalera

5 Arxiu Nacional de Catalunya (ANC). Fons 236. Caixa 331.

tras embriagarse en alguno de los antros del barrio Chino.

Todos estos varones ingresaban, para penas más o menos severas, en la cárcel vieja de Barcelona, instalada en un antiguo convento situado entre la Ronda de Sant Pau y las calles reina Amàlia y Llibertat.

Abusos en cárceles y presidios

Entre los papeles personales⁶ de Pere Armengol figuran un buen fajo de cartas e informes que dibujan como debió ser la cárcel vieja que él tanto hizo por clausurar. De los documentos, archivados de su mano como “Abusos en cárceles y presidios”, se desprende que en la prisión del Raval vivía mejor quien podía sobornar a los guardias o a la dirección y que las arbitrariedades y los malos tratos, y también las fugas, estaban a la orden del día. Algunos informes señalan que por habilitar un teatro en el dormitorio de los niños, estos “dormían en los corredores cuando se daba función; se quitaron las hamacas y ahora duermen en el suelo [...] Pagado por ciertos presos se ha dado serenata al alcaide y al fin de ellas ha habido refrescos [...] El preso Corretjer asegura que menudo ha salido a paseo”.

De diciembre de 1878 y enero de 1879 datan unas cartas firmadas por un preso con bastante instrucción, Carlos E. Denger, donde le cuenta a Armengol algunos casos que le escandalizan y que ha presenciado personalmente. Explica, por ejemplo, la fuga de “El Manco”, que huyó serrando los barrotes de una ventana que daba a la calle reina Amàlia. Estaba condenado a siete años y toda la cárcel sabía de su fuga, “hasta el alcaide, a quien convenció de no cambiarle de

departamento mediante una caja de puros y un duro”.

Denger denuncia que en la cárcel campaban a sus anchas los encausados por el gran robo de Joyería Bonnín, “mientras otros que por su posición social o buenas cualidades personales” han de permanecer “en completa clausura”, porque no le han hecho al alcaide un “regalo de 40 duros”. Denger escribe también en su informe que “en el patio grande, en pleno día, dos presos tenían sujeto a otro preso obligándole por la fuerza a tener medio cuerpo doblado hacia delante, estaba desnudo de medio cuerpo para abajo, mientras que otro preso desnudo asimismo de medio cuerpo para abajo estaba haciendo lo que no tengo que escribir y mi pluma se resiste para ello”.

Los cacheos en la cárcel, según Denger, eran una farsa, “pues los presos conocen la hora, y cuando han pasado los *llaveros* (carceleros) vuelven a sacar navajas y puñales”. Y la incomunicación era otra mentira, ya que el *llavero* encargado de ellos “tiene una cantina y especula con los incomunicados vendiéndoles comida, vino y aguardiente”.

En sus cartas escritas desde el interior de la prisión, Carlos E. Denger describía muchos más abusos: El preso Pablo Munné murió de tifus tras un vía crucis durante el que le robaron el sobretodo tras una lucha a navajazos en su celda. Una mujer llamada Soledad fue incomunicada por orden del juez del distrito del Pino. Se quejó al alcaide de que durante los días que había estado en los calabocillos, el *llavero* “la había requerido de amores”. Ella se resistió pero al estar en un sitio tan solitario tuvo que ceder varias veces. El alcaide se puso del lado del violador, obligándola encima

a que le pagara los seis duros en concepto de comidas que, según el carcelero, le debía.

La *vieja* cárcel, o cárcel Amàlia, ocupaba desde 1839 el recinto del antiguo convento de la orden de los Paüles, incendiado y desamortizado en 1835, ubicado en la Ronda de Sant Pau, entre las calles reina Amàlia y Lleialtat, en lo que hoy es la plaza de Folch i Torres. Esta cárcel era ya impopular cuando en 1854 una turba intentó abrir las puertas y liberar a los presos, en un enfrentamiento que causó cuatro muertos y numerosas detenciones. En el patio de Corders de esta cárcel fue ajusticiado en 1894 Santiago Salvador, el anarquista que arrojó las bombas del Liceu.

Con la construcción de la Modelo, la cárcel vieja se destinó a cárcel de mujeres. El edificio se empezó a demoler el 6 de agosto de 1936, con el entonces alcalde de Barcelona, Carles Pi i Sunyer, empuñando la piqueta, aunque algunos testimonios aseguran que en 1939, tras la guerra civil, siguió funcionando como cárcel improvisada.

Un periodista barcelonés, Caballé i Clos, escribió⁷ tras una visita a la cárcel vieja que solo en dos ocasiones había odiado la vida: entre locos, y en el patio de la Gardunya, “la facultad mayor de la criminalidad”:

“Hasta el delincuente sin alma, empedernido por el mal, participa de cierto terror a la cárcel barcelonesa, y sobre todo a dicho patio, que llegó a ser famoso como centro de la más asquerosa y depravada degradación [...] El patio de los Micos estaba destinado a infelices criaturas,

6 ANC. Fons Pere Armengol. Biografía a cargo de Francesc Bonet i Armengol. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994.

7 Miguel Valles et al., *La Barcelona rebelde. Guía de una ciudad silenciada*. Límites Octaedro, Barcelona, 2003.

harapientas, sucias, casi desnudas en pleno invierno”.

Tomás Caballé i Clos se compadecía de aquellos chiquillos que permanecían reclusos en la cárcel vieja, su “primera escuela de perversión definitiva”.

En defensa de unas mejores condiciones penitenciarias, el abogado Pere Armengol i Cornet intensificó su militancia, encuadrada en el activismo católico conservador, que combatía el liberalismo y que tenía como medio de expresión la revista semanal *El criterio católico*, que fundó con Rubió i Ors y que se publicó hasta 1888. En el salón de actos de la Sociedad Económica Barcelonesa, en mayo de 1879, Armengol i Cornet leyó el discurso fundacional de la Asociación para la Reforma Penitenciaria:

“Hoy nace modesta pero robusta la corporación que ha de trabajar con asiduo celo para vindicar a España del vergonzoso (*sic*) estado en que se encuentra la reforma penitenciaria. Hoy nos congregamos bajo la santa bandera de la caridad cuantos anhelamos que el preso y el penado dejen de ser parias y esclavos para transformar su espíritu y rescatar su dignidad [...] Lucharemos con la indiferencia con que los gobiernos vienen mirando este ramo de la administración, tendremos que poner de relieve inmoralidades y abusos arraigados y sobre los cuales se hace la vista gorda”.

Y el 11 de enero de 1880, Armengol i Cornet leyó en el Saló de Cent del Ayuntamiento de Barcelona la primera memoria de la citada asociación. En ella pedía la construcción de una cárcel “que es una necesidad de primer orden

para nuestra populosa ciudad”.

El alcalde de Barcelona, Francesc de Paula Rius i Taulet, en octubre de 1881, pidió consejo a Armengol i Cornet para reformar la Casa de Correcció, que funcionaba muy mal. Éste propuso un proyecto completo, con planos para un edificio de nueva planta. En 1885 fue inaugurada la Escola Municipal de Reforma, según su proyecto.

Armengol i Cornet creía que sólo una orden religiosa podía regir las cárceles, y ponía como ejemplo la gestión de los hermanos de San Pedro ad Víncula de Marsella. Un pequeño grupo de religiosos de esta orden se trasladó a Barcelona a gestionar la nueva Escuela Municipal. Años después gestionaron además el Asilo Toribi Durán, que comenzó a construirse en el año 1888, el año de la Exposición Universal, y se inauguró el 1 de diciembre de 1890. Finalmente el Asilo y la Escuela acabaron fusionándose en 1898. El asilo se destinaba “a que reciban educación adecuada los jóvenes viciosos, vagabundos o de malas inclinaciones que, sin el pesar y el duelo de sus familias y sin la reforma de sus hábitos, irían a aumentar la cifra de los criminales”. Armengol sostenía que el delincuente menor, los pelotones de jóvenes *trinxeraires* que pululaban por Barcelona, no debía ser confiado ni a su familia ni a un orfanato, sino a un asilo donde pudieran ser reformados. Citando a Concepción Arenal, opinaba que “el aislamiento debilita, embrutece, deprava” y combatía la libertad provisional porque exigía un régimen penitenciario de gran perfección. En cambio, Armengol defendía el establecimiento de las colonias agrícolas como un método de redención del delito.

El 3 de junio de 1888, dos años después de que se eligiera el

emplazamiento de la cárcel celular, tuvo lugar el acto de inauguración y colocación de la primera piedra. Armengol presidió la inauguración y publicó un opúsculo, titulado *La nueva cárcel de Barcelona*, en el que describía las necesidades de una sociedad adelantada para protegerse de quienes “perturban la paz de las familias y atacan la vida o la propiedad del ciudadano”. Muy desengañado al ver que no avanzaban las obras de la cárcel, a causa de la falta de fondos y de que no se siguieran sus indicaciones, dimitió como secretario de la Junta de Construcción de la Nueva Prisión de Barcelona el 1 de abril de 1896 y murió tres días más tarde, el día 4, a los 59 años.

“Remiendos y más remiendos”

El viernes 26 de mayo de 1899, el diario *El Diluvio* dedicaba su portada a “Las cárceles de Barcelona”. En un duro artículo, el cronista censuraba el calamitoso estado de la prisión situada en el antiguo convento de la calle Lealtad, “ruinoso edificio que se desmorona por todas partes y en su interior se revuelven con dificultad setecientos seres humanos cuyas vidas están emponzoñadas por la anemia y la tuberculosis [...] Todo el mundo conoce los abusos que allí tienen adquirida carta de naturaleza a causa de grandes deficiencias y añejos vicios [...] Urge pues, de todo punto, terminar de una vez la nueva cárcel hace tantos años comenzada y nunca terminada [...] porque en la de Cordeleros duermen hacinados cien presos, unos encima de otros, y en locales impuros donde apenas treinta tienen cabida, en tanto no se disponga de una Cárcel celular dotada de todos los adelantos modernos que la ciencia aconseja,

de un régimen propio de un establecimiento carcelario y de funcionarios que reúnan todas las condiciones indispensables para el buen desempeño de su cometido". El tono general del artículo era muy poco condescendiente con la clase política, y lanzaba sus dardos contra el entonces ministro de Gracia y Justicia en el Gobierno de Silvela, el catalán Manuel Duran i Bas, a quien se le reprochaba que durante su mandato se hubiera limitado a proveer a los empleados de penales de uniformes "con armas en el cinto" y "cota-malla en el pecho". La Junta de Construcción de la cárcel se había constituido en mayo de 1881 y estaba integrada por Pere Armengol i Cornet, por el gobernador, un magistrado de la Audiencia, un juez de Primera Instancia, representantes del Senado y el Congreso, del Ayuntamiento, de la Diputación, de la Academia de Jurisprudencia, de la asociación amigos del país, dos arquitectos y dos médicos. La Junta había examinado diversos emplazamientos y había analizado ejemplos de prisiones europeas, además de formalizar el encargo arquitectónico a Josep Domènec i Estapà y Salvador Viñals. La construcción de la nueva cárcel de Barcelona, en el extremo noroeste del nuevo Eixample, sin embargo, no comenzó a planificarse hasta cinco años después, en 1886, fecha que consta en la Memoria de sus arquitectos Salvador Viñals y Josep Domènec y Estapà⁸. El 31 de julio del mismo año, *Gaceta de Madrid* publicaba el decreto oficial según el cual "las obras comenzarán durante los seis meses siguientes a la promulgación de la ley y terminarán

8 Memoria de 1886. Planos de 1886, 1887 (firmado por los maestros de obras José Dau y Vicente Feliu) y 1891. Arxiu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya-COAC, Fons Domènec i Estapà.

en cuatro años". Como veremos más adelante, los plazos se incumplieron a conciencia, ya que la cárcel no llegó a funcionar hasta 1904, y sin terminarse del todo. Sucesivos decretos fueron prorrogando el plazo de construcción de la nueva Modelo.

En 1865 ya se consideraba la *vieja* cárcel no sólo como un equipamiento obsoleto sino como un estorbo para los planes expansionistas de Barcelona, una vez derribadas las murallas que contenían su crecimiento urbanístico. Así lo indicaban los arquitectos en la Memoria manuscrita del proyecto, que especificaba que la cárcel Modelo debía compatibilizar los usos como cárcel preventiva y penitenciaria, correccional, depósito municipal, presos transeúntes, mendigos y condenados a arresto.

No hubo estrictamente un ejemplo único de cárcel europea, sino que se examinaron la cárcel Modelo de Madrid y las prisiones de La Roquette, Milán, Bruselas, Gante y Lyon. Ya en su memoria, los arquitectos fueron taxativos: advertían de que la cárcel iba a ser suficiente para las "necesidades actuales" de Barcelona y las de un tiempo "largo, pero no exagerado", pues la extensión de terreno propuesta "no puede esperar que pueda erigirse una cárcel para mayor población que la que en el anteproyecto que acompañamos se supone".

Dividido el edificio en administración, cárcel preventiva y penitenciaria, los autores del proyecto pasaban a resolver en la memoria las necesidades de cada una de las áreas, aunque admitían, curiosamente, que carecían de la información exacta del terreno disponible, suponiendo una extensión aproximada a dos manzanas del Eixample.

El pabellón de entrada de la administración debía acoger en la planta baja las habitaciones del portero y los guardias, registros, despensa, cocina, horno, almacén de ropa y salas para los señores magistrados, abogados y procuradores. En el primer piso debían situarse las habitaciones destinadas a los *señores capellanes*, médico, director y administrador, y en las demás los empleados de segunda categoría. La cárcel preventiva se componía de seis alas o cuerpos concurrentes en uno central cuyo perímetro lo constituía un polígono de doce lados. Cada lado disponía dos líneas de celdas repartidas en cuatro pisos que se comunican mediante galerías. Las naves se iluminaban mediante grandes ventanales en los extremos de las galerías y por lucernarios en la cubierta.

Los arquitectos aplicaban, por primera vez en España, el sistema alveolar, inspirado en las cárceles de Lorraine y Bruselas: cada preso acudía al cuerpo central del edificio por un pasillo individual desde el que escuchar al maestro o al sacerdote pero sin tener contacto visual con los demás reclusos. Descartaban, por el contrario, otro sistema según el cual el preso podía escuchar al sacerdote o al maestro por la puerta entreabierta, lo que podía dar lugar "a que se cometan irreverencias y a que sea casi imposible la vigilancia". El *diseño* de las celdas se concibió tras examinar los vigentes en distintas ciudades europeas y en especial tras las aportaciones del congreso penitenciario que se había celebrado en noviembre de ese año en Roma. Las medidas de la celda adoptadas se establecían en 4 metros de largo, 2,40 de ancho y 3,30 de altura. En cuanto a los sistemas de servicios, rechazaban el uso de los inodoros móviles

y se optaba por otros fijos “que impidieran que los excusados sirvan como medio de comunicación entre los detenidos”. La ventilación se procuraba mediante un intersticio largo de dos centímetros de altura practicado en la puerta, en combinación con la ventana: “Creemos inútil indicar que en la parte exterior de cada ventana hay la correspondiente reja”.

El proyecto arquitectónico proponía un total de 1.000 celdas: 800 en la cárcel preventiva, 40 de enfermería, 138 para penitenciaria y 12 para políticos. La enfermería disponía de celdas para el 5 % de la población reclusa, con galería celular para que el preso pudiera tomar el sol, con farmacia y cuarto para enfermeros en cada uno de sus tres pisos. Al otro lado, se situaban el cuarto de cadáveres, la sala de autopsia, los lavaderos, baños para los reclusos, prescritos por el médico, y en el centro los locutorios. La penitenciaría se dividía en zona para mujeres y para hombres, con celdas para tres presos, lo que acabó desestimándose.

En cuanto al estilo arquitectónico, “poco hemos de decir”, señalaban los autores de la Memoria: “Sólo indicamos que al trazar los alineamientos que constituyen la fachada hemos tenido en cuenta la seriedad que debe afectar a un edificio de esa clase y por tanto, que la línea recta debía dominar en toda ella”. En síntesis, los arquitectos insistían en que el edificio debía reflejar su función, “la educación moral del detenido”, y por lo tanto debía mostrar un aspecto austero para el ciudadano. La combinación de estuco imitando la piedra labrada y el ladrillo visto proporcionaban una leve, pero suficiente, variedad en el color exterior.

El presupuesto se establecía en unos tres millones y medio de pesetas,

que pagaron a partes iguales el ayuntamiento de Barcelona y la Diputació Provincial. El metro cuadrado construido costaba 290 pesetas: muy barato, a juicio de los arquitectos, si se comparaba con el coste medio de 400 pesetas metro cuadrado para un edificio público y de 320 pesetas metro cuadrado para una casa “modesta” de cinco pisos. El expediente incluía un plano fechado el 30 de enero de 1887, firmado por José Deu y Vicente Feliu, maestros de obras, de la manzana del Eixample comprendida entre las calles Entença, Rosselló, Llansà y Provença. Sabemos gracias a ese documento que los terrenos pertenecían a Cayetano Mayolas, a Rosalia Monroig y a Eulàlia Piera, con un total edificable presupuestado en 34.344,90 pesetas.

Un plano fechado el 20 de diciembre de 1891 avanzaba en el estudio de detalle del edificio. En el cuerpo de entrada, en la planta baja, se situaba el vestíbulo. A la derecha, el pabellón del conserje. El resto se dedicaba a magistrados, jueces y escribanos. A la izquierda, el cuerpo de guardia. El ala frontal se destinaba a cuadras y cochera, en el ángulo izquierdo, más dependencias para operaciones de entrada, y cocina y panadería en el ángulo derecho. Las plantas baja, segunda y tercera se utilizaban como viviendas para los empleados y sus familias.

La Memoria de los arquitectos Salvador Viñals y José Domènech y Estapá contiene los planos del solar de Can Galera, situado entre las calles de Robadors y Sant Pau, la antigua cárcel de mujeres que se trasladaba a la de la calle Lleialtat, con un total de 1.658,39 metros cuadrados o 43.895,99 palmos, cuyo valor ascendía a 307.271 pesetas, a siete pesetas el palmo.

Precisamente, una nota aparecida en *El Noticiero Universal*, el 21 de enero de 1895, informaba del proyecto de ley presentado por el ministro de Gracia y Justicia Antonio Maura, que justificaba la inversión de 631.336 pesetas en las obras del nuevo edificio tras la venta de los terrenos de Can Galera. Según decretos de 31 de julio y de 23 de diciembre de 1886, el Estado cedía a la Junta de construcción de la Modelo el edificio y los terrenos de Can Galera, para con su venta sufragar la construcción de la nueva cárcel, que se evaluaba en 2.937.000 pesetas.

Los puntos débiles

La nueva prisión tuvo problemas aún antes de empezar a funcionar. Un informe⁹ fechado el 21 de junio de 1902 y firmado por Joaquín Vidal, presidente de la Junta de Construcción de la cárcel celular de Barcelona, evaluaba el resultado del proyecto y criticaba sus puntos débiles que coincidían con los hipotéticos logros en cuanto a mejora del sistema carcelario que proponían los arquitectos. Así, indicaba que la rotonda central o Centro de Vigilancia, “presenta el problema de la limitación de campos visuales, ya que no es posible que una sola persona vea dichas celdas simultáneamente como sucede en las cárceles en forma de abanico”. Sobre la gradería de la capilla-escuela que se articulaba en torno a la rotonda en forma de anfiteatro mediante una serie de celdillas individuales, el informe cuestionaba su eficacia: “Supone un trastorno sacar cada día a todos los reclusos y colocarlos en las celdillas [...]. Será difícil que no se comuniquen entre sí y que en la gradería no produzcan algún alboroto o desorden”.

9 Archivo del COAC.

El departamento de la planta baja, donde se proponía un dormitorio por el sistema “de aglomeración” en lugar del de celdas, “ha de producir mal olor y ruidos”, mientras que “la enfermería, cocina y horno están fuera del rastrillo principal, lo que retardará la distribución de comidas”. En los patios, agregaba el informe, “se levantan construcciones y anexos dispuestos de modo tal que se forman muchos rincones”.

Además de considerar vulnerables y fácilmente rompibles las puertas de las celdas y las ventanas, la junta consideraba insuficientes los 25 metros cúbicos diarios de agua que debían suministrarse a los presos. Cada celda disponía de su propio “water-closet” (*sic*), con dos descargas diarias automáticas. Así, el informe señalaba que se necesitaban 24.000 litros diarios para las celdas: 80 litros por habitante al día y 100 para empleados y “presos políticos y presos distinguidos”. El ajuar de que disponían las celdas tampoco era del agrado del comité. El jergón y las almohadas “son antihigiénicas y además combustibles” y deberían sustituirse por un somier metálico sin muelles, y la tela de la almohada debería de ser con “*pegamoid* u otra sustancia impermeable que pueda estar siempre limpia”. Aunque en un principio se destinaba una dependencia del edificio para acoger mujeres el informe lo desestimaba taxativamente: “En las naciones cultas ninguna prisión de importancia se destina para hombres y mujeres”.

Las celdas individuales de la Modelo se diseñaron para que el preso gozara de soledad y de intimidad, y en su época fueron un conciliador signo progresista. Según la primera foto de que se dispone, que ilustraba el libro de la inauguración, cada celda disponía

de un lavabo con cisterna de agua corriente, un estante, una mesilla plegable y un taburete sujeto con una cadena a la pared, el catre giratorio que podía recogerse durante el día y el “water-closet”, además de una ventana alta, para evitar que el preso pudiera encaramarse. La celda tenía luz eléctrica, que se prefirió al gas porque evitaba peligros de explosión y era menos costosa. Además se evitaba que los presos utilizaran las cañerías del gas para calentarse las comidas o hacerse café. El suministro de electricidad se concedió a la empresa Badía y Mañé, que instaló una fábrica contigua a la cárcel que producía electricidad a 0,35 pesetas. Las celdas dedicadas a los políticos eran algo mayores que las normales, pero el water-closet y el lavabo estaban fuera, en una dependencia anexa. En el interior, disponían de una bacinilla por la noche.

Pero enseguida comenzaron los problemas. Los depósitos de agua, situados bajo el tejado y recién pintados, se calentaban y los presos se negaban a beber agua caliente y con sabor a pintura. En verano las celdas eran muy calurosas y en invierno gélidas, a pesar de la ventilación que mediante tubos debía expulsar y recibir el aire desde las “golfas” del edificio. Las religiosas que se ocupaban de la alimentación de los presos reclamaban más medios. Porque la penuria de medios ha sido endémica en la Modelo desde el momento en que se puso en pie. Y a pesar de los reiterados intentos, nunca se ha logrado suprimir los chinches, que han martirizado durante un siglo a varias generaciones de presos.

Finalmente, el número de celdas disminuyó respecto al proyecto original de los arquitectos, hasta fijarse en 820: 600 destinadas a presos preventivos, 20 a políticos

y 200 para el correccional. La organización interna de la Modelo se estructuraba en tres módulos: la entrada, la penitenciaría y el correccional, edificio que se terminó más tarde. La penitenciaría llamó enseguida la atención por su novedosa forma, que pretendía redimir al preso aislándole de influencias perniciosas que sólo podía evitar mediante el silencio, el recogimiento y la obediencia absoluta a la religión y a la moral.

“El ojo que todo lo ve”

El edificio se inspiró en el método del panóptico de Jeremy Bentham (1748-1832), el reformista británico cuyas teorías sobre el control del preso desde un único punto central de observación se aplicaron en diversas cárceles europeas, entre ellas las de Lovaina, Berlín y Bruselas. Desde el mencionado punto de observación, una torre central de vigilancia que se transformaba en capilla, una suerte de “ojo que todo lo ve”, el inspector, según la definición de Bentham¹⁰, vigilaba constantemente al preso: “pierde el poder de hacer ningún mal y aún casi la voluntad de intentarlo”. Las precauciones que sugiere Bentham evitaban que, ni aún en pensamiento, “los presos se animen a una revolución ni a proyectar de modo alguno su evasión”.

La rotonda central, alma de la Modelo, distribuía seis galerías radiales con planta baja y dos pisos, además de un subterráneo donde se encontraban las celdas de castigo y que fue supratilizado durante las épocas de congestión. Cada galería contaba con su propio patio. En ellos se habían instalado unas pequeñas construcciones semicirculares divididas en triángulos y llamadas

¹⁰ Jacobo Villanova y Jordan, *op. cit.*

“galápagos”, a causa de la forma de sus cubiertas. El objetivo de los “galápagos” insistía en la vigilancia del preso y del paseo que debía realizar en solitario bajo la mirada de un guardia instalado en una torre de vigilancia. Los “galápagos” se retiraron hacia 1919 para ganar espacio. En 1923 los escombros producto de los derribos se depositaron en los subterráneos y no se vaciaron hasta 1943.

Al principio el preso salía de la celda de su respectiva galería y al entrar en la rotonda central era situado en la “capilla alveolar” compuesta por una sucesión de cinco grupos de graderías con cajones individuales desde donde escuchaba al maestro o al cura en los momentos en que se permitían las actividades comunes. Metido en su cajón vertical, el preso permanecía incomunicado con el resto de penados, hasta un total de 310. Este escenario, que ahora nos parece siniestro, se convertía según Bentham en un “teatro de moral”, cuyas representaciones debían producir la aversión al crimen. “La Inquisición ofrece un excelente modelo”, resumía el jurista. Los *alvéolos* se suprimieron en 1916. En un principio también, si su celda permanecía entreabierta, los presos podían escuchar la misa, pero pronto se comprobó lo poco práctico de la idea. Aprovechaban simplemente la oportunidad para hacer otras cosas.

Dentro de su cajón el preso necesariamente debía fijar su vista en el centro de la capilla, donde un altar, sostenido por ligeras piezas de hierro armado, ofrecía espacio para que el sacerdote u orador adoctrinase a la audiencia. En la tarima había un altar desmontable o una mesa y una silla. Sobre la capilla, una gran cúpula distribuía los espacios y mediante grandes ventanales dotaba de luz natural al

corazón de la cárcel. Los arcos de forjado que sostienen la cúpula han conservado los capiteles con cruces grabadas hasta la actualidad. En cambio, ha desaparecido un pasillo de forja metálica que iba desde el altar-puesto de mando hasta la primera galería, entre otras transformaciones respecto al estado inicial de la cárcel. En la rotonda, sobre los arcos de forja, hubo al principio una cenefa pintada de estilo modernista, según se aprecia en fotografías de la época.

Las cocinas estaban situadas en el sector occidental, en la planta baja del cuerpo de administración. Había dependencias para guardar patatas, otra para carnes y aceites, y otra con alvéolos de madera para los guisantes y judías. Un cuarto contenía mesas de mármol para el bacalao en remojo y los garbanzos. Una gran cocina económica podía preparar unas mil raciones, que se distribuían mediante un sistema de raíles por donde pasaban unas vagonetas donde estaban los calderos que contenían el rancho. Al lado de la cocina estaba la panadería, con una chimenea de 18 metros de altura, el depósito de harina y una gran carbonera. De la cocina se encargaban las religiosas de la Orden de San Vicente de Paúl, como Sor Joana Cortázar, que llevaba 21 años atendiendo a los presos en la antigua cárcel y fue trasladada a la Modelo.

Los presos disponían de ocho bañeras donde debían asearse al ingresar en la prisión. Hubo muchas protestas e incluso se sobornaba a los guardias porque los presos no querían meterse en el agua putrefacta que nunca se cambiaba. Después nadie controlaba su higiene y era común el contagio de piojos y sarna. Dos pequeños cuerpos de edificios colocados de forma simétrica alojaban la enfermería

y los lavaderos. En total había 39 celdas para enfermos, de las cuales seis podían aislarse para el caso de enfermedades contagiosas. Los lavaderos tenían grandes picas para el lavado y la lejía, con una caldera para el agua caliente. En el piso superior se tendía y planchaba la ropa. Al lado estaba la morgue o depósito y autopsia para cadáveres. El despacho del director disponía de teléfono, con 32 estaciones interiores, que le conectaban con el subdirector, el administrador, dependencias de las hermanas, enfermería, etc.

La inauguración

La Modelo se inauguró el 9 de junio de 1904, 16 años después de haberse constituido la Junta para construir el edificio. A Pere Armengol le sucedió Ramon Albó, en el papel de impulsor del proyecto. Como Armengol, Albó era abogado, vinculado a los mismos círculos católico-conservadores, y fue presidente del patronato de niños presos y abandonados y el primer juez del Tribunal de Menores de Barcelona, además de diputado por Solidaritat Catalana. Con motivo de la inauguración de la cárcel, Albó publicó un libro muy bien ilustrado¹¹, donde se mostraban por primera vez fotos del interior del edificio, incluida la capilla alveolar, las galerías y las celdas, y una completa descripción del centro. El libro incluía un ensayo teórico sobre las ventajas del sistema penitenciario celular, que los reformistas barceloneses consideraban el mejor. Albó recordaba en su discurso el “horrendo patio” de la Gardunya

¹¹ Ramon Albó, *La prisión celular de Barcelona. Leído en el acto de inauguración oficial celebrado el 9 de junio de 1904*, A. López Robert, impresor Secretario de la Junta de Construcción de la prisión celular, Barcelona, 1904.

con la “nauseabunda cuadra” (se refería al dormitorio comunitario de la vieja cárcel), que iba a ser sustituida “por la Higiénica celda con instalación sanitaria completa; el patio asqueroso y corruptor; por el reglamentario paseo celular; las prácticas religiosas y, sobre todo, la misa, que resultaba una irrisión celebrada en la forma en que debía tener lugar [...], a la gritería sucederá el silencio, a la disipación el recogimiento; a las torpezas entre varios cometidas, la separación y el aislamiento entre presos; a la lectura en común del folleto pornográfico, la particular y provechosa del libro moral e instructivo...”.

En defensa del aislamiento del cautivo, Albó citaba al abate Verhaegen, capellán de la cárcel de Lovaina: “aunque la celda no mejorase al preso, tendría siempre la ventaja de que no lo corrompe”. Según Albó, el doctor Voisin, médico de la cárcel belga, tras examinar a los presos que llevaban más de diez años apartados, concluyó que el régimen de aislamiento “no provoca la enajenación mental ni las ideas de suicidio más que otro régimen carcelario”. Semejante disparate se aplicó durante los primeros años en la cárcel Modelo, con resultados pésimos, como veremos en algunos testimonios. El optimismo beato de Albó se traduce en esta frase con que concluyó su discurso: “Que sea el amor purísimo a nuestro prójimo el que nos cautive a todos ente sus dulces mallas para lograr la redención de los esclavos del vicio, del crimen, de la desgracia, de la perversa o escasa educación”.

El funcionamiento de la Modelo se regía por medidas algo más laxas que las propuestas por Bentham, que combinaba una enfermiza compasión hacia el preso, rechazando los sufrimientos corporales, con señales humillantes

como llevar siempre la cabeza rasurada o un uniforme que llevara una manga más larga que otra o un brazo cubierto y otro desnudo. En cuanto a la disciplina, baste conocer que la holgazanería se combatía según su doctrina, con la privación de alimentos y los golpes con “la chupa estrecha que se pone a los locos”.

La acogida

Un vistazo a la prensa de la época revela la acogida que tuvo el caserón de la Modelo en un extremo del Eixample. El diario ilustrado *La Ilustració Catalana*¹² publicó un extenso artículo, aderezado con fotografías; entre ellas, el retrato de Domènech i Estapà, del fotógrafo Pau Audouard, un autor prestigioso, favorito de la burguesía catalana. El texto de la crónica es el que sigue:

“La Presó nova, qu’es destina solament a homes, s’axeca en un solar de 27.000 metres de cabuda, limitat pels carrers de Provensa, Entensa, Rosselló y Llansà. En la part del devant i ab fatxada al carrer d’Entensa s’hi alsa’l Cos d’Administració, ab les cuynes, rebosts, cotxeres y altres cossos d’edificis anexes y necessaris per atendre degudament a tots los serveys.

Després del Cos d’Administració s’hi trova un altre edifici destinat a locutori en sa planta baixa y a celdes per presos polítichs en les plantes superiors. A dreita i esquerra d’aquest edifici, n’hi a dos més, destinats respectivament a enfermeria y a safreigs.

Atravessant el cos d’edifici dels locutoris, s’entra a la Presó preventiva propiamente dita, qu’ara s’inaugura, y que consta d’un gran cos central de forma

exagonal regular, del qual arranca sis cosos ò ales radials ab planta baixa i dos pisos cada un, en los quals hi hà disposades en total 600 celdes per altres tants presos. Cada celda, de capacitat suficiente pera contenir més de trenta metres cúbichs d’ayre, conté, además del llit de ferro clavat a la paret, tableta, prestatge, tamboret, un lavabo y un water-closet que podràn omplirse d’aygua tantes vegades como sía menester. Una finestra ab march de ferro y ab moviment adequat permeterà la ventilació sense que’l pres pugua guaytarhi. Altres dos orificis, un d’entrada i un de sortida, permeten la constant renovación del ayre en cada celda. Lo Cos central s’ha destinat a Capella alveolar, la primera que s’ha construït a Espanya, y està desposada de manera que’ls presos pugan estar asseguts, separadamente los uns dels altres, sense veures, y podent sols dirigir sa mirada al altar colocat al mix.

Falta construir en lo mateix solar un cos d’edifici destinat a Penitenciaria ò correccionals, capàs per 200 reclusos, qu’hauràn de quedar aïslats en celdes a propósito a la nit, reunintse de dia en los tallers, escoles, capella, etc.

De moment, seràn traslladats a aquella presó nova’ls homes de la presó vella, que no quedarà completament desallotjada fins que’s construhexi, com està disposat, una presó especial pera les dones. Es de dessitjar que’s fassi sens perdre temps, porque’ls vells edificis que presten aquests serveys son una vergonya per la nostra ciutat.

Axis com l’honra molt el qu’ara s’inaugura, per lo ben ideat y sanítos pel cos y per l’esperit, per lo qual felicitem al Sr. Domènech i Estapà, que l’Ha projectat i dirigit. Deu fassi que derrera d’aquesta inauguració poguem vèuren d’altres i altres de tants edificis

¹² *La Ilustració Catalana*, números 54 y 55, 1905.

como reclama la importancia de Barcelona hont los serveys del Estat estan gayrebé del tot desatesos. La major part han d'estar instalats, com la mateixa presó vella, en locals infectes y indecorosos, moltes vegades a lloguer, quasi may d'una manera que no'ns avergonyexi al haverho d'ensenyar als estrangers. Tant de bó que l'Estat esmeni de sa incuria tradicional, y que s'ajudi, per atendre a les postres necessitats, de facultatius tan inteligents como lo senyor Domènech Estapà”.

Menos complaciente que *La Il·lustració Catalana*, el semanario humorístico *L'Esquella de la Torratxa*¹³ describía:

“Exteriorment no's pot dir que sigui un edificio bonich, pero tampoc es tètich com les presons antigas. Té certa cosa d'estrany y de convencional ab sos cossos d'edificis radials, que partint d'un punt central coronat per una cúpula, ofereixen una monòtona successió de oberturas enraizadas més amplas que altas, y de tal manera desposadas, que ningú pugui treure may la cara per ellas. S'han fet més pel pas de l'ayre y de la llum, que per l'esplay y el goig de la vista.

Examinats els planos, el conjunt sembla una monstruosa aranya, o millor un pop amb sis tentàculs plens de ventosas xucladoras: cada ventosa representa una celda... Per cada celda un pres, un reclus, un auell engaviat.”

Los arquitectos

La cuenta de los honorarios devengados por los arquitectos Salvador Viñals y Domènech i Estapà ascendía el 20 de diciembre de 1899 a 3.225 pesetas, aunque

13 *L'Esquella de la Torratxa*, 17 de marzo de 1904 (documentado por Cèlia Cañellas y Rosa Torán, *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Barcelona, 2000).

se conserva otro documento por el mismo concepto que supera las 4.000 pesetas. Nada exagerado si se tiene en cuenta que la dirección de obras se prolongó durante casi veinte años y que debieron existir más facturas por diferentes conceptos. El 15 de junio de 1904, ambos se dirigieron por carta al presidente de la Audiencia Territorial ofreciéndole sus servicios para futuros trabajos en la cárcel, con capacidad para 600 reclusos, “pues además de sentir por ella todo el afecto que tiene un artista por las obras que ha llevado a cabo, podremos con mayor seguridad atender a cuantas reformas sean necesarias”.

De los dos arquitectos autores del proyecto, Josep Domènech i Estapà (Tarragona, 1858-Sant Feliu de Cabrera, 1917) era entonces el más conocido, ya que se hizo con buena parte de los encargos oficiales de la Barcelona del momento¹⁴. Muy bien considerado, a causa de sus méritos oficiales en el campo de la ciencia -fue agrimensor, catedrático de geodesia en la Universitat de Barcelona y académico-, Domènech i Estapà defendía determinados valores conservadores que, junto con su animadversión hacia los brillantes arquitectos modernistas, le llevaron a una rígida defensa de una arquitectura científica y racional, inspirada en el orden clásico. El arquitecto proyectó el Palau de Justícia, en colaboración con Enric Sagnier, una obra que se inauguró en 1908, casi 20 años después del acto de colocación de su primera piedra. Parece que éste era el sino del severo matemático, ya que invirtió casi 25 años en la construcción del Hospital Clínic,

14 Rosario Fontova, *1908-2008. Cent anys del Palau de Justícia de Barcelona*, Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2008.

que ejecutó según un primer proyecto de Ignasi C. Bartrolí (1880-1904), y 23 en la de la cárcel Modelo (1880-1904). La primera obra importante de Domènech i Estapà fue la reforma de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts (1883), en la Rambla, hoy sede del Teatre Poliorama. Proyectó también la sede de Catalana de Gas, en el Portal del Àngel (1893-1909), cuya planta baja ha quedado desfigurada tras su reconversión en tienda de ropa; la fábrica del Gas (1893-1909), en la Barceloneta; el Asil-Empara de Santa Llúcia (1900-1909), hoy Cosmocaixa, y el Observatorio Fabra (1902-1904), en el Tibidabo.

Domènech i Estapà ha pasado a la historia local como un arquitecto de incontestable solidez, cuyos edificios han resistido el paso del tiempo, ya que en su mayoría siguen teniendo el uso para el que fueron concebidos. Pero su severidad formal, su falta de pasión o, quizá, de imaginación, le relegan a una meritoria segunda fila del pelotón de excelentes arquitectos que trabajaron en la época del modernismo.

Salvador Vinyals (Barcelona, 1847-1926) colaboró con Domènech i Estapà en la construcción de la Modelo, como Sagnier lo hizo en el Palau de Justícia. Vinyals se dedicó a la vivienda privada, fundamentalmente, y entre su repertorio constructivo constan la Casa Juncosa, en Rambla de Catalunya 78, y la Casa Pere Salisachs, en Roger de Llúria 72, que presentan similitudes en la ordenación de la fachada a base de balcones y la colocación de una tribuna en el piso principal, sobre la puerta de entrada.

El proyecto de la cárcel Modelo estuvo muy alejado de la arquitectura ornamental que era del gusto de la burguesía y de los

grandes edificios públicos, cuya función era representar la solidez de las instituciones. En la Modelo los materiales, como hemos visto en la Memoria, eran de una calidad mediocre y la anodina fachada en nada contribuía a aportar un signo de identidad propia, como si los arquitectos quisieran que el edificio pasara desapercibido o se camuflara entre los campos de cultivo que lo rodeaban. En realidad, el diseño arquitectónico de la Modelo se planteaba como una simbiosis entre la iglesia, de ahí los ventanales que iluminaban las distintas galerías, y el penal para el castigo ejemplar.

Barcelona destinó dos islas del Eixample al nuevo equipamiento. La Modelo se sitúa en un extremo del mosaico de manzanas, interrumpidas por edificios destinados a servicios públicos, que proyectó Ildefons Cerdà. El Eixample tiene 51 calles dirección mar-montaña que se quiebran en los edificios de la Universitat, el Hospital Clínic, el Escorxador y la Modelo. Entre 1881, fecha en que se constituye la Junta constructora de la Modelo, y 1904, fecha en que se inaugura, en Barcelona se pone la primera piedra de la Sagrada Familia (1882); se empieza a distribuir el servicio eléctrico (1883) y el telefónico (1895); se supera la enésima epidemia de cólera (1.300 muertos en 1885); se programa la primera sesión de cine (1886) y se celebra la Exposición Universal en el Parc de la Ciutadella (1888). La primera ordenanza racional del Eixample se redacta en 1891 y en el mismo año García Faria ultima el proyecto de saneamiento que creaba la red subterránea de cloacas. En 1897 Barcelona cruzaba el umbral del medio millón de habitantes.

“Para la distribución y emplazamiento de los mercados y

otros equipamientos públicos, nos atenemos a las doctrinas higienistas y a las leyes económicas”, escribió Cerdà en su *Teoría de la Construcción de las Ciudades*, de 1859. Cerdà, que formó parte de la primera Junta constructora de la Modelo, propuso la creación de mercados y equipamientos hospitalarios y educativos en la trama de manzanas de viviendas. Pero no hizo reserva de ningún espacio para la cárcel nueva en su proyecto. La Modelo quedaba en el extremo noroeste, en un área de campos de cultivo, en las afueras de la nueva ciudad diseñada por Cerdà. La silueta del panóptico de cinco brazos de la Modelo aparecerá perfectamente visible por primera vez en el plano del anteproyecto de enlaces de Barcelona (1903-1907), de Léon Jaussely¹⁵.

La cárcel de Barcelona ha estado en una zona poco urbanizada, con instalaciones de pequeños talleres y huertos, prácticamente hasta los años 60 del siglo XX. Una fotografía tomada por Josep Mª Sagarra en 1926 muestra un poblado de barracas en la actual Avenida de Roma, muy cerca de la Modelo. Testimonios de presos la sitúan en “las afueras” de la ciudad. Y una “fotoplano” de Barcelona y sus entornos tomada por CEFTA (Compañía española de trabajos fotogramétricos aéreos) en 1947 muestra el trazado de campos de cultivos rodeando a la Modelo hacia las calles de Llançà, Provença y Rosselló, excepto en su fachada a la calle de Entença. Durante la posguerra se construyeron casetas provisionales en sus cercanías. La falta de vivienda obligaba al alud de inmigrantes a refugiarse como podían: hubo épocas en que se

15 Cartografía del plano de Barcelona en Francesc Magrinyà y Fernando Marzá, *Cerdà 150 anys de modernitat*, FUTIC/Actar, Barcelona, 2009.

alquilaban hasta las cuevas de terrenos aún no urbanizados en la Diagonal. Desde 1975 el entorno de la Modelo estuvo ya totalmente urbanizado, con edificios de pisos flanqueándolo en proximidad.

La nueva cárcel se inauguró el 9 de junio de 1904 e inmediatamente fueron trasladados unos 400 presos desde la *vieja* cárcel del Raval, en tres turnos, a pie y vigilados por tropas de caballería. En realidad, el edificio no estaba totalmente terminado ya que debía ser utilizado como prisión preventiva o preventorio para procesados y detenidos y como correccional para condenados a arresto o condenas cortas. Como el correccional no se terminó hasta 1908, todos los presos fueron concentrados en el preventorio, que, sumando las plazas de enfermería, tenía una capacidad para 675 presos. En total ocuparon las celdas situadas en seis galerías con sistema radial 576 presos, en su mayoría gubernativos. Un cálculo hecho por el primer director, Ceferí Ródenas, establece que el perfil de los primeros presos de la Modelo correspondía al pequeño delincuente y al “trinxeraire”. El 67,5% de los delitos eran robos (con predominio de los hurtos); el 13,3%, actos contra las personas, y el 4,9%, contra la honestidad.

La organización de los penados se planificó según el sistema irlandés o de Croffton, que constaba de cuatro períodos:

-Primero, el celular, con aislamiento en las celdas.

-Segundo, industrial y educativo, con aislamiento en la celda de noche y reunión con el resto de presos en talleres o escuela durante el día, en silencio.

-Tercero, intermedio, con más comunicación con el exterior.

-Cuarto, gracias y recompensas (la libertad provisional estaba

todavía pendiente de legislación en España).

La vida del preso estaba marcada por un reglamento estricto que aplicaba premios y sanciones en un marco de aislamiento. Pero pronto esa intención quedó totalmente desfasada, debido a la masificación de la cárcel que hizo poco habitual el uso de una celda por preso.

La ejecución de Joan Rull

En el movimiento de altas y bajas eran más que notables las faltas contra el orden público (algaradas, resistencia a la autoridad, etc.), lo que reflejaba intramuros el estado de permanente tensión que se vivía en la calle. En realidad, la Modelo pronto se llenó de presos en tránsito y gubernativos en espera de juicio, que estaban detenidos a causa de las huelgas y los encontronazos entre la patronal y la clase obrera, que le dieron a Barcelona el sobrenombre de “*Rosa de foc*”.

Reciente aún en la memoria de los barceloneses el caso de los ajusticiamientos de Montjuïc, en 1897, tras los procesos incoados a causa de la bomba que explotó el día del Corpus en la calle de Canvis Nous, la primera ejecución que tuvo lugar en el interior de la cárcel se produjo el 8 de agosto de 1908. A las 13 horas y tres minutos, según recogió la prensa, Juan Rull Queraltó fue ejecutado mediante garrote vil, que accionó el verdugo Nicomedes Méndez, al pie de la galería que daba a Roselló con Llançà, siendo testigos, entre otras personas, el alcalde Isidro Cercavins, el director Ceferino Ródenas y tres vecinos. Cuando todo hubo terminado se izó la bandera negra en la Modelo. La de Rull fue la primera de la cuarentena de ejecuciones que se realizaron dentro del perímetro de la cárcel, Rull Queraltó, de 28 años, pasó de

ser un anarquista convencido a un confidente de la policía, a sueldo de los sucesivos gobernadores, el duque de Bivona y Ángel Ossorio. Rull colocaba bombas -una de ellas, en un urinario público de la Rambla, otra en el Palau de Justícia- y luego exigía dinero a cambio de señalar su localización. Rull acabó fabricando bombas y colocándolas ayudado de su familia para obtener más dinero. Durante el juicio, para sacudirse las responsabilidades, acusó a los anarquistas rusos de importar 280 bombas desde Marsella. Lo cierto es que la colocación de bombas fue una pesadilla para las autoridades de la ciudad: incluso se dotaron de un artillero para detonarlas a distancia, en el lejano Camp de la Bota.

Unos meses antes de la ejecución del anarquista confidente, Odón de Buen, científico librepensador e introductor desde Barcelona de las ideas de Darwin en España, interpeló en el Senado al ministro de Gracia y Justicia sobre la situación en la Modelo. El senador mostraba su preocupación por las medidas de seguridad existentes en la Modelo, que no evitaban los suicidios. En concreto, mencionó a Mateo Ferran, detenido con Rull, que se suicidó en su celda colgándose de una cañería durante el proceso, y a Antoni Sala, encarcelado por intentar contra el obispo de Barcelona, que murió tras ingerir estricnina que llevaba oculta en los oídos. El ministro fue lacónico en su respuesta: “Sólo puedo decir que el celo de las autoridades no admite duda alguna”¹⁶.

En 1906 se produjo el primer motín¹⁷. En septiembre, un preso aquejado de un ataque epiléptico, Ramon Pallerols, de 19 años,

comenzó a gritar: “¡Ay, que me matan!”. Y los presos de la segunda y tercera galería, entre ellos un anarquista apellidado Cendra, comenzaron a golpear las puertas con todo tipo de objetos. Al día siguiente se negaron a coger el pan. Los guardias acabaron sacando a los presos de sus celdas a la fuerza. Hubo heridos y una campaña en el exterior organizada por los anarquistas y el Partido Radical, a la que se sumaron diversas asociaciones y sindicatos denunciando las arbitrariedades del sistema penitenciario. Durante un mitin en el Teatre Condal, celebrado el 28 de octubre, un anarquista llamado Castellote, que había penado tres condenas en la Modelo, afirmó que “es inhumano el aislamiento absoluto a que se condena al hombre y porque este mismo aislamiento se presta a que los empleados cometan abusos que no tendrían lugar en otro caso”. El abogado Puig d’Asprer presentó en los juzgados diversas denuncias de presos maltratados. La utopía redentora de los fundadores de la Modelo fracasaba nada más empezar.

16 *La Vanguardia*, 1 de abril de 1908.

17 Cèlia Cañellas y Rosa Torán, *op. cit.*

Capítulo 2

La Rosa de foc

ARXIU HISTÒRIC FOTOGRAFIC DE L'IEFC. COL·LECCIÓ MERLETTI

La Setmana Tràgica

En 1909 la Modelo fue el escenario del juicio contra Francesc Ferrer i Guàrdia, el pedagogo acusado de haber encendido la mecha que dio lugar a la Semana Trágica. Entre el 26 de julio y el 1 de agosto se produjo una revuelta popular cuyos orígenes pueden atribuirse a diversas causas:

- la llamada a filas de los reservistas, la mayoría padres de familia, para embarcarles rumbo a la guerra con Marruecos (la impopular “guerra de los banqueros”),
- el anticlericalismo creciente,
- una inflación galopante, que castigaba a la mal pagada clase obrera, y a un cúmulo de situaciones de miseria que se habían enquistado en los barrios pobres.

A principios de julio de 1909, el detective inglés Charles Arrow, contratado por las autoridades y la patronal para atrapar cabecillas obreros, notó en el ambiente un clima de gran expectación, como si amenazara tormenta. Y efectivamente la tormenta estalló, y en el centro del huracán atrapó a Ferrer i Guàrdia, el principal encausado de un proceso masivo por el delito de rebelión militar que afectó a 1.725 personas, 584 de las cuales fueron absueltas¹⁸, 59 fueron desterradas y 17 fueron condenadas a muerte; de las cuales, cinco fueron ejecutadas.

Los jueces militares condenaron a muerte a un individuo culpable de cada tipo de delito como escarmiento, sin que se demostrara su culpabilidad en delitos de sangre. Además del pedagogo fueron ejecutados cuatro hombres más; entre ellos, Ramón Clemente, carbonero, un desgraciado perturbado mental cuyo delito fue

¹⁸ Joan Connelly Ullman, *La Semana Trágica*, Ariel, Barcelona, 1972.

haber bailado con la momia de una monja desenterrada.

Ferrer fue detenido el 31 de agosto de 1909 cuando trataba de huir a Francia y el sábado 9 de octubre se reunió en la sala de actos de la Modelo un consejo de guerra, sin garantías para el acusado, cuyo fallo, el mismo día, declaraba al pedagogo ácrata “autor y jefe de la rebelión” y le condenaba a muerte. Al consejo de guerra de Ferrer i Guàrdia asistieron unas 150 personas. Los jueces militares se sentaban en un estrado presidido por un retrato al óleo de Alfonso XIII y en las fotos que se han conservado Ferrer aparece sin barba, con el pelo blanco muy corto y algo rejuvenecido. Aunque el juicio se celebró en la Modelo, Ferrer fue fusilado en los fosos del castillo de Montjuïc, la fortaleza donde fueron encarcelados la mayoría de los encausados. Pasó la noche anterior a su ejecución en la capilla, escribiendo. Pidió que quitaran las imágenes religiosas pero al negarse el capellán lo aceptó resignado. Al no querer arrodillarse permaneció de pie, con la compañía forzosa del jesuita padre Font y otros religiosos que rezaban el rosario. Ferrer tuvo tiempo de hacer testamento esa noche. Sereno y sin permitir que le vendaran los ojos, exclamó “*¡Viva la escuela moderna!*” antes de ser ajusticiado, en la mañana del 13 de octubre.

La ejecución de Ferrer i Guàrdia marcó el inicio de una turbulenta etapa de tensiones sociales en la vida de la cárcel Modelo. Del funcionamiento de la cárcel en aquellos años poseemos un valiosísimo y único testimonio¹⁹ en la persona de un periodista y

escritor, Josep Pous i Pagés, que fue condenado a seis meses y un día de cárcel por un artículo en el que un tribunal militar advirtió “consideraciones injuriosas para la autoridad militar”. Pous i Pagés describió su estancia de un mes en la cárcel con todo lujo de detalles cotidianos, que nos ofrecen un panorama de primera mano de los primeros años de funcionamiento de la prisión.

En la ergástula

El periodista Pous i Pagés evaluó muy negativamente el sistema de aislamiento celular que desterraba a los hombres de la vida y que tanto defendían las autoridades barcelonesas, con Ramon Albó al frente. En uno de sus paseos charló con un condenado, un hombre sencillo que había pasado 14 meses encerrado, solo, en una celda: “Y en parlava no més vagament, com d’una cosa horrible, com d’un patir sense nom, que faria drezar els cabells de l’home més flematic”, escribe Pous i Pagés.

La Modelo que retrata el periodista contagia sus escalofríos y su insomnio. Las persecuciones sociales y políticas eran tan fuertes en aquella primavera de 1909 que “gairebé tot Barcelona s’ha vist obligada a fer coneixença ab l’ombriu casa”, entrando en aquel “tenebrós corredor de volta baixa, macissa, y aquest reixats-cancells de ferro, fets a posta, dirieu talment, per a evocar engunioses idees de duresa, d’implacable càstig”. El arquitecto, rumiaba el recién declarado preso, se había asegurado de que todos los sentidos se dieran cuenta de que uno estaba en el interior de la prisión, con “aquell dringar de olaus y grinyolar de reixes, d’aquell pelegrinatje per obscurs passadiços”.

Pous i Pagés se convirtió en el

preso 490 de la quinta galería, donde fue introducido tras llegar a una gran estancia circular, el centro de vigilancia, al que califica de gran ojo siempre abierto sobre las naves que de allí parten como los radios de una rueda. La celda le horrorizó: su ajuar consistía en un colchón muy tronado y lleno de bultos, una alfombra que había perdido todo su pelo, una silla mugrienta y una toalla que más bien parecía un trapo de fregar. La pica y el water eran de hierro colado pintados, con el interior del water recubierto de “lilotos posterna”. En verano, sospechaba, el olor debía ser inaguantable. Pero el water era en la Modelo un poderoso medio de comunicación para aquellos desdichados seres aislados del mundo. Vaciando el agua del sifón del water era posible establecer comunicación con los vecinos de arriba y abajo. Había presos que se pasaban todo el día abocados a la “pestilente obertura”, que llamaban el “teléfono”.

La primera noche no pudo conciliar el sueño: oía los rumores de los carceleros, el ladrido de un perro, a lo lejos una voz femenina cantando... Y se oía gritar:

“...allò no eren crits de veu humana: eren brams, eren udols de monstres fabulosos. Tota l’energia, tota la força de llur cos jovençà y regalat, continguda penosamente durant les llargues hores d’inmobilitat y de silenci de la guarda, semblava que desvaporès de sobte en aquell alerta destrempat”.

Aunque su mujer le trajo sábanas limpias y alivió el color grisáceo de la celda con fotografías familiares y algunos libros, el periodista nunca pudo concentrarse para trabajar; no logró escribir una sola línea.

La rutina carcelaria comenzaba

¹⁹ Josep Pous i Pagés, *De l’ergástula. (Impressions, confessions y sugestions de trenta dies de captiver)*, dos volúmenes, Tipografia L’Avenç, Barcelona, 1909.

temprano con el estruendo del descorrer de cerrojos y el reparto del pan, que entregaba una monja paúla de gran cofia blanca. A las nueve sonaba la corneta y el suelo parecía temblar al discurrir las vagonetas por los rieles que, partiendo de la cocina, rodeaban el centro de vigilancia y llegaban hasta el correccional, pasando por un largo pasillo cubierto que entonces comunicaba las dos partes de la cárcel. Era la hora del rancho. Las vagonetas transportaban las calderas de comida para 600 reclusos. El preso entregaba las “gamelles” y abría y cerraba el “batiport”. Pous i Pagés no comía el rancho, ya que le traían el almuerzo de una fonda próxima a la Modelo. El ordenanza entraba en la celda para recoger la cesta con los platos y cubiertos del día anterior. El rancho se repartía a las nueve de la mañana y a las cinco de la tarde, las dos únicas comidas del día. En el rancho flotaban las tiras de “cansalada” y los presos halagaban a la monja para que les pusiera más. Eran las horas de más animación de la galería. Después del rancho pasaba el penado que vendía periódicos y después el recadero, ofreciendo a gritos tabaco de diferentes precios, chocolate, papel, agujas, velas, sobres y sellos. Si no había algo se le encargaba. Fuera de esto, reinaba el silencio absoluto, interrumpido por los avisos de visita de abogados para algún penado.

Cada quince días se hacía “baldeu” o limpieza general, del que los presos pudientes se libraban pagando media peseta a otro preso. Eran momentos muy esperados: con la puerta abierta, la posibilidad de charlar con los vecinos de derecha e izquierda era todo un consuelo. Pous i Pagés pudo acogerse al régimen de presos preferentes, que le permitía vestir su propia ropa,

y describe el uniforme carcelario, que llevaban los dos presos que le arreglaban las “xarneres” del water, consumidas por la humedad, como aquella “horrible llureia de burell amb vius grocs”. Cuando se ponía el sol, los presos tenían una hora de luz eléctrica que iluminaba una bombilla de muy pocos vatios. Los presos sin recursos para comprar velas utilizaban el tocino del rancho para amañarse lamparillas aceitosas.

Los internos devoraban las novelas populares, que se pasaban como manoseadas reliquias y que provocaban el llanto en aquellos seres embrutecidos y sentimentales. A veces un preso iba contando de viva voz la historia de una pobre mujer oprimida por un “brètol” que la maltrataba y la explotaba, ante una audiencia entregada. Pous i Pagés no soportaba que les hicieran formar en el patio, en ocasiones inmóviles durante más de un cuarto de hora. Acostumbrado a las comodidades de una vida sencilla pero burguesa, sufría al lado de cautivos llenos de piojos, sucios, con las ropas destrozadas, sin calcetines ni camisa. En la Modelo la escuela era obligatoria para detenidos de 15 a 20 años y para penados. La mayoría de los jóvenes aprendía a leer y a escribir en la cárcel. Se impartía clase de moral, de francés, de música, de higiene y primeas letras. Asistió a algunas clases de música y se asombraba de la transformación momentánea de los rostros de los presos cuando entonaban a coro canciones sentimentales o populares de la tierra, como “L'emigrant”.

El correccional, dependencias que se habilitaron hacia 1908, consistía en un departamento con celdas, lavabos comunitarios y refectorios con largas mesas de mármol, además de las salas de clase y de los

talleres, vacíos y sin que tuvieran el uso educativo para el que se habían habilitado. En esta época apenas funcionaba uno, donde aprendían a hacer alpargatas. Del repertorio de “trinxeraires” y delincuentes con los que coincidió en sus paseos por el patio, destaca el más famoso, apodado “El Curita” por haberse escapado así disfrazado de la cárcel vieja. Un grupo de presos preparó una fuga por la cloaca, pero la huida se frustró al salir un chorro de vapor hirviendo que achicharró a más de uno. “El Curita” había llevado una vida aventurera: fue deportado desde Lisboa a Lorenzo Marquez, Mozambique, pero huyó y recorrió África antes de acabar en la Modelo, donde cumplía tres años de condena. En la prisión la vida que había llevado le pasaba factura y aquel hombre, joven aún, presentaba ya signos de decrepitud. Debía padecer tuberculosis porque por la noche sus ataques de tos “feien retrunyir” toda la galería. “El Curita” iba a clase de música haciendo media, una costumbre de presos. Era un prodigio de finura con los trabajos de aguja y en su labor bordaba en rosa la leyenda “*A mi esposa, recuerdo eterno*”. Pero, concluía el periodista, “todos eran gente vulgar, la turbamulta de la mala vida”. Después venían los que “tenían aires de mozo de almacén, de dependientes de comercio o de artesanos culpables seguramente de hurto doméstico, de abuso de confianza o de estafa”.

Entre el pelotón de terroristas, el periodista menciona a Cuyás, un herrero detenido junto con un primo de Rull por la bomba que explotó en uno de los vapores que atravesaban el *moll de la Pau* hacia la Barceloneta, la misma tarde que el ex confidente moría en el patíbulo de la Modelo. Cuyás era un hombre mayor pero vigoroso, con una gran barba blanca que le

llegaba a mitad del pecho, y ojos azul turquesa. Nunca hablaba con nadie, paseaba siempre solo. Pous aprovechó su forzosa estancia en el presidio para investigar la personalidad de Rull, el primer ejecutado en la cárcel: “L’ombra tragica de l’executat sembla que vagui, acusadora, pels patis y les naus de l’ombriu casa, on les vergonyes de l’indigne procés tingueren per epilec l’assassinat jurídic d’un home”, escribió.

En opinión de Pous i Pagés aquel desgraciado fue víctima de “la torpeza y la ineptitud” de las autoridades tanto judiciales como gubernativas, del odio de los anarquistas hacia el compañero vendido a la policía y de su propia personalidad, ya que lo juzga como un vividor presumido y vanidoso, fantasioso y de moralidad absolutamente nula: “Vergonya per a tothom qui tolerà que pugés al patibol un reu condemnat sense prova!”.

Pero lo peor, insiste Pous i Pagés, es que el preso pasa en la celda 23 horas y media, con un régimen de vida monótono que embrutece, atento al toque de corneta que marca la jornada y a las comunicaciones, que se realizaban a grito pelado, en un locutorio repleto. Los casos de locura, sospecha Pous i Pagés, deben ser numerosos. Cuenta el caso de un payés procesado por encubrir el robo de una mula que, desesperado, se arrojó desde la barandilla del segundo piso de una galería al suelo. Entre los colegas del paseo, menciona a un chico aragonés que en un *café concert* del Paral·lel cantó una *corranda* ofensiva para el ministro de la Guerra y estaba en la Modelo en espera de juicio, sin poder pagar la fianza, esperando amargado un proceso “sempre llarg en el pas de tortuga que va la justícia espanyola”.

Le entristecían los chicos de 15 a

20 años, aunque en la cárcel había muchachos de 14 y de 12 años, apodados los “micos” a los que habían cazado vagando por la calle como bestias. Apenado, sentía compasión por aquellos chiquillos: “bruts, mal girbats, ensenyant molts d’ells les carns pels estrips de la roba, lo miserable de llur aspecte diu prou que són infants abandonats, pobres desvalguts de tota amorosa guia”.

Pous describe las detestadas *galápagos*, extrañas construcciones con forma de un triángulo isósceles truncado en el vértice de unión de las galerías que limitaban el paseo de los reclusos, vigilados por un guardia en una especie de torre. Estar dentro de las *galápagos* “dóna l’impressió d’un corral model ont se reclou el bestiar destinat a proxim sacrifici”.

Los domingos se celebraba misa en la plataforma del altar situado en el centro de vigilancia. Iban casi todos a excepción de una minoría de políticos y anarquistas, más que nada para salir de la rutina. Dentro de los cajones de madera, los alvéolos, había un pequeño banco, y el preso encadenaba en su interior el embrutecedor aislamiento de la celda. El cura titular era un mallorquín áspero y torpe como cuando debía cuidar vacas en su *mas* nativo: “Estaría mejor en una parroquia de montaña que en la Modelo”, comenta, severo, el periodista.

Trassu experiencia, en las antípodas de las teorías de los prohombres barceloneses que regían la Modelo, Pous i Pagés sostenía que las prisiones debían convertirse en establecimientos de reforma. El sistema celular le parecía deleznable porque no hacía más que “conducir a la degradación, al embrutecimiento y a la locura”: no había derecho a tratar de la misma manera al delincuente profesional

y al hombre que ha delinquido por azares de la vida.

El periodista, que no era hombre religioso, simpatizó durante su cautiverio con un sacerdote, mossén Pedragosa, que ejercía en la Modelo con “una misericordiosa comprensión de las debilidades humanas”. Según se publicó en *L’Esquella de la Torratxa*²⁰, Pedragosa había fundado en la calle del Carme, donde estaba el convento de las Mínimas, una casa de familia para niños desamparados y pequeños delincuentes. Como Pous, el sacerdote pronto se dio cuenta de que los objetivos redentores de la cárcel Modelo eran una falacia y dejó el servicio en 1912 porque, según decía el diario, “en una presó model un cor compassiu no pot viure”, ya que no puede soportarse “tant de pus, tant de malaltia, y tant de fang y tant d’enllotament”.

Cuando se cumplían dos años del ajusticiamiento de Ferrer i Guàrdia, en octubre de 1911, se fundó en Barcelona la CNT (Confederación Nacional de Trabajadores) un sindicato obrero revolucionario que nutriría de inquilinos el presidio durante varias décadas, antes y después de la guerra civil. Mientras, en la cárcel permanecían los encausados por el proceso de la Setmana Tràgica, cuya situación despertó una gran ola de solidaridad y simpatía entre las organizaciones proletarias europeas. Pablo Iglesias, por ejemplo, fundador del PSOE, participó en un mitin pro presos en la plaza de Armas del parque de la Ciutadella el 17 de enero de 1910, mientras en las principales ciudades de Europa se sucedían las multitudinarias manifestaciones contra la ejecución de Ferrer i Guàrdia.

20 ANC, Fons Armengol i Cornet.

La mala vida

La década que siguió a la Setmana Tràgica se caracterizó por el aumento de los presos comunes y el incremento de detenciones de los militantes de los movimientos obreros, de políticos y periodistas. Como Pous i Pagés, otro periodista barcelonés, Francesc “Paco” Madrid, acabó en la Modelo por no poder pagar 250 pesetas de fianza ni lograr que el Partido Radical de Lerroux, al que pertenecía, le cubriera, por un artículo publicado en el semanario *La Raza*. Paco Madrid tenía 19 años y se había curtido como periodista en el semanario *Los Miserables*. En la cárcel el joven periodista permaneció entre enero y abril de 1919. Según cuenta en los artículos “Vides estrambòtiques”²¹ y “La novel·la d’un crim social”, publicados en *El escàndalo*, cuando entró en la Modelo la orden del juez estaba equivocada y en lugar de llevarle al departamento de presos políticos lo mezclaron con los bandidos jóvenes de la quinta galería:

“No em va pesar la seva companyia, perquè amb els polítics m’hagués avorrit i en la disbauxa dels pispes i els afamats em distreia. El doctor Salinas, que era una bona persona, en saber que jo era periodista em va traslladar a la infermeria, on vaig complir tota la condemna. La presó em va ser profitosa. En general, no puc queixar-me del regime carcerari. Deixant de banda dos o tres incidents greus, la presó em va anar bé i fins i tot en vaig surtir més gras”.

Cuando salió de la Modelo, Paco Madrid se encontraba en los

²¹ Francesc Madrid, *Sang a les Drassanes*, Acontravent, Barcelona, 2010

tranvías con “carteristas simpàtics i ben educats” que se sacaban el sombrero y le saludaban: “Jo era llavors l’únic viatger que podia estar segur a la plataforma. La meva cartera no perillava. També es veritat que si me l’haguessin pispada n’haguessin tret ben poca cosa”.

Madrid ocupaba la celda número 78 de la quinta galería, la de los delincuentes menores de edad, los descarados “trinxeraires”. El día que ingresó hacía frío y se estiró en una “cama tronada”, donde casi no pudo pegar ojo, sobresaltado por los gritos de “¡centinela, alerta!”. Y muy de mañana, con el estruendo de las rejas que se abrían: “Parecía que la cárcel se hundía”. El ordenanza de su piso le ofreció una novela para pasar el rato, un folletón de aventuras de John C. Raffles. En su primer paseo por el patio, que se hacía por parejas, le tocó junto a un desgraciado anciano enfermo, condenado por haber apuñalado a su patrón, dueño del molino de sal donde trabajaba, que le había echado a la calle como a un perro tras 50 años de explotación. Dos años después Madrid, que no le había olvidado, asistió a su juicio en la Audiencia de Barcelona. En privado, el fiscal dijo que a quien había que encarcelar era al patrón y decretó la libertad del viejo.

En un día señalado, aniversario de la República, Paco Madrid fue invitado a almorzar en la celda de preferencia de Josep Samblancat, en compañía de un tal Ballesteros, jugador y aventurero, bastante conocido en Barcelona. El menú se compuso de carne fría, pescado frito, conservas, pastas, frutas y media botella de champán. A los postres entró un imitador de estrellas, homosexual, grueso y picado de viruelas, y les deleitó con un repertorio de estrellas de

varietés. Cantó “El relicario”, “amb un delito i una passió profundes” y otros cuplés.

Madrid hizo en la cárcel buenas migas con los “invertidos”, que le hacían gracia. En la cárcel “los pobres degenerados, que se pintan los labios y falsean el timbre de la voz, eran el hazmerreir de todos los presos, excepto de los que no teniendo a mano una mujer para saciar la llamada de la carne, aceptaban al invertido como una solución”.

Especializado en bajos fondos, en los que se movía como pez en el agua, el periodista Paco Madrid se zambullía por la noche en los antros del Barrio Chino, que describió con brillantez en sus artículos, hasta 1936, cuando acabó instalándose en Buenos Aires, tras recibir amenazas de elementos de la FAI. Madrid escribió sobre los “hijos del torno”, depositados al nacer en un hueco del Hospicio de la calle Ramalleres; sobre trabajadores rudos y analfabetos, explotados como bestias de carga; de la miseria, que engendraba el anarquismo; de buenas personas maleadas por la pobreza; de criadas y amas; de mujeres “deshonradas”. El periodista, hijo natural de una mujer dominicana que le abandonó en la niñez, sentía una especial compasión por las mujeres que luchaban por sobrevivir en el Barrio Chino. Conoció a muchas jóvenes “deshonradas” o abandonadas al quedarse embarazadas, violadas o engañadas por sus patronos o sus novios, que acabaron siendo explotadas en el prostíbulo de la Rosa, en las Dressanes o encima del bar La Criolla, en la calle del Cid, o en el más lujoso burdel de Madame Petit, en el Arc del Teatre. En la cárcel Modelo conoció a muchos “invertidos” que trabajaban en la calle del Cid:

la Bella Patata, la Fátima, la Carmen Flores, la Pompeia, la Raquel y la Rana, llamado así porque sobrevivió al naufragio de una golondrina en el puerto. Asistió a un baile de “invertidos” en el subterráneo de una taberna del Marques del Duero, donde se concentraban hasta doscientas parejas vestidos con ropa de mujer; de esclavas turcas, de payesas catalanas o con traje de *soirée*, que se arriesgaban a la detención y a la cárcel. La calle del Cid estaba dedicada sobre todo al sexo homosexual. A la una de la madrugada, la trastienda de una carnicería de la calle Cid se convertía en teatro “de cuadros” o escenas pornográficas múltiples. Una de ellas representaba el asesinato de Dato.

El periodista pernoctó una noche en una “Casa de dormir”, situada entre las calles Cid y Migdia. Por 60 céntimos, se alquilaba una cama mugrienta en una gran sala. Al registrarse no era necesario dar el nombre auténtico, con lo que este tipo de establecimientos eran un buen recurso para que los delincuentes se ocultaran de la policía. Confidentes y ladronzuelos frecuentaban la taberna de La Mina o los cafés pequeños y sucios de la calle del Migdia. De este repertorio de locales salían los “quinzenaires” o presos que residían en la Modelo por quincenas, por delitos comunes leves. En cuanto a los presos gubernativos, podían estar muchos meses detenidos sin juicio y sin ningún tipo de garantías procesales.

Cada acontecimiento social ocurrido en la ciudad tenía su rápida conexión con la Modelo. En la cárcel coincidían denunciantes y denunciados, confidentes y matones a sueldo del Sindicato Libre, una organización fundada por la patronal catalana

para frustrar las iniciativas del movimiento obrero. La huelga de *La Canadiense*, la empresa Riegos y Fuerzas del Ebro, que comenzó el 5 de febrero de 1919 al ser despedidos ocho empleados que no aceptaron que les rebajaran el salario, desembocó en un paro generalizado que provocó la declaración del estado de guerra y la ocupación de Barcelona por parte del Ejército. En agosto había unos 15.000 sindicalistas presos, con la Modelo y Montjuïc a rebosar. Entre 1919 y 1922 ocupó el cargo de gobernador civil de Barcelona Severiano Martínez Anido, un personaje que promovió el pistolero y la ley de fugas para reprimir a los sindicalistas y proteger los intereses de los empresarios, que aplicaban el *lockout* o cierre patronal para desactivar las protestas. Martínez Anido pasó a ocupar el Ministerio de Gobernación entre 1925 y 1929 durante la dictadura de Primo de Rivera, de quien era íntimo amigo, y en 1936 se puso a las órdenes de Franco.

El periodista Paco Madrid coincidió en la Modelo con Salvador Seguí y Francesc Layret, dos personajes míticos del movimiento obrero de los años 20, que fueron víctimas de las “recetas” de Martínez Anido. Seguí, el “Noi del Sucre”, ingresó en la Modelo el 11 de agosto de 1907, y en enero de 1919 estuvo preso en el barco “Pelayo” y luego de nuevo pasó a la prisión de la calle Entença. Madrid le tenía cariño y le recordaba muy joven repartiendo propaganda revolucionaria a las prostitutas de la calle Migdia para emanciparlas. Seguí, un personaje muy querido y respetado, que había sido elegido secretario de la CNT, fue asesinado en 1923 en la calle de la Cadena. Su asesinato desató una tormenta roja y negra en las calles de

Barcelona. García Oliver cuenta en sus memorias²² que “Picos”, un tozudo zapatero anarquista, que se le oponía ideológicamente con encono, al conocer la muerte del “Noi” se tiró desde lo alto de una galería de la Modelo muriendo en el acto.

Layret, por su parte, era abogado, defensor de militantes cenetistas y diputado en el Parlament, y sería asesinado a tiros en 1920 cuando la esposa de su amigo y compañero de escuela y universidad, Lluís Companys, le recogía en un taxi a la puerta de su bufete en la calle Balmes. Layret, que caminaba con muletas y tenía dificultades para moverse, acudía a hacer gestiones para la liberación de Companys, que había sido confinado con una treintena de figuras de las izquierdas y el periodismo en el barco “La Giralda” rumbo al destierro en Maó.

La época de los anarquistas

Los anarquistas creían, según la doctrina de Kropotkin, que la revolución debía empezar demoliendo las cárceles, aunque en la práctica fueron los que las llenaron. En la Modelo pronto se convirtieron en la columna vertebral de la población reclusa. Desde el principio se negaron a ser considerados presos políticos aunque hubieran sido encarcelados por los delitos de huelga o rebelión. Los anarquistas sufragaban sus comités de ayuda a los presos o a los obreros en huelga, la edición de sus publicaciones y el mantenimiento de sus locales con las “expropiaciones”, eufemismo para calificar los atracos que cometían y que tenían como punto de mira las cajas de las boyantes empresas catalanas a quienes había

²² Juan García Oliver, *El eco de los pasos*, Planeta, Barcelona, 2008.

beneficiado la neutralidad española en la guerra de 1914-1918. Ángel Pestaña, director de “Solidaridad Obrera” y de tendencia moderada, había advertido de que en la CNT habían entrado riadas de “esa clase de hombres que viven en la frontera indefinida entre trabajo y delincuencia común” y que embebidos de un “idealismo apocalítico” manejaban con soltura pistolas y bombas.

En 1915, la CNT contaba con 15.000 afiliados en Catalunya y comenzó a extenderse a escala nacional adoptando en un congreso celebrado en Sants en 1918 la estructura de Sindicatos Únicos que reunía a todas las organizaciones obreras para facilitar una estrategia basada en la acción directa y la huelga²³. El sindicalismo fue adquiriendo una tendencia ácrata que se convirtió en mayoritaria a causa, entre otras razones, al deterioro de las condiciones laborales de los obreros y a la intransigencia de la patronal. En 1919 la CNT alcanzaba ya los 790.000 afiliados, 427.000 de los cuales estaban en Catalunya. La tensión fue acentuándose: la media de huelgas por año pasó de 53.356, entre 1910 y 1917, a 142.710, entre 1918 y 1923. Entre 1913 y 1918 se produjeron 377 agresiones, con muertos, heridos o ilesos.

Entre 1918 y 1923 se registraron 424 muertes por actos de violencia: 40, patronos; 42, pistoleros del Sindicato Libre; 168, sindicalistas y anarquistas, y tres abogados obreristas. Explotaron 76 bombas y se detectaron otros 145 artefactos sin explotar. A la tradición subversiva ácrata se unía la postura de los empresarios, que crearon un sindicato amarillo, el Sindicato

23 Maria Amàlia Pradas, *L'anarquisme i les lluites socials a Barcelona 1918-1923: la prepressió obrera i la violència*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2003.

Libre, apoyado por pistoleros a sueldo, y que estaban amparados por una política gubernamental represiva que les era favorable.

La Modelo fue un vivero de anarquistas, desde los tipos autodidactas que preconizaban la no-violencia hasta los elementos violentos que se enfrentaron a tiros con los representantes del orden burgués que pretendían derribar. En general, sentían cierta repugnancia por organizarse y cuestionaban el principio de autoridad. De sus publicaciones y de las memorias personales de algunos de sus miembros puede trazarse el fresco de una época turbulenta que se prolongaría hasta la guerra civil.

“Tomás Herreros es uno de los pocos hombres que respeto. Como todos los anarquistas es un hombre equivocado, pero una excelente persona”, escribió Paco Madrid en uno de sus artículos. De este hombre olvidado, que llegó a tener una calle con su nombre en Barcelona, puede decirse que es un prototipo de inquilino intermitente de la Modelo, donde entró y salió en diversas ocasiones, sin ceder un ápice en sus ideas.

El historiador Manuel Aisa ha trazado su biografía²⁴. Herreros (1877-1937) era un librero de viejo que tenía su puesto en una pequeña feria que estaba delante del cuartel de las Drassanes, en la Rambla de Santa Mònica, donde vendía libros de los “barbudos” Kropotkin, Bakunin, Marx, Lorenzo o Pi i Margall. Activista del anarquismo desde su juventud, Herreros presidió en 1905 la Liga de Defensa de los Derechos del Hombre y administraba los distintos cargos que tenía en organizaciones libertarias desde su *despacho* en una mesa reservada

24 Ver referencias en la web <http://manelaisa.com/>

del café-teatro Circo Español, en el libertario Paral·lel. Fue tipógrafo en *El Progreso*, cofundador de la CNT y asistió a las reuniones embrionarias de la FAI. En 1911 fue detenido con Salvador Seguí, Rafael Àvila y Roberto Bueso, entre otros militantes.

En enero de 1919 “cayó” con motivo de la huelga de La Canadiense: la Modelo estaba a rebosar y le confinaron en el barco “Pelayo”, primera prisión flotante en el puerto de Barcelona, en un sistema que se reproduciría en los momentos de masificación y falta de espacio de la cárcel, como con la revolución de 1934 y durante la guerra civil. Herreros estaba en la Modelo cuando estalló el célebre motín en la Nochebuena de 1919. Con él estaban Ramon Archs, Juan Ferrer y Juan García Oliver. El librero volvió a la cárcel en 1923, acusado de complicidad en un atraco a los cobradores de la empresa Tabacalera. Lo soltaron a los cinco meses, a principios de julio, sin que la policía lograra pruebas. Pocos días después, el 14 de julio, León Simón, un sicario afiliado al Sindicato Libre, le atacó con un punzón en su chiringuito de libros y lo hirió gravemente. A pesar de las secuelas del atentado siguió colaborando con *Solidaridad Obrera* y murió en 1937.

Ramon Archs (1887-1921) era hijo de Manuel Archs, un anarquista ejecutado en Montjuïc en 1894 al ser acusado falsamente de participación en el atentado del Liceu de noviembre de 1893. Archs *el joven* pertenecía a la línea dura libertaria y estuvo en la cárcel en 1910, a causa de la huelga del metal, en 1911 y en 1919, cuando presidía el comité del Sindicato de la Metalurgia, de la línea más dura contra la patronal. Colaboró en el atentado contra Eduardo Dato en 1921 y en junio del mismo año fue

delatado y detenido por la policía en la plaza Urquinaona. Al parecer, le cortaron la lengua y apareció a los dos días con el cuerpo cosido a tiros y la cara desfigurada en un descampado.

Otro de los presos habituales fue Antoni Sesé, dirigente de la CNT y luego de la UGT, que estuvo once meses en la Modelo en 1922 y 28 meses durante la dictadura de Primo de Rivera. Fue asesinado en mayo de 1937 cuando iba a tomar posesión como conseller de la Generalitat.

Una universidad entre rejas

Entre los correligionarios del librero Herreros que le acompañaron a la cárcel destaca Juan García Oliver, el anarcosindicalista autodidacta de Reus que llegó a ser ministro de Justicia de la República con el gobierno de Largo Caballero. García Oliver (1901-1980) forjó su educación en la Modelo, donde ingresó por primera vez a los 17 años, tras una huelga de camareros que acabó en pelea entre huelguistas y *esquirols* y que se produjo en el marco de la agitación social causada por la huelga de La Canadiense²⁵:

“Catorce años de prisiones y leyendo cuanto me era permitido por la disciplina carcelaria me han dado un conocimiento general del mundo y de los humanos que lo habitan”.

Lector voraz, hombre prolijo y dialéctico, terco y orgulloso, revolucionario desde la infancia, García Oliver murió en México pobremente, después de un exilio trufado de pobreza y derrotas. En sus memorias recuerda el placer que le producía, en la soledad de la celda, detenerse en una página

y liarse lentamente un cigarrillo de picadura: “Leía y releía la página o el párrafo y finalmente le prendía lumbre al cigarrillo”. En la Modelo García Oliver reprodujo una serie de conferencias que tituló “La reconstrucción del mundo”, con una duración completa de 30 horas.

En su primer ingreso, tras ser fichado en la comisaría de la calle de Regomir, García Oliver pasó a la prisión celular, de donde tras las tareas de inscripción, gabinete antropométrico y presentación en el centro de vigilancia fue trasladado al taller número 3, que junto con el número 2 servía de sala de estar y de dormitorio a los presos por cuestiones sociales. Cuando entraron en el taller, García Oliver y otro compañero fueron recibidos con un repertorio de canciones revolucionarias, como “Hijos del pueblo” y “La Internacional”, y algunos cuplés entonces de moda. Entre risas y carcajadas, García Oliver escuchó unos cuantos vivas a la anarquía y a la revolución social. El Comité Pro-presos -integrado por Cubells, Saranau, Guerrero y Armengol- organizaba la vida de los presos anarquistas. Además del comité interior existía otro exterior que se encargaba de recaudar fondos para la asistencia jurídica, su alimentación y bienestar físico e incluso para pagar el salario semanal, como si estuvieran trabajando. García Oliver fue designado comisario con la misión de supervisar las listas de presos que debían recibir dos veces al día una cesta de comida de la taberna de Collado, situada frente a la Modelo, y reunir datos sobre cada nuevo ingreso y traslado al correccional conocido también como los talleres: “Los talleres -describe en sus memorias el dirigente anarcosindicalista- eran

bastante grandes: rectángulos de 60 x 40 metros, de una altura de cinco metros. En el ángulo del fondo, un urinario-váter, excesivamente pequeño para el centenar y pico de presos que cabía en cada taller. Era el rincón más apestado de la sala, al que nadie quería acercarse su petate. Afortunadamente unos grandes ventanales, con gruesas rejas y celosías, mantenían la sala sin los olores característicos de las aglomeraciones humanas”.

En la cárcel el joven camarero de Reus tuvo la oportunidad de conocer a gente peculiar; entre ellos, algunos extranjeros, como un serbio que se autodenominaba el conde Milorad de Raichievich, que vivía dando conferencias sobre la vida en Rusia, China o Japón y que se encontraba entre los presos sociales por ser sospechoso de ser agente de los comunistas rusos. El conde iba detrás de García Oliver para que le pusiera en la lista de los que recibían la cesta Collado. Cuando salió en libertad abandonó España con Áurea Cuadrado, una de las compañeras anarquistas que visitaban a los presos. Otro extranjero fue un suizo socialista revolucionario llamado Juvenal; según García Oliver, uno de los extranjeros deportados a la Rusia bolchevique en un barco que fue hundido en el mar Negro por la oficialidad, cuando se dirigía al puerto rumano de Constanza.

En los talleres se daban conferencias y se producían vivos debates, ya que había anarquistas cultos y muy bien preparados. “Nuestras conferencias no terminaban cuando el orador dice ‘he dicho’. Entonces era cuando se ponía interesante el asunto: otros compañeros tomaban la palabra para impugnar o apoyar lo dicho por el conferenciante”, evoca García Oliver. A la Modelo iban a parar comités enteros de

25 Juan García Oliver, *op. cit.*

los sindicatos. “Con razón se decía que el paso por la Modelo equivalía a un curso intensivo de estudios superiores de teoría y acción social revolucionarias. La Modelo, para muchos, era una universidad”.

García Oliver estuvo preso en la Modelo y en otras cárceles españolas. Cuando ingresaba en la de Barcelona adquiría en el economato un cuarto de litro de alcohol industrial para rociar las junturas del camastro y prenderle fuego, único sistema para acabar con las chinches. A veces les trasladaban de improviso, en cuerda de presos. Por eso los presos gubernativos se procuraban un gran pañuelo para liar como un macuto, con una manta, una toalla, una muda de ropa interior, jabón, brocha y máquina de afeitar. Como otros represaliados políticos, aconsejaba emplear el tiempo de forma disciplinada para no enloquecer: “Toque de diana: levantarse de la cama, arreglar el jergón y colgar el camastro; barrer la celda; media hora de gimnasia; ducha fría; recogida del agua de la ducha; lectura; desayuno y salida a paseo; lectura hasta la comida; paseo y comida de la tarde; lectura hasta la hora de acostarse; toque de silencio; dormir hasta la hora de la diana”.

Pero las condiciones de vida en la Modelo podían acabar con el más esforzado militante. Algunos no soportaban estar presos, entrar y salir de la Modelo por ser activistas, repartir pasquines o asistir a encuentros clandestinos los sábados y domingos en los bosques de Vallvidrera y Les Planes. Optaban por quedarse en la retaguardia pagando las cuotas pero sin significarse demasiado. García Oliver sostiene que hubo muchas pérdidas de militantes por el miedo a volver a la calle Entença.

El motín de la Navidad de 1919

En agosto de 1919, en pleno verano, cuando las malas condiciones de salubridad se acentuaban a causa del calor, que convertía en un horno las galerías, los presos sociales del correccional se amotinaron y reclamaron mejoras en sus condiciones de alimentación e higiene. Al motín se sumaron los preventivos. En el otoño de 1919 la cárcel estaba tan repleta que a duras penas se lograba mantener los servicios básicos con un presupuesto más que magro. En la noche de Navidad de ese año se produjo otro motín duramente reprimido. El director Artigas, antiguo maestro de la Escuela de Criminología, sostenía que el preso estaba injustamente privado de libertad si su situación era la de inculpado o gubernativo. Pero había sido sustituido por Álvarez Robles, un funcionario con fama de intolerante que procedía del presidio de Figueras y que endureció las condiciones de los presos anulándoles los privilegios conseguidos con esfuerzo.

El motín, según el testimonio de García Oliver, fue iniciado por los presos comunes, incluido algún confidente de la dirección, pero acabó como una respuesta de los presos sociales a los intentos de la dirección de montar una campaña de provocaciones para que entrara el Ejército a poner orden, lo que finalmente sucedió. Los presos de las galerías comenzaron a golpear las puertas de sus celdas, protegidas con chapas de acero. Cuando cesó el estruendo, empezaron las descargas de fusilería y grupos de oficiales de prisiones armados con barras de hierro entraron en las celdas marcadas con una cruz hecha con tiza. Allí, el preso era golpeado con saña y acababa en

la enfermería. “Nunca supimos cuántos fueron los muertos ni de quienes eran los cadáveres que sacaron en las noches siguientes”, dice García Oliver. El balance fue el fin de la disciplinada comuna anarquista entre rejas. Los presos de los talleres fueron confinados en las celdas. Hubo más de sesenta heridos y el régimen disciplinario se endureció volviéndose a la receta de 22 horas en soledad y dos horas de paseo silencioso en las siniestras *galápagos*.

Las cartas de Carles Bort

Un joven anarquista del barrio barcelonés de Gràcia, de 20 años, Carles Bort, vivió esa nueva época represiva. Bort fue detenido el 4 de enero de 1920 en la calle Torrent de l'Olla, durante un *lockout* de la patronal, e ingresó en la Modelo como preso gubernativo. El 29 de noviembre del mismo año, cuando ya había sido puesto en libertad, sufrió un atentado en el bar Vicens de la calle Salmerón a manos de pistoleros del Sindicato. Su padre, Enric Bort i Mas, también anarquista, influyó para que se alistase en la Legión de Africa, y así escapar de los hombres del antiguo comisario de policía y espía Manuel Bravo Portillo, que lo habían intentado asesinar de nuevo en el hospital donde convalecía. En Africa vivió el desastre de Anual, pero enfermó y tuvo que volver a Barcelona donde murió en 1923. Su familia conservó las cartas que Bort escribió desde la Modelo, en una caja de puros guardada con recortes de diarios y novelas populares muy ajadas²⁶. Como muchos muchachos de su generación, Carles Bort se autoeducaba leyendo a Kropotkin,

²⁶ Las cartas de Carles Bort fueron depositadas por su sobrino-nieto en el Ateneu Enciclopèdic Popular de Barcelona.

Bakunin y Malatesta. Escribía con cierta prestancia y envió diversos artículos a la prensa madrileña. En el reverso de algunas cartas figuran pensamientos y poemas, copiados de la prensa popular o recogidos de otros presos. Uno de ellos se titula "Margarita Gautier" -"flor de estufa, juguete de elegancias que vive entre flores y encajes"- y revela el gusto de la época, entre sentimental y costumbrista, que también arrasaba en el preventivo. "Nunca como en aquellos momentos he sentido el atérrido (*sic*) frío de los fusiles acercarse a mi cara", escribió en la larga carta donde contaba a sus padres su detención a cargo de cinco parejas de la Guardia Civil. Conducido a la comisaría de la calle Puigmartí se encontró con los compañeros José Canela, Ramón Majoral, Luis Méndez y José Brotons. Trasladados a jefatura, fueron fichados en el gabinete antropométrico y conducidos a la cárcel Modelo.

En la cautividad, el joven anarquista mantuvo bastante actividad según se desprende de los documentos que se conservan. Hay un borrador manuscrito de un artículo firmado por Carlos Bort, "preso social", y dirigido a *El Diluvio*, titulado "¡Oh, la ley, la justicia!":

"Estamos acostumbrados por fútiles motivos, a frecuentar esta Bastilla, estamos acostumbrados al constante régimen de excepción en que se nos tiene arrojados. Estamos acostumbrados a todas las arbitrarias medidas. Pero a lo que no estamos acostumbrados es a ser juguete de un gobernador y menos aún de la patronal que es como si dijéramos lo mismo. ¿Hasta cuándo? Desde hace tres meses nos encontramos detenidos en esta cárcel unos 500 compañeros a los cuales se

nos tiene encarcelados sin que la mayoría aún en los presentes momentos sepamos a qué se atribuye nuestra injustificada detención".

En un panfleto dirigido a los compañeros de la dependencia Mercantil, donde debía trabajar o tener amigos, Bort les reprocha: "Mientras la Bastilla se llena de compañeros viriles y entusiastas, poseídos de una rebeldía magnífica, contra la tiranía de los gobiernos y de los látigos de la burguesía, les sumís en el más negro olvido olvidándoles moral y materialmente".

Otro documento, firmado por Bort, Manuel Salvador y el librero Tomás Herreros, se dirige al director general del cuerpo de prisiones de Madrid en los siguientes términos:

"Los presos por cuestiones sociales de la cárcel Modelo de Barcelona decimos que ante el requerimiento del director de este establecimiento para contribuir a la erección de una lápida a la que fue gran humanista y eximia escritora Concepción Arenal de cuya noble labor en pro de la regeneración del régimen carcelario y mejoramiento para los reclusos estamos agradecidos, nosotros que hemos leído sus libros donde se respira un noble anhelo humanitario y una justicia inexcusable en sus doctrinas [...] Nosotros no pensamos contribuir porque entendemos que el régimen carcelario está lleno de atropellos y arbitrariedades nada en consonancia con las sanas doctrinas de Concepción Arenal".

Con esta negativa, Bort y sus compañeros se opusieron a la aportación estipulada de 10 céntimos por recluso, como

contribución a la financiación de la lápida.

En otro texto Bort denuncia también las manipulaciones de la prensa: "La brigada de investigación patronal, digo criminal, detuvo anteayer a los compañeros Masachs y Playans, y los periódicos vendidos al oro burgués suponen una resistencia de estos compañeros hasta el punto de que según ellos Masachs llegó a producir lesiones a los que iban en su persecución. No contentos con su detención injustificada fue bárbaramente apaleado. Mientras en la ciudad se comenten robos de importancia, campan a su antojo una serie de apaches".

Conforme pasaron los meses de internamiento en la Modelo el joven Bort se mostró desanimado en algunos momentos. En una carta del 12 de marzo de 1920 se molestó con su madre, que culpaba de su detención a un compañero: "Siempre habéis de ser las mujeres las que habéis de enredar las cosas". En las cartas pedía resmas de papel y libros como *El dolor universal*, de Sebastián Faure, y *El tablado de Arlequín*, de Pío Baroja. En una carta fechada el 28 de marzo de 1920 cuenta a su familia que ha sido trasladado de la aglomeración 2ª -Bort se refiere al correccional, donde los presos podían hacer vida comunitaria- a la celda número 38 de la primera galería, "que no llega a tener tres metros cuadrados":

"Os espantaríais [...] Primero creí que estaba solo pero mi estupefacción no ha tenido límites al ver que gozaba de cierta connivencia con toda la flora y fauna de la más completa suciedad, o sea, piojos, chinches y demás insectos perjudiciales contra la limpieza. Las mantas estaban tan llenas que se

marchaban solas de mis manos. Lo primero que he hecho ha sido quemar con papeles toda la cama, que es de hierro. He arrinconado las mantas y en toda la noche no pienso dormir hasta que me traigáis una sábana limpia y una manta. Después de todo ni yo mismo sé a qué obedece el cambio que han hecho conmigo. ¡Qué le vamos a hacer! ¡Paciencia, que es la madre de la ciencia!”.

El chico pide una máquina “de espíritu de vino” para calentar la comida “y así pasaría el tiempo menos aburrido en esta celda”. Rueda a su hermano Paco que le visite y le compre “un par de paquetillas de 20, 30, o paquetes de 50 o 60 [...] ya que aquí en la celda cuando no puede fumarse se pasan las horas muy putas”. También pide un pequeño espejo y un peine “de esos de 25 céntimos”. Y una posdata para su hermano: “Sobre todo piensa en el tabaco, cree que en las condiciones en que me hallo, es casi imprescindible, tanto como la comida”. En otra carta Carles Bort se muestra algo exigente:

“Primero y principal es conveniente que la comida esté aquí en la cárcel cada día a las 11,30 en punto, de lo contrario tardarían mucho a llevármela. Es preferible que dos o tres días a la semana varíes de menú, que luego no resulte que me traigas cada día escudella. Sería también muy conveniente que me llevéis cada día o día por otro un poco de café en una botella. Total os puede costar 0,15 o 0,20 céntimos. Mi padre que no se olvide de las novelas cortas, que mande 20 o 30. Sería conveniente que me buscarais alguna faena que hacer desde aquí, por ejemplo, recibos de alguna hermandad”.

Bort ya se encuentra mejor porque la celda, a la que se ha acostumbrado, está más limpia y rechaza las naranjas que le envían “porque en este tiempo no valen nada”. Se despide con el saludo libertario, “Salut”, prometiendo “que hará bondad”.

El 30 de marzo es amable con su madre: “Se le felicita por la escudilla pues hoy hera (*sic*) muy buena [...] Pero me ha traído demasiados garbanzos, otra vez tráigame un plato pues me he encontrado con un maremagnum”. Unos días más tarde vuelve el desánimo y pide que se le envíen novelas cortas: “Estoy leyendo “La República de Platón”, de la biblioteca de la cárcel”. Bort pide a su familia ejemplares de *La Vanguardia*, una geografía y una Historia de España.

El 28 de mayo está muy desanimado, quejoso. Insiste en que su madre “se abstenga” de hablar de él para que no se entere todo el barrio: “Traedme tabaco, las alpargatas no me gustan, pero a lo hecho, pecho”. Y firma con guasa en la “Pensión Modelo. Cuarto 38. No hay ascensor”.

Esperanzado con la posibilidad de quedar en libertad, Bort escribe: “Hoy mando en el cesto la garibaldina, la camiseta, el chaleco, para empezar a desalojar la celda por si acaso Salvatierra [el gobernador] se acordaba de que yo estaba en esta ergástula... Mando también la taza y un plato [...]. Haced votos a San José de la Montaña para que se acuerde de este humilde pecador así en la tierra como en el cielo”.

Carles Bort envió a su padre una última carta desde Ceuta, donde había prosperado como soldado y había adquirido algunas responsabilidades, antes de enfermar y regresar a Barcelona, donde falleció a los pocos meses. La misiva está fechada el 5 de

octubre de 1922 en el Hospital Doker, de Ceuta, donde esperaba la declaración de inútil total por parte del Tribunal militar. Aquel joven guapo, bromista e inteligente, seguramente muy enfermo de tuberculosis, que pudo contraer en la cárcel, escribe con la letra temblorosa de un anciano:

“Parece que se trata de algo más serio que de bronquitis, yo no sé como he llegado a ponerme tan enfermo del pecho. Si mi padre que venía a verme por las noches en casa viera como respiraba se horrorizaría por la forma en que respiro, tengo mucha fatiga. Si vengo a casa quedareis parados, no tengo más que huesos. Como bifftek, tres huevos fritos, fruta y cerveza. Yo tengo mucho apetito pero al estómago no todo le sienta bien”.

Los pistoleros del sindicato libre

Los anarquistas disponían de una bien montada red de apoyo a sus presos, no solo económica, lograda a base de solidaridad y atracos, sino también propagandística. Como ejemplo, la caja de resistencia para apoyar a los huelguistas de “La Canadiense” llegaba a contener en una semana 50.000 pesetas, una cantidad enorme para la época. Un pequeño librito²⁷, editado por el Comité Pro-presos y dedicado a “las víctimas de la represión española”, ilustra la situación de extrema violencia que existía entre 1920 y 1922, el “terror blanco” auspiciado por el gobernador Martínez Anido, que llenó la “Bastilla catalana” de presos.

La publicación da puntual cuenta de los sindicalistas detenidos y de

²⁷ Comité Pro-presos, *Nuestro folleto. Ideas. Tragedia. “Remember” 1920-1922*, Imprenta “El trabajo”, Manresa, 1923.

los asesinados por los pistoleros del Sindicato Libre liderados por un personaje que se hacía llamar barón de Koenig pero cuya identidad real era la de Friedrich Stallmann, jugador y estafador al servicio del policía Bravo Portillo. En su anónimo preámbulo, el opúsculo señala lo siguiente:

“En la represión sufrida por nosotros se han vulnerado todas las leyes, todos los principios fundamentales de la sociedad burguesa. Los magistrados no han desempeñado su función; ante los sables y los fusiles, la dignidad de la toga se esfumó. Ante la mirada de Martínez Anido, general gobernador, la Jurisprudencia ha retrocedido asustada, servil, sin dignidad. Los jueces, fiscales y abogados (salvo algunas honrosas excepciones) han demostrado ser pusilánimes, incapaces, carentes de valor para la misión que debían cumplir [...]. Todo el derecho vigente español ha sido conculcado, vilipendiado, olvidado según fuere la condición del delincuente”.

En el librito se menciona el caso de Sebastián Guardia, detenido en la noche del 6 de noviembre de 1920. Le hallaron papeles “sin importancia” y una pistola “de tipo primitivo, la que servía de martillo en las necesidades de la casa”. Quedó como preso gubernativo, al igual que Vicente Cervera, preso desde el 26 de noviembre de 1920, condenado a 14 años por el atentado frustrado en la persona del dueño del Hotel Continental. Curó en la cárcel las heridas de sus piernas a causa de los disparos y las que le causaron los golpes que recibió en Jefatura con una especie de “puño metálico”.

El 19 de octubre de 1920 ingresó en la Modelo Jaime Martínez Palau,

procesado por supuestos disparos a la policía, aunque él les implicaba en la banda del barón de Koenig. Quince meses después, en 1921 fue trasladado a Jefatura donde “fue bárbaramente apaleado, dejando su cuerpo a fuerza de golpes de color violeta, morado, casi negro”. Le amenazaron con la ley de fugas y “ante su entereza y gallardía” fue devuelto por la noche a la Modelo donde los compañeros de galería no le reconocieron, tan desfigurado estaba.

En la calle Viladomat fue detenido con otros correligionarios Acrato Vidal, acusado de un atentado contra unos trabajadores del diario *La Publicitat*. El 26 de febrero Acrato fue conducido al “Calvario de los obreros barceloneses”, rigurosamente incomunicado. A Acrato le acusaba Leonardo García, expulsado del sindicato en 1920 por haber ingresado en la banda del barón de Koenig. En la Modelo recibió la visita de un hombre bien trajeado que le ofreció dinero y pasaportes si declaraba que Evelio Boal era presidente del Sindicato de Artes Gráficas y por tanto el que había ordenado los asesinatos de los trabajadores de *La Publicitat*.

Un grupo de anarquistas apellidados Villanueva, Parra, Llorens, Gomar, Peris y Paniellos estaban tomando café en el Español, el 18 de enero de 1921, cuando les detuvieron. Les pegaron con un bastón corto y grueso de goma, el “charlot”. El 20 de enero, a las dos de la madrugada, Parra, Gomar, Peris y Villanueva, por orden del comisario Arlegui, fueron sacados de Jefatura hacia la Modelo. Llegados a la calle Calàbria cayó sobre ellos una lluvia de balas. Sobrevivió Parra, que quedó gravemente herido, pero pudo contarlo. Era el inicio de la ley de fugas, un método

expeditivo para eliminar elementos indeseables que se cobró su primera víctima en Gregorio Daura Raduá, a quien eliminaron cerca de la Monumental.

Juan Gusi fue detenido el 1 de julio acusado de fabricar bombas en una barraca de una cantera de Montjuïc. Magín Marimón fue brutalmente apaleado aplicandole corrientes eléctricas en los testículos y muñecas, Vomitando sangre, estuvo 44 días incomunicado en la Modelo. Fernando Sánchez Raja, detenido el 14 de mayo de 1921, pasó muchas semanas en la enfermería tras su paso por jefatura. El médico de la Modelo libró un certificado exponiendo el lastimoso estado en que llegaron Francisco Enrich y Antonio Vicente, detenidos en diciembre de 1919 por el barón de Koenig y sus secuaces al negarse a ingresar en su “Club de Confidentes y asesinos Koenig”.

Según el libro, editado por el Comité Pro-presos, el hecho de permanecer en la Modelo no era garantía de esquivar la ley de fugas. Los presos Boal, Feliu y Domínguez, que permanecían en celdas individuales, recibieron el 17 de junio de 1921 a las doce de la noche la orden de vestirse porque se marchaban a la calle. Recogieron sus enseres, pasaron por el gabinete antropométrico y se dirigieron a las oficinas de dirección para canjear los “tickets” por la moneda correspondiente y firmar el preceptivo “recibi”. Salieron desde el patio de la Modelo y Boal y Feliu fueron asesinados a tiros, al parecer por pistoleros del Sindicato Libre. Según una confidencia recogida en este librito, en el registro de la cárcel no figuraba su salida como “libertad”, sino como “a entregar”. La ley de fugas como “solución final” había sido claramente definida por el capitán general de

Valencia y luego dictador Miguel primo de Rivera al presidente del Gobierno Eduardo Dato en una carta: “una redada, un traslado, un intento de fuga y unos tiros empezarán a resolver el problema”.²⁸

Otro caso singular que menciona el comité pro presos es el de Inocencio Feded, a quien torturaron en comisaría, atándole un cinturón con clavos y una especie de tornillo que iban apretando hasta que las púas se le clavaban en la carne perdiendo el sentido, sin que en la Modelo le prestaran atención médica. Feded está inscrito en la lista negra de los anarquistas. Traicionó a sus compañeros y se hizo pistolero del Sindicato Libre, un cambio de pellejo ideológico que no era infrecuente en un ambiente crispado e incierto donde se compraban baratas las conciencias. Tres años después de haber sufrido torturas como víctima anarquista, se le identificó como autor material del asesinato de Salvador Seguí, el Noi del Sucre, en la calle Cadena, esquina San Rafael, el 10 de marzo de 1923.

El fichero Lasarte

Una de las pocas fichas personales de la cárcel Modelo que se conservan de su primera época data de 1916. Identifica las señas personales de un jornalero de 27 años, preso por sedición. Lleva el sello de la Prisión Celular de Barcelona y está reproducida en *Los archivos del terrorismo blanco*²⁹, un libro que desvela parte del contenido del fichero Lasarte. En 1920 el general Miguel Primo de Rivera, a través del gobernador

28 Maria Amàlia Pradas, *op. cit.*

29 Pedro Foix (Delaville), *Los archivos del terrorismo blanco*, Ediciones Ariel, Barcelona, 1931.

de Barcelona Martínez Anido, promovió la creación de un archivo o fichero de presuntos delincuentes y terroristas, bajo la dirección de los comandantes Linares y Pérez Garberi, el capitán Julio de Lasarte, el inspector de policía Ramón Alix y el policía Molina. El hecho de que la ficha del jornalero formara parte del fichero Lasarte revela la dependencia existente entre la Modelo y la Jefatura de Policía de Barcelona, no sólo afín al dictador sino beligerante en la guerra sucia contra las organizaciones de izquierdas.

El capitán Lasarte actuaba como recopilador de nombres para el fichero, que constaba de 6.000 fichas personales, donde figuraban los datos personales del delincuente, su filiación política y en algunos casos, como en el de Andreu Nin o Ángel Samblancat, la fotografía. El archivo se nutría de delaciones de confidentes. El jefe de los confidentes era Bertrán i Musitu, un prohombre de la burguesía catalana que durante la guerra civil creó una red de espionaje, el SIFNE, en apoyo de Franco. Las tarifas para pagar a los confidentes estaban así estipuladas: ordenanza, 50 pesetas semanales; periodista, 75; miembro de la CNT, 75 pesetas. En la lista de “pistoleros peligrosos” figuraban, entre una docena de nombres, los de Luis Companys, domiciliado en Sepúlveda 95, y Juan Casanovas, domiciliado en Cortes 531, 3^a.

Garrote vil

Las duras condiciones que había impuesto el director Álvarez Robles en la dirección de la cárcel se atenuaron a partir de 1922 con su sustitución. Tras la caída del gobierno Maura, el nuevo jefe de gobierno, Sánchez Guerra, restauró las garantías constitucionales.

Los presos gubernativos que no habían sido puestos a disposición judicial quedaron en libertad en pequeños grupos, lo que liberó a las dependencias penitenciarias de la enquistada masificación. En octubre de ese año el Ministerio de Gracia y Justicia pasó a ostentar la administración económica de la Modelo, tarea que hasta entonces había realizado un patronato institucional barcelonés con no pocas dificultades económicas³⁰, que se veían reflejadas en una grave desatención hacia los presos. Había entonces en la Modelo menos de mil presos, que recibían en teoría un menú alimentario de medio kilo de pan, 90 gramos de garbanzos, 70 de judías, 400 de patatas, 38 de tocino y 50 de fideos, según el correspondiente libro de actas. Las condiciones de los presos se suavizaron, pero llegaron nuevas ejecuciones por garrote vil, las primeras desde la muerte de Joan Rull en 1908.

El 9 de mayo de 1922³¹ se produjo una triple ejecución en el patio de la cuarta galería, en el ángulo de la esquina de Rosselló con Llançà, el punto exacto donde murió Joan Rull. Fueron ejecutados por garrote vil Victorio Sabater, “el bicho”, y Martín Martí, por el asesinato del fabricante de Sabadell, Teodoro Jenni, y Alfonso Altimira Olivenza, condenado por parricidio.

En la Modelo se suspendieron las comunicaciones y los toques de diana, y un extraño silencio se apoderó de las galerías. Los tres reos se confesaron y asistieron a misa a las tres y a las cinco de madrugada, aguardando un posible indulto, acompañados en todo momento por el director Luís Ochaíta y

30 Oriol Junqueras, *La presó Model entre 1914-1936*, en Cèlia Cañellas *et al.*, *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

31 *La Vanguardia*, 10 de mayo de 1922.

varios funcionarios y hermanos de la Caridad. Fumaban de forma compulsiva y bebían gaseosa. Martí dijo que no saldría de la celda si no le permitían casarse con su novia, Rosa Cañellas y reconocer al hijo de ambos, Pepito, de tres años. El capellán Jacinto Santías celebró la boda tras lo cual Martí entregó a su mujer unos juguetes que había tallado para Pepito en los 27 meses de encarcelamiento y un cuadro de la Sagrada Familia que adornaba su celda. Rosa Cañellas sufrió un síncope al salir de la Modelo y fue conducida a una taberna cercana. A media mañana, Sabater se despidió de Martí. Después de estrecharle la mano le dijo: “Que vagi bé!”.

A Alfonso Altimira, el primero en morir, no le visitó nadie. Fumó un gran puro habano antes de salir al patio, donde se había montado ya un patíbulo, un palo de madera con una argolla que iba a manejar el verdugo Gregorio Mayoral. Altimira no se había afeitado y vestía blusa negra, pantalón de pana y alpargatas blancas totalmente rotas. Besó el crucifijo y sentado en el patíbulo le pusieron un escapulario, le ataron de pies y manos con una cuerda y le sujetaron al poste con una correa que le sujetaba el pecho.

Pocos minutos después llegó Victorio Sabater, vestido con pantalón de mecánico que se negó a besar el crucifijo que le mostraban los sacerdotes y tampoco quiso que le cubrieran la cabeza con una capucha negra. Fumó un pitillo y le preguntó al verdugo: “¿Tienes hijos? Pues te compadezco porque contigo lo deben pasar muy mal”. Luego le regaló una naranja que le había entregado su madre. Su ejecución comenzó a las 12 y 37 minutos. Los médicos certificaron su muerte a las 12 y 45.

Martín Martí, de 25 años, era el más afligido. Llorando, murió

oprimiendo en la mano una estampa de la Purísima. O esa fue la versión oficial, la que se transmitió a la prensa.

El 10 de noviembre de 1924 fueron ejecutados en la fatídica esquina de Rosselló con Llansà otros dos anarquistas, José Llácer y Juan Montejo, acusados de haber participado en el asalto al cuartel de las Drassanes que causó la muerte del guardia de seguridad Bruno López³². Les atribuían también la muerte del verdugo de Barcelona. Los reos ocuparon las celdas 102 y 104 de la segunda galería, destinada a los presos menores, que permanecían con las puertas abiertas, y luego, cuando se supo que no iba a llegar el indulto, fueron trasladados a las celdas 2 y 4 del departamento de políticos. Conversando con algunos funcionarios José Llácer, corredor de muebles, de 30 años, les dijo: “Como no se muere nadie más que una vez, lo mismo me da hacerlo en un palacio que en un patíbulo”. Luego ordenó que quitaran el crucifijo que habían colocado en la celda y rechazó el auxilio de los sacerdotes. Las ejecuciones se llevaron a cabo a las siete de la mañana, el 10 de noviembre. Inmediatamente se izó la bandera negra. La militante anarquista Lola Iturbe pasó la noche en capilla con sus dos correligionarios y publicó en *Solidaridad Obrera* sus impresiones, con el seudónimo de Kyralina, que daban una imagen menos resignada de los reos. Llácer escupió al verdugo de Burgos que le iba a ejecutar. Hizo testamento en el que pedía a su mujer que educara a sus hijos en el ideario libertario. Ella no pudo acompañarle porque se puso de parto esa noche y perdió a los gemelos que esperaba. Montejo

³² *La Vanguardia*, 11 de noviembre de 1924.

gritó: “¡Viva la anarquía!”, antes de que el verdugo accionara la argolla que iba a romperle el cuello.

En marzo de 1925 otros dos anarquistas se salvaron *in extremis* de ser ejecutados. Josep Aracil y Antoni Devesa habían sido condenados a muerte, acusados de complicidad en un atraco que se produjo en septiembre de 1923 a la Caja de Ahorros de Terrassa, en el que durante el tiroteo murió el miembro del Sometent, Joan Castella. Por el mismo delito habían sido juzgados en consejo de guerra y condenados Josep Saleta y Pasqual Aguirre, ejecutados en Terrassa a los cuatro días del suceso. Aracil, de sobrenombre “Pepín”, y Devesa, un electricista apodado “el Nano de la rosquilla”, que había intervenido en un atentado frustrado contra Martínez Anido, y cuya coartada explicaba con todo lujo de detalles un paseo por Barcelona³³, se encontraban el 29 de febrero en dos celdas del departamento de políticos de la Modelo habilitadas como capillas. Durante la larga noche³⁴ Devesa se casó por lo civil con su compañera e hizo testamento dejando como heredero a su hijo. Ambos tuvieron que recurrir a sus abogados para que les librarán del constante asedio de los hermanos de la Paz y la Caridad, y de otros religiosos que trataban de que llegaran al patíbulo reintegrados en la fe católica. Eligieron el menú de su última cena: conejo frito con patatas, palomos en salsa, huevos, fruta y una botella de Chartreuse: “Como hoy paga el Estado vamos a darnos un banquete”, dijeron los reos, según los testigos. Entretanto se intensificaban las gestiones para evitar la ejecución. Durante los días anteriores se habían presentado en capitania general

³³ *ABC*, 20 de agosto de 1924.

³⁴ *La Vanguardia*, 3 de marzo de 1925.

numerosas peticiones de indulto particulares y colectivas; entre ellas, de las principales fábricas del cinturón obrero de Barcelona, lo que inquietaba a las autoridades, temerosas de una revuelta. El dirigente sindicalista Ángel Pestaña, que estaba encarcelado en la Modelo, llamó con urgencia al juez militar para declarar que los reos no habían podido estar en Terrassa el mismo día ya que estaban en Cartagena cometiendo otro atraco por orden de la CNT. El 1 de marzo, el juez militar Pérez Garbet llegó en motocicleta a la Modelo con la noticia del indulto, ratificado por el Rey a propuesta de Primo de Rivera. La Modelo estalló en aplausos. Aracil y Devesa siguieron en la cárcel, en cumplimiento de cadena perpetua, hasta 1931. Devesa siguió en activo y volveremos a encontrarlo en la Modelo.

El asunto del atraco de la Caja de Ahorros de Terrassa tuvo un gran eco y llegó a desbancar de los titulares de la prensa madrileña al proceso por el atentado contra Eduardo Dato. El atraco se produjo una semana después del golpe de Estado de Primo de Rivera, en el feudo egarense de Alfonso Sala, un político monárquico y españolista a quien el dictador nombró en enero de 1924 presidente de la Mancomunitat, abriendo la veda hacia la represión del catalanismo. Primo de Rivera se había propuesto acabar con los desmanes del proletariado. En mayo de 1924 la CNT tuvo que pasar a la clandestinidad por no presentar sus libros de contabilidad a la policía, según una norma impuesta por la dictadura. En agosto de 1925 fue agarrotado en la Modelo José Didon, condenado por violación y asesinato, sin que su muerte conmovera a nadie ni mereciera un suelto en la prensa.

En el interior de la Modelo en septiembre de 1923, a raíz del golpe

de estado de Primo de Rivera, se habían endurecido de nuevo las condiciones sociales. Para hacer hueco a los recién llegados, entre los que se contaban numerosos catalanistas, se habían suprimido las impopulares “galápagos”. En agosto de 1924 los dirigentes políticos opositores al régimen estaban concentrados en la tercera galería, donde organizaban debates, sesiones de gimnasia o ajedrez. Los presos anarquistas preferían compartir su suerte con la de los presos comunes, sin distinciones. La quinta galería se destinaba a celdas de preferencia, donde previo pago de una cuota los presos, generalmente médicos, periodistas o abogados, y entre los que se encontraba Lluís Companys, disponían de más comunicaciones y luz eléctrica hasta las diez de la noche.

Uno de estos presos fue el doctor Miquel Baltá³⁵, que permaneció tres años en la Modelo como preventivo, sin juicio ni acusación. Baltá convirtió su celda en un despacho-biblioteca, donde tenía aparato de radio y donde escribió sus *Monografías médicas* y colaboraciones periodísticas que firmaba con seudónimo. Como las celdas preferentes podían estar abiertas de día, las charlas y debates eran constantes.

Cuentas y suministros

Los diarios mayores de la prisión³⁶ mencionan en 1925 el taller de alpargatería, que seguía funcionando en la Modelo desde 1909. En esos libros figuran los suministros, los salarios y precios que manejaba la administración del centro:

La Model. Subministraments, salaris i preus (1925-1926)

Nom	Preu	Concepte
S. Blasco	99 pessetes	Reparació de persianes
Sebras i Argemí	244 pessetes	Arranjament de màrfegues
J. Oliver	139 pessetes	Escombres i fregalls
<i>Desconegut</i>	65 pessetes	Cera per al culte
M. Montesinos	60 pessetes	Donar corda al rellotge de la torre del pati
<i>Desconegut</i>	50 pessetes	Arreglar la màquina d'escriure Underwood
<i>La Gaceta de Madrid</i>	20 pessetes	Subscripció trimestral
Bugaderes, ferrer i electricista	80 pessetes	Treballs diversos
Els barbers	131,56 pessetes	Jornal setmanal
Rubin de Celis	36 pessetes	Llet subministrada a la infermeria
Companyia d'aigua potable	1.192,50 pessetes	Rebut mesos maig i juny
Companyia fluid elèctric	1.224,95 pessetes	Rebut mesos maig i juny
<i>Desconegut</i>	129 pessetes	Espardenyes (agost 1926)
<i>Desconegut</i>	375 pessetes	Sabó (agost 1926)
<i>Desconegut</i>	18,50	Afilar les navalles (setembre 1926)
<i>Desconegut</i>	8.000 pessetes	Alimentació (desembre 1926)
<i>Desconegut</i>	72,73 pessetes	Medicaments (desembre 1926)

35 ANC. Fons 336. Diarios 110.

36 Josep Peirats, *Mi paso por la vida*, Flor del Viento ediciones, Barcelona, 2009.

El libro mayor registraba puntualmente los “peculios”, una especie de cuentas corrientes internas de los presos. En diciembre de 1926 este concepto ascendía a 9.769 pesetas. La administración cerraba el año con un presupuesto de 653.147,75. Hay que tener en cuenta que estaban incluidos los gastos de las cárceles de Arenys, Berga, Granollers, Igualada, Manresa, Mataró, Sant Feliu y la cárcel de mujeres de Barcelona.

La lectura de los libros de administración ofrece un panorama bastante plural de los comercios que surtían a la cárcel. La Casa Alemany proporcionaba blusones y camisas y la tela para confeccionar jergones. Lucilo Sesma les vendía las alpargatas y José Oliver las escobas. Una factura por un teléfono de sobremesa y su conmutador se pagaba el 12 de agosto de 1927 a 50 pesetas. Los presupuestos contienen en ocasiones gastos extraordinarios, como el enterramiento y funeral de la superiora de las Hijas de la Caridad. Y las 173 pesetas que cuesta el envío con dos vigilantes de un preso demente a Valencia, o las 1.000 invertidas en trasladar a un recluso demente de Igualada a Granada el 19 de mayo de 1928. De vez en cuando aparecen partidas para obras de mejora, como la reparación de los depósitos de agua, cocina y horno del pan, por un total de 1.888,50 pesetas, y 1.610 pesetas para la construcción de pasillos en el muro de ronda.

El complot del Garraf

En la primavera de 1925, con motivo de una visita de Alfonso XIII a Barcelona, fueron detenidos un grupo de jóvenes independentistas catalanes que planeaban colocar una bomba en uno de los túneles del Garraf, para que estallara al

paso del tren donde viajaba el monarca³⁷. Los jóvenes, miembros del centro excursionista Serra del Cadí y pertenecientes a un grupo llamado “Bandera negra”, conspiraban en un bar de la plaza Universitat y fueron delatados por un confidente. La policía seguía todos sus pasos, mientras preparaban el atentado con algunas explosiones que realizaban con un artefacto de su invención en la sierra del Garraf, a donde se trasladaba el grupo en sidecar o en bicicleta. El artefacto consistía en un tubo de hierro obturado por un casquete semiesférico que debía activarse a distancia. Según los expertos nunca habría podido funcionar porque era una chapuza.

Los frustrados terroristas ingresaron en la Modelo el 9 de junio, después de su detención el 31 de mayo, y tras haber sido torturados por la policía, que se ensañaba destrozándoles los dedos, según denunciaron ellos mismos en el juicio. Jaume Compte, considerado el líder, fue condenado a pena de muerte. Los demás, Miquel Badia, Marcellí Perelló, Emili Granier, Antoni Argelaguet, Deogràcies Civit, Josep Garriga y Francesc Ferrer, fueron condenados a penas que oscilaban entre seis y 30 años de prisión. Dos de ellos, Granier Barrera y Badia, a quien volveremos a encontrar en 1936, tuvieron que pasar una temporada en la enfermería a causa de las secuelas de las palizas recibidas en comisaría. Su odisea, conocida como “el complot del Garraf” generó un gran movimiento de apoyo internacional y el apoyo incondicional de *l’avi* Francesc Macià. Cuando abandonaron la cárcel, al beneficiarse de un indulto promulgado por el gobierno Berenguer en 1930, fueron recibidos como héroes en la puerta de la Modelo.

³⁷ *La Tamborinada*, 8 de maig de 1926

Mucho menos fervor despertó la salida de la cárcel Modelo, rumbo al penal del Dueso, en Santofia, en abril de 1930, de Ricardo Fernández Sánchez, “Ricardito”, que protagonizó uno de esos casos sensacionalistas que apostó a un buen número de curiosos ante el Palau de Justícia, donde se celebró el juicio³⁸. El 8 de diciembre de 1928 Fernández Sánchez mató a su patrón, Pablo Casado de las Navas, mientras dormía, golpeándole con una plancha en la cabeza. Después lo descuartizó, envolvió la cabeza en algodón, arrojándola al puerto, y envió por correo a Madrid el resto del cadáver metido en una caja procedente de la pequeña fábrica de cartón de la calle Orteu, propiedad de la víctima. El crimen de “Ricardito” estaba aderezado con las “relaciones de índole escabrosa” que mantenían los implicados: la prensa destacó que al acusado se le intervino una cajita de *rimmel* como la que usaban las señoras. Cuando Fernández llegó al Dueso para cumplir 16 años de cárcel declaró que se proponía ser disciplinado y aprender un oficio para ganarse la vida.

La víspera de la República

El anarcosindicalista Pere Foix relató³⁹ en sus memorias algunos “flashes” de su estancia en la cárcel junto con Ángel Pestaña, Lluís Companys, (que ocupaba la celda 497), Lluhí i Vallescà, Escrig y Granier Barrera, en vísperas de la proclamación de la República, en enero de 1931: “Nunca nos habían tratado con tantos miramientos, debía ser porque la policía y los carceleros presentían el cambio”.

³⁸ *La Vanguardia*, diciembre de 1928 a abril de 1930

³⁹ Pere Foix, *Apòstols i mercaders. Quaranta anys de lluita social a Catalunya*, Edicions de la Fundació Sara Llorens de Serra, Mèxic, 1957

Su descripción de una jornada en la cárcel Modelo, que los presos políticos pasaban en las celdas de preferencia, es mucho más suave que la de los testimonios anteriores:

“Los mediodías, después de comer y arreglar un poco la celda, me echaba en el jergón y trataba de echar una siesta. Entonces entraba un ordenanza y dejaba sobre la mesa una taza de café que me enviaba Ángel Pestaña [...] A la hora del paseo de la tarde del patio de nuestra galería rematábamos la jornada en colectividad discutiendo sobre todos los temas y aquella ágora que era el patio de la prisión de Barcelona sin duda que fue nuestra Universidad [...] Una tarde Ángel Pestaña nos reunió a todos los encarcelados en el patio y promovió una acalorada controversia...”.

Foix recordaba que Pestaña, en el más puro ideario libertario, era contrario a la existencia de las cárceles, que consideraba escenarios nefastos para el ser humano, que se embrutecía entre cuatro paredes, sin horizonte ni futuro.

Capítulo 3

República y Guerra Civil

El 14 de abril de 1931 por la mañana Lluís Companys salió al balcón del ayuntamiento y proclamó la República ante unos pocos curiosos que en ese momento pasaban por la plaza de Sant Jaume. La noticia se expandió por el centro y las periferias y, por la tarde, en la plaza de Sant Jaume no cabía un alma cuando Francesc Macià proclamó la República Catalana integrada en la Federación Ibérica. Las tiendas cerraron, el café se servía gratis, la gente se abrazaba por las calles y entonaba “La Marsellesa” y las efigies del Rey, que ya había salido de España hacia el exilio, ardían en la Rambla entre aplausos. En sus memorias⁴⁰, el cenetista Josep Peirats explica que el día de la proclamación de la República “nos habíamos concentrado alrededor de la cárcel Modelo frente a un cinturón de Guardias Civiles que trataban de protegerla. Los políticos de la nueva ola iban y venían del interior de la cárcel a los grupos que amenazábamos con el asalto, tratando de convencernos de que la libertad de los presos era cuestión convenida, pero había que atenerse a ciertos trámites legales”. Concha Pérez, hija del cenetista Joan Pérez Güell, se acostumbró desde niña a las vicisitudes de la militancia paterna. Vivían en un piso muy pequeño de las Corts y muy pronto supo de la “ley de fugas” y de compañeros de su padre ametrallados por la espalda: “Teníamos mucho miedo por mi padre. De tanto en tanto venía la policía a hacer algún registro y a detenerle; media infancia mía transcurrió yéndole a ver a la Modelo. ¡Cómo la odiaba! Una vez, siendo muy pequeña, claro, quise llevar un martillo para romper los barrotes”. El día de la proclamación de la República Concha Pérez trabajaba en

un taller de artes gráficas de la calle París y escuchó los gritos de una manifestación cuyos integrantes cantaban “La Marsellesa” e “Hijos del pueblo”. Bajó corriendo a la calle y, al escuchar los gritos de “¡A la cárcel! ¡A abrir las puertas de la cárcel!”, se unió a la manifestación: “Por el camino –relató en una entrevista ya anciana– fuimos cogiendo piedras y, al llegar a la Modelo, apedreamos las ventanas y abrieron enseguida. Se conoce que ya debían haber dado la orden porque no se iban a asustar por cuatro cristales rotos. Así que entramos a los locutorios y los presos salieron. ¡Todo eran abrazos!”⁴¹.

El joven fotógrafo Agustí Centelles voló a la calle Entença y tuvo tiempo de fotografiar a algunos presos que salían corriendo del portalón de madera y abrazaban a sus familiares, cargados con el petate o la manta. Frente a la entrada de la Modelo, una serpiente humana se alineaba expectante y daba la vuelta a la manzana.

La Modelo no se vació aquel día, aunque los grupos de anarquistas, entre los que estaban Peirats y Concha Pérez, consiguieron excarcelar a algunos presos tras negociar con el director. En septiembre de 1931 se produjo un motín de protesta por parte de los presos sociales de la segunda galería que no se habían beneficiado de los indultos gubernamentales de abril de 1930 y abril de 1931. Lo que sucedía es que existía una cierta confusión sobre quiénes debían beneficiarse de los indultos destinados a poner en libertad a los presos políticos. Los anarquistas se negaban a ser identificados como presos políticos y preferían ser considerados presos sociales y permanecer en las galerías junto con los presos comunes.

Además, muchos de ellos estaban condenados por atracos y otros delitos contra la propiedad. Los sociales y los comunes reaccionaron con violencia al comprobar que los indultos que esperaban no llegaban. Se sucedieron las protestas, se programó una huelga de hambre profusamente publicitada y finalmente los reclusos prendieron fuego a las celdas y a los talleres y a la capilla. La Modelo quedó tan destrozada⁴² que se estudió la posibilidad de confinar a los presos en barcos anclados en el puerto aunque finalmente se optó por las reparaciones parciales. En aquella algarada los presos prendieron fuego a los archivos y ficheros carcelarios que estaban en la administración, perdiéndose así casi toda la información existente sobre la Modelo antes de 1936.

Según las cuentas de la enfermería⁴³ de esta época, 1932, en la cárcel se invirtieron 3.175 pesetas en medicamentos. La botica se nutría de pastillas de brea para la tos y la bronquitis; té negro, para la indisposición gástrica; azufre flor mezclado con manteca, para la sarna; cápsulas de sándalo, para la blenorragia, o alcohol alcanforado, para el reumatismo.

Tanto en 1932 como en el año anterior las dolencias más habituales fueron sarna, hemorroides, otitis, flemones o chancro. En julio parece que hubo una epidemia de gastritis -en la Modelo eran endémicos los problemas de salubridad del agua-, y entre el centenar de presos tratados en la enfermería abundaron las dolencias pulmonares, mientras que diez de ellos sufrieron blenorragia aguda; ocho, sífilis, y cuatro, chancro venéreo.

Entre los presos anarquistas más notorios estaba Juan Bautista Ar-

40 Josep Peirats, *Mi paso por la vida*, Flor del Viento ediciones, Barcelona, 2009.

41 Pelai Pagès y Alberto Pérez Puyal, *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*, Pagès Editors, Lleida, 2003.

42 Oriol Junqueres, *op. cit.*

43 ANC, Caja 133.

cher⁴⁴, nombre de guerra de un anarquista de la línea dura que resultó gravemente herido en mayo de 1921 mientras manipulaba artefactos explosivos en una buhardilla de la calle Toledo destinados a un atentado contra el gobernador de Barcelona, Severiano Martínez Anido. Condenado a muerte, que le fue conmutada por cadena perpetua, sus dibujos eran muy apreciados, por proceder del “dibujante de las manos rotas”. Firmaba “Shum” o “El poeta”, pero su nombre auténtico era Alfonso Vila Franquesa (1897-1967). Pasó buena parte de su juventud en el penal de Santoña y en la Modelo, y en 1934 formó el “Grup Artístic Els Sis”, junto con Helios Gómez, a quien encontraremos más adelante como autor de la Virgen Gitana, y Bartrolí. “Shum” ilustró con sus dibujos, que oscilan entre el modernismo y el simbolismo, el sufrimiento de los presos. Suya es la portada del libro “Comité Propresos”, donde un hombre muy varonil en mangas de camisa sostiene el cuerpo de un debilitado preso atado con cadenas.

Otro interno de renombre fue Leopoldo Martínez Puig, apodado “El aristócrata”, que, tras haber sido juzgado como cómplice del atraco a la Caja de Ahorros de Terrassa, se pasó a las letras y estrenó en el Paral·lel un drama de presidio titulado “El Plante”. En torno a la revista cultural “Agora”, que funcionó entre diciembre de 1931 y abril de 1932, vinculada al Ateneu Barcelonès, se había formado un grupo variopinto del que formaban parte, además de Martínez “el aristócrata”, Max Aub, Ernesto Giménez Caballero y el dibujante modernista Lescaboura, que

44 Perfiles extraídos de la obra de Miguel Iñiguez, *Enciclopedia Española del anarquismo*, Asociación Isaan Puente (AIP), Vitoria, 2008.

firmaba sus dibujos como “Les”, sobrino de Mateo Santos, editor de la revista cinematográfica *Popular Film*. Lescaboura organizaba tertulias en su casa de la calle de París. Para sorpresa de Josep Peirats, unos cuantos contertulios de aquel grupo bastante sofisticado de anarquistas, que escuchaban jazz y estaban bastante alejados de las austeras costumbres libertarias, fueron capturados el 12 de agosto de 1932 después de una persecución, tras haber atracado “El Oro del Rhin”, un lujoso restaurante situado en la esquina de Gran Vía con la Rambla de Catalunya. Hubo un muerto y los atracadores estuvieron a punto de ser linchados por los transeúntes. Entre los detenidos estaban Lescaboura, Pedro Campón y Adolfo Ballano.

Los miembros del grupo Ágora, o mejor, del “Gánsters Club”, como se autodenominaban en la cárcel, planificaron una fuga masiva de presos de la Modelo, el 13 de diciembre de 1933, por las alcantarillas, coincidiendo con un motín en el interior apoyado por militantes del Sindicato de Servicios Públicos. Desde dentro de la cárcel comenzó a excavar un túnel que conectaba con un empalme exterior realizado por los trabajadores municipales de las cloacas. De los 56 que trataron de huir lo consiguieron 27, que salieron a la superficie “con gran alborozo de los ejércitos de ratas”. “El aristócrata” reaparece en 1939 en la escena barcelonesa, pero insertado en las filas de la Falange y como colaborador del diario Solidaridad Nacional.

Lescaboura (1910-1977) se dedicó a hacer fotomontajes en la prensa anarquista y a editar un noticiario cinematográfico. Encarcelado de nuevo durante los sucesos de mayo del 37, cruzó la frontera en 1939. Ballano era el cajero de “El Oro del Rhin”, miembro del grupo Los

Solidarios, y al quedar el libertad ocupó el puesto de responsable de información de la columna Durruti en el frente de Aragón. Pedro Campón era un empleado de banca, cuyo perfil responde al de “hombre violento”, un hampón vinculado a la ideología anarquista por interés, que aprovechó la falta de disciplina del movimiento en provecho propio. Liberado como el resto en 1936, formó parte de la columna Durruti en el frente de Aragón, junto con Lucio Ruano. La pareja integrada por los hermanos Ruano se había ganado la animadversión de los campesinos aragoneses y de sus propios compañeros, y planeaban huir en un yate con un suculento botín producto de las “expropiaciones forzosas” cuando fueron denunciados por malversación de fondos y se quitaron de en medio.

El 15 de julio de 1937 los hermanos Ruano fueron asesinados por Justo Bueno, otro inquilino intermitente de la Modelo, especialista en “trabajo sucio”. Los Ruano ocultaban en un garaje de la calle de Casanovas todas las joyas, paquetes de acciones y dinero en efectivo que habían ido saqueando por los pueblos de Aragón por donde pasaban. Justo Bueno les citó en el garaje y por “dignidad confederal” les ejecutó a ellos y a sus parejas, y su grupo les enterró en un semisótano del garaje. La policía encontró sus cadáveres cuando investigaba en 1937 la desaparición de Jean Marie Moreau, un aviador del que no se supo nada más tras haber recibido 65.000 francos de la CNT a cuenta por la compra de un avión de su propiedad⁴⁵. Bueno y su cómplice, Luis Latorre, huyeron a Francia, de donde fueron extraditados en enero de 1939, cuando se estaba consumando el cambio

45 Enric Canals, *Delators. La Justicia de Franco. L'esfera dels Llibres*, Barcelona, 2008.

de régimen político, y de nuevo lograron escurrirse en la confusión reinante. Bueno fue detenido en la Rambla, por donde paseaba tranquilamente al ser reconocido en 1941 por un policía. Trabajaba en la Maquinista mientras que Latorre acababa de afiliarse a la Falange y proyectaba enrolarse en la División Azul. Bueno volvió a la Modelo, fue juzgado en consejo de guerra, y fusilado⁴⁶ el 10 de febrero de 1944 en el Campo de la Bota, acusado del asesinato de los hermanos Badía y de 29 “nacionales” en Gesa de Ebro.

El pistolero anarquista Pere Carbonell se encontraba en la 4ª galería cuando se lo llevaron. Antiguos militantes de Estat Català, que coincidieron con Carbonell en la Modelo, lo celebraron con fiestas y canciones. El testimonio de Abel Paz señala que el militante de Estat Català, Miquel Arenas, que había servido a las órdenes de Miquel Badía, y Justo Bueno, antiguos adversarios, se fumaron juntos un puro antes de partir para su fusilamiento. Las rencillas entre faístas y los “escamots” se mantenían vigentes hasta entre rejas, con caballerosas treguas.

El dirigente cenetista Josep Peirats estuvo en la Modelo en el verano de 1932, pero no como preso, sino como panadero. Su oficio en realidad era el de ladrillero, pero al quedarse en paro aceptó trabajar en la tahona de la cárcel, donde ya trabajaba un primo suyo. Peirats recuerda en sus memorias que la cárcel rebosaba presos, producto de la insurrección minera del Alt Llobregat y de un levantamiento que hubo en Terrassa contra las deportaciones de sindicalistas al

Sahara Español. Aunque la panadería estaba en aquella época en la entrada de la Modelo, Peirats tuvo la oportunidad de penetrar en su interior para buscar agua. Allí saludó a muchos correligionarios, reprochándoles que declararan el boicot al pan de la panadería “cuando es el mejor que se come en Barcelona”. El noventa por ciento de las panaderías de la ciudad “eran subterráneos inmundos, húmedos, y llenos de cucarachas y ratas”.

En mayo de 1934 se firmó el traspaso de competencias penitenciarias a la Generalitat de Catalunya⁴⁷. En septiembre, el entonces conseller de Governació, Josep Dencàs, declaraba que todos los presos gubernativos que estaban en la Modelo quedarían en libertad, ofreciendo a la FAI una oportunidad para terminar con una cadena de reivindicaciones de sus militantes presos, que solían terminar inevitablemente con episodios violentos. Pero los nuevos planes quedaron bruscamente interrumpidos. Los “hechos de octubre” de 1934 se reflejaron también en la Modelo, como no podía ser de otra manera, que quedó de nuevo saturada ante el alud de detenciones. El 5 de octubre comenzó una huelga general, como protesta por la formación del nuevo gobierno de Alejandro Lerroux, de talante reaccionario, con tres miembros de la derechista CEDA. La UGT dio la consigna de huelga general y Lerroux movilizó al ejército. En Barcelona, el presidente Lluís Companys proclamó el “estado catalán de la República Federal Española” contra “las fuerzas monarquizantes y fascistas”. Al día siguiente, Companys tuvo que rendirse a las tropas

del general Domingo Batet y permaneció encarcelado hasta febrero de 1936, cuando las elecciones generales del 16 de febrero dieron la victoria a las izquierdas agrupadas en el Frente Popular. Tras pasar brevemente por la Modelo, donde una fotografía le muestra sonriente y paseando por el patio muy atildado, Companys fue trasladado al vapor Uruguay, anclado en el puerto de Barcelona como “sucursal” del penal del Eixample, y luego a la cárcel gaditana de Puerto de Santa María. En las cuentas de medicamentos de la Modelo de 1934 figuran los gastos por dicho concepto en el Uruguay. Los “hechos de octubre” no afectaron, sin embargo, al funcionamiento de la cárcel, contrariamente a lo que ocurrió en otros acontecimientos políticos.

El periodista y los gánsters

Un joven periodista, Josep Maria Planes (1907-1936), escribió algunos reportajes en el diario *La Publicitat*⁴⁸ sobre el gansterismo que campaba a sus anchas en Barcelona y que provocaba confusión entre la delincuencia común pura y dura y los atentados contra la propiedad que llevaban a cabo los anarquistas. En un artículo de 1934 responsabilizaba a la FAI (Federación Anarquista Ibérica), grupo de acción creado en 1927, de estar detrás de las bandas de atracadores, cuyos líderes no eran más que anarquistas reconocidos. Llamaba directamente atracadores a Dionís Eroles y a Josep Palacios, el tesorero del Comité Pro-presos de la CNT:

“Según nuestras informaciones, Palacios habría dicho que una parte del dinero procedente de los últimos atracos la habría destinado a la caja del Comité Pro-presos;

46 Su nombre aparece en el registro efectuado por Joan Corbalán Gil en *Justicia, no venganza. Los ejecutados por el franquismo en Barcelona 1939-1952*, Silente, Barcelona, 2008.

47 El traspaso no se hizo del todo efectivo hasta enero de 1937, tras la publicación en el *Boletín Oficial del Estado* del Decreto de la Generalitat de agosto de 1936.

48 Josep M. Planes, *Els gánsters de Barcelona*, Proa, Barcelona, 2002, pp. 20-68.

que otra parte habría servido para socorrer compañeros necesitados; otra para subvencionar la prensa anarquista y otra se habría destinado a la compra de armamento y de material para hacer sabotajes”.

En este párrafo, Planes resumía la actividad de la línea dura del sindicato, liderada por tipos duros como Palacios, que lograban recaudar una media de 40.000 pesetas mensuales para el Comité Pro-presos. La siguiente anécdota dibuja muy bien al personaje: en un tiroteo durante un atraco al coche de la empresa Cinaes, Palacios fue herido de bala en una mano. Para evitar explicaciones se quemó la herida con un hierro candente antes de ir a que se la curaran.

Pau Fabres i Murlé era otro atracador que participó en los atracos al cine Splendid, a la fábrica de botones de les Corts y de la Casa Simó. Joan Piera, *el Pata*, el taxista Paco Lariba o Joan Massip i Puig, alias *el Carbonell*, se reunían en bares del Barrio Chino como la Criolla o en establecimientos de la plaza España o Montjuïc. Los delincuentes extranjeros frecuentaban el Sicoris, el Gato Negro y los bares cercanos a la plaza del Teatre. Uno de ellos era el checoslovaco Ladislao Mucia, que reclutaba a su gente, escribía Planes, entre “los bergantes del barrio chino” e imponía a su personal “una disciplina de hierro”, que les tenía aterrorizados. Planes entró en varias ocasiones en la Modelo ejerciendo con brillantez su oficio de reportero de *Mirador*, *La Publicitat* y de la revista satírica *El Bé Negre*, cuyo estilo enfurecía a los faístas. Entrevistó al atracador Joan Piera Bofill, que en sus declaraciones sentenció a muerte al capitalismo. “La única solución es el comunismo libertario”, le dijo. En un texto titulado “*Cosas de la preso*”, publicado el 10 de abril de 1934, contaba que siendo director He-

raclio Iglesias, hacia 1931, los presos plantaron unas semillas en un parterre que había en uno de los patios. Cuando la hierba empezó a brotar pudo leerse una verde inscripción que decía: “CNT, Viva la FAI”. El siguiente director, Rojas, mandó retirar la plantación. Inmediatamente los presos sociales se declararon en huelga de hambre. El periodista comentaba con ironía que cuando pasaba cualquier acontecimiento en el interior de la Modelo, los primeros que se enteraban eran los lectores de *Solidaridad Obrera*.

Al aguerrido Planes los faístas se la tenían jurada y, como otros periodistas cuya vida pendía de un hilo, tuvo que esconderse. Pero cometió el error de asomarse a un balcón, le localizaron y su cadáver apareció en la Rabassada, cosido a balazos por un grupo afín al pistolero Justo Bueno. Fue evidente que los faístas no le habían perdonado frases tan rotundas como ésta: “Los anarquistas atracadores o los atracadores anarquistas de Barcelona no son otra cosa que los equivalentes en Catalunya de los Al Capone”. O esta otra: “No es cierto que la CNT y la FAI sean unas asociaciones de gángsters. En cambio, es verdad que los gángsters trabajaron para la FAI y la CNT. Luchando bajo una misma bandera encontráis gente de una buena fe indudable y malhechores vulgares”.

El inicio de la Guerra civil

“Vaig tornar cap al nord, cap a Barcelona; allí, al carrer de Muntaner hi havia un bassal de sang seca. Era cobert de clavells vermells i se'l contemplaven un estol de noiets morenes; feia una hora que havien mort els germans Badia. Qui ho havia fet? La FAI sens dubte. No hi havia proves, pero, qui més ho

podia haver fet? Els germans Badia eren dirigents del partit feixista català, Estat Català, els enemics implacables de la FAI, que més endavant, gràcies a Franco, esdevingueren els seus incòmodes aliats”. Vaig veure com la fila de gent passava pel davant dels cadàvers, de la capella ardent, on centenars de ciris il·luminaven els rostres dels morts; vaig veure com s'hi inclinaven emocionats uns amics meus catalans i els besaben el front, deixaven anar una llàgrima i feien el senyal de la creu. Aquest va ser el primer bassal de sang que vaig veure a Barcelona, més endavant en vaig veure molts altres”.⁴⁹

En la primavera de 1936, el periodista y escritor británico John Langdon-Davies llegó a Barcelona, donde permaneció a temporadas, y palpó un ambiente entre festivo y excitado donde la violencia no era un hecho aislado.

El asesinato de los hermanos Badia, que describió Langdon-Davies en una de sus crónicas, describió la tensión máxima de un tiempo en el que marcaban el compás los pistoleros. Los periodistas tenían que esconderse y algunos políticos se sentían más seguros en Francia. Miquel Badia, de 29 años, asesinado a tiros junto a su hermano, delante del bar Bremen de la calle Montaner, era uno de aquellos jóvenes independentistas juzgados en el “complot del Garraf” por querer atacar contra el Rey. Condenado a 12 años de cárcel en 1926, salió amnistiado en 1930 y formó por encargo de Macià los “escamots” del JERE (Joventuts d'Esquerra Republicana i d'Estat Català). Le llamaban “capità Collons”, un apodo que detestaba y que se debe a una conversación entre Macià y Josep Compte, el líder

⁴⁹ John Langdon-Davies, *La setmana tràgica de 1937. Els fets de maig*, Edicions 62, Barcelona, 1987.

del “complot del Garraf”, sobre sus cualidades personales. En 1933 el estadio de Montjuïc se llenó con 8.000 “escamots”, uniformados con camisetas verdes, bajo la mirada del “Avi” Francesc Macià, aunque el desfile les valió en el Parlament el duro adjetivo de “aprenents de nazis”. Los faístas y los seguidores de las JERE del doctor Dencàs andaban a la greña.

Cuando en Catalunya se frenó la insurrección militar que lideraba el general Goded la ciudad de Barcelona era una fiesta; por lo menos, en las primeras semanas. “Había comida para todos y todo el mundo era feliz, excepto los simpatizantes de Franco que estaban escondidos. El domingo había baile; se hacían autos blindados con latón; no se acababan nunca los mítines entusiastas; la palabra ‘compañero’ estaba en boca de todos”, describía Langdon Davies.

Pero pronto la situación fue cambiando y un año después, conforme la República iba cediendo terreno a los sublevados, ante la vergonzosa neutralidad europea, empezaba a escasear la comida, la ciudad miraba de reojo al cielo que surcaban los aviones alemanes y ya no se permitían las disidencias, ni siquiera en broma. Josep Torres, Toreski, era el locutor de radio más popular y querido de Catalunya, emparejado en programas de beneficencia con el travieso niño de cartón Miliu. Toreski murió el 10 de mayo de 1937, al lunes siguiente a los sucesos que enfrentaron a la Generalitat y al PSUC, por un lado, con la CNT y el POUM, por otro. Toreski murió de forma misteriosa tras sufrir una apoplejía después de la emisión en la que pudo escucharse el siguiente mensaje:

Miliu: “Señor Toreski ¿por qué ponen rejas en las prisiones?”

Toreski: “Para que no entren los ladrones, Miliu”.⁵⁰

El 19 de julio de 1936⁵¹ la Modelo dependía del Ministerio de Justicia de la República, ya que aún no se habían formalizado los trasposos firmados en 1934. Dirigida por un funcionario del Estado, Simón García Martín del Val, en la prisión celular había 859 presos, fundamentalmente comunes, que huyeron aquel mismo día y dejaron vacío el caserón de la calle Entença. Inmediatamente la Modelo, junto con el resto de cárceles catalanas, pasó a depender de la Generalitat, que creó un comité de prisiones con representación de todas las fuerzas políticas, dependiente del conseller de Justicia, Josep Quero, de ERC. El 28 de agosto se efectuaba un “cierre de cuentas” al ser sustituido el administrador por el funcionario designado por la Generalitat. El 1 de septiembre se reabría el registro⁵², que a partir de entonces pasaba a estar escrito en lengua catalana. Entre los primeros gastos figura en el del propio libro de cuentas, el de 24 pesetas por 160 kilos de cal, y otras 24 pesetas por “bandera catalana y cuerda”.

Durante los primeros meses hubo pocos ingresos en la Modelo: 133 en agosto o 575 en diciembre. Los militares sublevados habían sido confinados en el barco Uruguay, donde también tuvieron lugar los consejos de guerra que condenaron a muerte a los jefes de la sublevación, el general Goded y sus oficiales, y en el castillo de Montjuïc,

50 Armand Balsebre, *Historia de la radio en España. Volumen I (1875-1939)*, Cátedra, Madrid 2001.

51 Pelai Pagès, *La presó Model de Barcelona. Historia d'un Centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.

52 ANC. Fondo 236 Presó Model. Diario 2.01.3

que había quedado colapsado con el alud de detenciones, y donde se llevaron a cabo las ejecuciones.

El abogado Marià Rubió i Tuduri⁵³, periodista y miembro destacado de ERC, frecuentó tanto el “Uruguay” como el castillo de Montjuïc y la Modelo en el desempeño de su oficio, en calidad de defensor de algunos de los sublevados. Desde el principio fue muy crítico con el imperio del terror que aplicaban las patrullas incontroladas del Comité de Milicias que, tras unos juicios esperpénticos, llevaban a sus víctimas al cementerio de Montcada y las ejecutaban, iluminando la tétrica escena con el faro de los automóviles. Rubió i Tuduri asistió en el castillo de Montjuïc a Nazari Alibés, un tradicionalista de la comarca de Vic, delatado y condenado porque a sus tres perros les había puesto de nombre Macià, Companys y Gassol. Alibés fue fusilado en noviembre de 1936, poco después de sus dos hijos.

Rubió i Tuduri defendió también al teniente coronel Carlos Sánchez-García, uno de los militares sublevados, realizando numerosas gestiones para que le conmutaran la pena de muerte. Obtuvo buenas palabras del presidente de la Generalitat, de consellers, fiscales y jueces de la Audiencia. Sólo Andreu Nin, entonces conseller de Justicia, según narra el propio abogado, se limitó a decir que había que ejecutar a cualquiera que hubiera sido condenado. Rubió i Tuduri decidió finalmente ir a ver a su colega Ángel Samblancat, que trabajaba con el influyente abogado Eduardo Barriobero, a quien reencontraremos más adelante: “Escolta, s'ha de complaure en Rubió”, dijo Samblancat. Barriobero replicó: “Que vols, que li conmuti la pena?...”

53 Marià Rubió i Tuduri, *Barcelona 1936-1939*, Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona 2002.

Doncs, conmutada...”.

La puerta de entrada a las prisiones estaba abierta de par en par; el camino de salida, en cambio, irrevocablemente cerrado. Así se lamentaba Rubió i Tuduri sobre la situación de la Modelo:

“La presó el 1936 era una avantsala del sepulcre. Tots o quasi tots els detinguts sentien que es veurien al cap de poc temps davant el piquet d’execució. Cada dia en sortien alguns presos, que no tornaven mai més. Per a augment d’amargor, durant una nit un grup revolucionari havia arrencat de la presó unes quinze persones –militars i paisans–, que també havien desaparegut per sempre”⁵⁴.

En funciones de letrado seguía el caso de una señora muy de derechas, a la que habían detenido al marido y al hijo. Perdió su casa y su fortuna, y se refugió en una modesta pensión. A propósito de esta historia, he aquí la siguiente descripción que escribió Rubió i Tuduri del locutorio de la Modelo durante la guerra civil:

“Mentre s’entrenava, per dir-ho així, en la misèria, foren detinguts el seu marit i el seu fill. Aleshores el drama es va complicar, perquè va haver d’anar diàriament a la presó amb el menjar. I fer *cua* per lliurar el paquet, y fer *cua* per a la visita. Després en el locutori, a crits, tractar de confortar els presos. Dic a crits perquè el locutori comú de la presó cel·lular de Barcelona tenia doble reixa, ambdues separades per un corredor on es colocava un vigilant. Darrere la reixa interior hi havia un centenar de presos. Davant la reixa exterior hi havia els centenars de familiars i amics d’aquells cent presos”.

“El locutori va ésser modificat arran d’una plantada que hi va haver a la presó, al començament de

1938. Es van amotinar els presos i van cremar una part de la presó. Entre el que es va cremar hi havia el locutori. Quan es va reconstruir, es va deixar una sola reixa i els presos van poder comunicar- millor, però en la època de la senyora M. calia parlar a crits”.

Rubió y Turudi se convirtió en un personaje incómodo que denunciaba en sus artículos los excesos cometidos por los anarquistas en el Palau de Justicia y no se mordía la lengua al denunciar la parálisis del gobierno en cuestiones jurídicas. En marzo de 1938 fue destituido como director de *La Humanitat* por discrepar de unas declaraciones del presidente de la República, Juan Negrín. Amenazado por los gánsters infiltrados en el anarquismo, tuvo que huir a Francia. El 24 de octubre de 1938 fue expulsado de ERC, según carta remitida por el secretario general Josep Tarradellas, por considerar que sus declaraciones a la prensa francesa sobre la situación “comprometen el prestigio del partido”.

El doctor Moisès Broggi

En la cárcel Modelo prestó sus servicios como médico el doctor Moisès Broggi, brevemente, entre octubre del 1936 y febrero de 1937. Después, a partir de marzo de 1937, formó parte de la expedición médica que siguió a las Brigadas Internacionales, y cuando el sistema de depuración franquista le impidió seguir con su prometedora labor de investigación en el Hospital Clínic, se labró una sólida carrera en la medicina privada. El insigne doctor tuvo que volver a la cárcel con motivo de la detención de uno de sus hijos, en la transición democrática, llevando naranjas para los estudiantes presos.

El doctor Broggi visitó como ilustre invitado la Modelo el 29 de octu-

bre de 2009, a los 102 años. Al cruzar el portalón de la calle Entença y entrar en el patio exclamó: “Está igual”⁵⁵. Y recordó que en el ala de la derecha se encontraba el despacho del director, reconociendo otras dependencias cuya función había cambiado relativamente poco. En la enfermería se interesó por las instalaciones y el personal sanitario, y sentado sencillamente en una camilla demostró su extraordinaria memoria. En 1936, recordó, la enfermería era una especie de barraca con un pequeño patio y unas celdas con una veintena de camas, una habitación habilitada como sala de curas y otra donde estaba la farmacia. El joven médico sustituía a Enrique Fossar, médico forense y de prisiones, separado del servicio en agosto de 1936. Broggi ejercía de cirujano en el Hospital Clínic cuando el conseller de Justicia, Josep Quero Morales, de ERC, le llamó para que se hiciera cargo de la enfermería de la Modelo. Quero era un joven abogado que había sido nombrado conseller el 31 de julio, amigo íntimo de Broggi a raíz de una intervención quirúrgica. La tarea no era excesivamente pesada ya que en teoría solo debía pasar por la cárcel un par de horas al día y podía compatibilizar el encargo con su intensa tarea en el nuevo servicio de urgencias del hospital Clínic. “La cárcel estaba repleta, con gente por los pasillos, pero sin amontonamientos”, contaba Broggi.

Tras la estampida general del 19 de julio de 1936 había muy pocos delincuentes comunes y casi todos estaban clasificados como “políticos” desafectos a la República, señalados así por los comités de barrio o porque habían optado

⁵⁵ Entrevistas con la autora, septiembre y octubre de 2009. Ver además: Moisès Broggi, *Memòries d’un cirurgià*, Edicions 62, Barcelona, 2001.

⁵⁴ Marià Rubió i Tuduri, *op. cit.*

por entregarse. “De aquí la gente no quería salir. Había personas respetables, médicos o abogados a muchos de los cuales yo conocía. No querían salir porque se sentían más protegidos del desorden dentro que fuera”, recordó. La enfermería consistía en una sala con una veintena de camas y una pequeña farmacia, además de una sala de curas. Había dos estufas de petróleo para calentarse. Entonces no había antibióticos: “Hacía más frío que ahora y tratábamos sobre todo enfermedades de tipo pulmonar”. Los internos estaban bien atendidos, y el director, Josep Vicente, no permitió que, contra lo que sucedió en otras ciudades, los comités y patrullas autodenominados anarquistas sacaran arbitrariamente de la prisión a personas etiquetadas como de derechas y los asesinaran. Broggi recuerda muy bien al director Vicente y elogia su firmeza en la protección de los reclusos. En una ocasión presencié una discusión entre el director y una patrulla que iba a la Modelo a llevarse algún preso. Los visitantes tuvieron que retirarse ante la firmeza de Vicente, a quien en el patio reforzaba en su autoridad un grupo armado de guardias de asalto y guardias civiles.

En una ocasión, el joven doctor fue llamado a la cárcel de mujeres de Les Corts para sustituir a su titular un par de días. Entre las reclusas, encontró a la señora Jaumar, cuñada del comandante Ruibal, de una familia de pacientes suyos. Ella le pidió ayuda. Broggi la hizo trasladar al Hospital Clinic y la hizo instalar en una habitación individual. Le dijo que tuviera sus cosas preparadas y una noche, a la hora del relevo de la guardia, le mostró la salida, que ella franqueó disimuladamente sin problemas. Cuando la encontraron a faltar no dieron importancia a la huida. Según el

doctor Broggi habían pasado los peores momentos y la gente estaba cansada de crímenes y detenciones, e incluso se miraba con simpatía a presos y represaliados.

Aunque Broggi era el médico titular, en realidad el médico que se ocupaba de todo era el doctor Massó, que estaba preso. Massó iba por las galerías “pasando consulta” y enviando a la enfermería a los detenidos que estaban en peores condiciones. Cuando alguno enfermaba de gravedad, Broggi se encargaba de organizar su traslado al Clinic, donde se habían habilitado unas camas para este destino. El farmacéutico de la Modelo era el señor Graells, de Balaguer, que preparaba los medicamentos y para pasar el tiempo proponía juegos de cartas y de dominó. Un día ingresó su sobrino, hijo de una hermana, un joven abogado de apellido Porcioles, que había tenido que huir de Balaguer porque estaba amenazado. El doctor Broggi exageró el diagnóstico de su fuerte resfriado para que el aspirante a notario, que luego sería alcalde de Barcelona muchos años, pudiera tomarse un respiro.

Uno de los personajes que más impresionó al joven doctor fue Pedro Lisbona, director de El Correo Catalán, destacado político carlista que tenía el título de monseñor. Lisbona, que había ingresado por una bronquitis, se reveló como un excelente organizador y en la enfermería se ocupaba de organizar las altas y las bajas, tarea que requería de una gran delicadeza, porque de allí nadie se quería ir.

El doctor Broggi asistió en el Palau de Justicia a los juicios contra el doctor Massó y monseñor Lisbona, que se celebraron el mismo día. Las perspectivas no eran buenas ya que los tribunales populares actuaban de forma imprevisible, según su composición. Pero a Lisbona le

correspondió un tribunal benevolente que, por fortuna, ni mencionó su condición de sacerdote. Broggi fue el único testigo del juicio, muy concurrido por un público ruidoso, propenso a disculpar aquel tipo de delitos: había ya un cierto hartazgo de un clima en teoría revolucionario, pero plagado de arbitrariedades y crímenes. En cuando a su colega Massó, se defendió a sí mismo y alegó que si bien era propietario rural dejaba entrar a todo el mundo a coger limones de los árboles de su finca. El público aplaudió, favorablemente impresionado. A ambos les condenaron a 30 años, lo que se consideró un triunfo porque, según explica el doctor, todo el mundo era consciente de que las penas no se cumplirían. En aquel entonces sólo la condena a muerte era inexorable. Para celebrarlo, al día siguiente organizaron una fiesta en la enfermería, donde se cocinaron algunos platos y se brindó con champán por su buena suerte. El doctor Broggi, según cuenta en sus memorias, hizo de recadero y llevaba a menudo a la Modelo paquetes que le entregaban amigos y familiares de los presos. En uno de aquellos paquetes introdujo los objetos necesarios para celebrar misa en la enfermería, que oficiaba Lisbona. En 1941, Lisbona casó en la iglesia de la Concepció a Moisès Broggi y a su novia, Angelina Trias, hija de su maestro, el doctor Joaquim Trias.

La administración de la Modelo mejoró sensiblemente al depender de la Generalitat, según se desprende de los libros de contabilidad y de las facturas cuidadosamente archivadas. Una factura por compra de medicamentos sumaba un total de 1.857 pesetas, pagadas a la Farmacia X. de Mir, en calle Balmes 94. A la farmacia Vda. de José Hugué, en calle Muntaner 127, se le pagaron 204 pesetas por

irrigadores, sondas, jeringas y cánulas, bisturis y jeringas. Con un coste de 288 pesetas se instalaron 16 aparatos purificadores de aire y productos Odorol, purificadores y perfumadores.

Son además notables los esfuerzos para componer una biblioteca, que combinaba los manuales básicos de aprendizaje con las obras especializadas, desde la jurisprudencia a la sociología. Una solicitud con una lista de libros mecanografiada por un comité de presos se encuentra entre los papeles personales de Pere Bosch i Gimpera⁵⁶, de Acció Catalana, conseller de Justícia de la Generalitat entre junio de 1937 y 1939.

En septiembre de 1937, por ejemplo, las inversiones para la biblioteca incluía una primera factura de 91 pesetas a la librería Duba por la Historia de Catalunya, de Aulestia i Moliné; Gramática francesa, de Chantreau; libros de enseñanza del inglés de 2º, 3º y 4º curso; Fra Filippo Lippi, de Castelar, y varios libros más de literatura. En una segunda factura de 533 pesetas, de 15 de septiembre de 1937, pagada al librero José Bosch, en Ronda Universidad 11, constaban los libros siguientes:

Diccionario de la lengua rusa, Lawsky

Derecho Penal, Cuello Calón

La delincuencia juvenil, Nelson

El código del menor, Casas.

El contrato social, Rousseau

El federalismo, Pi i Margall

Visitador del preso, Arenal.

La teoría de la política criminal, Langle.

Nueva criminología, Saldaña.

El 31 de diciembre de 1937 una nueva factura de los Serveis correccionals per Instrucció i Treball, por 899 pesetas, desglosaba los siguientes conceptos:

- 379 pesetas en la compra de blocs rayados, carpetas, cuartillas, cajas

56 ANC. Fons Bosch i Gimpera

de plumas, tinteros y resmas de papel a la Librería Darne, calle Santa Anna 21.

- 385 pesetas por gramáticas y diccionarios, la Química general de Puig, manual de latín de Snutzler y Teneduría de libros de Bofill, además de diversos materiales de imprenta, pagadas a la Librería Bastinos de la calle Pelai.

- 29 pesetas por papel pautado y partituras de vales de Chopin, Czerny, Gottschalk Tremolo y ejercicios Herz a Musical Emporium de Rambla de Canaletes 9.

Bosch i Gimpera firmó una orden en agosto de 1938 por la que se daban a los reclusos dependientes de la Direcció General de Serveis Correccionals de la Generalitat "las máximas facilidades compatibles con la buena marcha del servicio en orden a la recepción de auxilios espirituales de cualquier confesión religiosa". Aunque monseñor Lisbona podía discretamente oficiar misa en la enfermería de la Modelo, ser religioso en esos tiempos era correr peligro de muerte. Las víctimas de la persecución religiosa ascendieron a 2.039 en Catalunya⁵⁷. En este aspecto es muy ilustrativa la correspondencia⁵⁸ que figura en el archivo de Salamanca sobre el caso del carmelita vasco Francisco de Bengoetxea, padre Telesforo, de 66 años, que se encontraba en Barcelona, de paso, a punto de tomar un barco rumbo a Chile. Bengoetxea fue detenido y condenado a muerte por el Tribunal Popular nº 1 en enero de 1937, por el delito de una actuación tendente "a destruir la nueva estructuración político social que el pueblo se ha dado". El ministro de Justicia, el

57 J.M. Solé i Sabaté y J.Vilarroya, *La repressió a la rera guarda de Catalunya (1936-1939)*. Volum I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989.

58 Centro documental de la Memoria Histórica de Salamanca. P.S. Barcelona 470.

vasco Manuel de Irujo, escribió una carta al presidente Companys, con copia a varios consellers, en la que se quejaba de la condena a muerte del religioso:

"Que cuando yo soy un ministro catalán más en el Gobierno de la República, Cataluña conteste condenando a muerte sin justificación a un vasco, cuyos hermanos son perseguidos por antifascistas, me desconcierta y me abruma de tristeza". Finalmente, el 26 de enero el Govern le conmutó la pena de muerte por la reclusión perpetua y decretó su traslado a Euzkadi, orden que firmaba tres meses más tarde Joan Comorera, conseller de Justícia.

Existe también un documento anterior, remitido a Manuel de Irujo, en el que se le adjunta un oficio para que el comisario del castillo de Montjuïc entregue a los emisarios vascos el preso Francisco de Bengoetxea. Y lo que causa escalofríos en este documento es el siguiente añadido: "Con referencia al marista Bolaños he de manifestarle que sintiéndolo mucho no me ha sido posible complacerle por no tener la condición de vasco". La nota estaba firmada por Rafael Vidiella, dos veces conseller de Justícia, antes y después de Comorera. La cartera de Justícia de la Generalitat tuvo cinco responsables en tres años.

Colapso en el Preventori Judicial

En su pormenorizado estudio de los 13.153 expedientes de la Modelo que se han conservado del período 1936-1939, el historiador Pelai Pagès establece el siguiente número de ingresos anuales:

- 1936 (de julio a diciembre): 1.398

- 1937: 4.918

- 1938: 7.016

- 1939 (hasta el 23 de enero): 390

El año 1937 fue el que registró más salidas, casi la mitad del total. El

año 1938 fue el de la sobreocupación por excelencia: en abril llegaron a concentrarse 2.053 presos, y aunque descendió el nivel en mayo, hasta 1.434, en octubre volvió a cruzarse el umbral de los 2.000. Ese mismo mes el director Josep Lòbit, que había sustituido al cesado Josep Vicente, enviaba una carta al director de los Serveis Correccionals reclamando la urgente necesidad de descongestionar la población reclusa a causa del mayor número de ingresos que de salidas.

Con la entrada de Bosch i Gimpera en la conselleria de Justícia en junio de 1937 y la reorganización de los servicios penitenciarios fue nombrado responsable de la Direcció General de Serveis Correccionals i de Readaptació el periodista y escritor Rafael Tasis, que sustituía a Roldán Cortada, socialista asesinado por los incontrolados. Tasis escribió en el exilio sus memorias como “ex carcelero”, en un libro interesantísimo que ponía bastante en su sitio la situación real de la Modelo durante el período de la guerra civil. Tasis tomó posesión de su cargo en la sede de la dirección general, en un chalet en la esquina de Londres con Aribau, y se dirigió a la calle de Entença, a la cárcel rebautizada como Preventori Judicial de Barcelona:

“Fins a la data que vaig anar a inspeccionar la Model investit del meu nou càrrec, no havia posat els peus en una presó [...] La Model era, malgrat el seu nom, un edifici sòrdid, fet amb materials dolents, insuficient en dimensions i en el qual uns miserables estalvis varen espatllar totes les bones intencions i frustrar totes les generositats i les audàcies renovadores per a l'època en què fou construïda”⁵⁹.

De Rafael Tasis es la siguiente

59 Rafael Tasis, *Les presons des altres. Records d'un escarceller d'ocasió*, Editorial Pòrtic, Barcelona, 1990.

clasificación de las galerías de la Modelo en aquellos turbulentos momentos:

- La 1ª y 2ª galería eran las de los “antifascistas”, ruidosos e ingobernables, que tenían sus propias normas. La primera estaba ocupada por la CNT, FAI y Juventudes Libertarias. La segunda por los del POUM.

- En la 3ª, llamada de los caballeros, estaban los fascistas; la mayoría, militares condenados por los tribunales.

- La 4ª era la de la xarcuteria, o sea, donde estaban los xorissos (xorar significa “robar” en lengua caló). Según Tasis, la cuarta era la galería donde estaba la gente más divertida y pintoresca, y la que más hambre pasaba porque nadie les llevaba comida o tabaco. Incluso llegaban al extremo de cazar un gato y hacerlo a la brasa.

- En la 5ª había reclusos preventivos, pendientes de juicio, acusados de espionaje o de traficar con divisas. Eran los más pacíficos e infelices.

- A la 6ª la llamaban el monasterio y en ella se alojaban los frailes y sacerdotes. Cada galería tenía su propio comité que parlamentaba con la dirección.

La distribución de las galerías, como veremos, se correspondía con los sucesos que habían convertido a la ciudad que había conseguido derrotar la sublevación militar en un complejo escenario donde las patrullas de incontrolados anarquistas campaban a sus anchas y las tensiones políticas minaban el antaño unitario Frente Popular.

Rafael Tasis se encontró además con el problema de que Bosch i Gimpera seguía ocupándose de cuestiones docentes y universitarias, con algunas estancias en el extranjero, por ejemplo, en Oxford, que hacía compatible con su cargo en el Govern: “El conseller de Jus-

ticia, arqueòleg perdut enmig dels Codis, no hi veia de cap ull”, escribió desengañado.

Uno de los sucesos por los que Tasis fue “vapuleado” políticamente ante el Govern fue el de la fuga del propio director de la Modelo. Cuando fue relevado José Vicente como director de la Modelo, le propusieron a Tasis la candidatura de Gaspar Dalmau i Gibanell, un agente de policía de 25 años, de ERC, que formó equipo con un subdirector, Manuel Valls i Gomis, de Estat Català. Un día, le avisaron de un rumor que llegaba de la Modelo, sobre la fuga de cuatro presos. Los evadidos eran David García Altamira y Jordi Villagrasa, condenados a quince y diez años, respectivamente, por su participación en el atentado contra Josep Andreu i Abelló, presidente de la Audiencia Territorial; Josep Soler, encarcelado por su actuación en las patrullas de control, y Manuel Solsona, un atracador que utilizaba el nombre de Cándid Badal. Pero lo peor y más escandaloso fue que con los presos, y en el automóvil oficial de la Modelo, se había fugado Manuel Valls, el subdirector. Como se tardó en avisar a la policía, los evadidos cruzaron sin problemas la frontera con Francia. Soler se había vanagloriado en la cárcel de que tenía bien cubierta la retirada y se le atribuían un par de millones a buen recaudo en Francia. Tasis se enteró a posteriori de que Valls sacaba de la Modelo a presos, incluso fascistas, para llevárselos a cenar y probablemente para conseguir sobornos. El Govern tuvo que cesar al valedor y jefe de Valls, el secretario general de los Serveis Correccionals, Imbert, que por las mismas fechas tenía planeado viajar a Francia con su esposa y acababa de sacarse el pasaporte. En el informe oficial de los hechos el subdirector Manuel Valls aparece como “expulsado

por infidelidad en la custodia de presos”.

Uno de los huidos con el subdirector, un duro delincuente que utilizaba los nombres de Càndid Badal o de Manuel Solsona, decidió no pasar a Francia y se apeó del coche de la Modelo en la Plaza de Catalunya. A los pocos días fue detenido tras una serie de atracos, reingresando en la cárcel. A su compañero de correrías Antoni Pons, también condenado a muerte en el mismo sumario, le hirieron y fue hospitalizado en el Clínic. A pesar de la guardia que le custodiaba, fue liberado a tiros por un grupo de cuatro hombres.

El expediente del director de la Modelo, Gaspar Dalmau, tampoco estaba exento de irregularidades. Según ha dejado escrito Rafael Tasis, a Dalmau se le veía a menudo en el bar-restaurante Velódromo⁶⁰ con “suntuosas amantes”, y se paseaba por Barcelona a bordo de potentes automóviles. Y según el testimonio del preso Juan H. Trepap, recogido en un folleto clandestino editado por el POUM, Dalmau se habría distinguido por su ferocidad como torturador en una cárcel clandestina de la calle Córcega 299. Por orden de Dalmau, por ejemplo, Trepap habría sido sometido a la tortura de la bañera y lo habrían matenido desnudo bajo los efectos de potentes focos de luz. Tras dos meses de torturas Trepap fue conducido a la Modelo⁶¹.

Dalmau fue finalmente destituido de su cargo de director de la Modelo y se incorporó como un preso más a su nómina de reclusos el 3 de febrero de 1938. David Díaz, detenido en el Preventorio Judicial,

60 ANC. Libros de cuentas. Facturas de cenas en el Velòdrom.

61 El folleto del POUM se titulaba *Los antros del terror estalinista*, documentado por Julián Gorkin, *El proceso de Moscú en Barcelona*, Aymà, Barcelona, 1974.

le había denunciado por su implicación en el robo de algunas joyas de familia que había facilitado a un intermediario, un francés llamado Gourgues, para que consiguiera el sobreseimiento de su sumario mediante soborno a Josep Andreu i Abelló, presidente de la Audiencia. Según Díaz, el secretario de Dalmau, el preso Oscar Goldenhirsch, conocido como Marcel, le había engañado para sacarle dinero. En el juicio se demostró que Dalmau, su secretario y algunos presos y policías de confianza solían salir de la Modelo en automóvil a cenar y a comer. Otro preso, Fernando Coll, un sastre detenido en la misma galería que Díaz, tuvo que confeccionar trajes a medida para Dalmau y su círculo. No solo no le pagaron los gastos, que ascendían a unas 2.200 pesetas, sino que fueron todos juntos a comer a su casa, donde le permitieron quedarse a terminar los trajes y gabanes. Dalmau quedaría absuelto el 8 de mayo de 1938 de la causa instruida contra él por el Juzgado número 2 de Espionaje⁶².

Una bomba en la Modelo

A mediados de enero de 1938 había 1.492 presos en la Modelo cuando el día 25, durante uno de los bombardeos de la aviación franquista que afectó al norte de Barcelona, cayó una bomba en el extremo exterior de la sexta galería. A causa de la explosión hubo una quincena de muertos y muchos heridos. Cuando los presos ayudaron a sacar a sus compañeros maltrechos a la calle, se produjo un intento masivo de fuga sobre todo de los *chorissos* de la cuarta y los *caps de trons* de las galerías antifascistas. Los guardias tuvieron que ir a buscar a los carabineros de

62 ANC. Fons Bosch i Gimpera.

un cuartel cercano como refuerzo. Dentro, grupos de presos habían comenzado a destrozarlo todo. Los carabineros dieron una batida por los campos cercanos y lograron atrapar a Càndid Badal-Josep Solsona que se había torcido un pie al saltar la valla de la cárcel. Tasis fue a verle y le halló gimiendo con el pie vendado y cara de sufrimiento. Un guardia le informó de que el fuguista se había colado hasta dos veces en las ambulancias que trasladaban a los heridos al Clínic, 13 en total. El informe oficial señala que solo logró escaparse un preso, Ramon Olivan i Cebran. En cuanto a Badal, en su expediente⁶³ -donde aparece como chófer mecánico, de 32 años-, hay una nota del 22 de diciembre de 1937 que dice:

“A les 17,30 hores del dia d'ahir aquest reclús ha estat conduït sota la custòdia de l'administrador de l'establiment Manel Valls, desde l'interior de l'administració, havent desaparegut tots dos, sense que a les 18 hores del dia de la data ha guin sigut trobats”.

El 14 de enero de 1938 Badal reingresó y fue conducido ante el Tribunal d'Espionatge i Alta Traïció de Catalunya, que le condenó a muerte. La sentencia se cumplió el 16 de febrero de 1938 en Montjuïc. Su nombre aparece en algunas listas de los “caídos por Dios y por España”.

Al efecto destructivo de las bombas y a un desorden general en el interior de la cárcel sucedió un devastador incendio. Los presos quisieron abrir los rastrillos de las galerías 1ª y 4ª y amontonaron los colchones y les pegaron fuego. Tasis describe la escena, con los bomberos y las mangueras arrojando agua, una docena de guardias de asalto armados y, detrás, la comitiva de cargos oficiales de la Generalitat y

63 ANC. Fons 236 Presó Model. Expediente personal.

los funcionarios. Los presos habían conseguido su objetivo: destruir las fichas del gabinete antropométrico, recién habilitado. El fuego se llevó por delante los bancos de la escuela, todos los cristales, el economato y los locutorios, que se habían rehecho sustituyendo las rejas por tela metálica de alambre. La Modelo se quedó sin electricidad, con la rotonda llena de cristales y restos de los destrozos. Derrotado el motín y sus fuerzas de choque, los delincuentes de la 4ª, los presos fueron saliendo tiznados, medio desnudos y en silencio, mientras eran concienzudamente registrados por la policía.

Durante este periodo los intentos de fuga fueron constantes. Siendo aún director el ex policía Dalmau, y merced a un “chivatazo”, se halló en la celda número 114 de la segunda galería un boquete que comunicaba con los sótanos de limpieza de las cloacas de la 2ª galería⁶⁴. Los presos habían hecho un pozo de cinco metros de profundidad por uno de diámetro que conducía a una galería de 35 metros de largo, que iba a la cloaca de la calle Entença. Esta galería tenía hasta luz eléctrica, conectada desde la celda. Los presos utilizaron como herramientas cucharas de latón, un hierro del catre, y dos o tres excavadoras, en un trabajo que se había prolongado durante unos dos meses. Sólo faltaba perforar la pared de esta cloaca para llevar a cabo la fuga, en la que se estima que habrían participado todos los reclusos de la 1ª y 2ª galerías, más de 500. Al interceptarse la mina se produjo un violento motín que se resolvió con el encierro de los más revoltosos en celdas de castigo. Fue redactada una nota de prensa, pero el director general de seguridad prohibió difundirla. He aquí un fragmento de la nota que nunca se

llegó a hacer pública:

“La Generalitat contará pronto con una perfecta y completa red de correccionales y preventorios atendidos por un personal competente y disciplinado e inspirados en las normas de humanidad y justicia que han de transformar las viejas prisiones en lugares decorosos y confortables en los cuales, gracias al trabajo y a la cultura, los delincuentes sean convertidos en hombres útiles a la sociedad”.

En noviembre de 1937 un informe reservado en poder de Bosch i Gimpera alertaba de la preparación de cuatro atentados, contra los principales responsables de la Modelo y contra el presidente de la Audiencia, Andreu i Abelló, utilizándose bombas de mano. El informe aconsejaba detener al “comité organizador” de estos actos, compuesto por Antonio Ordaz Lázaro, con antecedentes previos a 1936 y preso por detenciones ilegales y desaparición de personas; Francisco Massot Aymerich, ex secretario del ex jefe de servicios de la comisaría General de Orden Público, Dionís Eroles y Domingo Justí Pradas, preso por asesinato y vinculado al movimiento subversivo de Puigcerdà. En la Modelo se organizaban complots, venganzas y asesinatos, como un reflejo del descontrol que se vivía en la calle.

Un polvorín: fascistas y anti-fascistas juntos

En julio de 1937 la Generalitat, para resolver la masificación de la cárcel Modelo, a consecuencia de los hechos de mayo, habilitó el castillo de Figueras como prisión, pero el Ministerio de Defensa lo reclamó para fines militares. Para separar a los presos antifascistas de los presos rebeldes se adaptó un edificio en la calle de Sant Elías, creándose además un correccional para

inadaptados, primero en Sabadell y después en Vic. Pero la situación seguía siendo grave a causa de la falta de personal penitenciario y de guardias de asalto para resolver el traslado de presos y la vigilancia de las cárceles en Catalunya. El conseller de Justicia, Bosch i Gimpera, enviaba el 8 de enero de 1938 un memorandum al president Companys en el que lamentaba la falta de sintonía con la Dirección General de Seguridad para afrontar la sustitución de funcionarios con expedientes disciplinarios y aumentar la plantilla de guardias de asalto.

A raíz de los sucesos de mayo de 1937, la cárcel Modelo triplicó al menos el número de internos y alcanzó su nivel máximo de ocupación con unos 1.600 reclusos. La revuelta, de consecuencias cruciales para el orden político, se inició el 3 de mayo, cuando Eusebi Rodríguez Salas, el Comisario de Orden Público de la Generalitat, comunista, ejecutó la orden dada por el conseller de Governació, Artemi Aiguadé (ERC), y dirigió la toma del edificio de la Telefónica, en la plaza de Catalunya, feudo de la CNT, que controlaba las comunicaciones. Guardias de asalto se enfrentaron a milicianos anarquistas y militantes del POUM. La batalla significó la pérdida de la hegemonía anarcosindicalista y el auge de los comunistas de obediencia soviética, con la aquiescencia de los republicanos de Lluís Companys y la pasividad del Gobierno de Francisco Largo Caballero, que presentó su dimisión el 14 de mayo y fue sustituido por Juan Negrín.

El POUM, el partido inicialmente trostkista, que habían fundado Andreu Nin y Joaquín Maurín, sufrió condena, y sus militantes, acusados falsamente de espías de Franco y Hitler, en una de las operaciones de propaganda más siniestras de la historia de la guerra civil. Se cum-

64 ANC. Fons Bosch i Gimpera.

plía así la consigna aparecida en el diario Pravda de eliminar a los troskistas y a los anarcosindicalistas de Catalunya. A la detención en plena Rambla de Nin, el 16 de junio, y su posterior desaparición -muchos años después se supo que fue torturado y asesinado por miembros de la NKVD, el precedente del KGB, y enterrado en un campo cerca de Acalá de Henares-, siguió una operación de acoso y derribo que llenó la Modelo de presos antifascistas, fundamentalmente de la FAI, la CNT y el POUM, que quedó ilegalizado el 17 de junio, 24 horas después de la detención de Nin.

Buena parte de los arrestados eran extranjeros, que habían llegado a España huyendo de las purgas nazis o bien respondieron a la llamada de un proyecto idealista de revolución proletaria. Aunque había algunos intelectuales y periodistas, y sin duda algún aventurero infiltrado, la mayoría eran obreros sin demasiados recursos, idealistas y ansiosos de luchar contra el fascismo. Centenares de militantes anarcosindicalistas y de organizaciones consideradas antiestalinistas, como el POUM catalán, fueron detenidos y llevados al preventivo de la Modelo, a la cárcel del Estado de la calle Deu i Mata y a chekas situadas en Portal del Angel 24, Paseo de Sant Joan 104, Montaner 321 y Vallmajor 5.

Un joven periodista y escritor británico, George Orwell (seudónimo de Eric Blair), enrolado en la milicia del POUM, se libró por muy poco de acabar en la prisión de Barcelona o en una de las cárceles improvisadas o “secretas” tras los sucesos de mayo. Según relata en *Homenatge a Catalunya*⁶⁵, publicado en Londres el 25 de abril de 1938, la represión hacia los poumistas

65 George Orwell, *Orwell en España. Homenaje a Cataluña y otros escritos sobre la guerra civil española*, Tusquets, Barcelona, 2009.

fue feroz y estuvo teñida de mentiras propagadas por las autoridades republicanas y la prensa internacional. En julio, el POUM fue declarado ilegal, sus sedes fueron cerradas y asaltadas y sus dirigentes detenidos y, en algunos casos, “desaparecidos”. Tan solo unos días antes, el 23 de junio de 1937, acompañado de su mujer Eileen, de John McNair, delegado del Independent Labour Party (ILP) en Barcelona, y de Statford Gottman, George Orwell logró tomar el tren en la estación de Francia y cruzar la frontera hasta Banyuls. Durante cinco días el escritor y sus amigos habían dormido vestidos, en una ocasión en una iglesia en ruinas, escondidos de las patrullas que recorrían la ciudad a la caza de poumistas, y vagabundeando a la espera de que abrieran los cafés y los restaurantes caros, donde disimulaban su condición de fugitivos haciéndose pasar por “prósperos turistas ingleses”.

Aunque Orwell, que falleció en 1950, nunca llegó a saberlo, un documento preparado para el Tribunal Especial de Espionaje y Alta Traición de Valencia y fechado el 13 de julio, le calificaba a él, a su mujer Eileen y a su compañero Charles Doran como “trozkistas pronunciados” (*sic*), pertenecientes a la ILP (Independent Labour Party) y agentes de enlace con el POUM y con Albacete (donde estaban acuarteladas las Brigadas Internacionales)⁶⁶. El documento mencionaba que vivían en el Hotel Falcon y era evidente que sus equipajes y efectos personales habían sido registrados, tal y como escribió Orwell. En el caso de Doran, la acusación mezclaba de forma chapucera su defensa de Trostki en el proceso de Moscú con fragmen-

66 George Orwell, *op. cit.* Transcripción del informe conservado en el Archivo Histórico Nacional de Madrid.

tos de un diario de dos presuntos espías de la Gestapo.

Antes de huir de Barcelona Orwell se preocupó por algunos amigos detenidos y se indignó con la noticia de la muerte de Bob Smillie, un joven antifascista lleno de vida que había fallecido en la cárcel de Valencia, probablemente de apendicitis, “como un animal abandonado”, tras cumplir en el frente “con voluntad y valor intachables”. Sin importarle su propia seguridad, Orwell visitó a Georges Kopp, un ingeniero ruso de 34 años de las milicias del POUM, que había sido su superior en el frente de Aragón. Kopp había sido detenido y conducido a una cárcel de Barcelona, “en realidad la planta baja de un comercio”, a la que se llegaba cruzando una verja de hierro. Orwell nos dejó la siguiente descripción de una de las sucursales de la Modelo: “En dos habitaciones que tendrían unos seis metros de lado cada una habían embutido casi un centenar de personas. El lugar parecía realmente una prisión del siglo XVIII: sucio, maloliente, los cuerpos humanos hacinados, ningún mueble -sólo el desnudo suelo de piedra, un banco y unas cuantas mantas destrozadas- y apenas sin luz, porque se habían bajado las persianas metálicas para cerrar las ventanas. En las mugrientas paredes se habían garabateado consignas, ‘Visca el POUM’, ‘Viva la revolución’ y otras, pues hacía unos meses que el lugar se venía empleando como calabozo de presos políticos. El griterío era ensordecedor. Era la hora de la visita y había tanta gente que costaba dar un paso. Casi todos los visitantes eran de las capas trabajadoras más pobres. Vi mujeres que abrían conmovedores paquetes de comida que llevaban a los hombres de su familia”.

Entre los encarcelados Orwell saludó a algunos milicianos que como

él (herido de un tiro en el cuello en el frente de Aragón) convalecían de sus heridas de guerra en el Sanatorio Maurin, en el Putxet:

“A dos les habían amputado una pierna, y a uno de éstos lo habían llevado allí sin la muleta y no hacía mas que dar saltos con la pierna que le quedaba. También vi a un chico que no tendría más de doce años; al parecer detenían incluso a los niños. El lugar tenía ese hedor penetrante que suele haber cuando se concentra a mucha gente y no hay instalaciones higiénicas en condiciones”.

La comida, según les relató Kopp, era “bazofia”, y algunos carceleros pegaban a los prisioneros mas tímidos. Kopp permaneció encarcelado e incomunicado en Barcelona, como otros líderes poumistas, pero logró abandonar España y se casó con la cuñada de Eileen Blair. No tuvo tanta suerte el dirigente socialista austriaco Kurt Landau, que desapareció, como Andreu Nin, tras ser interrogado por sicarios de la NKVD cuando salió de la sede de la CNT de Via Durruti (actual Via Laietana), donde le protegían los anarquistas, para instalarse en una casa del Carmel, donde fue detenido. Su esposa, Katia Landau, también encarcelada en la prisión de mujeres, inició una huelga de hambre, secundada por 500 presas del POUM, y logró que se interesaran por su caso el president Companys y el ministro de Justicia. Cuando finalmente la expulsaron, tras sufrir otra detención y un interrogatorio en la cheka del Paseo de Sant Joan, controlada por el GPU, escribió el libro *Los verdugos de la Revolución Española*, donde relataba el calvario sufrido por su marido y ella misma y sus camaradas. Aunque nunca pudo aclararse lo sucedido, se especula con que Kurt Landau pudo haber muerto a causa de las torturas (era hemo-

filico) que sufrió en un sótano del Hotel Colón, donde estaba la sede principal del PSUC y la sección del Komintern. Su esposa creía que fue deportado en secreto por barco a la Unión Soviética, donde desaparecería en la marea de terror estalinista.

Al periodista checoslovaco Erwin Wolf, antiguo secretario de Leon Trotsky, se le perdió la pista en aquellas confusas jornadas. Wolf se hospedaba en el Continental con su esposa, hija de un parlamentario noruego, cuando fue detenido. Trotsky declaró que Wolf “fue arrestado una vez junto con casi todos los corresponsales extranjeros y pasó algunos días en la cárcel. Ese arresto fue un acto oficial de las autoridades. El 31 de julio, un día antes de su partida de España, fue arrestado nuevamente esta vez sin formalidades legales. Fue secuestrado alevosamente por los agentes de la GPU”⁶⁷. Trotsky fue informado de los hechos por el brigadista norteamericano Harry Milton, también detenido, pero puesto en libertad gracias a la intervención del cónsul británico. El historiador Pierre Broué sostiene que el periodista fue arrestado el 27 de julio, puesto en libertad y detenido de nuevo el 28, por orden del agente de la NNN, el húngaro Gëro, alias *Pedro*. Wolf estuvo en la cheka del Portal del Angel, donde fue liberado el 13 de septiembre. Desde entonces se pierde su pista. Otro de los misterios de aquellos meses convulsos fue la desaparición de Nikolai Skoblin, espía o aventurero, según las versiones, que murió en Barcelona durante un ataque aéreo, o bien fue secuestrado y llevado en secreto a la URSS, donde se perdió su pista.

Orwell no olvidó a sus amigos y correligionarios encarcelados.

⁶⁷ Entrevista publicada el 19 de octubre de 1937 en *Afterposten*.

Efectuó numerosas gestiones desde Londres y consiguió publicar algunos artículos, aunque en su mayoría pasaron desapercibidos. En aquellos momentos, denunciar que los antifascistas españoles estaban represaliando a otros antifascistas españoles parecía ciencia ficción. Incluso la noticia de la desaparición de Andreu Nin en plena Rambla barcelonesa, entre el Palau de la Virreina y el Café Moka, no mereció excesiva atención a pesar de la campaña propagandística que los poumistas realizaron desde la clandestinidad, editando el diario *La Batalla*, que había sido prohibido, con el papel que le sustraían al diario comunista *Treball*.

Con la llegada de 2.000 guardias de asalto desde Valencia el 8 mayo, se aplastó cualquier posibilidad de rebelión. Se improvisaron centros de detención e incluso el Hotel Falcón fue durante mas de mes y medio un presidio para quienes antes se alojaban allí libremente.

Tasis en el polvorín

A consecuencia de las numerosas detenciones, del clima extremo de tensión, la Modelo se había convertido en un polvorín. Totalmente masificada, la cárcel estaba en perpetuo peligro de motín a causa de los enfrentamientos entre presos fascistas y antifascistas. Hasta mayo de 1937 los presos de la Modelo eran únicamente “fascistas”, como se calificaba a los sospechosos de simpatizar con el alzamiento militar. Las autoridades judiciales lograron evitar las expediciones irregulares de presos, que terminaban en asesinatos o “sacas” a cargo de patrullas incontroladas, que sí se produjeron en otras cárceles españolas. Pero la situación empeoró con el encarcelamiento de militantes de izquierdas, anarquistas y poumistas, a consecuencia de

los sucesos de mayo. En el fondo Bosch i Gimpera⁶⁸, esencial para conocer los entresijos de aquellos acontecimientos, se conservan varios informes que describen la caótica situación que alcanzó la sobrepoblación de la cárcel en abril de 1938, con 2.053 presos. Uno de los informes, titulado “El comité regional de la CNT fija su posición ante los problemas que plantea la justicia de la república”, cifra en unos 2.000 los militantes anarquistas presos en cárceles catalanas a partir de mayo y junio de 1937. El informe denunciaba maltratos de la Modelo para los cenetistas y lentitud en el trámite judicial de las causas pendientes. Asimismo, criticaba la decisión de la conselleria de trasladar a 230 presos anarquistas desde la Modelo a otros partidos judiciales “de madrugada y con la custodia firme de 500 guardias de asalto, hombres llenos de vida y armados hasta los dientes, hombres fornidos, utilísimos para cooperar en la rápida conquista de Zaragoza”. A consecuencia de los sucesos de mayo la CNT rompió totalmente las relaciones con la conselleria de Justicia de la Generalitat y el Ministerio de Justicia del Gobierno, y comenzó a tener una posición residual en el contexto político.

Al informe de la CNT Rafael Tasis, el nuevo director general de los Serveis Correccionals, respondía con otro informe pormenorizado, que evidenciaba el difícil equilibrio por el que transitaba y su práctica incapacidad para controlar la situación. Los presos anarquistas de la CNT-FAI y los del POUM, unos 500 en total, ocupaban dos galerías por ellos elegidas, la primera y la segunda, y “gozaban de una libertad tan completa que el comité que tenían designado dirigía de hecho el establecimiento”. Según el informe de Tasis los presos

68 ANC. Fons Bosch i Gimpera.

antifascistas poseían su propia biblioteca -el director de la Modelo, José Vicente, había encabezado la suscripción para comprar libros- y era el comité de la primera galería el que clasificaba a los presos y establecía medidas disciplinarias. Los presos antifascistas tenían una relativa libertad dentro de la Modelo: las celdas se abrían a las ocho de la mañana y no volvían a cerrarse hasta las 10 de la noche. Los de la segunda galería, incorporando los nuevos métodos populares de propaganda política del exterior, tenían un diario mural, *3 de mayo*, en el cual se fijaban escritos y dibujos sin ningún tipo de censura y con insultos a las autoridades de la Generalitat y de la República. Los funcionarios no adscritos a la ideología de los presos se encontraban en inferioridad de condiciones y, de hecho, decía el informe de Tasis, actuaban como “criados” de los reclusos.

Los conflictos entre los presos de signos contrarios eran habituales, espoleados por la masificación de la cárcel y las malas condiciones de vida. Una de las revueltas se produjo al cantar los reclusos de la primera y segunda galerías una canción satírica contra personalidades socialistas. Los penados de derechas de la tercera galería respondieron entonando un himno fascista y gritos subversivos. El informe de Rafael Tasis se quejaba de que sólo hubieran sido castigados once presos fascistas, con dos meses de incomunicación en celdas de castigo, y con un mes otros cinco presos. Los once presos mencionados fueron trasladados posteriormente al Correccional de Inadaptados de Sabadell.

Tasis se dolía de que era imposible mantener la disciplina en el preventivo judicial. El 19 de octubre el policía Benet Semper fue agredido en el centro de vigilancia por

un grupo de unos 25 reclusos de la primera galería, capitaneados por un preso llamado Domingo Justo Prada. Golpearon al policía con un hierro y le arrebataron la pistola. Fue imposible -confiesa Tasis- imponer sanción alguna ante la rebelión del grupo. Por su parte, las versiones de los encarcelados reflejaban su rabia e impotencia por la represión sufrida tras los sucesos de mayo. Una carta fechada desde la Prisión del Estado de la calle Deu i Mata de Barcelona, el 19 de julio de 1938, dirigida por Pedro Bonet, el dirigente del POUM conocido como *Victor Alba*, a Juan J. Doménech, secretario general de la CNT de Catalunya, resumía así la situación desde dentro:

“Llevamos trece meses de prisión preventiva. Trece meses que hemos tenido que aguantar la ola de ceno y de inmundicia de la banda del PSUC y del PC. Pero más terrible que todo eso ha sido el asesinato vil del camarada Andrés Nin. Vosotros, camaradas de la CNT, conocíais a Nin. Pues bien, los miserables autores del asesinato no se contentan con haberlo asesinado. Pretenden además deshonorarlo, vilipendiarlo, tratar de presentarlo como un agente de Franco. El libelo *Espionaje en España*, publicado recientemente, es una prueba de ello”⁶⁹.

La prisión del Estado se había instalado en un antiguo convento de monjas de la calle Deu i Mata, donde hoy se encuentra el edificio Illa Diagonal. Junto a la carta de 19 de julio, Bonet enviaba un documento escrito a máquina y fechado dos días antes por el que remitía a los presidentes de la República y de las Cortes, de la Generalitat y de Euzkadi, y a los comités de los partidos y organizaciones antifascistas, una petición implorante de

69 Archivo Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca.

socorro. Firmado por Wilebaldo Solano, secretario general de la Juventud Comunista Ibérica, el documento relata la detención de los líderes poumistas del 16 de junio, su traslado a la cárcel de Valencia, su puesta en libertad a los siete días y sus secuestro y traslado a una cheka subterránea de Madrid “destinados sin duda a correr la misma suerte que Nin”. Distribuidos entre las cárceles de Madrid y Barcelona, los líderes poumistas se desesperaban al comprobar que la vista de la causa no se celebraba; que *La Batalla*, su principal diario, seguía prohibido, y que la legalidad republicana, por supervivencia o por conveniencia, se había plegado a la obediencia estalinista olvidando a unos cuantos centenares de presos molestos.

El Comité Pro-presos del POUM estaba integrado por Juan Andrade, Julián Gorkin, Enrique Adroer (*Gironella*), Pedro Bonet (*Victor Alba*), Daniel Rebull (*David Rey*), Farré, Quer y Escuder. Finalmente, una veintena de dirigentes del POUM fueron juzgados en octubre de 1938 en la sala de sesiones del Tribunal Central de Espionaje y Alta Traición, recién creado por el gobierno de la República, situado en el Paseo de Reina Elisenda 17. Uno de ellos, el asturiano Manuel Grossi, “Manolé”, había comandado junto con Jordi Arquer una de las columnas de la división 29 del POUM que había salido de Barcelona hacia el frente de Aragón con más de 10.000 hombres. Evitó el juicio, según cuenta en sus memorias, porque fue trasladado desde la Modelo al hospital, aquejado de un ataque de disnea y logró escaparse.

En el archivo de Salamanca se conservan varias listas de presos izquierdistas confinados en la Prisión del Estado de Barcelona, donde los presos dormían en las antiguas cel-

das de las monjas. La mayoría de las detenciones se produjeron entre junio de 1937 y febrero de 1938. Las causas de las detenciones eran diversas, aunque la mayoría se atribuye a “motivos ignorados” y a tenencia de armas, habituales durante el primer año de la guerra, pero prohibidas tras la represión de mayo. Una de las listas incluye los nombres de 83 presos, algunos de los cuales recogemos en la siguiente relación:

- Francisco Renart, carpintero; Pedro Comas, albañil, y Pedro Esponella, mecánico, detenidos por supuesta ocultación de armas.

- Antonio Arias, agricultor, detenido por supuesta agresión con hacha a la Guardia Civil.

- Francisco Grabalosa, carbonero, interno por el delito de “ir a la frontera”.

- Francisco Camprubi, por posesión de 4.700 pesetas.

- El estonio Johannes Pajõs perdió su barco en Valencia.

- El turco Jack Peñarroya Levi, probablemente de origen sefardí, tornero, por indocumentado.

- Los checos José Wieden, Jean Kluick y Helmut Klost; el yugoeslavo Felipe Nagy, y los franceses Alexis Cardeur y Roman Rabat, no consta atribución de delito alguno.

- El alemán Albert Wettanyer, tornero, es el único detenido en el que aparece la referencia “hechos de mayo”.

Otra lista recoge los nombres y filiación de 23 presos gubernativos y 29 procesados anarquistas en huelga de hambre en la cárcel, donde permanecían desde primeros de mayo del 37. Se trata en general, según los datos biográficos que figuran en la lista, de la crema del anarquismo, hombres duros procedentes la mayoría de la columna Durruti y militantes de los poderosos sindicatos anarquistas de

Barcelona, o de grupos libertarios como “Cultura y Acción”, “Acción y Constancia”, “Voluntad Rebelde” o “Mimosa”. Buena parte de los presos fueron acusados de tenencia ilícita de armas, el pretexto para retirarles de la circulación:

- Antonio Daun, detenido el 5 de mayo, ocupándosele un fusil, una bomba de mano y un machete.

- Juan Iborra participó en un tiroteo en la plaza del Ángel, en el que murieron tres compañeros suyos del Comité de Defensa de la Barceloneta.

- Felipe Caballero del Valle, del Batallón Rojo de Choque, División Carlos Marx, le ocuparon una bomba de mano.

- Felipe Colomer, Segundo Blasco e Isidro García, acusados de compra de armas en Alicante.

- Leopoldo Llorens Arbues, de sólo 16 años, detenido por llevar una pistola. Había llegado a Barcelona procedente de su pueblo natal, Santa Eulalia del Gallego, en Zaragoza, donde los fascistas habían asesinado a su padre.

En la relación descrita figuraban también varios presos extranjeros, pertenecientes a las diversas organizaciones que acudieron a España en el primer momento del levantamiento militar para combatir al lado del Frente Popular. He aquí algunos nombres:

- El francés Carlos Crispin y el ruso Carloff Zeonid, perteneciente al Sindicato de productos químicos, sección Gomas, detenidos a la vez en Via Durruti (hoy Via Laietana).

- El alemán Albert Wettlauper, de la sección alemana de la CNT, trabajaba para industrias de guerra, de Construcciones Metálicas Parra, situada en la calle Pallarols, detenido por ir armado.

- Los franceses René Baroto, Cristian Normis Peitchoi y Pierre Vaucher, de la columna Ascaso.

- El francés Julian Schewab, de la sección de propaganda internacional de la CNT, detenido el 26 de abril en la estación de Francia porque exigió la recuperación de la documentación que le había sido requisada.

- José Parach, también de nacionalidad francesa, detenido en el café Gambrinus, por lanzar una bomba contra quienes querían arrebatarle un fusil.

- Félix Danon, inculpado por participar en un asalto al Casal del Metge.

- El italiano José Picone, acusado de atentado contra Rodríguez Salas.

- El también italiano Mario Bordoni, detenido por llevar en su taxi una ametralladora.

La persecución contra los antifascistas de tendencias más radicales provocó profundas injusticias. El miliciano Alejandro Boaretti, de la organización Giustizia e Libertà, enrolado en la columna Ascaso, fue detenido por espía y confinado, sucesivamente, en el preventorio de San Elias, en el castillo de Montjuïc y en la Modelo. Boaretti declaró que tenía la esperanza de encontrar la libertad “por considerarme inocente y un antifascista convencido”. Su mensaje desde la calle Entença no oculta la estupefacción que le embarga: “Yo he sido expulsado de Francia y Luxemburgo por mis actividades en la política antifascista, por lo que espero justicia pues al llegar a España he sentido entre vosotros las ventajas de encontrarme en mi verdadera patria”.⁷⁰

Rodolfo Michel Michaelis fue otro de los presos extranjeros, encarcelado en la Modelo por la justicia de la República y después por la de Franco. Michaelis fue militante del FAUD (Freien Arbeiter-Union

70 Archivo Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca.

Deutschland), un grupo anarquista cuyos dirigentes fundaron en Barcelona el grupo DAS (Deutsche Anarcho-Syndikalisten). Michaelis, que trabajó como técnico de restauración en el Museu Arqueològic de Barcelona, hasta julio de 1936, había llegado a la capital catalana en compañía de Margaret Michaelis, su mujer, austriaca de origen judío; Gross, de apellido de soltera. Margaret Michaelis fue una fotógrafa muy conocida, divulgadora de las miserias del Barri Xino y de los proyectos arquitectónicos del grupo GATEPAC, que desarrollaron el plan Macià de renovación urbanística de Barcelona. Ambos vivieron algunos años en Barcelona (en la ficha del arqueólogo aparecen los domicilios de la calle Buena Vista 5, 4º, y Cabañes 93). Aunque acabaron separándose, participaron de la ilusión de una nueva era revolucionaria en España, refugio de grupos de anarquistas alemanes que huían del nazismo.

Michaelis fue detenido tras los sucesos de mayo pero logró que su caso llegara a las más altas instancias de la República. En una carta fechada el 2 de diciembre de 1938 y dirigida al conseller Bosch i Gimpera, el ministro de la Gobernación, Julian Zugazagoitia, habla con cierta displicencia de Michaelis y viene a disculpar los encarcelamientos de mayo: “Es, como Vd. dice, un anarquista y no veo yo, de no causarle perjuicio, por qué haya de permanecer en España”. El ministro sugiere que si se consigue la expulsión “intentaría ponerle en libertad inmediatamente”. Y le pide garantías al conseller de que no participará el “muchacho” en nuevas revueltas: “No quiero yo tampoco prolongar una prisión que me parece, no habiendo sido impuesta por los tribunales, injusta en cierto modo”.

Tras la derrota de la República Michaelis regresó ilegalmente a Espa-

ña. Y según consta en su expediente carcelario, ingresó el 14 de octubre de 1939 en el Palacio de las Misiones, para pasar posteriormente a la Modelo. Sometido a consejo de guerra por auxilio a la rebelión, instruido por Fernando Viader Guscá, alférez provisional de infantería, se le tilda en el sumario de “peligrosísimo y gran perturbador internacional, anarquista” y se le piden veinte años. En la causa⁷¹ se informa de que fue expulsado de Alemania en 1933 -trabajaba en el Museo Arqueológico de Berlín y había participado en excavaciones en Irán-, por no comulgar con el nacionalsocialismo. En septiembre de 1936 se alistó en la columna Durruti y en febrero de 1937 fue nombrado delegado del comité político. Condenado a 20 años de reclusión por auxilio a la rebelión, según el artículo 240 del Código de Justicia Militar, Michaelis obtuvo la libertad en 1944 y fijó su residencia en Madrid, ya que tenía prohibido acercarse a un radio de 250 kilómetros de Barcelona. En 1946, con la derrota del estado nacionalsocialista alemán, pudo abandonar España y regresar a Berlín, donde murió en 1990.

Muy cercana a esta pareja de intelectuales se encontraba Kati Horna, autora de una de las pocas imágenes que subsisten del interior de la cárcel Modelo en 1937-1938. Nacida en Budapest, y de origen judío, como Margaret Michaelis, Kati Deustch se casó con el escultor José Horna, con el que partió hacia el exilio mejicano tras la guerra civil. Horna fue amiga de Robert Capa, con quien trabajó en la agencia Dephot en Berlín, y como él y su compañera, Gerda Taro, también centroeuropeos, se estableció en París. Las fotos que tomó Horna en Barcelona se publicaron en las revistas anar-

71 ANC. Expediente personal.

quistas Umbral y Mujeres Libres, entre otras⁷².

Otro fotógrafo, el alemán Georg Reisner, fue encarcelado también en la Modelo, acusado de pertenecer al POUM por un corto período de tiempo. Reisner había venido a Barcelona, junto con su colega Hans Namuth, como fotoreportero de la Olimpiada Popular de Barcelona de julio de 1936. Durante los meses siguientes ambos realizaron reportajes en diversos escenarios de la guerra civil para medios extranjeros como *Vu*, *L'Humanité* y *Voilà*. En 1940 Reisner, que tenía 29 años, se suicidó en un campo de concentración de Aix-en Provence, ante la posibilidad de que los franceses fueran a entregarle a los nazis. Un joven periodista, Marc Rein, hijo del menchevique y miembro de la Internacional Socialista Rafael Abramovitch, exiliado en París, desapareció en abril de 1937 del hotel Continental, donde se hospedaba. La desaparición del corresponsal provocó situaciones embarazosas a Lluís Companys ya que su padre se trasladó de inmediato a Barcelona para averiguar sin éxito el destino de su hijo, corresponsal de guerra. Su colega, el periodista poumista Julián Gorkín, atribuyó su desaparición⁷³ a que “los agentes de Stalin lo habían hecho desaparecer, con el único fin de vengarse de su padre, de la misma manera que habían asesinado a los hijos de Trostky”. Uno de los amigos de Marc Rein, Nicolas Sundelevitch (o Sunderecvitch), ingeniero procedente de Estonia, aunque nacionalizado francés, de 35 años, alojado en el mismo hotel, ingresó en la cárcel Modelo el 13 de septiembre de 1937. En su

72 Las fotografías de Kati Horna se conservan en el Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca.

73 Julián Gorkin, *El proceso de Moscú en Barcelona*, Aymá, Barcelona, 1974.

expediente⁷⁴ se encuentra una orden por la que se establece que el recluso esté “únicamente” a disposición del Juzgado Especial número 5 del Tribunal de Espionaje de Valencia. En la carpeta se incluye un telegrama del ministro de Justicia interesándose por la ficha penal del preso. El 10 de mayo de 1938 el presidente del Tribunal Central de Espionaje y de Alta Traición decreta su libertad en causa número 6 instruida por el Juzgado especial que entiende de los sumarios del POUM. Pero el 17 de mayo, según consta en el expediente, se recibe una orden telefónica de retención. A Sundelevitch se le había relacionado con el caso de la muerte de un agente soviético de la NKVD, enrolado en las Brigadas Internacionales, León Narwicz (o Narwitsch), que se había infiltrado en las filas del POUM y cuyo asesinato fue uno de los detonantes de “los hechos de mayo”. En realidad, a Narwicz le mataron la noche del 10 de febrero de 1938 en un descampado de la calle Legalitat los poumistas Albert Masó y Lluís Puig⁷⁵. Sundelevich, que según Gorkin había sido acusado de preparar un atentado contra Stalin desde Barcelona, recibió el 21 de mayo la orden de expulsión y pudo salir del país.

Los militantes del POUM encarcelados lograron que su situación hallara eco en algunos diarios europeos de izquierdas y que incluso el presidente Juan Negrín tuviera que escuchar preguntas molestas en alguno de sus viajes al extranjero. Aunque en España los apoyos se limitaron a la solidaridad de la CNT, con los ya exministros Juan García Oliver y Federica Montseny y Joan Peiró en cabeza, algunos observa-

74 ANC. Expediente personal.

75 Agustí Guillaumon, *Balance. Cuadernos de historia del movimiento obrero*, número 23, Barcelona, 2002.

dores extranjeros lograron efectuar inspecciones independientes en los centros de detención. Fenner Brockway, dirigente del Independent Labour Party (ILP), estuvo en Barcelona en julio de 1937 y visitó el Hotel Falcon:

“Vi a Ethel MacDonnald (escoesa, la voz de la CNT en Ràdio Barcelona) y a Stevens, un muchacho anarquista holandés. Dicen que las condiciones en la prisión anterior eran inverosímilmente malas. Había 150 hombres en una habitación grande con sólo un wc y un lavabo. Excrementos, piojos y suciedad. Amontonamiento y calor. La dieta es de hambre para aquellos que no tienen amigos que les llevan comida. Reciben dos platos de sopa y dos pedazos de pan al día”.

Una internacional de antifascistas presos

Otro observador internacional, John MacGovern, enviado por el ILP y el Buró Internacional de Partidos Socialistas Revolucionarios, visitó la cárcel Modelo en compañía del profesor francés Félicien Chalaye, el 28 de noviembre de 1937, provistos de una carta oficial del director general de prisiones, autorizándoles el acceso a todos los centros de detención. El director de la Modelo les recibió cortésmente y comunicó que había 1.500 prisioneros: 500 antifascistas, 500 fascistas y 500 comunes. Cuando entraron en la cárcel era día de visita y había unas 500 personas aguardando para ver a sus familiares y amigos. MacGovern escribió en su informe que en la cárcel “había una verdadera internacional de presos, procedentes de Francia, Grecia, Alemania, Italia, Austria, Bélgica, Holanda, Suiza, América y España. Todos ellos nos insistieron en que diéramos a conocer las brutalidades

de la Cheka, con sus torturas, su *tercer grado* y sus asesinatos de militantes socialistas que luchaban en España”⁷⁶.

Entre los prisioneros había un francés que había sido nombrado oficial en el ejército gubernamental y tras combatir durante cinco meses en el frente de Madrid había acabado en la Modelo porque, según relata MacGovern en su informe, “había expresado francamente su opinión sobre la Komintern y los métodos de la Cheka. Me dio una espléndida impresión. Sufría como un ultraje espantoso llevar más de 4 meses en prisión: ‘Que se me haga un proceso si he cometido alguna falta, y si no, que se me ponga en libertad’...”.

Cuando la comitiva de observadores abandonó la Modelo los presos se despidieron cantando himnos anarquistas, seguidos de La Internacional, y lanzando gritos a favor de la CNT, de la FAI y del POUM. Hubo también gritos de “¡Abajo la Cheka de la Komintern!”, y violentos abucheos contra ella. MacGovern se sintió emocionado al ver a 500 presos “jóvenes en su mayoría, llenando las galerías, las escaleras y la sala, con el puño cerrado, la mirada brillante, la cabeza alzada en actitud de desafío”. La escena debió ser tan impresionante que el director de la cárcel y el médico, asustados, temieron una revuelta.

Los miembros de la delegación visitaron asimismo al ministro de Justicia, el vasco Manuel de Irujo, y al de Interior, Julián Zugazagoitia, para obtener información sobre la desaparición en Barcelona de Nin, Kurt Landau, Erwin Wolf y Marc Rhein. A las preguntas de MacGovern, Zugazagoitia respondió lo siguiente: “¿Qué queréis? Hemos recibido ayuda de Rusia y, a cam-

bio, hemos tenido que permitirles algunas cosas que no nos gustan”.

El comité internacional, provisto de las autorizaciones del director general de prisiones y del ministro Irujo, se trasladó a la sede de la Cheka de Puerta del Ángel 24, donde se les negó la entrada. La comisión tuvo que desistir: “Nos dimos cuenta de que si insistíamos más podríamos estar nosotros mismos en peligro”, concluyó el detallado informe de MacGovern.

La comisión se entrevistó después con el confederal Aurelio Fernández, secretario de la Junta de Seguridad Interior en 1936-1937 y ex conseller de Sanitat de la Generalitat, que llevaba tres meses y medio en la cárcel y a quien habían conocido un año antes en su cargo oficial. Fernández les dijo que los comunistas le habían encarcelado por la desaparición y muerte de un policía. En realidad, había ingresado por estafa, aunque se encontraba bajo investigación por el desgraciado caso de los maristas asesinados en 1936. Fernández fue uno de los anarquistas que en un bar de la plaza Universitat exigió 200.000 francos a los superiores de los maristas en Catalunya, a cambio de facilitar su emigración a Francia. No satisfechos con la extorsión, cuyo producto habría pasado a manos del conseller de Hacienda, Josep Tarradellas⁷⁷, y tras un primer viaje, les engañaron cruelmente y un grupo de faístas de las patrullas de control condujeron a los maristas a la cheka-convento de Sant Elies. Desde allí trasladaron a 46 de ellos al cementerio de Montcada, donde fueron asesinados⁷⁸ el 8 de octubre. Otros 61 maristas pudieron

salvarse gracias a la intervención de un guardia de Sant Elies que vió al hermano marista de un amigo íntimo, “mosso d’esquadra” en el Palau de la Generalitat, que a su vez dio la voz de alarma y los sacerdotes fueron trasladados a la Modelo. Los maristas efectuaron numerosas gestiones para salvar a los religiosos, incluso se entrevistaron con consellers del Govern, pero sin éxito. Uno de los maristas franceses que negociaban la emigración del grupo llegó a entregar 60.000 francos en el bar de la estación de Perpignan a un abogado, Agustí Juandó, secretario de la Audiencia de Barcelona, a quien volveremos a encontrar, para que retrasara el sumario judicial.

Al llegar a la cárcel los 61 maristas fueron recibidos por el director, que les aseguró que allí estarían seguros y que lamentó no poder darles de cenar porque el cocinero había terminado su jornada. Traslados a la cuarta galería, pusieron en cada celda a dos o tres maristas. Los religiosos hallaron pronto una ocupación y se dedicaron a tallar anillos utilizando piñones de melocotón que había en el patio. Se revelaron también como buenos operarios y el director les encargaba trabajos de reparación, que efectuaban en cuadrilla. Durante su confinamiento supieron que una patrulla de la FAI había ido a buscarlos y vivieron momentos de angustia, que se prolongó durante y después de su excarcelación paulatina, en grupos pequeños y con la mayor discreción.

Durante el juicio seguido contra el dirigente de la CNT y ex ministro Joan Peiró, finalmente condenado a muerte y ejecutado en la posguerra, el ma-

⁷⁶ Informes y documentos sobre las inspecciones en la web de la Fundació Andreu Nin.

⁷⁷ Juan García Oliver. *El eco de los pasos*, Planeta, Barcelona, 2008; Miquel Mir y Mariano Santamaria, *El preu de la Traició. La FAI, Tarradellas i l’assassinat de 172 maristes*, Pòrtic, Barcelona, 2010.

⁷⁸ Miquel Mir y Mariano Santamaria, *op. cit.*

⁷⁹ Albert Balcells, *El juicio de José Peiró*, Hispania Nova, nº2, 2001-2002.

rista Salvador Oller⁷⁹ declaró a su favor en una carta en la que aseguraba que gracias a su intervención se logró el aplazamiento del juicio contra los maristas presos “evitando condenas irreparables”.

La prisión del Estado

En la prisión del Estado donde se encontraba confinado el periodista Julián Gorkín la situación no era mejor que en la Modelo. Según su testimonio, los presos se alimentaban de un rancho consistente en un cazo de lentejas dos veces por día y un *chusco* de pan. Durante 10 días ni siquiera tuvieron lentejas y su ración se redujo a comer nabos duros y amargos que les provocaban náuseas. En las cárceles barcelonesas se pasaba hambre, como fuera de sus paredes, y la desesperación convertía a los hombres en guiñapos que, como relata Gorkín, se peleaban como hienas por un trozo de pan. Los que más hambre pasaban, prosigue Gorkín, eran los presos procedentes de las Brigadas Internacionales:

“No tienen ningún familiar en la calle que se acuerde de ellos, que les lave la ropa o que les traiga de vez en cuando un suplemento de comida. Se les ve andar por el patio de las palmeras como perros famélicos. Se han quedado en los huesos y sus rostros, generalmente sin afeitar presentan una palidez de cadáveres. Van rotos, enseñando las carnes y tiritando de frío”.

Gorkín explica el caso de un internacional, profesor en Francfort y militante del Partido Socialdemócrata, que se enroló en las Brigadas pero se negó a ingresar en el Partido Comunista. Llevaba un año de cárcel, estaba semidesnudo y medio loco: “Parecía un esqueleto, apenas le quedaban dientes y cabellos”, describe Gorkín con pesar. El anónimo brigadista había

perdido el juicio y gritaba enloquecido, mientras se quitaba los piojos: “¡Los fascistas rojos!... ¡Los fascistas rojos!... ¡Los estalinistas son los fascistas rojos!”.

Menos dramático se muestra Wilebaldo Solano⁸⁰, que estuvo también en la prisión del Estado de la calle Deu i Mata. Solano, estudiante de Medicina y dirigente de las Juventudes del partido, fue detenido cuando el POUM había sido declarado ilegal y se había celebrado el juicio contra sus dirigentes. Confinado en la prisión del convento, Solano recuerda el excelente trato que recibían por parte del director, el señor Vicente, que hacía la vista gorda y les permitía reunirse y organizarse, y que incluso asistía a las conferencias que sobre cuestiones científicas o políticas organizaban en el antiguo claustro. Cada día, una niña de unos diez años, miembro de una íntima familia de camaradas, llevaba a la cárcel una cesta con la comida y la ropa limpia al joven izquierdista. Iba caminando desde su casa al antiguo convento y en la cesta transportaba escondidas misivas y periódicos de ida y vuelta. Solano utilizó en la cárcel la misma mesita fabricada con el costurero de la madre de la niña sobre la que diseñaba la revista *La Batalla*, que luego se imprimía en el exterior. En enero del 39 Solano formó parte, junto con Gorkín y Gironella, del grupo de troskistas que acabaron en Cadaqués. Y aún se le llenan de lágrimas los ojos cuando recuerda la solidaridad de sus camaradas franceses, que les atendieron con generosidad al cruzar la frontera, evitándoles la odisea de los campos de concentración, y que les ayudaron a labrarse el futuro que en su tierra les habían prohibido. Muchos años más tarde, Solano, convertido en periodista, se casó en

80 Entrevista con la autora, enero de 2010.

París con María Teresa Carbonell, la niña que le llevaba la comida a la cárcel⁸¹.

El profesor de Francfort que había enloquecido no fue el único brigadista encarcelado. En la Modelo estuvieron encerrados, entre otros muchos presos gubernativos, Eliseo del Río Ruiz, norteamericano del Batallón Lincoln; el sueco Ivar Kartsson, el alemán Klaus Becker o el italiano Armando Venturelli. Hace unos años, un equipo de arqueólogos recibió el encargo de estudiar los graffittis hallados en las paredes de la capilla de la Mare de Deu de la Salut situada en el castillo de Castelldefels. El estudio dedujo que los graffittis habían sido realizados por internacionales presos en el castillo, que funcionaba como Preventorio para desertores que huían de las divisiones internacionales que dirigía el comunista francés André Marty. En octubre de 1938, mientras las muchachas republicanas lanzaban flores a los heroicos brigadistas que desfilaban por la Diagonal ante los ojos de Azaña, Negrín y Companys, antes de abandonar España, en el castillo de Castelldefels se hacinaban unos 400 voluntarios internacionales encarcelados en pésimas condiciones, acusados de desertión, de espionaje o de delitos menores o comunes que no se habían juzgado. El preventorio estaba dirigido por Marcel Lantés, antiguo comandante del Batallón Comuna de París, apodado “la hiena”, que convirtió el castillo en una pesadilla. Dos presos belgas lograron escapar y consiguieron que se conociera el sadismo de Lantés, que fue detenido, llevado a Montjuïc y condenado a muerte, aunque finalmente pudo huir a Francia. A principios de octubre de 1938 Marty decidió investigar los siniestros rumores y

81 Entrevista de Wilebaldo Solano con la autora (abril 2010).

envió al brigadista yugoslavo Svetislav Djordjevic a poner orden en el castillo. El yugoslavo descubrió un dantesco panorama:

“Me encontré con hombres de todas las nacionalidades metidos en celdas de reducidísimas dimensiones. Me indigné cuando, después de abrir una de ellas con una barra de hierro, apareció un hombre que no podía ponerse de pie, ni siquiera arrodillarse. Abrimos otra en la que se encontraban unas doscientas personas en medio de un olor fortísimo. Todos iban con los pantalones cortados, casi desnudos, sin camisa”.

Según diversos testimonios, Lantés se había perturbado y dado a la bebida. Le gustaba humillar a los presos: a un internacional chino le obligaba a comer alimentos salados, sin ración de agua; le obligaba a caminar a cuatro patas, como un perro, y cuando le acercaba un cazo para beber estaba lleno de orina. Las palizas eran constantes, las malas condiciones higiénicas provocaban epidemias de sarna y tiña; algunos cautivos se perturbaron. La tuberculosis hizo estragos. Algunos internacionales fueron ejecutados en un bosquecillo situado cerca del castillo, y allí, sepultados⁸².

Los campos de trabajo

Otilia Castellví, una modista de Gràcia que se afilió muy joven al POUM, pasó buena parte de la guerra presa en la cárcel de mujeres y en una cheka. Su compañero estaba preso en el castillo de Montjuïc y su hermano Modest, casi un chiquillo, había desaparecido, para su desesperación. Al final Otilia averiguó que Modest, tras pasar por una cheka, fue trasladado a

un antiguo convento del Eixample, donde “cada día, de madrugada, los transportaban en camiones a lugares donde se estaban construyendo fortificaciones. El trato que recibían y las condiciones en que vivían eran tan inhumanos que muchos no podían resistirlo”. Cuando le dejaron libre y volvió a casa apenas le reconocieron. El hambre y las privaciones le habían deformado⁸³.

En diciembre de 1936 la *Gaceta de la República* publicó el decreto ley de creación de campos de trabajo que pretendía, a causa del enorme aumento de la población penal que la guerra civil estaba causando, introducir “radicales innovaciones en nuestro viejo y deficiente sistema penitenciario”. Firmado por el anarcosindicalista Juan García Oliver, ministro de justicia entre 1936 y 1937, el decreto imponía el trabajo al reo, utilizando sus energías como “instrumento de utilidad social y como método más aconsejable para regenerar al delincuente y transformar así la población penal ociosa en legión de trabajadores”, que compensara el daño producido a la colectividad y se regenerara. Pero en la práctica, y ya desde 1937, los campos de trabajo en ningún caso tuvieron ninguna utilidad social; por el contrario, se convirtieron en campos de concentración controlados por el SIM (Servicio de Inteligencia Militar), la agencia de inteligencia y seguridad de la República, que quedó en manos comunistas y que aplicó los sistemas represivos que había hecho tristemente célebres la NKVD soviética.

En Catalunya funcionaron varios campos de concentración dependientes del SIM a partir de la primavera de 1938, según la rigurosa

investigación realizada por Francesc Badia, que pudo entrevistar a algunos de los que allí estuvieron confinados y sobrevivieron para contarlos⁸⁴. El cometido de los prisioneros consistía en trazar trincheras y fortificaciones, así como trabajos auxiliares para la defensa militar. El Campo de Trabajo número 1 estaba situado en el Poble Espanyol de Montjuïc, con prisiones dependientes en el antiguo Seminari de la calle Balmes. Hubo campos en L’Hospitalet de l’Infant, con subsedes en Vandellós y Tivissa, luego trasladado a Montferrer; en Concabella, sustituido después por el de Barbens; en Falset, con subsedes en Gratallops, la Figuera y Porrera, y luego trasladado a Arbeca. Uno de estos presidios improvisados, situado en el pueblo leridano de Omells de Na Gaia, cerca de Borges Blanques, se caracterizó por la extrema crueldad de sus vigilantes y por la odisea vivida por los cautivos, sin que sea exagerado hallar paralelismos con los campos de exterminio nazis que empezaban a construirse en la Alemania de Hitler.

Unos 500 presos fueron obligados a formar en la Modelo en la medianoche del 23 de abril de 1938. Ignoraban su destino y algunos creían que iban a ser trasladados al frente. En realidad, habían sido destinados a trabajos forzados en el campo de Omells de Na Gaia. La situación en la cárcel era comparable a una bomba de relojería. Tres días antes se había producido un motín, durante el cual los presos antifascistas que llevaban ya un año encerrados se apoderaron de la prisión y la incendiaron, provocando grandes destrozos, que no cesaron hasta que dos compañías

82 Manuel González Moreno-Navarro, *Las Brigadas Internacionales. Su paso por Catalunya*, PPU, Barcelona, 2009.

83 Otilia Castellví, *De las checas de Barcelona a la Alemania nazi (veinte años de una vida)*, Acantilado, Barcelona, 2008.

84 Francesc Badia, *Els Camps de treball a Catalunya durante la guerra civil (1936-1939)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001.

de guardias de asalto les redujeron. Además de militantes antifascistas, entre estos 500 presos había sacerdotes y religiosos, desertores y militares, y detenidos como quintacolumnistas.

Los presos recibieron una advertencia antes de dejar la cárcel a pie, camino de la estación del Nord, fuertemente custodiados: si uno de ellos se fugaba, serían ejecutados los cuatro compañeros de su fila más cuatro de la fila de delante y cuatro de la de atrás. Durante el transporte en tren hacia Manresa se produjo un desgraciado incidente, cuyo relato conocemos gracias a una carta firmada por presos antifascistas de la segunda galería de la Modelo, La carta tiene fecha del 15 de agosto de 1938 y está dirigida al conseller Bosch i Gimpera, y en ella se denuncia el “régimen de terror y brutalidad” que reinaba en los campos de trabajo. La misiva da cuenta de la muerte de un muchacho de 16 años, Valentí Vila Anet, que estaba preso en la Modelo por repartir octavillas en un cine de Aiguafreda. Un guardia de asalto disparó a los presos para disuadirlos de que se acercaran a las ventanillas del vagón y Vila cayó muerto con el cráneo destrozado. La carta menciona el caso de Joan Ruiz Tomás, veterano militante del POUM, enfermo de tuberculosis y víctima de uno de los asesinatos que ocurrieron en el campo de Omells de Na Gaya. Uno de los mandos del campo recomendó que todos los enfermos se presentaran para ser hospitalizados. Se presentaron 21 hombres que fueron fusilados de inmediato. Otros trece presos, todos militantes de la CNT, fueron fusilados ante las paredes del cementerio. Entre ellos constan los nombres de Joan Corneado, del comité regional de la CNT de Aragón; Julio Delcacho, secretario de la colectividad agraria de Ontiñena

(Huesca), y los jóvenes de 17 años Manuel Sorines, de las Juventudes Libertarias, y Francesc Pina, de las Joventuts del POUM. Ambos muchachos, como Vila, estaban en la Modelo por haber repartido octavillas clandestinas.

Bosch i Gimpera supo mediante este informe que en el campo la vida no era mas que una “agonía lenta, a palizas y a malos tratos”, “a bastonazos, tratados como perros”, juntando a los presos antifascistas con los fascistas y los delincuentes comunes.

Amontonados en la iglesia de Omells, con la piel ulcerada a causa de la sarna, durmiendo entre paja sucia y devorados por los piojos, con una alimentación insuficiente, calzados con abarcas fabricadas con ruedas de automóvil viejas, los presos eran obligados a cavar trincheras y eran sistemáticamente golpeados por los guardias⁸⁵. Es muy probable que añoraran la relativa seguridad de la Modelo, el trato menos cruel que allí habían recibido. El recluso Lluís Suñol fue apaleado por un guardia y murió a los pocos días siendo enterrado por sus hermanos, Carles y Salvador, que tuvieron que soportar que uno de los carceleros les dijera que enterraban a un perro. Salvador murió pocos meses más tarde de inanición. Josep Argila fue elegido para ir a coger cerezas por un guardia que le había cogido ojeriza y que le mató a sangre fría. Como en otros casos, la excusa para la ejecución se disfrazaba con la improbable huida del preso. La ley de fugas impedía en aquel campo siniestro. Los religiosos del campo fueron tratados con inusitada crueldad. Según un testigo, los carceleros creían que todos los que llevaban gafas eran curas y les apalizaban con cualquier excusa.

Francisco Antequera, un joven se-

85 Francesc Badia, *op. cit.*

minarista golpeado hasta la muerte a garrotazos y patadas mientras era obligado a recitar los mandamientos, entre las risotadas de sus verdugos, fue una de las víctimas de religiosos. Mossén Antoni Riera, que soportó con entereza innumerables crueldades y nunca ocultó que era cura, contó su odisea cuando el 24 de septiembre el campo fue levantado y trasladado a Vila Sana, cerca de Mollerussa: “Caminábamos muchas horas al día. Al que no podía seguir lo abandonaban o lo mataban y nosotros lo cubríamos de tierra”.

En sus memorias, Rafael Tasis lamenta no haber podido sacar del campo al doctor Casimir Torrents, un médico joven muy respetado, detenido en la Modelo y asesinado en el cruce de la carretera de Omells a Montblanc, junto con otro preso. Torrents murió once días después de que un tribunal de Barcelona hubiese fallado su absolución el 23 de abril. Su nombre se había encontrado en una lista de direcciones de alguien que quiso pasarse a las filas nacionalistas. Es remarcable que Tasis⁸⁶ confiese su impotencia y que ninguna de sus reclamaciones oficiales tuviera éxito. Se contenta con afirmar que en las prisiones de Catalunya los detenidos fueron tratados “humanamente”: “I a tots els establiments de reclusió que depenien de la Generalitat el tracte fou sempre humà i mai no s’hi va recórrer a la violència”.

Tanto en el desesperado grito de alerta enviado desde la Modelo a Bosch i Gimpera como en numerosos testimonios reunidos por Francesc Badia aparece un nombre, el de Manuel Astorga, como el verdugo de Omells de Na Gaya. Astorga, perteneciente al PCE y fundador

86 Rafael Tasis, *Les presons des altres. Records d'un escarceller d'ocasió*, Editorial Pòrtic, Barcelona, 1990.

de las Juventudes Revolucionarias Madrileñas, era un auténtico sádico. Fue jefe de los campos de trabajo 2 y 3, hasta que fue nombrado inspector general de los campos de trabajo, cargo que ejercía desde una oficina de la calle de Ganduxer. Grueso y de corta estatura, algo dandy según algunas de sus víctimas, rodeado siempre de guardaespaldas armados, se encargó de pregonar las excelencias de los campos de trabajo, fraguando una cortina de humo que disimulaba el horror. Fue detenido por el mismo SIM al que pertenecía, según algunos informes, y tras la capitulación pasó a Francia, donde fue confinado en el campo de Argelers con nombre falso. Según Julián Gorkin fue asesinado por anarquistas que habían sido sus víctimas y enterrado en la arena de la playa: “Le dejaron fuera la mano derecha, con un papel que decía simplemente ‘por asesino’...”.

La capitulación

El periodista soviético y agente del NKVD, Mijail Koltsov⁸⁷, seguía mientras tanto atizando las incendiarias consignas procedentes de Moscú. En sus crónicas desde España, publicadas en *Pravda*, escribía en el verano de 1937 que Nin y los troskistas españoles estaban al servicio de Franco desde 1935: “¡Ay de aquellos que permiten que los espías troskistas sigan trabajando con impunidad!”, advertía.

El periodista norteamericano Liston Oak, entretanto, que trabajaba en la oficina de prensa de la República y había mostrado públicamente simpatías hacia el POUM, se sintió víctima de la caza de brujas y logró que el escritor norteamericano John Dos Passos le sacara de España en calidad de

⁸⁷ Mijail Koltsov, *Diario de la Guerra de España*, Planeta, Barcelona, 2009.

secretario personal. El abogado Benito Pavón, que había actuado como defensor de algunos poumistas, huyó también en secreto a Filipinas y comunicó sus temores en una carta dirigida a la comisión ejecutiva clandestina del POUM.

Aunque centenares de presos fueron liberados a los pocos meses y muchos extranjeros expulsados de España, las cárceles seguían repletas, con un incremento de los problemas de funcionamiento, conforme la balanza se inclinaba en contra de los intereses de la República. Un buen número de presos antifascistas permanecían encarcelados en los días previos a la ocupación militar de Barcelona por las tropas de Franco, el 26 de enero de 1939. Julián Gorkin dejó testimonio⁸⁸ del éxodo de un puñado de presos, 36 poumistas, entre ellos Gironella, también miembro del comité ejecutivo, y el joven Wilebaldo Solano, que salieron hacia el norte a bordo de un camión que compartían con sus guardianes. El día 21, desde la terraza de la prisión del Estado observan las razzias de la aviación alemana que suelta sus bombas sin que ningún caza de la República se les enfrente. Gorkin describe que “abajo, en el patio de los presos comunes, oímos aplausos y risas. Los franquistas no ocultan su satisfacción y nos miran con una mezcla de ironía y amenaza. No ignoramos que si nos encuentran aquí cuando entren las tropas en Barcelona, seguramente nos liquidarán”.

En las cárceles quedaban centenares de presos pertenecientes al ejército popular, a las brigadas internacionales o a las organizaciones anarquistas, además de los presos considerados “facciosos” y los religiosos. Los poumistas pactaron su salida con el director de la cárcel del Estado, José de Vicente,

⁸⁸ Julián Gorkin, *op. cit.*

que había dirigido la Modelo, y tras una odisea que les llevó a Cadaqués, donde Gorkin describe el desesperado naufragio de las instituciones republicanas, ya en La Agullana vió pasar entre las filas de refugiados que caminaban a pie, en un coche como único ocupante, a José Gomis, fiscal en el proceso del POUM. Gorkin reprimió las ganas de insultarle. Presos y funcionarios, incluido el director y el médico, el doctor Antonio Abaunza, se encontraban paradójicamente unidos en la desesperada tarea de buscar refugio y comida. Muchos años después, Gorkin y Vicente, el antiguo preso y su carcelero, ambos en el exilio, mantendrían una buena amistad. Wilebaldo Solano todavía hoy recuerda con agrado y agradecimiento a Vicente, que acudía como asistente a las conferencias que los jóvenes líderes del POUM organizaban en la prisión del Estado y tuvo con los presos un más que correcto comportamiento. La peripecia de los poumistas de la cárcel del Estado terminó bien. En la Modelo, sin embargo, mientras las tropas rebeldes anunciaban con bombardeos su proximidad a Barcelona, centenares de presos salieron de la cárcel con rumbo incierto. Según una orden del presidente de la República, Juan Negrín, todas las cárceles que hasta diciembre de 1938 dependían de la Generalitat pasaban a depender del SIM. Aunque, según el testimonio de Gorkin, los presos del Estado lograron esquivar el control del SIM, no sucedió lo mismo en la Modelo, donde este organismo dio un golpe de fuerza el 21 de enero y marginó al personal penitenciario de la Generalitat. Hubo varias expediciones de presos y existen testimonios de salidas de la Modelo a principios de enero y los días 23 o 24, cuando Negrín dio orden de evacuar Barcelona. Una de las

columnas, integrada por unos 200 presos provistos de manta y pico, con la misión oficial de hacer fortificaciones, salió a pie a principios de enero y recaló en Sant Hilari Sacalm, donde su aspecto era tan famélico que los vecinos les tiraban nabos y grano, que los cautivos devoraban. Y después en Oix, al norte de la Garrotxa, donde se encontraron con una multitud de presos concentrados. En aquella peripecia, la crueldad de los guardias del SIM fue devastadora, según el testimonio de un sacerdote, Josep Oriol i Clos, que viajaba en la columna:

“Salimos de Barcelona 200 y llegamos a Oix solo 150; los otros murieron o los mataron por el camino. En aquel trayecto llegamos a pasar más de 16 días sin comer prácticamente nada; no nos aguantábamos; apenas podíamos arrastrar los pies. Cuando uno caía sin fuerzas, intentábamos ayudarlo como podíamos pero venía un guardia, le disparaba un tiro en la cabeza lo dejaba extendido en la cuneta”.

Josep Maria Solé i Brunet, de 17 años, recién juzgado y condenado a 25 años, le explicó a Francesc Badia que el 24 de enero se realizó en la Modelo un recuento por orden alfabético para iniciar un traslado. Cuando los guardias llegaron a la letra M se suspendió la evacuación hasta el día siguiente, pero no se realizó, porque el director y el personal de vigilancia huyó dejando las puertas abiertas de la cárcel. Los presos que salieron de la Modelo fueron trasladados en tren a Vic y después fueron obligados a formar en columna y caminaron a pie hasta Centelles y después, en una errante y dolorosa marcha, hasta Viladrau, Sant Hilari Sacalm, Anglès, Girona y Oix. El periodista Manuel Tarín Iglesias explicó que el lunes 23 de enero salió un grupo de presos de la Mode-

lo en autobús hacia la estación del Nord, donde tomaron un tren hacia Figaró con la orden de excavar trincheras. Por la noche durmieron en la iglesia, donde uno de los presos, afectado por un ataque de tos, se incorporó y uno de los guardias le disparó y, tras derrumbarse, agonizó en silencio hasta morir. Otras expediciones de presos salieron de Barcelona en aquellos días. Una de ellas, de unos 700 presos, dejó la prisión del Seminari de la calle Diputació, el 24 de enero, y fueron conducidos en tren hasta Arenys de Mar. Una selección de estos presos fueron separados el 25 de enero del grupo y asesinados en el santuario del Collell. Mientras, otros presos lograron escapar ante la desidia de los guardias y los que aún no se habían decidido quedaron libres al huir los guardias el día 27.

De Barcelona salió aún el día 25 de enero, entre los rumores de los bombardeos, otro grupo de presos y presas procedente de la cheka de la calle Vallmajor rumbo a la estación de Sants. Hacinados en un convoy ferroviario formado por vagones de pasajeros, donde viajaban dirigentes del SIM y sus familias, y por vagones de mercancías donde se amontonaban hasta 80 presos por unidad. Tres de los reclusos que estaban enfermos habían muerto cuando el convoy llegó a Girona. También algunos de estos presos fueron conducidos al santuario del Collell y el resto a Oix.

En Oix se concentraron entre 3.000 y 6.000 personas, según los testimonios. Hambrientos, durmieron al raso entre la lluvia y la nieve, alarmados por la noticia de la matanza del Collell. A la marcha de muchos de los guardias y vigilantes del SIM, cuando era cuestión de horas la llegada de las tropas rebeldes, siguió la oleada de soldados del ejército de la República en retirada, tan agotados y hambrien-

tos como los cautivos. Los mandos militares republicanos reunieron a unos 500 presos antifascistas, la mayoría anarquistas, y los dejaron en libertad. La mayoría logró pasar con grandes dificultades a Francia, donde les esperaba una prolongación de su cautiverio en los campos de refugiados. Otros grupos de presos aguardaron la llegada de las tropas nacionales, que se hizo efectiva en el parte oficial de guerra del 9 de febrero y que cifraba en más de 1.000 los presos rescatados, entre ellos varios jefes y oficiales, que estaban en poder del SIM.

Los presos fascistas

Priscilla Scott-Ellis, una joven enfermera británica de origen aristocrático que había hecho la guerra con los nacionales, entró en la Barcelona ocupada el 27 de enero de 1939:

“Es una ciudad preciosa, grande y amplia, y bastante indemne aunque muy sucia. Dimos una gran vuelta en coche. El puerto es una escombrera gracias al trabajo duro de la aviación. Las calles están atestadas de gente que muestran un entusiasmo considerable. Todo el mundo está gritando y animado, y las chicas marchaban por las calles portando banderas. Las tropas que desfilaban estaban rodeadas de multitudes que les aclamaban y todo el mundo estaba eufórico. Sin embargo, en cuanto salías de las calles principales, donde estaba el jolgorio, la gente parecía malhumorada⁸⁹”.

Scott-Ellis, sin embargo, echó de menos un poco de “diversión” y de “alegría”, ya que “todos los catalanes son rojos, así que no nos consideran del todo como libertadores heroicos”.

Los presos fascistas que habían

⁸⁹ Paul Preston, *Palomas de guerra*, Plaza y Janés, Barcelona, 2001.

pasado parte de la guerra en la cárcel Modelo y en otros centros de detención se convirtieron inmediatamente en héroes de la nueva España de la cruz y la espada que saludaba brazo en alto y carecía de compasión hacia los vencidos. Uno de los héroes de aquel momento fue Luys Santa Marina, escritor, que pasó buena parte de la contienda en una galería de la Modelo. Luis Gutiérrez Santamarina, nombre auténtico del escritor cántabro, especialista en el Siglo de Oro español, poeta menor, había ingresado en el preventorio el 8 de noviembre de 1936, procedente del Vapor Uruguay. A Luys Santa Marina se le había conmutado la condena a muerte en enero de 1937, impuesta por sus actividades contrarrevolucionarias, según consta en su expediente⁹⁰, en la causa 171 del Tribunal Popular número 4. Santa Marina, que también estuvo preso en el castillo de Montjuïc, pasó en octubre al preventorio de Sabadell, y de ahí a la cárcel de Mislata (Valencia), donde fue liberado en 1939 tras organizar la sublevación de los presos de derechas.

Santa Marina, uno de los fundadores de Falange Española, obtuvo el apoyo de Pompeu Fabra, de Carles Riba y del editor Josep Janés -que en su defensa puso como argumento la ejecución de García Lorca-, entre otros intelectuales catalanes que salieron en su defensa cuando fue condenado a muerte. Estos testimonios lograron también el apoyo de algunos dirigentes de la CNT. Santa Marina era miembro de la peña de escritores del restaurante "El Oro del Rhin", donde participaba en una tertulia con Max Aub, uno de los "perdedores" de la guerra civil que se exilió a Estados Unidos. Cuando finalizó la contienda, Santa Marina fue nombrado director del diario *So-*

90 ANC. Expediente personal.

lidaridad Nacional, cargo que ocupó hasta 1963, y presidió el Ateneu Barcelonès durante algunos años. Aunque jamás se quitó la camisa azul, donde lucía una insignia con tres calaveras, Santa Marina no se aprovechó de las ventajas de su situación. En 1939, el régimen secuestró su novela *El águila del César*, donde describía algunas escenas con mutilaciones en el norte de África que podían "irritar y ofender a los aliados moros"⁹¹.

Santa Marina fue uno de los principales jefes de la quinta columna, conjunto de redes de espionaje destinadas a efectuar operaciones de sabotaje contra la República y a ampliar el eco del derrotismo en la población. Mientras Santa Marina permanecía en la cárcel, su *segundo*, Carlos Carranceja, organizaba la red "Luis Ocharán", dividida en las secciones de Información, Sabotaje, Milicias, Socorro Blanco y pase de personas a la zona nacional.

Corriendo riesgos enormes, la mano de la quinta columna llegaba puntualmente a la Modelo. José María Fontana explica en sus memorias que el nombramiento de Luys Santa Marina como jefe supremo nacional de Falange en Cataluña se expidió en Burgos y con grave riesgo "le fue entregado en la cárcel por nuestro servicio". El mismo Fontana, catalán de Burgos que entró en Barcelona con la División 105, comandada por el coronel López Bravo, buscaba desesperadamente a sus padres el 26 de enero, corriendo por la calle Aragón. "Me desasí con cuatro palabras de un grupo macilento y blancuzco de presos recién liberados, que bajaba hacia las Ramblas", relata. Las puertas de la Modelo se abrieron, igual que había sucedido en 1936,

91 Mónica y Pablo Carbajosa. *La corte literaria de José Antonio*, Crítica, Barcelona, 2003.

liberando a los presos "fascistas", según la terminología vigente, que se habían librado de los accidentados traslados forzosos hacia Giróna.

Buena parte de los más significados miembros de la alta burguesía, el clero y la pequeña aristocracia de Catalunya habían ya huido en los primeros meses de la guerra civil. Joaquim Mª de Nadal, secretario de Cambó, explica en sus memorias⁹² que, tras ser detenido en su finca de Mataró y conducido a Jefatura de Via Laietana, fue puesto muy pronto en libertad gracias a la intervención del conseller de Governació, señor España. Luego coincidiría en el barco que le llevaría a Génova con 60 monjas del Sagrat Cor; el abad de Montserrat, Antoni Mª Marcet, junto a varios religiosos benedictinos; el ex ministro Pere Rahola; el ex rector de la Universitat de Barcelona, Eusebio Díaz; el conde Güell, la duquesa de Solferino, los marqueses de Barberá y los de Villalonga, entre otros conocidos. Nadal logró escapar gracias al "Pimpinela escarlata" de las derechas catalanas, Antonio Oranich, a quien vestido de miliciano, con mono azul y armado hasta los dientes, se encontró en un pasillo de Jefatura.

La Modelo y sus satélites se llenaron de presos, vinculados o no a la quinta columna, personas en su mayoría de filiación conservadora tras el hallazgo casual de un fichero de Socorro Blanco, con unos 3.000 nombres. El hallazgo se produjo cuando un bombardeo destruyó un edificio y entre las ruinas apareció un sobre con la indicación precisa de un escondrijo en la cárcel Modelo donde estaba el fichero. Cuando "caía" una de estas redes, de las que se conocen los grupos "Concepción", "Todos" o "Circu-

92 Joaquim M^a. de Nadal, *Seis años con don Francisco Cambó*, Alpha, Barcelona, 1957.

lo Azul”, se multiplicaban las detenciones como un efecto dominó. El SIM, cuya eficiencia en la destrucción del quintacolumnismo está demostrada, y el fugaz servicio secreto que organizó la Generalitat desmontaron varias redes, como la que se reunía en la mercería situada en la calle de Casanovas, que regentaba la falangista Sabina G. de Carranceja, donde la Falange tenía depósitos de armas y de propaganda, o la creada por José Aluja Roca, una de las víctimas de las ejecuciones del santuario de El Collell en 1939. Unas 26 personas fueron detenidas al detectarse un nido de espionaje en la tienda “Radio Nacional y Extranjera”, de compra-venta de máquinas de escribir, situada en Plaza de Catalunya 21. Entre los detenidos constan los nombres de Antoni y Manuel Nolla, Santiago Puigdaura, Domènec García Bayona (dueño de la tienda), Juan Suárez Contvianne o Francisco Camarasa. De los 14 que fueron finalmente juzgados, tres fueron ejecutados el 24 de diciembre de 1937⁹³.

Uno de los casos de espionaje más divulgados fue el que protagonizó Carmen Tronchoni, una muchacha de Valencia denunciada por preparar la fuga de unos militares franquistas ocultos en Barcelona. Como relató impresionado Rafael Tasis, Tronchoni afrontó su destino con valentía y entereza. Fue ejecutada el 29 de marzo de 1938 en los fosos de Montjuïc, con José María Blesa Laguna, Lucas García Bravo, José María Diez Martínez, José García Rosendo y Francisco Casademont, todos ellos reclusos de la Modelo, acusados de espionaje y derrotismo. Antes, Tronchoni había repartido entre sus compañeros de desventura un ramo de claveles

rojos tras, advertir al pelotón que no le disparasen al rostro.

Joan Rof, militante de Unió Democràtica de Catalunya, ingresó por un breve período en la Modelo, junto con el vicario general Josep Maria Torrent, a causa del hallazgo de numerosas tarjetas de identidad en un estanco de la calle de la Palla, regentado por las hermanas Mercè y Josefina Vergara. Desde el estanco se facilitaba vino y hostias para el culto privado religioso y se gestionaba la huida de sacerdotes que permanecían escondidos. A causa de las investigaciones fueron detenidas una cuarentena de personas, entre ellas Maurici Serrahima, que permaneció un mes en una cheka.

Un informe sin fecha, que se conserva en el fondo Bosch i Gimpera, enumera los “privilegios” de los presos de derechas en la Modelo. Recordemos que Rafael Tasis llamaba la “de los caballeros” a la tercera galería, donde se concentraban militares, religiosos y personas políticamente afectas a los rebeldes. El informe, copia de un documento con sello de la secretaría del ministro de la Gobernación, señala que en unas jornadas en las que debían ser fusilados “desafectos al régimen” una de las celdas fue convertida en capilla ardiente, donde otros reclusos cantaron la misa, “misa que fue oída por numerosa concurrencia”, incluidos varios funcionarios de la Modelo mezclados con los demás.

En este informe se dice también que en la Modelo se organizaban timbas con apuestas de hasta 80.000 pesetas en una sola partida. Y que existía un mercado negro de alimentos, con las siguientes cotizaciones: 14 pesetas por un chusco de pan; 40 por una pastilla de jabón; 60 pesetas por un litro de aceite. El tabaco se pagaba hasta 225 o 250 pesetas. Las bombas de mano que

circulaban en las galerías antifascistas se pagaban también a mil o dos mil pesetas por unidad. Los billetes de Franco se cotizaban a cuatro y cinco veces su valor. Había también bares clandestinos y “casas de prostitución” con “reclusos invertidos”.

Un segundo informe fechado el 17 de mayo de 1938 y firmado por el Director General de Seguridad denunciaba que en la cárcel Modelo “los presos fascistas se desenvuelven con entera libertad y a su antojo”. Según este documento, las galerías de derechistas estaban perfectamente al corriente de la marcha de la guerra, ya que recibían los partes franquistas escondidos en la ropa limpia. Jugaban al poker con sumas elevadas y celebraban “alegremente los éxitos facciosos teniendo a su disposición bebidas de calidad”. Rafael Tasis comenta en sus memorias que los “fascistas” celebraban misa en las celdas y organizaban pequeñas fiestas que conmemoraban acontecimientos como la liberación del Alcázar de Toledo, además de las fiestas religiosas.

La coexistencia en la Modelo de fascistas y antifascistas era un polvorín. A Tasis le recibieron un día en la Modelo los presos anarquistas rodeándole y levantando el puño y cantando a todo pulmón el himno confederal “A las Barricadas”. Los anarquistas disponían del apoyo de un Comité Pro-presos, como en los años veinte, y componían un colectivo desigual en el que se integraban idealistas con aire de filósofos con ladrones y atracadores que se amparaban bajo sus siglas. En cuanto a los poumistas eran “bons xicots”, de conversación agradable y sólida formación intelectual, que se rebelaban contra su detención injusta y no cesaban de protestar. El guirigay que se formaba cuando los antifascistas entonaban sus

93 Domingo Pastor Petit, *La Cinquena Columna a Catalunya (1936-1939)*, Galba Edicions, Barcelona 1978.

himnos revolucionarios simultáneamente a los cánticos religiosos de los “caballeros” y el “monasterio” debía ser impresionante.

Para descongestionar las galerías y apaciguar la Modelo se decidió habilitar la prisión de Sabadell, entonces vacía, y convertirla en Correccional Disciplinari para acoger a presos fascistas. Un día advirtieron a Tasis de que los reclusos se daban “la gran vidassa”: cada día entraban cajas de champán y licores y alimentos escogidos que iba a comprar el propio director. Corría la voz de que los “carniceros” mas acreditados de Sabadell miraban ya de reojo al correccional. A toda prisa Tasis trasladó a los presos al penal de Figueras, que en aquellos momentos estaba vacío, donde la mayor parte de los “caballeros” permanecieron hasta el final de la campaña de Catalunya, en febrero de 1939. Tasis defiende que en los establecimientos que dependían de la Generalitat el trato fue humano: “A Sant Elies, per exemple, els detinguts menjaven igual que els cellers, feien interminables partides de pòquer i es passejaven tant com volien per les galeries assolellades”. Uno de los presos de la Modelo, el abogado Santiago Udina Martorell, de 25 años, condenado a diez años por “fascista”, organizó en la prisión un solemne “mes de María” en mayo de 1937. Udina pudo mantener el privilegiado puesto de bibliotecario de la Modelo gracias a la protección de Tasis. Menos suerte tuvo Félix Ros⁹⁴, falangista, íntimo amigo de Santa Marina, que pasó parte de la guerra en la cheka de la calle Vallmajor, dirigida por el madrileño Pedro García. Detenido el 26 de junio de 1938 fue conducido al Preventorio D, la cárcel que el SIM había habi-

litado en un chalet situado en la calle Copernic con Vallmajor, y donde según sus cálculos llegaron a hacinarse de 350 a 550 reclusos. Ros fue encerrado en la celda 36 bis, donde ya había una cincuenta de presos. No había camas, sino jergones donde pululaban los piojos. La comida se reducía a una ración de pan de 125 gramos y un rancho a base de algunas alubias nadando entre algún hueso. Los presos malvivían entre la suciedad y la enfermedad, entre interrogatorios donde solían ser frecuentes las palizas y las humillaciones.

Pelai Pagès establece que entre 1936 y 1939 pasaron por la Modelo 413 presos condenados a muerte. La cifra no tiene en cuenta los otros condenados a la última pena que permanecían en las cárceles “satélites” ni a los ejecutados sin juicio por las patrullas de incontrolados. El 6 de abril de 1938 una patrulla de carabineros halló 19 cadáveres atados y llevando aún su documentación junto al puente de Vallbona, en el Garraf⁹⁵. Una patrulla de incontrolados había sacado en la noche del 4 al 5 de abril a las víctimas del barco-prisión Villa de Madrid anclado en el puerto de Barcelona y les había asesinado. Entre ellos se hallaban algunos miembros de la red Ocharán, como Carranceja, el doctor Degollada, Pedro Cirera y Andrès Manuel Calzada, entre otros. Cuando se enteró de la matanza el conseller Bosch i Gimpera dio un puñetazo en la mesa y rompió el cristal. Pocos días después el president Lluís Companys envió una carta al jefe de gobierno Juan Negrín en la que le daba cuenta de “la gravedad de unos sucesos que al llegar al conocimiento público han aumentado la alarma y el malestar

de nuestro pueblo”.

La mayor parte de las condenas a muerte de presos encarcelados en la Modelo se contabilizó en 1938, cuando entraron en funcionamiento los Tribunales Especiales de Guardia. De las 413 penas se cumplieron 111, fusilados en los fosos del castillo de Montjuïc. El 11 de agosto de 1938 se produjo una ejecución masiva en Montjuïc, cuando 62 personas, 32 procedentes de la Modelo y vinculadas a un grupo del SIPM (Servicio de Información y Policía Militar), liderado por Juan Villalta, fueron fusiladas tras ser juzgadas en el Tribunal de Espionaje y Alta Traición, en lo que se conoció como red “nazi fascista” de la calle Ample. El enterado del gobierno de Juan Negrín provocó la dimisión de los ministros Jaume Aiguader y Manuel de Irujo y un nuevo desencuentro entre el presidente del Gobierno, Negrín, y el presidente de la República, Manuel Azaña.

Poco después se celebró el juicio contra el delator de Juan Villalta, un joven mecánico tradicionalista de 19 años, Miquel Ponsola Millán (algunas fuentes le llaman Punsola), condenado a 30 años e internado en la Modelo el 14 de junio, de donde pasó a los campos de trabajo. Ponsola había sido tiroteado en la Avenida de Carlos III, el 10 de marzo de 1938; al parecer, por Juan Villalta, que no se fiaba de él. Convaleció de sus heridas en el Hospital de Sant Pau. Aunque algunas versiones le consideraban un agente doble que se había infiltrado en la red de la calle Ample, en realidad había desertado del frente de Aragón para pasarse al enemigo. Regresó a Barcelona con la misión de un quintacolumnista: difundir bulos, informar de la situación de las industrias de guerra y promover el derrotismo. Su historia terminó en 1939 como represaliado del franquismo. Detenido de nuevo y confinado en la Modelo,

94 Félix Ros, *Preventorio D. Ocho meses en la cheka*, Editorial Prensa Española, Madrid, 1974.

95 J.M. Solé i Sabaté y J.Vilarroya, *La repressió a la rera guarda de Catalunya (1936-1939)*. Volum I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989.

fue juzgado el 11 de mayo de 1939 y ejecutado en el Camp de la Bota el 8 de agosto bajo la filiación de ser miembro del PSUC⁹⁶.

La ejecución masiva de agosto de 1938 acentuó la animadversión contra el gobierno de la república por parte de sectores no radicalizados. Entre las 62 personas, la mayoría jóvenes pertenecientes a Falange, de filiación carlista o miembros de organizaciones religiosas, había cinco mujeres; entre ellas, la enfermera Carmen Vidal Rovira. Entre los ejecutados figuraban César Sánchez Catalina, jefe técnico de Transradio Española; Joaquín Serrano, juez de primera instancia de Terrassa; Angel Pomar, teniente de artillería; Vicente Costa, capitán de infantería; Antonio Sorribas, ingeniero, o Ignacio Trias Bertrán, hermano del entonces secretario de Falange y de las JONS en Barcelona, Carlos Trias Bertrán. Lluís Arbós, un joven estudiante alumno de La Salle Bonanova, de 19 años, miembro de la Federació de Joves Cristians, escribía desde la Modelo a sus padres la siguiente carta:

“Capteniu-vos com a cristinans que sou i en comptes de plorar pregueu per mi, que com tot ésser imperfecte i pecador ho necessito. La meva voluntat és que pregueu no sols per mi, sinó també pel nostres enemics, que son més dignes de compasió que jo, perquè al cap i a la fi jo m'en vaig am Ell, amb el Crist que em donà la vida”.

Otro joven recluso, el falangista Joaquín Tamborrero, recomendaba a sus padres el 10 de agosto, la víspera de su ejecución, “que vivan muy felices y unan sus corazones para continuar la vida adelante, pues haganse cuenta que el hijo ha muerto de una enfermedad”.

96 Joan Corbalán Gil, Justicia, no venganza, Silente. Guadalajara, 2008. Esta obra contiene la lista completa de ejecutados en el Camp de la Bota.

El barón fascista

El 16 de abril de 1938 fue fusilado en Montjuïc un personaje novelesco cuya peripecia queda reflejada en su testamento, que Bosch i Gimpera conservó entre sus papeles. René Maurice Pietro, barón von Noellendorp Benoist, nacido en Viena en 1893, ciudadano italiano tras los cambios territoriales de la I Guerra Mundial, firmó sus últimas voluntades a las 4,30 de la mañana del 21 de marzo en la cárcel Modelo, con el jefe de servicio Francesc Baqué y dos oficiales como testigos. Capitán de los Reales Carabineros italianos y hermano de uno de los jefes de la base aérea italiana de Palma de Mallorca, fue condenado a muerte por el Tribunal de Espionaje y Alta Traición. Había conseguido infiltrarse en el ejército de la República. Con una sobresaliente entereza repartía sus bienes entre sus dos hijos naturales René Pietro y Anna Elisette Gottschelk, de 16 y 14 años, domiciliados en Viena, y su amante, la malagueña María Gross Mira, de 31 años: la finca situada en Dibbisco Valposteria Tirol, llamada “Casa Tirol”, casas en Bolzano y Salso Maggiore, una gasolinera en Trieste, una participación en el Hotel Prince Albert de París, propiedad de su madre, y diversos depósitos bancarios en bancos de Italia, Austria y en España, en Barcelona y Bilbao. Pietro subrayaba su deseo de contraer matrimonio con María Gros y de otorgarle el título de baronesa de Noellendorp. En caso de que, como él, fuera también cumplida su sentencia a muerte, di Pietro quería que sus cadáveres fueran trasladados a Bolzano, y que a su paso por Italia les fueran rendido honores por el *Fascio*: “En caso de ser ejecutada mi esposa quiero que en el cementerio de Bolzano se perpetue su heroísmo levantando

mis herederos un mausoleo cuyo coste no baje de las 40.000 liras”. Y en Málaga otro monumento, de acuerdo con el *fascio* provincial. Además de diversos legados para las familias de oficiales de carabineros, René Maurice Pietro ordenaba que su gorra y su espada fueran ofrecidas al Duce de Italia. En el testamento no olvidaba a su abogado, Carles Matavacas, preso en la Modelo el 5 de marzo de 1938, de donde salió para actuar en el juicio como defensor, y que fue finalmente puesto en libertad, el 27 de agosto. Matavacas y sus descendientes podían disfrutar de una de las fincas del barón un mes al año.

Es indudable que la personalidad del barón y espía fascista impresionó a las autoridades republicanas. En sus memorias, Tasis explica que el barón, rubio y de tez sonrosada, se quejaba de su situación con vehemencia, empleando un castellano imperfecto. Quería a toda costa ver a su novia, de la que estaba desesperadamente enamorado, y casarse con ella. La entrevista se realizó, pero fue imposible celebrar la boda porque el alemán no tenía sus papeles auténticos y fue imposible hacerlos llegar de su país. Su novia, Maria Gross, de 31 años -en otros documentos figura como María Mira Calderón-, menos apegada al barón, había sido amante de un anarquista y estaba también condenada a muerte. Estaba convencida de que sería indultada y cuando le confirmaron la condena cayó en la desesperación: “Va sortir desfeta, frenètica i alhora sense forces per a cridar, del Correccional de dones, en el seu darrer viatge”, escribió Rafael Tasis.

Otra ejecución cuyo dramatismo debió impresionar a Bosch i Gimpera fue la del policía José María Brull. El ministro Irujo le comunicó por carta al conseller el entera-

do dado en el consejo de ministros del 25 de julio de 1938. Junto con la carta, Irujo adjuntaba copia de una larga carta firmada por el abogado José María Bertrán de Quintana, que había sido nombrado por la Generalitat juez especial, en abril de 1937, para investigar los casos de asesinatos cometidos por los patrulleros y los cementerios clandestinos. Al abogado Bertrán de Quintana se dirigió el juez Pérez Caballero tras haber presenciado el cumplimiento de nueve penas de muerte y haber sufrido una noche de insomnio y pesadilla a causa de la siguiente escena: cuando ya estaba formado el pelotón de ejecución se le acercó Josep Maria Brull y le pidió que comunicara al abogado Bertrán de Quintana que “mis últimas palabras son para agradecerle lo que ha hecho por mí para salvarme de la ejecución, y que muerdo gritando ¡Viva Catalunya!, ¡Viva la República!”.

Un día después de la ejecución visitaron a Bertrán de Quintana familiares de Brull y miembros destacados de Esquerra Republicana, y le entregaron una nota que había escrito poco antes de la ejecución. Tras darle las gracias por sus gestiones escribía:

“La dissort em persegueix i em fa la victima d’aquesta Republica per mi tan estimada. Què i farem, solamente em resta conformarme y cridar Visca la República!, pensant que els que avui governen no son la seva representación, sinó uns nous arribats que la porten per camins de perdició. Presenteixo moments difícils per Catalunya, entre uns i altres la destroçaran i de tot aquets edifici muntat per la voluntat dels catalans res en restará. Pero tinc fe en la virilitat del nostre poble i crec que reaccionarà i més endavant, dintre de molts anys sorgirà vencedora i triomfant!”.

Capítulo 4

El Camp de la Bota: de la Modelo al paredón

PÉREZ DE ROZAS/AFB

“Cuando el 26 de enero entró nuestra división por el barrio de San Andrés, contemplamos Barcelona desde lo alto de un hospital. Estaba exánime. Había dejado de existir. Y fuimos nosotros los que sentimos ansias de caer de rodillas. De besarla. De reanimar su faz sin humo de fábricas. Su puerto sin sirenas. Sus calles sin almas. Sus carnes putrefactas de andrajos y mondaduras. Por aquel barrio no circulaban catalanes, hombres ni mujeres. Eran piojos humanos. Parásitos incrustados a tranvías inmóviles. Manos sucias y horribles que se nos tendían en silencio por pan, por caridad, por un pitillo. ¡Barcelona! Había muerto aquella mala hembra del Frente Popular...”.

Con la hueca prosa del *Una, Grande y Libre*, el escritor neofascista Ernesto Giménez Caballero nos brindaba al término de la guerra civil este retrato de la Barcelona de 1939, una ciudad vencida, hambrienta, desolada y rota.⁹⁷

La represión fue feroz y aplastó a una generación entera. Imperó el terror a base de denuncias y delaciones; de palizas y detenciones. Una oficina habilitada en el número 112 del Paseo de Gracia, sede del Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de Barcelona, regida por falangistas, actuaba como centro de delación irradiando el terror represivo. Durante las primeras semanas el nuevo régimen tuvo que habilitar diversos locales para concentrar a miles de “rojoseparatistas”, porque en la Modelo no cabían más presos entre soldados de la República, funcionarios y empleados que habían optado por quedarse, y militantes de partidos o entidades proscritos según la ley de Responsabilidades Políticas. Hubo *satélites* de la Modelo en el campo de concentración de Horta, (unas 5.000 personas), en la fábrica del Cànem en Poblenuu (unas 11.000 personas), en el convento de Sant Elies, en el Palacio de las Misiones (entre 200 y 300 militares) y en un garaje de la calle Urgell.

Un total de 1.717 personas, entre las

cuales constan 11 mujeres, fueron ejecutadas en Barcelona en el período comprendido entre el 10 de febrero de 1939 y el 14 de marzo de 1952⁹⁸. Del total, 23 murieron por garrote vil en el patio de la Modelo, 8 fueron fusilados en Montjuïc y el resto fusilados en el Camp de la Bota. Los ejecutados habían sido condenados en juicios sumarísimos sin garantías procesales por el delito de adhesión a la rebelión, que se atribuía a capricho del tribunal y que comportaba el fusilamiento. El delito de auxilio a la rebelión establecía penas de cárcel, que iban de seis a 30 años. La legislación franquista fue encadenando leyes que derogaban el finiquitado orden republicano: la ley de responsabilidades políticas de 1939, la de represión de la masonería y el comunismo de 1940, la de seguridad del Estado de 1941, la de los delitos de rebelión de 1943, el Código Penal de 1944 y la ley de represión del bandidaje y el terrorismo de 1947.

Las cifras de una estadística del Ministerio de Justicia de 1946 sobre el número de reclusos que había en España en 1939 ascendía a 280.000 personas, “sin clasificación penal alguna”⁹⁹. En enero de 1940 habría

98 Joan Corbalán Gil, *Justicia, no venganza. Los ejecutados por el franquismo en Barcelona (1939-1952)*, Silente, Guadalajara, 2008.

99 Gutmaro Gómez Bravo, *La Redención de penas. La formación del sistema penitenciario franquista. 1936-1950*, Los Libros de la Catarata, Madrid, 2007.

descendido la cifra a 270.719, y en abril, 114.958, de los cuales 22.481 eran delincuentes comunes y 92.477 “reclusos como consecuencia de la revolución”.

En 1945 la estadística oficial menciona 51.300 presos, de los cuales 18.033 eran políticos. A partir de 1940 hubo ocho indultos sucesivos. Con el último, de 1945, y carácter general, la dictadura quería dar por cerrado el problema penitenciario.

Las cifras de reclusos que pasaron durante los peores años de la dictadura por la prisión de Entença varían. Precisamente Martín Torrents, capellán de la Modelo, daba una de las cifras más altas: un mínimo de 35.000, entre 1939 y 1942¹⁰⁰. Estas cifras coinciden aproximadamente con las cifras oficiales recogidas por Francisco José Marín¹⁰¹:

Població reclusa de la Model (1939-1949)	
Any	Número presos
1939	12.745
1940	13.000
1941	8.685
1942	6.464
1943	2.971
1944	2.274
1945	1.764
1946	1.858
1947	2.514
1948	2.505
1949	2.763

El historiador advierte de la falta de documentación administrativa sobre la población reclusa, uno de los secretos mejor guardados del franquismo, cuya desaparición en su opinión no fue inocente.

100 Joan Corbalán, *op. cit.*

101 Francisco José Marín, *Biografía de la presó Model de Barcelona*, en Cèlia Cañellas et al., *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

97 Ernesto Giménez Caballero, *Amor a Cataluña*, Ediciones Ruta, Madrid, 1942.

Barriobero y el primer consejo de guerra

En un papel en blanco, escrito a mano, con fecha 10 de febrero de 1939, Eduardo Barriobero dejaba su gabán de cuero a otro preso¹⁰². Ya no iba a necesitarlo. Fue fusilado el mismo día, según consta en la orden de salida de la prisión de celular de Barcelona firmada por el director, los funcionarios de los rastrillos y el jefe de escolta. La ejecución de Barriobero en el Camp de la Bota fue el resultado del primer consejo de guerra que se celebró, el 1 de febrero, tras la ocupación militar de Barcelona. Barriobero, de 62 años, abogado, diputado de la izquierda federal, masón y defensor en los años veinte de líderes anarquistas, permanecía en la Modelo desde octubre de 1937, procesado junto con Antoni Devesa Bayona y Josep Batlle Salvat por el delito de evasión de capitales de ilícita procedencia. La sentencia fue firmada por el juez especial del Tribunal de Espionaje, Santiago Sentís. El proceso y sus consecuencias constituyen un episodio muy ilustrativo de los desordenes y las arbitrariedades que se produjeron en Barcelona al inicio de la guerra civil. Y también revela que bajo cualquier sigla podían ampararse aprovechados, gente sin escrúpulos, cuyos desmanes comprometieron la fama de la República.

El 11 de agosto de 1936 un grupo de anarquistas capitaneados por el abogado de la CNT, Àngel Samblancat, asaltó el Palau de Justicia para sustituir a la Generalitat en la tutela de las competencias judiciales¹⁰³. Josep

102 ANC. Fons Centre Penitenciari d'Hommes de Barcelona. Expediente personal.

103 Federico Vázquez Osuna, *La Justicia durant la Guerra Civil. El Tribunal de Cassació de Catalunya (1934-1939)*, L'Avenç, Barcelona, 2009.

Andreu i Abelló, de ERC, hizo lo mismo, y ambas formaciones se “dividieron” las actividades del Palau. Pocos días después nacía la Oficina Jurídica que, con la excusa de favorecer a los obreros oprimidos, se convirtió en un medio de extorsión y chantaje y en una burla a la autoridad judicial. Al frente de la Oficina se nombró a Eduardo Barriobero, que junto con Antoni Devesa, del Comité Pro-presos de la CNT, y Josep Batlle, enlace con la CNT, se dedicaron a recaudar dinero chantajeando a muchas familias temerosas de ser denunciadas por sus ideas políticas y religiosas. Devesa se había librado en 1925 del garrote vil en la Modelo, tras el proceso por el atraco a la Caja de Ahorros de Terrassa.

El abogado Marià Rubió i Tudurí resumió en sus memorias¹⁰⁴ el “estilo Barriobero”. He aquí un ejemplo, protagonizado por la señora N., a quien sancionaron tras citarla e interrogarla en el Palau de Justicia: “*Hemos encontrado tres hojitas piadosas* -dijo Barriobero-. *A tres mil pesetas cada una son nueve mil pesetas*. Regateando la cosa quedó en tres mil. Barriobero le devolvió unas pesetas para que la señora pudiera volver en taxi a casa”. Durante el juicio, el fiscal de la República descubrió que Barriobero, Devesa y Batlle habían viajado con frecuencia a Francia, y que habían abierto cuentas y cajas de seguridad en el Crédit Lyonnais de Lyon. Entre los tres habían acumulado más de un millón y medio de pesetas: “*Hi ha una altra caixa -em deia un dia el Sr. Barriobero- a Perpinyà, però, com que ja vaig suposar que un dia la policia la faria obrir; hi vaig deixar com a únic contingut un*

104 Marià Rubió i Tudurí, *Barcelona 1936-1939*, Publicacions Abadía de Montserrat, Barcelona 2002.

plàtan i dues taronges”, revelaba Rubió i Tudurí.

Según recoge Federico Vázquez Osuna, Barriobero y sus compinches llegaron a acumular una fortuna de ocho millones de pesetas, cifra confirmada por el mismo presidente Manuel Azaña. Barriobero tenía a su nombre unos cuatro millones, que no le sirvieron para huir durante la desbandada republicana ya que, aunque pactó su evacuación a cambio de su fortuna a buen recaudo en Francia, fue traicionado y abandonado por sus amigos, pertenecientes a la judicatura y, según algunos indicios, a la masonería. Los franquistas le encontraron enfermo en el Hospital Clínic y le devolvieron a la Modelo, de donde salió para ser fusilado.

En cuanto a Batlle y Devesa, habían quedado absueltos en el proceso de 1937 gracias a una argucia legal y huyeron, pero fueron perseguidos por militantes de la CNT en el exilio para que devolvieran lo que habían robado. Batlle fue detenido en 1941 cuando la policía fue informada de que había vuelto a España para buscar su tesoro. Es muy probable que fuera delatado. Aunque fue condenado a muerte, estuvo en la Modelo y salió en libertad en 1951. Devesa, que fue localizado en un campo de concentración de Reus en 1940, volvió a la cárcel y fue fusilado en el Camp de la Bota el 29 de abril de 1941. Las autoridades franquistas siguieron buscando hasta 1961, infructuosamente, el dinero de Barriobero. El abogado Rubió i Tudurí comentó en sus memorias que el tribunal franquista condenó a Barriobero por asesinatos que a su entender “no había cometido nunca”.

Médico y masón

El 21 de junio de 1939 fue fusilado en el Camp de la Bota el médico y abogado Santiago Vivancos, que según los vencedores, cometía el

triple crimen de pertenecer a la masonería, militar en Esquerra Republicana y leer *La Humanitat*¹⁰⁵. Vivancos llegó a ser gran maestre de la logia Themis, a la que pertenecieron el escritor y fundador de la ONCE, Roc Boronat; Manuel Companys, hermano del presidente; el periodista Jaume Miravittas, y el jugador del Barça, Emilio Sagi Liñán. Vivancos, que se negó a cruzar la frontera tras la derrota de la República, fue una de las víctimas más notables del Tribunal Especial para la represión de la Masonería y el Comunismo. En un certificado solicitado al Colegio de Médicos de Barcelona por la Jefatura Superior de Policía consta que su antiguo colegiado “falleció al oponerse al glorioso movimiento nacional”.

La persecución contra los masones no menguó. Aunque no tuvo la virulencia de los primeros años del régimen, en la cárcel Modelo figuran expedientes como el de José Pagés Pascual, empleado de 38 años, residente en Barcelona, que ingresa el 14 de noviembre de 1952. Su expediente, unido al de Manuel Antonio Llalo y Jaime Alsina, está marcado con gruesas letras rojas con la palabra “masón”. Pagés ingresó en la Modelo por segunda vez el 23 de julio de 1955, quedando a disposición del presidente del Tribunal especial contra la represión de la masonería y el comunismo de Madrid. Condenado a doce años y un día de cárcel, la conmutación de su pena fue rechazada por Presidencia del Gobierno.

Laurencic, diseñador de *checas*

Uno de los procesos que despertaron más expectación

105 Xavi Casinos, *Santiago Vivancos, maçó i catalanista*, Biblioteca Pública Arús, Barcelona, 2009.

en la inmediata posguerra fue el que se siguió contra un novelesco personaje, Alfonso Laurencic, músico, pintor y antiguo legionario, falso arquitecto (se había declarado graduado por una supuesta Escuela Técnica de Construcciones), de nacionalidad yugoslava pero afincado en Enghiens-les-Bains (Francia). Su expediente en la Modelo¹⁰⁶, donde su nombre está escrito como Laurencie, registra su ingreso el 18 de febrero de 1939, en la situación de “rigurosamente incomunicado”, según nota del comandante jefe de la segunda sección del SIMP (Servicio de Información y Policía Militar), en el *III Año Triunfal*. Tras un concurridísimo consejo de guerra celebrado el 12 de junio de 1939, en el que terminó su confuso alegato con un “¡Viva el Generalísimo Franco!”, Laurencic salió de la Modelo el 9 de julio para ser fusilado en la playa del Camp de la Bota junto con otras nueve personas de la cuarta galería y seis de la sexta.

Laurencic, de 37 años, residía en un piso de la calle Roger de Flor de Barcelona. Había vivido anteriormente en España en 1923 y 1933. Afiliado a la CNT en 1933 y a la UGT en 1936, había estado procesado por estafa en 1935. Los nacionales lo habían encontrado en el santuario del Collell, con lo que es probable que se encontrara ya preso en la Modelo o en el Seminario, por haber robado fondos de los destinados a la construcción de preventorios. Al hacer notar su nacionalidad fue puesto a disposición de un oficial de la Legión Cóndor, pero enseguida se conoció su identidad y su papel como colaborador del SIM. En Barcelona trabajaba como director de orquesta de *music hall*, pero en 1936 prestó servicios como

106 ANC. Expediente personal.

intérprete (declaró hablar siete idiomas) de la Comisaría de Orden Público. En el juicio se perfiló su carácter de vividor y mentiroso, de superviviente que engañó a unos y a otros. Según sus declaraciones en el juicio¹⁰⁷, estuvo preso desde julio de 1937, por un delito que no aclaró, en el campo de trabajo de la República en Segorbe, haciendo carreteras. Durante los sucesos de mayo anduvo por Barcelona con su pasaporte extranjero, intoxicando y sembrando el desconcierto para “sabotear la causa roja”. En su curriculum de aventurero figuraba el empleo de ayudante del secretario de la Comisaría de Defensa, el cargo de alférez y de teniente de complemento del Ejército Popular, y el número 29 del Servicio de Contraespionaje. También ayudó a personas ricas a huir de la zona republicana a cambio de dinero.

En Segorbe, para librarse de los trabajos forzados, Laurencic se presentó voluntario, como “arquitecto”, para trabajar en la construcción de una fábrica, una factoría que iba a convertirse en preventorio, en Barcelona. Fue entonces cuando se granjeó las simpatías de ciertos elementos del SIM de quienes dependían las *checas* y pasó de preso a personalidad. En concreto, citó como contactos a Santiago Garcés, jefe del SIM y miembro del PCE, y a otros dos llamados Eusebio Urueña y Garrigós, “el del Banco de España”. Laurencic negó las acusaciones que se le imputaban en el juicio: “Yo hacía obras para ganar méritos y poder enchufarme dentro del SIM”.

El aventurero fabuló contando que planeaba volar con 120 kilos de

107 R.L. Chacón, *Por qué hice las “checas” de Barcelona. Laurencic ante el consejo de guerra*, Editorial Solidaridad Nacional, Barcelona, 1939.

dinamita la sede del SIM, porque se encontraba ideológicamente próximo a los franquistas. Aseguró que era espía y que había contribuido con algunas ideas a hacer más “humanitarias” las *checas*, que respondían a una idea del argentino Lipschutz. Laurencic describió la tipología de las celdas de castigo habilitadas en el preventorio de la calle Vallmajor 4: las había de 50 centímetros de ancho y 1,40 de alto, con un saliente de 13 centímetros donde el preso permanecía encogido como en un armario; las llamadas *psicotécnicas*, donde el techo tenía dos metros de alto y las paredes de 1,50 de largo, encaradas al sol y recubiertas de alquitrán, y otras donde el camastro de obra estaba inclinado lateralmente para incomodidad del preso. En otras celdas se impedía al preso caminar, ya que del suelo salían ladrillos puestos de canto que impedían el paso. Y en otras debía pintar en la pared figuras de ilusión óptica, como dameros ajedrezados y círculos, dados, cubos y espirales de distintos tamaños y colores, algunos de cuyos dibujos se perfilan como inspirados en el cubismo o en algunas obras de la vanguardia rusa de Malevich o Rodchenko.

Durante el proceso, Laurencic dijo que le habían consultado como “entendido en colores y efectos de luz”. Al definir el color verde como “triste, lúgubre, como un día de lluvia que predisponía a la melancolía y a la tristeza”, el carcelero del SIM, Garrigós, propuso que se colocaran vidrios verdes en las ventanas. Su compañero, Uruña, ordenó colocar en un orificio del pasillo exterior a las celdas un reloj visible para el preso, al que un guardián manipulaba en secreto para adelantarle cuatro horas de cada 24 y así atormentar al preso que

aguardaba hambriento la hora del rancho.

Aunque el asunto de las *checas* fue ampliamente divulgado por la propaganda del régimen franquista, es posible que los experimentos en los que participó Laurencic no llegaran a funcionar plenamente, o bien no pasaran de ser enfebrecidos intentos de “sovietizar” los preventorios. Félix Ros describe con mucha precisión las distintas celdas de la calle Vallmajor, donde estuvo encerrado¹⁰⁸. La que más se aproxima al catálogo de Laurencic era la llamada “la verbena”, un pequeño armario donde el preso tenía que estar apoyado en las rodillas y los glúteos. El techo de madera, encima de la víctima, comenzaba a traquetear mientras un foco de gran voltaje apuntaba al rostro del preso. Un recluso llamado Cantalosella logró desmontar el techo con gran facilidad y poniéndose de pie pasó nueve horas rezando el rosario y cantando canciones populares del Empordà. Cuando oyó que se acercaban los carceleros colocó el techo, se acuclilló, y al abrirle el *armario* cayó al suelo fingiendo un desfallecimiento y gritando “agua... agua”.

En la *checa* de la calle Saragossa, el Preventorio G, situado en el convento de las religiosas sanjuanistas, se utilizaban sistemas de tortura como el continuo sonido de timbres junto a los oídos del detenido, o el de la silla eléctrica, a base de descargas, y un tipo de celdas-nevera que obligaban al detenido a tener siempre los pies sumergidos en agua. En la sala de interrogatorios, en forma de ábside, el acusado se sentaba en una “silla americana” que los

108 Félix Ros, *Preventorio D. Ocho meses en la checa*, Editorial Prensa Española, Madrid, 1974.

agentes hacían girar rápidamente para desconcertarle mientras permanecía cegado por focos dirigidos a sus rostros¹⁰⁹.

Una película rodada por el cineasta Edgar Neville, *Vivan los hombres libres*, rodada a los pocos días de la entrada de Franco en Barcelona mostraba algunas de las celdas Laurencic, tan nuevas que no parece que se hubieran llegado a utilizar. Y una fotografía muestra al *Reichsführer* de las SS Heinrich Himmler en una *checa* en Barcelona, ciudad donde estuvo en octubre de 1940, de paso hacia el monasterio de Montserrat donde los nazis buscaban el Santo Grial. Cuando le llegó el momento, Laurencic pasó tres horas en la capilla de la Modelo, “con ánimo sereno y gran presencia de ánimo”. Vestía abrigo de color marrón y alpargatas. Se confesó y escribió una carta a su mujer, pero declinó el ofrecimiento y no quiso comer nada. En la puerta de la capilla le esperaban los funcionarios que le iban a llevar al Camp de la Bota. No quiso que le vendaran los ojos. Momentos antes de la descarga, levantó el brazo saludando “al estilo Nacional”.

Juandó, un abogado notorio

Esa misma madrugada del 9 de julio de 1939, en el mismo convoy que Laurencic, salía de la Modelo Agustí Juandó Royo, de 48 años, cuyo nombre aparecía en mayúsculas en el documento que cumplimentaba el “servicio” para el traslado al Camp de la Bota, en el expediente del yugoslavo¹¹⁰. Juandó había sido el secretario de la Audiencia de Barcelona, donde promovió la normalización de la

109 Francisco Lacruz, *El alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona*, Librería Arysel, Barcelona, 1943.

110 ANC. Expediente personal.

lengua catalana, y un abogado bastante conocido. Secundó a Josep Andreu i Abelló en el asalto de ERC al Palau de Justícia, en paralelo al que realizaron miembros de la CNT y que dio origen a la Oficina Jurídica que presidieron Samblancat y Barriobero.

Agustí Juandó había adquirido cierta notoriedad en 1935 al actuar como defensor de Maruja Martínez, una mujer que había matado disparándole cinco tiros a su amante, que la sometía a malos tratos, y que fue absuelta. El caso, muy popular y sensacional, ya que aventuraba una nueva forma un tanto laxa de aplicar la justicia, se conoció como “el crimen de la calle Cabañes”, por haber tenido lugar en esa vía del Poble Sec. Una foto de Agustí Centelles, hallada recientemente, muestra al abogado y a su defendida con su hija en brazos tras el juicio.

Juandó, según nuevos datos recopilados por Fermín Vázquez, no fue trigo limpio y “actuó de forma turbia”. En 1925 ya había sido destituido como oficial del Juzgado de Manresa por irregularidades. Su afiliación a ERC resulta oportunista ya que data de 1936, y durante la dictadura de Primo de Rivera formó parte de la derechista Unión Patriótica. En el Palau de Justícia, donde cobraba por diversos cargos, entre ellos el de secretario de Andreu i Abelló, se enriqueció al parecer cobrando por dejar en libertad a detenidos. Vendía además joyas incautadas y en su despacho almacenaba comestibles caros confiscados con los que luego traficaba. Como los ya citados Batlle y Devesa, Juandó viajaba a Francia con frecuencia, arreciando las sospechas de que preparaba su huída y de que cometía evasión de capitales. Tuvo que presentar una excedencia

voluntaria el 25 de octubre de 1937, cuando el juez tramitaba la causa contra la Oficina Jurídica de Barriobero, y fue detenido cuatro días después cuando salía de la oficina de pasaportes de la calle de Còrsega.

Las autoridades gubernativas ordenaron su ingreso en el preventorio de Vallmajor, desde donde fue trasladado dos meses después al Hospital General de Catalunya. Puesto en libertad, Juandó fue detenido de nuevo y reingresó en Vallmajor, después fue conducido a la cárcel del vapor Uruguay, y finalmente a un campo de trabajo en Falset. La policía le acusaba no sólo de evasión de capitales, sino de conexiones con elementos franquistas en Francia. De nada sirvieron sus amistades para sacarle del atolladero. El 11 de enero de 1939 fue condenado a la pena de muerte por el Tribunal Central de Espionaje y Alta Traición republicano. Confinado en la Modelo, huyó con el desorden de la retirada, pero fue detenido por los nacionales y reingresó en febrero. Permaneció con el número 309 en la cuarta galería de la prisión hasta que fue ejecutado en julio. Junto con Juandó y Laurencic, salieron de la Modelo hacia el Camp de la Bota, en la misma “saca”, los cenetistas Francisco Lorca Cuadrado, de 46 años, albañil; Sebastián Romero Pérez, de 42 años, serrador, y Esteban Font Jorba¹¹¹.

Un testigo en el Camp de la Bota

El lugar elegido por la dictadura para deshacerse de los presos sentenciados por el orden de

111 Font Jorba figura en la lista de ejecutados de la Modelo (ANC), pero no en la de la “Associació Pro-Memoria als inmolats per la Llibertat a Catalunya”.

Franco estaba situado junto a un castillo de cuatro torres, en una zona de descampados próxima al mar que se usaba como campo de tiro militar. El padre Ricard d’Olot (1895-1979), Narcís Badosa en la vida civil, acompañó a varios grupos de presos en el momento de las ejecuciones, junto a un muro en el Camp de la Bota, y dejó escrito un relato¹¹² de aquellos momentos amargos que comenzaban de madrugada, cuando un automóvil le recogía en el convento de Pompeia, en la Diagonal, para trasladarle a la Modelo. Desde allí una comitiva silenciosa cruzaba la ciudad hacia la carretera de Badalona. Los autobuses con los condenados enfilaban un camino de carros hacia la playa, fuertemente custodiado por la Guardia Civil. Ricard d’Olot no pudo olvidar aquella pesadilla:

“Els han arrengrerat davant el mur de sorra. També, unes passes més enllà hi ha ordenats els executors de la sentència. L’oficial ha posat de cara a la paret els condemnats i ells, com moguts per un ressort, s’han tombat de cara als executors. Jo amb prou feines si els distingia, bo i estant a ben poques passes. Els ulls traïen els meus sentiments. Una descàrrega sense que es digués ni un mot ha tombat aquells cossos plens de vida... La veu de l’oficial que manava les forces s’ha internat a les meves oïdes:

-*Què espereu?*, ha dit amb duresa. M’he revingut bleixant amb força. M’he apropiat als caiguts i, un per un, els absolt i els faig l’unció sacramental. Que Déu em perdoni el meu noviciat malastruc! Darrere meu, en deixar el caigut, seguia l’oficial que menava les forces i amb el revòlver el

112 Fray Ricard d’Olot, *Entre reïxes, records de la presó Model*, Editorial Mediterrània, Barcelona, 2008.

rematava amb el cop de gràcia". Tras las ejecuciones, los cadáveres de los fusilados eran amontonados en un camión y conducidos a una especie de descampado situado fuera del cementerio de Montjuïc, el actual Fossar de la Pedrera. Miguel Castell era uno de los seis hijos del maestro de Sant Bertomeu del Grau, en Osona¹¹³. Pudieron visitar a su padre en la Modelo, donde ingresó en marzo de 1939, y asistir a un juicio-pantomima en el que le prohibieron defenderse. El 1 de agosto recibieron la notificación de su fusilamiento en el Camp de la Bota. Miguel Castell, su madre y sus hermanos se dirigieron a Montjuïc, para averiguar dónde estaban los restos del padre: "Era un paisaje desolador, situado en el lado izquierdo del cementerio de Monjuïc [...]. Resulta obvio comentar la tristeza que producía visitar el foso, tan patético", describe Miguel Castell. Se accedía a pie por un sendero entre matorrales. El cementerio de los fusilados consistía en una especie de círculo de fondo rocoso y tierra arcillosa donde crecían arbustos. Había una barraca donde se iban depositando los ataúdes. Desde la barraca al nivel de enterramiento habían puesto unas tablas por las que se deslizaban los ataúdes, que se alineaban de tres en tres e iban formando capas. Cuando acudió a la Modelo a recoger las pertenencias de su padre, al llegar a casa, se dio cuenta de la delicadeza con que sus compañeros de celda habían hecho el paquete. Entre la ropa, envueltas en papel, había tres rebanadas grandes de pan con rodajas de merluza: "Deduje que era casi la mitad del que le había traído cinco días antes. No he podido olvidar este detalle".

113 Joan Corbalán Gil, *Justícia, no venjanza. Los ejecutados por el franquismo en Barcelona (1939-1952)*, Silente, Guadalajara, 2008.

Josep Maynou fue fusilado en el Camp de la Bota el 19 de noviembre de 1939. El mismo día despidieron a su esposa de Can Fàbregues, la fábrica donde trabajaba, por *roja*. Se enteraron de la noticia cuando llegaron a la Modelo a entregar el paquete de ropa limpia y la comida. Jaume Maymou acompañó a su madre a Montjuïc¹¹⁴:

"Fuimos por la esquina de abajo, que estaba llena de porquería. Cuando llegamos había dos hombres trabajando a los que pedimos dónde estaba mi padre y nos respondieron que no nos lo podían decir. Había tierra removida, había habido muertos aquel día, allí los cogían, les ponían algo de cal viva y hacia abajo. Los iban poniendo cruzados y un palmo de tierra encima que se filtraba cuando llovía y se olía la podredumbre". El fraile Ricard d'Olot asistió también a un condenado a garrote vil. Una noche a las tres de la mañana le condujeron a la Modelo y divisó a un hombre durmiendo en una celda oscura vigilada por unos guardias civiles. Al principio no comprendió que un condenado a muerte pudiera dormir a pierna suelta: era el verdugo, cuyo rostro le inspiró repugnancia. El condenado, triste y silencioso, fue conducido a uno de los patios, cerca de la portería. En el centro habían colocado un palo de alrededor de un metro de alto y, delante, un asiento con una sábana blanca. El verdugo sostenía en la mano una anilla que colocó en el palo. Después hizo sentar al condenado:

"Tot fou tan ràpid i silenciós... Ningú no se'n va adonar. Tots deviem esperar una contracció, un crit de dolor, un estremiment del cor que ens assenyalés la seva

114 Joan Corbalán Gil, *idem*.

fi... La vam saber quan el botxí va apartar el llençol del rostre del difunt executat. Era mort! [...]. Solament quan el botxí va separar l'argolla del pal, la veritat no podia ser més crua, el cap del difunt va caure sobre el seu pit. Ni un crit, ni un ai, res, res, res!"¹¹⁵. Es probable que el preso abatidísimo a quien auxilió Fray Ricard en el trance de ser agarrotado fuera Juan Soto Sánchez, "*El solitario*", condenado a muerte y ejecutado el 19 de noviembre de 1941 por realizar diversos atracos en la zona alta de la ciudad, entre la plaza Calvo Sotelo y Pedralbes, incluido algún "*meublé*". Juan Soto Sánchez, chófer de profesión, de 28 años, fue identificado por su acento andaluz, procedía de Cádiz, y la chaqueta de cuero de motorista que vestía. Detenido tras un tiroteo con la policía, que le seguía los pasos, llevaba una pistola marca "Llama" sujeta en la parte interna de la pierna. Los casquillos coincidieron con los encontrados en la víctima de un atraco. Aunque figura en la lista oficial¹¹⁶ de ejecutados políticos, no consta en ella su filiación, ni ningún partido reivindica su memoria. Exactamente lo mismo sucede con otros cuatro ejecutados¹¹⁷ mediante garrote vil en 1942:

-Juan Soto Barrionuevo, de 26 años, hirió a un guardia en un atraco a una perfumería de la calle Boquería. Había huído a Francia, pero regresó al empuje de las tropas alemanas y se le integró en un batallón disciplinario, de donde desertó. Fue ejecutado el 23 de marzo de 1942.

-José Ribas Moracho, José Rafi Urpí y Antonio Serrano Caro fueron agarrotados en la Modelo

115 Fray Ricard d'Olot, *op. cit.*

116 Joan Corbalán Gil, *op. cit.*

117 *La Vanguardia*, distintas ediciones correspondientes a marzo de 1942.

en 1942; el primero, el 25 de marzo, y los dos últimos, el 28 de marzo. Rafi Urpí y Serrano Caro, anarquistas y atracadores, pertenecían a la banda de Blas Zamudio, “el león de la Torrassa”, muerto en un enfrentamiento con el Grupo de Persecución de Atracadores que dependía del comisario Eduardo Quintela.

Ricard d’Olot ejerció su apostolado también entre los vivos. En la Modelo halló hombres educados, mezclados con otros de educación somera que soportaban mejor el cautiverio. Medió para limar los encontronazos entre caracteres contrapuestos y entre presos de signos políticos contrarios. Presenció peleas, rastreó la envidia hacia los presos que lograban una colocación de lavaplatos o escribiente, lo que les daba libertad de movimientos. Ayudó a mujeres con hijos pequeños que se privaban de lo esencial para dárselo al preso y se sintió asqueado por los que se aprovechaban de su debilidad. Consoló a presos traicionados por sus amigos o delatados por su mujer, y a los que, condenados a muerte o a condenas inhumanas, no tenían ni fuerzas para levantarse del jergón. El fraile se sentía anímicamente destrozado: “Sovint em sentia fastiguejat”, confiesa. El día que reunieron a todos los presos para comunicarles que la guerra había terminado fue una jornada llena de amargura: “L’endemà al matí, quan la corneta els va desvetllar, tots feien cara de sonnàmbuls, de malalts que han pasat una mala nit”.

El caso de Vences Trepap

En la cárcel Modelo se hacinaban en 1939 presos de distintas tendencias políticas, militares y carabineros, obreros y profesionales; personas que creían

que su detención iba a ser cosa de días, ya que tras aclararse su situación, en unos momentos de terrible confusión, quedarían en libertad porque “no habían hecho nada”. Si hay un caso dramático en el régimen de terror que la dictadura impuso a partir de 1939 es el del joven Venceslau Trepap i Riba, de 21 años, que vivía en la calle de Calàbria 132.

Unas carpetas¹¹⁸ contienen el resumen de una vida inocente truncada por una absurda delación, una atroz injusticia, que refleja el siniestro ambiente que reinaba en Barcelona. Vences, como le llamaban coloquialmente, era *escolta de muntanya*, excursionista y campista, según rezan los carnets conservados por la familia. Las fotos le retratan como un joven de rostro despierto, gruesas gafas y gran cuidado en el vestir. Había estudiado en la Academia Cots y trabajaba como oficinista en la Compañía Hilaturas de Fabra i Coats. Soldado de reemplazo, estuvo en servicios auxiliares a causa de su miopía y luego sirvió como topógrafo en la sierra de Padares. En el expediente del juicio sumarísimo que le condenó a muerte constan las denuncias de Isabel Martínez, una compañera de trabajo de 22 años; dos vecinas, y la de la portera de su casa, que afirmó que en el inmueble entraba gente “que le parecían rusos”, y que sus hermanas Emilia y Asunción “eran rojas”, trabajando la segunda como mecanógrafa de un centro de espionaje. Otra de las acusaciones indicaba que formaba parte de los pelotones de ejecución del castillo de Montjuïc y que se había jactado en su oficina de haber dado algún que otro tiro de gracia, cosa que negó repetidamente en el juicio. En definitiva, rumores malintencionados, insidias

118 ANC. Fondo 766.

miserables, provocados por la envidia y el miedo.

Vences Trepap decidió volver a Barcelona y dejar la unidad en que estaba porque creyó lo que decían las octavillas lanzadas por la aviación franquista: nadie tenía nada que temer si no había cometido delitos de sangre. Así, el 27 de enero volvió a las oficinas de la Fabra i Coats pero fue detenido el 7 de febrero y trasladado a la cárcel Modelo, donde estuvo 21 semanas.

Desde ese momento su familia realizó innumerables gestiones para lograr su puesta en libertad. Su padre reunió un considerable número de firmas de compañeros suyos del Ayuntamiento de Barcelona en su apoyo, y se trasladó a Burgos para intentar agilizar los trámites que derogasen la condena a muerte de su hijo. Una vecina declaró en el juicio que había oído de labios de Venceslau que le “repugnaban” los actos de violencia y que era tan corto de vista que era imposible que estuviera en un pelotón de ejecuciones. Otro testigo afirmó que Trepap nunca había llevado pistola y que solo había hecho guardias. Entre las cartas dirigidas al juez, y que constan en el sumario, hay algunas que insisten en su buen comportamiento: “Es un buen chico, educado en colegios religiosos, cuya única afición es el excursionismo”. Incluso hay una petición de indulto de la muchacha que contribuyó a su desgracia.

Entretanto, el muchacho sobrevivía en la Modelo, en la celda 305 de la cuarta galería. Las cartas “oficiales” que se facilitaban a los presos están escritas en castellano, llevan su nombre en castellano, “Wenceslao” o “Wences”, y terminan con el preceptivo “¡Viva Franco! ¡Arriba España!”. Las clandestinas, escritas en catalán,

son breves, escritas en papel de fumar que Vences escondía en el forro de los pantalones cuando los daba a lavar a su familia, o en la tapa de la maleta. En las cartas dirigidas a su hermana le pedía tabaco, caliqueños o puritos. Aconsejaba con cariño a su hermano menor, Josep Maria; daba ánimos y serenidad a su padre, y las gracias a su madre por la comida que le cocinaba. Se despedía como un hijo y un hermano cariñoso, con besos y abrazos. Ni siquiera criticaba a quienes le habían delatado: “Feu obrir els ulls al Sr. Moreu i a la Isabel Martinez, dient-li, al primer, que tot el que li hagin pogut dir de mi seria d’algú que ho deuria fer per enveja i per crear-se mèrits, en concret em sembla que si tots volguessin s’arreglaria”.

De vez en cuando, en las cartas clandestinas, Vences deslizaba algunas frases sobre su terrible situación: “Tinc por de que se m’enduguin. Millor dit, ja us podeu imaginar com passo les nits, al més petit soroll tots tremolem”. Otras veces comentaba la vida en la celda con sus compañeros de una forma optimista, seguramente para tranquilizar a sus padres: “Parlem, discutim, juguem, fumem i mengem, sobretot cada dissabte fem cada Tiberi! que no hi falta res. Fem una amanida, a propòsit, si podeu enviar-me coses que hi vagin bé, de tomàquets, olives, tonyina, butifarra, ceba, etc., que ens afartem i sobre tot cada diumenge a la tarda fem una xocolata desfeta que fins ens llapem els dits”.

Al principio el muchacho solicitaba objetos de higiene y ropa limpia, libretas y lápices para escribir y libros, y mostraba cierta fortaleza de ánimo. Pero conforme fueron pasando las semanas, todo se redujo al hambre y a los desesperados

ruegos de lograr la ansiada libertad. En una de las misivas, fechada en marzo de 1939, solicita colonia y un frasco antiparasitario. Y pan: “los bocadillos que me mandas me saben a gloria”, escribe. En otra carta, le regaló el juego de ajedrez a su hermano pequeño. En abril escribe: “Me gustaría que me mandaseis una fiambra con revoltillo de huevo con tomate”. Y en otra posterior prefiere un poco más de pan, “pues prefiero comer un poco más que no fumar”. Y les pide “unos gemelos para los puños”, una boquilla para fumar y unas pastillas para tener “buen sabor en la boca”.

En las semanas siguientes los mensajes del joven Vences Trepát acabaron siendo más escuetos, más desesperados, y dejó de pedir pequeños favores a su familia. Trepát fue convenciéndose, probablemente, de que nada iba a detener la maquinaria de la justicia de Franco. El 18 de junio escribe a casa, en un mensaje clandestino, que ya no le envíen más puros. Del 2 de julio data su último mensaje por esta vía: “Estic intranquil per la meva sort. No m’enganyeu i digueu-me la veritat [...]. Procureu salvar-me. Ha tornat el papa de Burgos? Què sabeu? [...]. No tinc humor de res, ni gana”.

El 4 de julio escribe a su padre a la calle de Calàbria una carta de despedida redactada en castellano en un papel con membrete de la ya desarbolada Generalitat: “En los que creo los últimos momentos de mi existencia sólo me resta darle ánimos para poder aguantar este rudo golpe, solamente quisiera que mi apreciable madre lo imaginase así al menos creará que estoy feliz muy lejos”.

Ese mismo día, 4 de julio, Trepát fue fusilado en el Campo de la Bota, junto con otros seis desdichados. Su familia recibió poco después

la visita de un sacerdote que les comunicó el cumplimiento de la condena: “Murió como un ángel”, les dijo, como si su dolor pudiera atenuarse con una dulzona imagen alejada de una realidad siniestra.

A Trepát le enterraron en la fosa común del Fossar de la Pedrera, entre dos maderas, con una botella atada en los pies y un papel dentro con su nombre. En su certificado de defunción figura como causa de la muerte “hemorragia interna”, un eufemismo que acentuaba el dolor y la humillación de las familias de las víctimas de la justicia de Franco. El muchacho debió enviar a su familia desde la Modelo un centenar de cartas escritas en papel de fumar, de las cuales llegaron a su destinatario 34. Sólo una de ellas está fechada. La primera camisa que le lavaron llevaba grabadas las iniciales “P.A.”. Les pedía en clave, desesperadamente, pan.

Un celoso catalanista

Otro preso cuyo terrible destino final estuvo en el Camp de la Bota fue Lluís Escaler, folklorista, activo miembro de asociaciones culturales y miembro de Estat Català, hasta que participó en la fundación de la “Agrupació Catalanista Nosaltes sols!”, un movimiento de catalanismo radical, que llegó a presidir.

Detenido el 6 de febrero de 1939, a causa de la denuncia de un compañero de trabajo en la casa de chocolates Nèlia, donde trabajaba como contable, fue condenado a muerte en consejo de guerra sumarísimo de urgencia, que le consideró “un celoso catalanista”, aunque lo que probablemente le sentenció fue el haber formado parte de un tribunal popular. Conducido a la Modelo, se le asignó la celda 491 de la quinta galería. Allí comenzó a

comunicarse de forma clandestina con su familia mediante notas escritas en papel de fumar, que escondía en el interior de la funda para varillas del cuello de las camisas sucias que se entregaban a su esposa para lavarse. Redactó también un minucioso diario, que logró esconder. Este diario, junto con la camisa de seda con la que fue ejecutado, fue entregado a la familia por Gerardo Canal de la Rosa, capellán de la Modelo.

El diario, publicado por Josep Espunyes¹¹⁹, constituye un valioso documento para conocer el funcionamiento interno de la Modelo durante su época más tenebrosa. Lluís Escaler llegó en camión a la prisión celular en la noche del 6 de febrero de 1939. Junto a una cuarentena de presos tuvo que fomar en el patio y después pasar una noche gélida en la llamada “celda de aglomeración”. Por la mañana les cachearon, les ficharon y les trasladaron a la quinta galería. Escaler compartía la celda 491 con otros cinco detenidos. El rancho se limitaba dos veces por día a un panecillo de 100 gramos y una cucharada de potaje compuesto por agua, guisantes o lentejas y arroz. Dormían vestidos, “*capicuat*”, sobre dos miserables colchones encima de una especie de somier de hierro. Cuando tocaban a diana, un carcelero les entregaba una escoba para que barrieran la celda de tres por cuatro metros, con una comuna en un rincón, un lavamanos y un estante de mármol de dos palmos. Juan Silva, uno de los compañeros de celda, les contagió piojos y sarna. Otro, un comerciante de origen alemán, enloqueció y hubo que amarrarle al catre.

El primer domingo de su reclusión

se celebró misa en el centro del panóptico. Los reclusos formaron en filas de seis presos y el capellán se situó en el centro. Escaler calculaba que había unos 3.500 presos en cinco galerías ya que la sexta estaba en reparación a causa de los desperfectos causados por los bombardeos franquistas. Al final, el cura dió el grito de “¡Viva la Religión! ¡Viva Cristo Rey! ¡Viva Franco! ¡Arriba España!”, que debían corear todos. La misa estaba aderezada por música profana que interpretaba una orquesta de internos. Durante muchas jornadas la orquesta ensayaba para la ceremonia de la coronación de Pío XII.

Por la noche, los presos apenas podían conciliar el sueño. Se oían ruidos de ametralladoras y de morteros que no sabían a qué atribuir. Los presos se enteraron de la ejecución de Eduardo Barriobero, comentaban esperanzados la posibilidad de que Francia e Inglaterra convencieseran a Franco de decretar una amnistía. El trato -relata Escaler-, a pesar de las carencias, era “benigno”, aunque aumentaba la inquietud debido a las penas que iban desgranando los juicios sumarísimos. Los presos podían recibir paquetes con alimentos. Combatían la inactividad con largas conversaciones: comentaban las noticias obtenidas de los recortes de prensa que había en la barbería. En la celda decidían aguardar a hacer las necesidades en el patio porque el excusado se embozaba continuamente.

El 28 de febrero abandonaron la Modelo los ayudantes de prisión de Falange. El 5 de marzo se dio la cifra de 4.000 reclusos internados en la Modelo y de unos 110.000 retenidos en los distintos establecimientos penitenciarios de Barcelona.

Del diario de Escaler se desprende que los presos estaban extraordinariamente bien informados: conocían la lenta retirada de las tropas republicanas y se enteraron del golpe de estado en Madrid liderado por el general Segismundo Casado y Julián Besteiro contra el gobierno de Juan Negrín. El 9 de marzo el director reunió a los cautivos y declaró que no iba a haber amnistía, pero que se podrían redimir penas según las normas de un nuevo Patronato y con la suscripción voluntaria a la revista *Redención*. Algunos de los presos vitorearon los gritos de “¡Viva Falange! ¡Abajo Rusia! ¡Viva el director!”.

A mediados de marzo había aumentado la concentración de internos: 4.500 presos en la Modelo, con 7 y a veces 8 detenidos por celda. Por la noche, en la celda de Escaler, se rezaba el rosario. Un sacerdote predicaba en la galería tras la misa. “Mañana y tarde, plática sobre el pecado mortal”, escribe el 20 de marzo. “Mañana y tarde, plática sobre el infierno”, repite hastiado el 21. El régimen penitenciario iba endureciéndose. Si los guardias detectaban algún escrito en la ropa que se mandaba a lavar, el preso era castigado con un arresto de 15 días, sin patio.

El 24 de marzo, de madrugada, Escaler fue trasladado con otros siete presos a la celda 530, donde el llanto y los rezos se combinaban con el relato de novelas de Dumas que efectuaba un preso letrado. Ese mismo día Escaler, esposado, fue trasladado al Palau de Justicia para ser juzgado, junto a otros reclusos recogidos por la camioneta en Sant Elies. El fiscal le acusó de ser separatista y un peligroso anarquista, según referencias del Servicio de Información de Falange. “Considero imposible que haya un ser humano capaz

¹¹⁹ Josep Espunyes, *LLuís Escaler. Morir per Catalunya*, Pòrtic, Barcelona, 2008.

de hacer un atestado tan falso y calumnioso”, escribió.

En su diario anota el 28 de marzo que había disminuido el rancho: por las noches, apenas un cazo de lentejas con penca de acelga. Y describe el frecuente diálogo que se repite entre los condenados: “¿Qué has hecho?... Nada... Pues 30 años”.

Escuetamente escribe el 2 de abril de 1939, recogiendo noticias de Radio Patio: “El comunicado oficial anuncia la terminación de la guerra de 33 meses y el comienzo del año de la Victoria”. Las raciones menguaban aún más y se reducen a un cazo pequeño de lentejas con arroz. Los presos con familia vivían con la esperanza de recibir algún paquete de comida. La atención médica era nula. En abril debutó el orfeón carcelario, en una misa a la que no podían asistir los condenados a muerte.

Los oficiales de prisiones, cuando entraban nuevos sentenciados a muerte en una celda, decían con sorna: “llevarlo a la lidia”. Algunos presos eran golpeados con una vara de goma y los objetos de cierto valor eran incautados por los falangistas destinados en la Modelo. Los condenados podían enviar cartas de forma clandestina previo pago de 100 pesetas. Las charlas, el dominó y hasta sesiones de espiritismo servían para pasar el tiempo.

El 16 de abril, Escaler, un hombre religioso, escribe que no obtuvo permiso para comulgar, e invierte largos párrafos en analizar los apoyos y recomendaciones que podían ayudarle. A partir de esa fecha, las anotaciones del diario son más telegráficas y con un estilo menos cuidado, como si fuera perdiendo las fuerzas y la esperanza. Proliferaban los rumores, como el de la entrada del príncipe Juan y su coronación

como rey, pero se comentó con escepticismo un discurso de Franco en el que anunció ejecuciones solo vinculadas a delitos de sangre.

La penúltima entrada del diario data del 22 de abril. Por la tarde, escribe, antes del rancho, los compañeros de celda se preparan una comida colectiva con lo que las familias les envían. La última frase es escalofriante. Escaler describe la escena de dos presos que han enloquecido y que permanecen “al pati, ajaguts damunt del fang, prenent el sol, com dos tarzans”.

El 23 de abril, a las cuatro de la mañana, Lluís Escaler anota que se le ha comunicado el cumplimiento de la pena de muerte. Con gran entereza se despide: “Vaig a morir per Déu, per la Família i per la Pàtria. A la meva esposa Assumpció, les meves darreres paraules: Moro felix pensant en l’amor que sempre m’has professat. A tu i als nostres fills: Felicitat. Lluís”.

Un poeta de veinte años

El viernes 26 de junio de 1942, Natàlia Sans salió de la Modelo cargada con un sucio y viejo colchón, un lío de ropa vieja y un cesto donde se ocultaban los versos¹²⁰ que le había confiado un joven libertario de 23 años. Josep Domènech i Avellanet había sido fusilado en el Camp de la Bota aquella madrugada tras permanecer en la cárcel desde septiembre de 1939. Una foto le representa con traje y jersey de cuello alto, y gafas redondas en un rostro inteligente sombreado por un cabello oscuro y rizado. Domènech, militante de las Juventudes Libertarias, fue fusilado porque salió a luchar contra los

120 Josep Domènech i Avellanet, *Uniques. Poemes*, Fundació d’Estudis Llibertaris i Anarco-Sindicalistes, Barcelona, 1996.

sublevados en la columna Durruti, de donde pasó después al Ejército Popular obteniendo el grado de sargento.

En la cárcel escribía poemas inspirados en el estilo de García Lorca, el poeta más conocido y recitado en tiempos de la República y cuyo asesinato le convirtió en un héroe para la juventud antifascista. Un compañero que salió en libertad explicó que Domènech procuraba dormir de día y velar de noche. Por eso en sus poemas abundan las imágenes de nocturnos estrellados. A pesar de su origen catalán -su padre procedía de Osona y su madre de la Cerdanya-, el joven poeta hilvanaba versos en castellano con algunas imágenes inspiradas en la poesía popular. En el poema titulado “¡Ay, Medina de Rioseco!”, fechado en 1940, escribe la siguiente estrofa:

“Tus cántaros a tus mozas
caderas redondeaban
para que en agua de amores
los mozos se embriagaran”.

En “Fantasía”, confía al papel sus sueños de libertad:

“Corrí, volé tras esquinas
agudas del firmamento,
solo, huyendo de mi mismo;
solo, muy solo, con miedo a
despertar
como recluso de nuevo”.

En “Ofrenda”, Domènech evoca a un compañero muerto:

“De tu casco abandonado
hacen los lagartos nido
y estallan flores rojas
en la hoja del cuchillo
que quedó clavado en tierra
como jalón del camino”.

En “Tempestad”, de 1941, describe la tormenta que le sobresalta:

“Tiembla la prisión
se acongoja el árbol de mis
pesadumbres
que gime en el patio
y se oyen controversias
silencios rasgando”.

Natàlia Sans, la amiga de 20 años que acudía a visitarle a la Modelo, se convirtió con el tiempo en una ilusión amorosa para el joven preso. “Tú me has hecho desear vivir”, le dijo en una de sus visitas, confiado en que se demostraría la falsedad de sus acusaciones y se abriría ante ellos un futuro menos negro. En 1942 le dedica su primer poema, titulado “Tus pasos quedos”, y ya en la celda 448, de la quinta galería de los condenados a muerte, escribe en junio otro sin título:

“Me da miedo la noche que llega
callada
que llega sin ti;
me da miedo que llega enlutada,
oírla de muerte velada
muy hondo de mi”.

El último poema está también fechado en junio, el mes de su ejecución, y contiene los presagios de su muerte, cierta y próxima:

“Con un aullar de cerrojos
la muerte rió contenta
y se fue con el sonido
en tul de pólvoras negras.
Colgó él su sonrisa al aire y
florecieron sus venas
cantares de claveles rojos a la nueva
primavera”.

Desesperada por la muerte de Domènech, Natàlia Sans hizo copias de los poemas pero no halló a quien repartirlos: unos estaban muertos, otros en la cárcel, otros se alejaban de quienes podían comprometerles... Los guardó hasta que se publicaron 27 poemas

en 1996, cumpliendo el deseo de aquel joven de l’Hospitalet que quiso ser escritor.

Un cuaderno de 21 páginas

Jaume Riera, botero de 38 años, militante de ERC de El Papiol, de cuyo ayuntamiento había sido concejal, fue detenido por la Guardia Civil a raíz de las denuncias de tres vecinas, el 20 de marzo de 1939, cuando iba a cenar a casa llevando de la mano a su hija Nuria de 10 años. En una libreta¹²¹, Riera fue anotando a modo de diario lo que sucedía a su alrededor. Escribía en castellano probablemente por si le encontraban el cuaderno. Predominan los sentimientos de desconcierto y miedo en sus notas, que ocupan 21 páginas. “Cuando nos llaman a jueces quedamos atónitos de espanto”, escribe. Confinado en la celda 180 de la 3ª galería, hace buena amistad con los otros cinco presos, entre los cuales hay un carabinero y un teniente. Sufre de pesadillas. Un día acude a uno de los conciertos de orquesta y coro. “Aunque nos gusta, no tenemos alegría pues la cosa no es para estar contentos”, escribe.

Ilusionado ante la llegada del paquete familiar, y seguramente muy hambriento, el 19 de abril anota que la familia le ha traído “todo lo que ellos no pueden comer [...], como el chocolate, plátanos, almendras tostadas, membrillo, naranjas y otras golosinas que sus boquitas se les hace agua, mas es para el padre y no hay más remedio que mirarlo y no catarlo, ponen carne, huevos, latas de conserva, tortillas, etc.”. Son alimentos que las mujeres no prueban porque se sacrifican y tienen que tomar el tren y hacer cola en la cárcel para

121 Joan Corbalán Gil, *op. cit.*

entregar el paquete y marcharse de nuevo “dejando un suspiro en estas paredes de la cárcel”.

Inquieto ante el resultado del juicio, Riera va relatando la alegría de los presos que van siendo liberados, la tristeza ante la sucesión de ejecuciones o las esperanzas que le da el cura de El Papiol que le visita. El 1 de mayo fue trasladado a la 4ª galería, a la celda 307, que un carcelero marcó en la puerta con tiza con las siglas C.M. (condenados a muerte). En la última anotación escribe que los sentenciados se hacen amigos, conversan y pasan los días tranquilos: “Somos el día 6 y no podemos salir de la celda, veremos lo que pasará”. Riera fue ejecutado en el Camp de la Bota el 21 de julio.

El futbolista del Espanyol

Carlos Ibáñez García, un chico atlético que trabajaba como botones en el Café Barcelona de la Rambla de Catalunya, se labró un prestigio como jugador de fútbol, convirtiéndose en un ídolo que incluso tenía peña de seguidores con su nombre, la penya Oro-Ibáñez¹²². Carlos Ibáñez había nacido en Petrell (Alacant) y a los once años emigró a Barcelona con su familia, que se afincó en el barrio de la Sagrera. Fichó muy joven por el Club Esportiu Júpiter, un club que tenía entre 1.500 y 2.000 socios, y después se integró en el Europa Fútbol Club, y en 1934, en el Espanyol, donde ganaba 60 pesetas al mes.

En el caso del joven futbolista coinciden varias desgraciadas casualidades que culminaron en una denuncia, como las de miles que llevaron a personas inocentes

122 Enric Canals, *Delators. La Justícia de Franco*, L’Esfera dels Llibres, Barcelona, 2007.

a la Modelo. Ibañez se alistó voluntario para ir al frente y se enroló en una de las columnas de la CNT. En Bujaraloz enfermó, sin haber tomado parte en ningún combate, y fue evacuado a Barcelona, donde permaneció un tiempo en el Hospital de Sant Pau. Declarado inútil para regresar al frente, acabó trabajando en una fábrica de motores de avión en Sabadell. Como tantos otros, con la caída de Barcelona huyó y entró en Francia, pero volvió enseguida, el 7 de febrero, porque no temía por su suerte. Fue internado en el Campo de la Magdalena, en Santander, donde le reconoció Miquel Prat i Batlle, un vecino suyo de la Sagrera que le denunció en abril como partícipe en numerosos actos contra “personas adictas a la Causa Nacional”.

Ibañez pasó de detenido a preso en la Modelo, acusado de haber participado en la muerte del sacerdote Jaume Juliana y de los seglares Félix Prat, Andreu Prat y Enric Batlle. Aunque nunca se pudo establecer la autoría de Ibañez, el hecho de haber pertenecido a la CNT -en aquella época, sindicarse era un requisito indispensable- y de haber sido socio del Ateneu de Sant Andreu, o de haber sustituido las placas de la calle del Coll por las de Kropotkin, constituían motivos suficientes para convertir a un ciudadano honrado en un delincuente. En el caso de Ibañez, según recoge el periodista Enric Canals en su obra, tuvieron lugar dos consejos de guerra, en marzo de 1940 y en diciembre de 1941, un hecho poco habitual, cuando la justicia de Franco despachaba los sumarios a decenas cada día, con procesos mal informados, sin defensa posible. La mujer de Ibañez, Eulàlia Barcelona, no dejó de utilizar todos los resortes posibles para salvar a su marido.

Con ocasión del primer consejo de guerra logró reunir un centenar de firmas de vecinos y comerciantes de la Sagrera, todos ellos “adictos a la causa nacional”, al pie de una carta en la que se decía que “no era miembro del comité de la barriada ni de patrullas, sino que coaccionado por elementos de la FAI y bajo amenaza le hicieron intervenir en la detención de un individuo”. Por su parte, Ibañez remitía al juez desde la Modelo testimonios de otros presos: Pere Oller, preso de la celda 410 de la 4ª galería, declaraba a favor de su inocencia. Joan Torres, preso de la celda 247 de la 3ª galería, manifestaba que iba por el comité como socio de la biblioteca, y que si estaba incriminado era “por su condición de futbolista de primera”.

El proceso se reabrió y se celebró un nuevo juicio. Para desgracia de Ibañez, una mujer, cuyo testimonio había identificado a Juan Torres Montes como el autor del asesinato del sacerdote Juliana, no quiso prestar declaración. Quien sí declaró de nuevo fue el falangista Miquel Prat i Batlle, que calificó al desdichado futbolista de actitud “propia del perfecto sicario que va a la caza del cura”. A pesar de la entrega de Eulàlia Barcelona, que renovó las gestiones para salvarlo, Carlos Ibañez García, de 30 años, fue ejecutado en el Camp de la Bota el 12 de febrero de 1942. Su mujer volvió a casarse, pero cuando murió quiso que sus cenizas reposaran al lado de la placa que lleva inscrito el nombre de su marido, en el Fossar de Montjuïc. Según sospecha su familia, la delación de la que fue objeto aquel joven y guapo deportista tuvo algo que ver con la envidia entre vecinos, un cáncer que destruyó a familias enteras en la postguerra gobernada por la justicia de Franco.

Sobrevivir a la “nevera”

El escritor José María Aroca publicó¹²³ en 1969 los recuerdos pormenorizados de su estancia en la cárcel Modelo. Su testimonio reviste un gran interés porque pasó por distintos departamentos y galerías de la prisión, que describió minuciosamente. Tomó también buena nota de la trastienda carcelaria y describió a tipos interesantes. Afiliado a las Juventudes Libertarias y estudiante de Derecho, hacía sus pinitos como periodista y crítico de cine en *El Diluvio* cuando estalló la guerra. Detenido en mayo de 1939, a los 19 años, fue trasladado a la Jefatura Superior de Policía, situada en un edificio en construcción de la Diagonal, junto a la actual plaza de Francesc Macià. La planta baja se utilizaba como calabozos, pero ante la saturación de detenidos, y tras la correspondiente sesión de interrogatorios con palizas, fue trasladado a una “cuadra-garaje” de la calle de Urgell. Al fondo de la atestada nave vió a un grupo de “encorbatados ciudadanos” en el que estaba el director de orquesta Lamotte de Grignon. En *el garaje* se mantenían las distancias sociales y políticas, aunque los detenidos no eran personajes significados. Los anarquistas ocupaban un rincón al fondo del local. Algunos habían sido duramente torturados, pero el ambiente general no era dramático: se jugaba al ajedrez, abundaban las tertulias, y Aroca leía libros y diarios, aunque estaban estrictamente prohibidos.

En junio de 1939 Aroca fue trasladado a Sant Elies, la filial de la Modelo, donde centenares de presos estaban confinados en las naves del antiguo convento.

¹²³ José Mª Aroca, *Los Republicanos que no se exilaron*, Ediciones Acervo, Barcelona, 1969.

Los detenidos mataban el tiempo haciendo anillos con fichas de dominó o moldeando fichas de ajedrez con pan mezclado con papel.

En el preceptivo consejo de guerra tuvo como defensor de oficio a un teniente que anunció que los “rojos” habían asesinado a su padre (general fusilado por los republicanos) y que cumplía con su tarea por mera obediencia, ya que consideraba a todos los acusados indefendibles. Naturalmente, la sentencia fue de pena de muerte y en septiembre de 1939 ingresó en la celda 451 de la quinta galería. Los condenados a muerte tenían reservadas las galerías cuarta, quinta y sexta, alrededor de un centenar de celdas ocupadas por unas ocho personas. En el resto podía haber entre 14 y 18 personas en una sola celda. Como muchas de las celdas carecían de puertas, a raíz de los motines de 1937, los presos tenían que dormir por los pasillos e incluso en la rotonda del Centro de Vigilancia. Según las cuentas del propio José Mª Aroca, en las seis galerías de la Modelo se alojaban de 9.000 a 10.000 presos, y otros 3.000 más en el correccional, en las celdas y las naves.

En las celdas de los condenados, zona coloquialmente llamada “*la nevera*”, soportaban con los nervios rotos hasta el menor de los ruidos. Si había “saca” o expedición de presos hacia el Camp de la Bota, se escuchaba hacia las diez de la noche el ruido de la moto Sanglas que traía el “conforme” de Capitanía. Y en la celda extendían una manta en el suelo con tabaco, papel de fumar y cerillas. Se sentaban a su alrededor, fumando de forma compulsiva, atentos al ruido de las botas de los guardias y de los cerrojos de las celdas próximas, de donde iban sacando

de madrugada a los que iban a ser fusilados.

Aroca da un testimonio muy poco “heroico” de las preocupaciones de los condenados: por lo menos en su celda, no hablaban de política; la mayoría eran campesinos delatados por vecinos, con un nivel de educación política “asombrosamente bajo”. Aroca fue nombrado representante de las Juventudes Libertarias en el comité de CNT-FAI en el interior de la Modelo. Los anarquistas mantenían una posición distante: no querían tomar parte en el reparto de “destinos” o puestos más o menos privilegiados, que beneficiaban a los presos. Los que tenían asignada una tarea, por ejemplo, podían pasar mensajes y facilitar más comunicaciones de las preceptivas. Los “destinos” quedaron en manos de los militantes del PSUC y de Esquerra. Finalmente, Aroca fue expulsado de las filas anarquistas. Su falta, considerada una traición, fue componer un poema que ganó un premio de 100 pesetas y que fue radiado al exterior por una emisora barcelonesa durante las fiestas de la Mercè, patrona de los presos, que el régimen celebraba con grandes alardes propagandísticos.

En las galerías primera y segunda, donde fue trasladado Aroca tras la conmutación de su pena de muerte, se vivía en un régimen mucho más benigno que en la quinta. Levantada la incomunicación, había más horas de patio, interrumpidas por los cuatro recuentos diarios, y los presos podían escribir una carta a la semana. El patio que compartían ambas galerías estaba situado cara a la calle de Provença, en el centro de las de Entença con Vilamari. Desde allí se oteaban los balcones de los inmuebles que daban al patio. Aroca se hacía cruces de

“los relinchos de rijosidad de la hambrienta masa”, ante la visión de algunas señoras que se exhibían en el balcón. Algunos familiares de presos alquilaban por horas balcones de los pisos para comunicarse por señas con sus seres queridos. Los centinelas de las garitas exteriores dispararon más de una vez contra aquellos balcones indiscretos.

Otro de los negocios carcelarios que describe Aroca es el alquiler de niños. Para tener una comunicación con un penado se emitían vales que novias o esposas debían entregar a la entrada. Y en un mundo donde la picaresca se adaptaba a las costumbres, se organizó rápidamente un servicio de alquiler de niños. En una ocasión, la rubia novia de un preso alquiló un niño gitano, muy moreno. Le costó pasar el primer filtro y una vez en el locutorio entregó a su novio al niño advirtiéndole en voz baja de que fingiera que era su padre. El preso empezó a besuquearlo y el gitanillo montó un escándalo de mil diablos. La historia terminó, según Aroca, con los novios entretenidos en su charla y el chiquillo metiendo la mano en los bolsos y robando lo que podía.

Si Lluís Escaler menciona en su diario la existencia de una orquesta carcelaria en la Modelo, Aroca aporta más datos. Incluso afirma que la orquesta de la cárcel Modelo era uno de los mejores conjuntos de España. Llegó a estar formada por unos 80 profesores, muchos pertenecientes a la Banda Municipal de Barcelona y a la Gran Orquesta del Teatre del Liceu. Entre los directores que tuvo destacan Lamotte de Grignon y Jaume Mestres, que compuso y estrenó una misa con ritmo de jazz. Entre los miembros del coro de la orquesta consta

Emili Vendrell padre. Cuando se instalaron altavoces en la Modelo, los conciertos se retransmitían por todo el recinto.

Tras su paso por la segunda galería, gracias a la influencia de un funcionario, buena persona, apellidado Videgay, Aroca fue trasladado al departamento de políticos en el invierno de 1940. Se trataba de la séptima galería, un recinto muy soleado que constaba de 16 celdas y un pasillo amplio de donde partía una escalera de caracol. Allí había estado confinado Ricardo Fernández Sánchez, “Ricardito”, antes de salir hacia el penal del Dueso en 1930. A pesar de su nombre, en el departamento de la séptima galería no había “políticos”, en el sentido estricto de la palabra, sino “enchufados” que disponían de medios para procurarse comida externa. Aroca coincidió con un estafador de buena familia, adicto a la morfina y a las aspirinas, que luego regresaría a la Modelo como asesino de un anticuario; con unos falangistas que habían cometido estafas y estraperlo; con el diputado de la CEDA Luis Lucia, que tenía el puesto de confianza de secretario del director, o con el atracador Pedro Targarona, que había sido declarado “enemigo público número uno” de Barcelona.

Targarona, natural de Vilassar de Dalt, había iniciado su carrera delictiva en 1933, cuando con 16 años golpeó con una piedra en la cabeza a la dueña de una pensión de la calle de Sepúlveda¹²⁴ para robarle. Entonces estaba ya afiliado a la FAI, aunque es probable que le conviniera enmascarar sus delitos bajo las temidas siglas. En 1936 estaba en la Modelo purgando una condena a treinta años por robo cuando se fugó de la cárcel. Se

¹²⁴ *La Vanguardia*, 29 de septiembre de 1933.

enroló en la Legión y en 1937 había pasado por el Ejército Popular y el SIM. Según Aroca, al terminar la guerra estaba en Montjuïc por delito de desertión. Allí conoció a un alférez provisional, con quien cometió un atraco en 1942, que se frustró y costó en el tiroteo la vida de un brigada de la Guardia Civil. Targarona fue ejecutado el 16 de octubre de 1943 con Francisco Vila Gallemí y Adolfo Gázquez Rodríguez. Figuran en la lista de ejecutados del franquismo sin filiación política y con la acusación de atraco a mano armada.

Aroca, muy dotado para los idiomas, ocupó el destino de intérprete-enlace entre los funcionarios y el gran número de extranjeros que radicaban en la Modelo, a causa del imparable avance de las tropas alemanas, antes de ser expulsados. Los extranjeros formaban una colonia aparte en la tercera galería, donde ocupaban tres hileras de celdas y tenían un almacén particular administrado por un judío-francés apellidado Dreyfus, antiguo alcalde de Marsella y propietario de una cadena hotelera. Aroca acabó compartiendo celda con Dreyfus¹²⁵ y con un británico apellidado Cunningham: “Les servían el almuerzo y la cena de un bar situado en las inmediaciones de la cárcel. Ni una sola vez me invitaron a sentarme con ellos, a pesar de que compartía su celda. Me trataban como a un criado”, escribe resentido. En la celda vivía un “machacante”, un preso que les hacía las camas y se ocupaba de la limpieza a cambio de algo de dinero. Cuando terminaba de comer, el mezquino Dreyfus

¹²⁵ Dreyfus permaneció un mes y medio en la Modelo y luego fue conducido al campo de Miranda de Ebro, hasta agosto de 1942, fecha en que fue expulsado por Canfranc junto con André Meyer, el doctor Lichwitz y Pierre Crénese.

recogía con cuidado las migas de pan y se las daba al “machacante”, diciéndole: “¡Toma, hijo! ¡Aprovéchalas!”.

Los extranjeros

Aroca relata dos incidentes protagonizados por extranjeros en 1941. A la hora del recuento, en una escena que recuerda a la película *Casablanca*, los ocupantes de una celda se quedaron firmes, sin saludar a la romana, con el brazo en alto, como era obligatorio. El oficial se dio cuenta y volvió sobre sus pasos, exigiéndoles el saludo y agarrándole el brazo a uno de ellos para levantárselo. Inmediatamente los presos empezaron a golpearle y el oficial escapó como pudo. Tras el incidente, llegó a los pocos días la orden de que los extranjeros quedaban exentos de la obligación de saludar.

Otro preso, un oficial del Ejército británico y de nacionalidad australiana, que se había fugado de un campo de prisioneros alemán y había cruzado toda Francia, se negó a su llegada a que le cortaran el pelo, una norma preceptiva en la Modelo, alegando con altanería que era súbdito de Jorge VI. Aroca presencié cómo el barbero, un sevillano muy gallito apodado “Napoleón”, le ató al sillón de barbería y le afeitó la cabellera.

En el Arxiu Nacional de Catalunya-ANC son numerosos los expedientes de extranjeros entre 1940 y 1945, coincidiendo con la II Guerra Mundial. Una buena parte pertenecen a presos en tránsito, que permanecen algunas semanas en espera de su traslado a los campos de concentración o a su expulsión definitiva de España, generalmente por Irún. Hay que tener en cuenta que el hecho de cruzar los Pirineos era una lógica vía de escape para personas que

huían de los regímenes políticos de Centroeuropa y de la guerra. Buscaban el refugio en España, nación neutral, como cabeza de puente para salir hacia América del Norte o del Sur. En enero de 1943, por ejemplo, unos 80 extranjeros pasaban la frontera cada día. El *Foreign Office* había solicitado al Gobierno español que atendiera a sus nacionales hasta que pudiera resolverse su situación personal¹²⁶.

De los numerosos expedientes de reclusos extranjeros consultados en el ANC, he aquí algunas historias singulares:

-Maurice Kent, de 23 años, natural de Montreal, ingresó en la Modelo en 1941, y en 1942 fue trasladado a Irún.

-Dietrich Schroer (o Schoer), de 38 años, artista que usaba el nombre de Diego López Ruiz, natural de Colonia, con domicilio en el Hotel Príncipe de la Rambla, ingresaba en marzo de 1945, con destino al campo de concentración de Nanclares de la Oca. En mayo, el preso fue trasladado a la enfermería al haber ingerido Luminal “en grandes dosis”, con síntomas de depresión y de intoxicación. En octubre, al restablecerse, se ordenaba su traslado a Nanclares de la Oca, de donde no salió hasta agosto de 1946 para su expulsión posterior.

-Walter Schorer, de Zurich, trabajó como sastre en la Modelo, donde permaneció cumpliendo condena por contrabando de piezas de automóvil. Su expediente contiene una recomendación del padre José Tolosa.

-Isak Schulim Goldberg, polaco de 34 años, cumplió arresto de 30 días y es trasladado a Irún, a

disposición del Jefe de la Frontera Norte para su internamiento en un campo de concentración, junto con John Patridge.

No es difícil suponer las dificultades que iban a sufrir judíos y aliados al ser expulsados y conducidos a la Francia colaboracionista. La lista de judíos es larga y suele consistir en arrestos de 30 días, antes de la expulsión o traslado. Incluye los nombres siguientes:

-el médico Abraham Schneidmuhl, que ingresa en enero de 1943 procedente de la Pensión Layetana; -el vienés Wilhem Klein, de 22 años, pintor, de “religión israelita”, que ingresa en 1942 procedente de la cárcel de Figueres, en tránsito al campo de concentración de Miranda de Ebro;

-Jacobó Kohen Camayor, israelita procedente de Estambul, de 29 años, expulsado en 1948, como el médico Robert Muhl, que procedía del campo de Nanclares;

-Chaim Kleinmann, natural de Odessa (Ucrania), de 72 años, que venía también del campo de concentración de Nanclares, a quien se le retiró el pasaporte, expedido en Viena en 1924, durante un registro domiciliario. Kleinmann expresó su deseo de ir a Tánger;

-Joseph Keningsberg, de 32 años, israelita, ajustador mecánico polaco, que vivía en París, ingresó en la Modelo en 1943, en tránsito para el campo de Miranda de Ebro.

En la lista de presos extranjeros hay también británicos, canadienses y norteamericanos, en cuyos expedientes consta en algunos casos su graduación militar:

-Andrew Kennet, de 31 años, natural de San Francisco, fue puesto en libertad en 1943;

-Pierre Kem, piloto aviador de 23 años, natural de Montreal, ingresó en 1943, en tránsito a Miranda de Ebro;

-Joseph Kepinski, canadiense de 20 años, procedente de Winnipeg, Canadá, era trasladado a Irún en 1942, a disposición del Jefe de la Frontera Norte para su posterior internamiento en un campo de concentración;

-el también canadiense Pawet Cornelius, de 23 años, era enviado a Miranda de Ebro en 1942;

-Enrique Keith Clayton, de 28 años, teniente de aviación británica, con domicilio en Oak House, Littlehampton, que en 1941 fue trasladado al castillo de Montjuïc, junto con Charles Plownam Munche (o Murchie);

-Robert Charles Kies, de 20 años, natural de Nueva York y vecino de Berlín, ingresaba en la Modelo en noviembre de 1945 por entrada clandestina en España;

-John King, de 26 años, natural de Durban (Sudáfrica), era expulsado en 1942, como Joseph Henri Kestens, militar de 47 años, belga.

Constan también nacionales alemanes, como Klaus Escherich, de 24 años, que ingresó en junio de 1946, junto con Erich Syperech, Klaus Escherich y Fritz Saryor, tras su detención por paso ilegal de la frontera, a los cuales, según órdenes que figuran expresamente en sus expedientes, “se separará de los delincuentes comunes”. Friedrich Klausing y Helmut Keller estaban en régimen de aislamiento en la 4ª galería en septiembre de 1948, a la espera de ser trasladados a Nanclares de la Oca. Juan y Roberto Kleiber, éste último pintor decorador, de Strasburgo (entonces territorio alemán), en 1941 eran entregados al cónsul de Alemania. El mecánico de aviación Kurt Kokorniac, de 35 años, alemán, procedente del aeródromo de Recajo, en Logroño, era expulsado en 1941.

Un documento expedido por el consulado alemán de Barcelona

126 Matilde Eiroa, *De prisioneros a presos: europeos centro-orientales en los campos de concentración franquistas*, en Jaume Sobrequés et. al., *Congreso Los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la guerra civil y el franquismo*, MHC/Crítica, Barcelona, 2003.

pedía la extradición a Alemania de Carlos Klemm Tingel, de 25 años, natural de Nuremberg y procedente de la cárcel de Bilbao. El sello del consulado que figura en el expediente lleva la cruz gamada del régimen nazi.

Un periodista de 78 años, Antonio de Nait Fornari, natural de Marsella, ingresó en 1940 en la segunda galería, procedente del preventorio del Palacio de las Misiones¹²⁷. En su expediente consta que estaba en estado de senilidad avanzada. Una nota de marzo de 1941 señalaba que estaba en la enfermería: “Ocupa una cama en la enfermería sin tener más achaque que el de la edad, aun cuando sus actividades en la prisión no le hacen muy acreedor a régimen de blandura”. Antonio de Nait estaba preso acusado de espionaje, actividad a la que se dedicó desde el periodismo. Según las acusaciones que le llevaron a la Modelo, en la gran guerra europea de 1914-1918 era jefe del espionaje francés en Barcelona, en contacto con M. Piccard, jefe de la policía francesa en los Pirineos, “al que facilitó informes sobre el sindicato libre, una relación de los regimientos existentes en Cataluña, relación de los jefes y oficiales reintegrados después del movimiento del arma de artillería, relación de los depósitos de armas de los carlistas y otras sobre la Peña Ibérica”. Durante el “periodo rojo”, prosiguen las acusaciones, colaboró con las autoridades marxistas actuando como agente colaborador del SIM. En uno de sus viajes a Francia, Antonio de Nait descubrió la clave utilizada por el gobierno franquista para comunicarse con los “elementos adictos” en la “zona roja”, la quinta columna. El periodista

127 ANC. Expediente personal.

mantuvo estrecha relación con el dirigente del SIM y excapitán de la Guardia Civil, Vicente Santiago. Según el expediente, Santiago habría facilitado información sobre los nuevos cañones antiaéreos instalados en los cruceros “Canarias” y “Balears”. Antonio de Nait quedó en libertad condicional en 1944 por septuagenario, a los 82 años.

El marinero Wladistaw Klukowski, de 24 años, originario de Letonia, murió de tuberculosis preso en el palacio de las Misiones, donde había ingresado por delito de resistencia y escándalo público. Al morir, sus únicas pertenencias consistían en dos cajetillas de tabaco, una lata de atún y 22 pesetas.

Los extranjeros protagonizaron incidentes de todo tipo, registrados en sus respectivos expedientes:

-el yugoslavo Karlo Kusanitsch, de 50 años, observaba “mala conducta” tras su internamiento en 1948, negándose a comer durante un par de días. Tampoco accedía a repartir los paquetes de alimentos que llegaban de Cruz Roja Internacional con sus compañeros, según nota manuscrita de un funcionario;

-el preso Hortis Kossina, de 21 años, panadero, de Instertburg, fue confinado todo el mes de enero de 1949 en celda de aislamiento, por haber cortado una tira de la manta reglamentaria, considerada una falta muy grave;

-Sandor Kekes, húngaro de 27 años, estudiante en la Universidad de Munich, preso en la celda número 20 de la 1ª galería, solicitaba en noviembre de 1947 su ingreso en la Legión Extranjera, que se le deniega “por orden de la superioridad”. Fue internado durante quince días en una celda de castigo por pegarle a un preso español que en el patio

de la primera galería le tapaba el sol. Solicitó el traslado al campo de Nanclares, que también se le denegó.

Joaquín Maurín, fundador del POUM junto con Andreu Nin, estuvo diez años preso en las cárceles de Franco. Veterano revolucionario, había ya pasado en los años treinta por la Modelo y por el castillo de Montjuïc, donde al intentar fugarse se partió una pierna. La guerra civil le sorprendió en Galicia, donde se libró de la muerte; primero, adoptando una falsa identidad, y después, gracias a la recomendación de un familiar. Tras numerosas vicisitudes pudo salir de España en 1947 y se instaló en Nueva York. En 1974 publicó un libro¹²⁸ en el que, bajo la identidad de Julio Tiznel, describía una escena seguramente vivida durante su estancia en la Modelo, que ilustra perfectamente el “cosmopolitismo” forzoso que se daba en la cárcel:

“En la nueva prisión fui puesto entre los extranjeros, Los había de todas las latitudes y de todas las razas. Pero predominaban los franceses, los judíos alemanes, los italianos y los portugueses. Unos se encontraban detenidos por falta de documentación; otros, en espera de ser repatriados; otros, fugados de campos de concentración o desertores; algunos por haber quebrantado la orden de expulsión o por tráfico ilegal de divisas y los menos por tener cuentas pendientes de otro calibre con la justicia”.

Maurín describe también a sus compañeros de celda, situada en la planta baja de una galería “sucya y oscura”:

“Estábamos hacinados: un italiano Mariani, algo poeta que recitaba

128 Joaquín Maurín, *En las prisiones de Franco*, B. Costa-Amic editor, México DF, 1974.

admirablemente estrofas de Leopardi y de Carducci; un suizo, Hans, tuberculoso y apático; un conde polaco, Zmigli, que evadido de un campo de concentración alemán había recorrido a pie la mitad de Europa; un judío alemán, Steinberg, químico de profesión; un francés pendenciero, Dubois, que por la noche roncaba como un trimotor; un portugués colonial, Souza, algo perturbado, que se ponía a la cabeza una toalla a modo de turbante e imitaba las danzas de los negros, y por último, aunque el más interesante de todos, Panamá”.

La mayoría de los presos extranjeros ingresaron en la Modelo como una parada breve en su tránsito hacia los campos de concentración de San Pedro de Cardeña, Nanclares de Oca y Miranda de Ebro, principalmente. Este último campo funcionó entre 1939 y 1947 y se caracterizó por unas terribles condiciones de vida para los presos.

Los religiosos

José María Aroca recibió un día la visita del capellán de la Modelo, el padre Martín Torrents, un hombre adusto, que le ofreció tabaco con mirada dura. Torrents muy pronto ascendió a lo alto del escalafón penitenciario al suceder al jesuita Pérez del Pulgar¹²⁹, muerto en 1940 tras haber sentado las bases del sistema carcelario franquista y el sistema de redención de penas. En aquellas jornadas de desesperación no eran infrecuentes las “conversiones” y el incremento del fervor religioso. Sábados y domingos acudían a la Modelo jóvenes de Acción Católica y

129 Gutmaro Gómez Bravo, *La Redención de penas. La formación del sistema penitenciario franquista 1936-1950*, Los libros de la Catarata, Madrid 2007.

sacerdotes de distintas órdenes, algunos de los cuales además de confesar hacían pequeños favores. Al padre Robert, del convento de Pompeya, le prohibieron regresar a la Modelo después de haberle intervenido 72 cartas que le habían entregado los presos.

Aroca coincide con otros testimonios en hablar con respeto de las actividades en la cárcel de algunas monjas mercedarias. El 6 de marzo de 1941 las hermanas mercedarias de la Caritat, una orden fundada en 1878, se hicieron cargo de la administración de la Modelo, de la enfermería, la cocina y el economato. Su estancia en la prisión de la calle Entença se prolongaría hasta 1971.

Ricard d’Olot reconoce que notó una mejoría en la atención de los presos tras la llegada de las mercedarias. Sabemos que en la inmediata postguerra, bajo las rígidas enaguas, algunas monjas llevaban escondidos periódicos y mensajes a los presos¹³⁰. Aroca nombra a una de ellas, Sor Josefa, una enérgica y altísima monja navarra a la que vio arrancar de manos de un funcionario la fusta con que se disponía a golpear a un preso. Sor Josefa había llegado a entrar en las celdas de los condenados botellas de coñac escondidas bajo sus faldas. Pere Carbonell¹³¹ explica también que Sor Josefa, al día siguiente de una “saca”, estaba triste, sin su seguridad habitual. Antes de irse les dijo, en voz muy baja: “Uno murió reconciliado, pero el otro, pobrecito, murió como un perro”. Las monjas preparaban torrijas para los condenados a muerte y por

130 Fray Ricard d’Olot, *Entre reixes, records de la presó Model...*, Editorial Mediterrània, Barcelona, 2008.

131 Pere Carbonell i Fita, *Nadal a la presó Model (1944-1945)*, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000.

lo general dulcificaban con estos gestos las terribles condiciones de los presos.

En 1941 llegó a la Modelo el padre Bienvenido Lahoz, un fraile mercedario cuyo rastro aparece en diversos testimonios memorialísticos. Aroca le considera su segundo padre, aunque reconoce que su falta de flexibilidad, su intolerancia y su tozudez acababan distánciándole de los presos. De carácter autoritario, algunos presos le llamaban “la araña”, a causa de sus envolventes argumentaciones. Pere Carbonell, que le veía como una figura “entre pintoresca y siniestra”, le retrató como un hombre bajo y delgado, que flotaba dentro del hábito blanco de los mercedarios:

“Dels pocs catòlics practicants de la galeria, no en feia gaire cas; més aviat els defugia, perquè la seva existència insòlita el devia pertorbar. En canvi, l’interessaven, fins a obsesionar-lo, les idees dels ateus i dels separatistes i les ànimes dels condemnats a mort”.

Cuando llegó el grupo de separatistas catalanes, el padre Lahoz les reunió en una celda de la planta baja, satisfecho de tener una audiencia con quien afilar su dialéctica. Pero Manuel Cruells le sacó de sus casillas con sus argumentos, y es entonces cuando pronunció esta frase escalofriante, que Carbonell recordaría siempre: “Porque la unidad de España ha costado mucha sangre y a los que la quieran quebrantar....tac, tac, tac”, mientras hacía el gesto de disparar con una ametralladora.

Miguel Núñez¹³² también tuvo sus discrepancias con el padre Lahoz, como veremos. Militante del PCE, formó parte de la “quinta del biberón” y en la posguerra cumplió condena en las prisiones

132 Miguel Núñez, *La revolución y el deseo*, Península, Barcelona, 2002.

de Atocha, Yserías, Ocaña y Barcelona. Miguel Núñez fue uno de los organizadores del PSUC, partido por el cual fue elegido diputado por Barcelona en 1977, tras haber pasado media vida entre rejas y haberse forjado gracias a su temple una reputación de luchador insobornable. Núñez fue una de las víctimas de los comisarios Polo y Quintela, de la Brigada Política Social, en la Jefatura de Vía Laietana, tras su detención en Barcelona en 1945, al desmantelarse la Agrupación Guerrillera de Catalunya.

Núñez cuenta una anécdota impagable: cuando estaba colgado del tubo de la calefacción, en el último piso de jefatura, muy maltrecho a causa de las torturas, oyó que uno de los “grises” le decía: “¡Aguanta, Miguel! Hemos sido guardias de asalto con la República y nos han depurado”. Núñez les dio un número de teléfono de un abogado de París, y a los dos días el comisario Creix entró en la sala de tortura bramando: “Cabrón, ¿cómo te las has arreglado para hacer llegar información a Radio París y Radio Londres sobre lo que pasa aquí?”. Gracias a aquella llamada se acortó su suplicio e ingresó en la Modelo, de donde salió en libertad provisional a los siete meses, gracias a un comandante juez militar que había sido separado del Ejército dos años por su pertenencia a la masonería, circunstancia que le facilitó la huida.

Si el primer ingreso de Núñez en la cárcel fue breve, no fue más prolongado el segundo, resultado de un consejo de guerra en el que fueron condenados nueve militantes comunistas. El 29 de abril de 1958 fue internado en la misma celda que Federico Oliver, detenido con él, y que, según su testimonio, estaba irreconocible y

destrozado por las torturas. Luego fue trasladado a la tercera galería, a una celda de aislamiento, sin poder comunicarse con nadie. Allí entró un oficial de prisiones que se confesó falangista, desencantado del nuevo rumbo que tomaba el régimen, con predominio de banqueros y miembros del Opus Dei. El oficial le dijo que simpatizaba con los “tíos con cojones”, le abrió la puerta y le dijo que podía pasear por el pasillo cuanto quisiera. En la Modelo, aquel guardia no solo aprovisionó de botellas de coñac y de diarios a Miguel Núñez, sino que le sacaba el correo y los mensajes para su abogado Josep Solé Barbera, sin pasar por la censura, y hasta le regaló un transistor por el que escuchaba Radio París y la BBC. Es probable que el talante de Núñez contribuyera a ser acreedor de estos gestos de trato de favor, bastante infrecuentes.

Miguel Núñez estaba en una galería de comunes, que se pasaban encerrados todo el día, a excepción de dos horas para “hacer la rueda” en el patio (pasear en círculo a medio metro uno de otro). Allí conoció el trato que se daba a los comunes, según las confidencias de su amigo “el ratón”. Si eran reincidentes, la policía les daba en Jefatura tales palizas que “el ratón” había encontrado un truco para librarse: llevaba siempre una “gillette” y si le atrapaban se cortaba la piel de la barriga y se quedaba con las tripas en la mano, consiguiendo que le trasladaran de inmediato a la cárcel sin pasar por Jefatura.

En cuanto a su relación con el padre Bienvenido Lahoz, terminó bruscamente cuando el mercedario no soportó que Núñez contestara a su terminología teológica con argumentos materialistas, ya que no creía en la existencia

del alma. Lahoz, como un inquisidor, comenzó a gritarle: “¡Endemoniados! ¡Con vosotros no se puede tener compasión, merecéis la muerte y la tendréis!”. Después de aquel encontronazo, Lahoz se disculpó y enhebraron una cierta amistad en la que hubo un episodio notable. El mercedario le confesó en secreto que creía que el mundo era “un maravilloso reloj sin relojero”, con lo cual ambos habían acabado pensando lo mismo.

En la cárcel, las penurias eran terribles. El libro mayor registraba en 1940 la compra de 35.000 kilos de mondas de patatas a tres céntimos el kilo para preparar el rancho. Las instalaciones habían quedado destrozadas tras los bombardeos y motines de 1937. La dirección del centro tuvo que pedir camas al Servicio de Recuperación de Muebles y Viviendas, y hasta finales de 1939 no se restableció la conexión telefónica. Al no encalarse las paredes, proliferaban las chinches, y en 1940 hubo una profunda epidemia de sarna que se zanjó embadurnando a los presos desnudos con petróleo.

Agustí Aragonés escribió una carta a su mujer¹³³, desde su celda de condenado a muerte, que le fue interceptada y nunca se envió. La dieta consistía al mediodía en “cuatro garbanzos con cuatro granos de arroz”, por la noche un potaje de lentejas y por la mañana un café “marca churris”. El hambriento Aragonés le pedía a su mujer, Juanita, latas de sardinas porque con lo que le daban no se podía vivir: “Si tardo mucho en salir mis piernas servirán para mangos de escobas”, se dolía. “Juanita, me mandarás el colchón pequeño pues estamos muy mal para dormir [...]. También me

133 Aram Monfort, Barcelona, 1939. El camp de concentració d’Horta, *L’Avenç*, Barcelona, 2008.

mandarás pomada para el cuello, pues me pica mucho, y pomada para la sarna, pues desde que estoy en la cárcel que te lo pido y todavía no la he recibido y un caza tanques, o sea, un peine espeso, que cada garbanzo [chinchas] que por aquí corre, parecen tanques”. Agustí Aragonés, de 49 años, panadero de l’Hospitalet de Llobregat, de filiación CNT, murió en el Camp de la Bota el 7 de mayo de 1939.

El 31 de julio de 1942 aparecían en el Diario mayor¹³⁴ partidas para desinfección y para el transporte de presos al penal de Santoña. La Modelo estaba al límite de su capacidad, aunque se habían habilitado ya las mencionadas “sucursales” de Sant Elies, el Palacio de las Misiones y Horta. En octubre de 1942 el presupuesto para alimentación ascendía a 21.648 pesetas. En las cuentas por dicho concepto constaban las compras de boniatos (a 0,95 pesetas el kilo), aceite (4,60 el litro) arroz (3 pesetas el kilo) y la compra de seis gallinas, a 65 pesetas la unidad, que no probaron los presos con toda seguridad, según los testimonios que nos han llegado. Figura además una gratificación de 2.000 pesetas para los capellanes.

Ante la gravísima falta de espacio, en 1943 se procedió a vaciar la zona de los espacios subterráneos, donde en 1926 se habían depositado las ruinas de los destruidos “galápagos”, para habilitarlos como celdas suplementarias. Los trabajos¹³⁵ se realizaron en 1943 y se prolongaron durante cuatro meses. Una brigada de 70 presos trabajaba en el desescombros, media hora en cuclillas y descansos de una hora.

134 ANC. Caja 111.

135 Josep Mª Solé i Sabaté, *La presó Model durant la guerra: 1936-1939*, en Cèlia Cañellas et al., *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

Los destacamentos

En otoño de 1941 se desbordó el río Ter y se produjeron unas catastróficas inundaciones en Manlleu. Fue la primera vez que un destacamento de presos salió de la Modelo para realizar trabajos extramuros, que le suponían al penado la posibilidad de redimir medio día de condena por cada jornada de trabajo. La aplicación de la Ley de Redención de penas por el trabajo proporcionaba a las empresas mano de obra casi gratuita. La primera empresa que se benefició de los destacamentos de trabajadores de la Modelo fue la fábrica textil SAFA, de Blanes. La segunda fue Burés, de hilados y tejidos, con sede en Anglès, también en Girona. Aunque estaba prohibido que en los destacamentos participaran condenados a penas superiores a doce años, José María Aroca, gracias a la recomendación del poderoso padre Lahoz, se enroló en la segunda expedición, integrada por 108 hombres, que salió el 15 de noviembre de 1942 de la Modelo, en tren rumbo a la prisión de Salt y de allí a un apeadero, donde procedían a construir un canal de agua para la empresa Burés. Por cada trabajador el estado cobraba 8 pesetas. El preso cobraba en mano 1,35, cifra que ascendía a dos pesetas si estaba casado. Los batallones de trabajadores¹³⁶, en cambio, estaban integrados por presos que aún no estaban condenados. No podían redimir pena. En condiciones de esclavitud, los *batallones* integraron la mano de obra anónima de los primeros tiempos de la dictadura. El 1 de julio de 1939 había en Catalunya 13.594 trabajadores cautivos que reparaban puentes o carreteras destruidos durante la guerra.

136 Aram Monfort, *op. cit.*

La Comisión Clasificadora de Prisioneros decidía el destino de los represaliados. Muchos presos salieron de la Modelo hacia el campo de concentración de Horta, que funcionó hasta mediados de 1940 en el pabellón Llevant de la Casa de la Caritat de Horta, desde donde eran destinados a los batallones de forzados. Albert Vilella describió¹³⁷ uno de aquellos traslados, que se hacían a pie en cuerda de presos bajo la vigilancia de la Guardia Civil:

“Tarda barcelonina d’un assolellat diumenge de tardor. Una filera de 93 detinguts, pintoresca com quasi totes, travessa la ciutat d’ample a ample. Carrer de Provença, des d’Entença a la Sagrada Família, i després carretera d’Horta enllà, quants quilòmetres? No ho sé... molts. Els que van carregats amb un matalàs suen d’allò més. Jo, per sort, no porto gaire equipatge. Altres, molt més sortosos que jo, troben família que poden abraçar i els ajuden a portar l’equipatge”. Entre los trabajos que realizaron los presos de Horta en Barcelona figuran el cierre de los refugios antiaéreos, que estuvieron activos hasta el final de la guerra, o la reconstrucción de iglesias.

Guerrilleros y la guerrilla urbana

El 29 de marzo de 1943 tuvo lugar en la cárcel Modelo el ajusticiamiento colectivo más masivo de su historia tras un rápido consejo de guerra. Nueve hombres, acusados de atraco a mano armada, fueron ejecutados mediante garrote vil por el verdugo de Valladolid, Florencio Fuentes Estébanez. El coronel Asensi Cepero, Jefe Superior de Policía, a las órdenes del comisario Eduardo Quintela, Jefe de la

137 Aram Monfort, *idem.*

Brigada Político Social, anunció¹³⁸ una exitosa operación que había desmantelado dos “peligrosas” bandas de atracadores: una, que actuaba en Barcelona bajo el liderazgo de Joaquín Pallarés, y otra, procedente de Alcañiz, cuyo jefe era Bernabé Argüelles; ambas habían acabado fusionándose.

Durante la década de los cuarenta, pequeños comandos integrados generalmente por comunistas y anarquistas ponían en jaque a la policía y a la Guardia Civil cometiendo atentados y atracos para financiar sus operaciones y mantener la actividad de los grupos. La policía, acosada por la actuación de la guerrilla urbana, ejercía una represión feroz forzando los chivatazos y creando una red de confidentes a sueldo entre camareros, barberos y dueños de garajes de Barcelona. Enmascaraba además las detenciones con datos falsos, y en ocasiones disparatados, que publicaba la prensa del régimen, para evitar por todos los medios la identificación de los detenidos como guerrilleros antifranquistas, lo que eran en realidad, presentándolos como peligrosos atracadores.

Según el atestado oficial de este caso de ajusticiamiento colectivo, Bernabé Argüelles cumplía una misión secreta encomendada por la masonería internacional, una de las obsesiones del dictador. Pero, en realidad, era un dirigente anarquista que había sido comandante de la 127 Brigada Mixta de la 28ª división durante la guerra civil. El único delito de sangre del grupo puede atribuirse a Pallarés, a quien Asensi describía como un “hombre desconcertante por su cinismo y serenidad”, a raíz de la muerte en un tiroteo de un cabo de la guardia civil. Pallarés¹³⁹, de 24 años, era guerrillero

138 *La Vanguardia*, 17 y 30 de marzo de 1943.

antifascista y lideraba el grupo de militantes de donde salió el comité regional de la Federación Ibérica de las Juventudes Libertarias.

El resto de atracos del grupo referenciados por la policía oscila entre un botín de 600 pesetas y otro de 34.000, el más elevado, procedente del atraco a un pagador de una empresa. En uno de los robos, uno de los ladrones huyó en una bicicleta de señora. La banda fue localizada porque en el robo de las nóminas de la empresa ATESA, de Sants, el 15 de enero de 1943, la policía facilitó la numeración de los billetes a los comerciantes y uno de los atracadores fue localizado al comprarse un sombrero.

A la una de la madrugada del 29 de marzo de 1943 el juez militar comunicó la ejecución de la sentencia. Entraron en capilla Pallarés, Argüelles, Francisco Álvarez, Fernando Ruiz, Francisco Atares, José Serra Lafoz, Benito Sautes, Juan Aguilà y Pedro Tresols. Al último reo lo degollaron con la argolla porque se había estropeado el tornillo que la sujetaba al mecanismo del garrote. Acompañaron a los reos el padre Usudi, franciscano, el padre Gabriel, carmelita, el padre Lahoz, mercedario, el padre Umbert, jesuita, y el capellán Martín Torrents. Los nueve ejecutados figuran en la lista de ejecutados por la dictadura¹⁴⁰, pero en ningún caso se señala su filiación política. La clandestinidad y el aislamiento en que tenían que vivir, además de la represión cultural que les condenó, ha cubierto sus figuras con la niebla espesa del olvido, como ha sucedido con la mayoría

139 Manuel Aisa, *Enciclopèdic Noticiari*, diciembre 2007, en la web <http://manelaisa.com/>.

140 Joan Corbalán Gil, *Justicia, no venganza. Los ejecutados por el franquismo en Barcelona (1939-1952)*, Silente, Guadalajara, 2008.

de los ejecutados de la postguerra. Recordemos los nombres de algunos de estos *guerrilleros*.

-El 8 de julio de 1943, por ejemplo, salió de la Modelo rumbo al fatídico Camp de la Bota Esteban Pallarols, de 42 años, encausado como “agente del Komintern”, secretario general del comité nacional de la CNT.

-Francesc Serrat Pujolart, *Cisquet*, un joven de 22 años, natural de Olot, fue fusilado el 25 de febrero de 1946, con Joan Arévalo Gallardo, de 26 años. Pertenecían a la Juventud Combatiente del PSUC y llegó a visitarles en la Modelo el que luego sería Abad Escarré. Serrat había dicho a una familia de Perpinyà que si pasaban por Olot una vez restaurada la República, que le visitasen porque sería el alcalde. En caso de fracasar que estaría en el cementerio, donde quizá habría una placa recordándole.

-Juli (o Julián) Boix Corachán, de 27 años, guerrillero de filiación cenetista, murió en un patio de la cárcel Modelo por garrote vil, en la madrugada del 16 de febrero de 1946. Boix era capitán de las FFI (Fuerzas Francesas del Interior), el ejército integrado por antiguos luchadores republicanos que hostigaba a la dictadura desde el sur de Francia. Había sido juzgado el 11 de octubre de 1945 y en la cárcel Modelo coincidió con Jesús Monzón, que había sido detenido en Barcelona en julio.

-Abogado navarro, máximo responsable en Francia del PCE en el período 1939-1944, brazo político del XIV Regimiento, Monzón fue uno de los fundadores de la Unión Nacional, que aglutinaba a buena parte de las organizaciones políticas en el exilio, y organizó el Cuerpo de Guerrilleros de la República y la Agrupación de Guerrilleros

Reconquista de España. Monzón fue trasladado de la Modelo al penal de Ocaña, de donde salió en 1959, tras haber sido expulsado del partido por Santiago Carrillo. Monzón fue uno de los organizadores de la fracasada invasión del Valle de Arán en 1944, y tenía bajo su mando a unos 10.000 hombres, cuyo objetivo era acabar con la dictadura. En 1944 el ejército de Franco llegó a apresar entre 700 y 1.000 guerrilleros¹⁴¹. Entre 1943 y 1952 se produjeron 8.275 acciones guerrilleras. Sólo en la frontera catalana con Francia, entre 1943 y 1952, murieron 243 *maquis* y fueron detenidas 1.251 personas. Las fuerzas del orden tuvieron 43 muertos y 232 heridos. Aunque acciones como el intento de invasión del Vall d' Aran en 1944 ponían en jaque a la dictadura, lo cierto es que aquellas operaciones carecieron en general de apoyo popular. A finales de los cincuenta sólo los *maquis* anarquistas continuaron con trágico balance la guerrilla antifascista. Cristino García, comunista que combatió contra los nazis, logró decir en el juicio que le condenó a muerte, en 1946 en Alcalá de Henares: "Nosotros no somos bandidos, somos la vanguardia de la lucha del pueblo por la libertad. Los bandoleros son quienes nos acusan, quienes martirizan y matan de hambre al pueblo [...] Aunque perdamos la vida en esta empresa, Franco no podrá jamás cantar victoria"¹⁴².

La caída de "los 80"

En febrero de 1949 hubo otras tres ejecuciones; esta vez, por fusilamiento y en el habitual

141 Ferran Sánchez Agustí, *Maquis y Pirineos. La gran invasión (1944-1945)*, Editorial Milenio, Lleida, 2001.

142 Ferran Sánchez Agustí, *op. cit.*

Camp de la Bota: los dirigentes del PSUC Pere Valverde, Numen Mestre, Ángel Carrero y Joaquín Puig Pidemunt, detenidos en una gran *razzia* policial que llevó en mayo de 1947 a la cárcel a 79 militantes comunistas, y desarbólo momentáneamente el movimiento comunista catalán. El grupo de detenidos fue conocido como el de "los 80". Los cuatro ejecutados formaban parte de la Agrupació Guerrillera de Catalunya o Front Guerriller, dividida en dos brigadas, la que comandaba Mestre y llevaba el nombre de "Jaume Girbau", ejecutado en 1941 en el Camp de la Bota, y la que dirigía Carrero. La agrupación funcionaba como guerrilla urbana, cometiendo atentados contra locales falangistas, establecimientos de lujo frecuentados por los franquistas, contra la prensa del movimiento o determinadas empresas; también, contra las líneas eléctricas de alta tensión. Mestre había ingresado en las juventudes del PSUC a los 13 años y con 16 había participado en la batalla del Ebro, cuando aún no había terminado el bachillerato. Tras partir hacia el exilio regresó a Barcelona en 1945, convencido de que la situación internacional tras la II Guerra Mundial iba a ser adversa para la dictadura. En cuanto a Puig Pidemunt, dirigía *Treball* y se encargaba de las operaciones de propaganda del PSUC, publicitando las acciones del grupo mediante panfletos que se repartían masivamente. Mestre y Ángel Carrero, con experiencia militar, por su condición de oficial en el ejército republicano, pusieron en jaque a la policía franquista durante un par de años. Los pormenores de su paso por Jefatura y la pantomima de juicio a que fueron sometidos en octubre de 1948, durante el que les negaron la palabra, fueron ampliamente difundidos en el

exterior, aunque fue en vano, pues no impidieron el "enterado".

Pere Valverde pasó durante su cautiverio en la Modelo al menos un mes aislado en celda de castigo. Había resumido¹⁴³ las torturas que se padecían en comisaría en hojas de papel de fumar, ocultas entre dos cartones pegados que formaban la etiqueta del cesto en que el que su familia le enviaba la comida y la ropa limpia. Los funcionarios localizaron los papelillos gracias a la delación de un preso común. En su relato Valverde recogía las confidencias de un grupo de unos 60 detenidos de la CNT, recién llegado a la Modelo tras su paso por Jefatura. A un detenido, llamado Esteban Arias, lo colgaron mientras le insultaban con la frase "hijo de la Pasionaria"; cantaban la Internacional mientras le golpeaban y pisoteaban. A causa de las torturas habrían fallecido dos detenidos: uno, por haberle arrancado los testículos; otro, Teodoro López Colas, murió a causa de haber sido torturado ininterrumpidamente durante dos días. En la Brigada Político-Social ataban al radiador a los detenidos y les golpeaban con una porra o una cuerda mojada. Al mismo Pere Valverde le partieron algún diente y quedó ciego un tiempo a causa de los puñetazos. Los malos tratos, aunque de tipo psicológico, prosiguieron en la Modelo, donde Numen Mestre, por ejemplo, permaneció más de cien días aislado en una celda de castigo antes de salir con sus camaradas hacia el Campo de la Bota¹⁴⁴.

143 Manuel Risques, *Quintela, Polo, Creix. El terror com a mètode en la caiguda dels 80*, en *VV. AA., Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes*, Associació Catalana d'expresos polítics-Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001.

144 Perfiles de algunos de los ejecutados en el Camp de la Bota en el proyecto de Francesc Abad: www.francescabad.com/campdelabota

En 1953 fueron ejecutados por garrote vil tres anarquistas, del grupo liderado por el *maquis* José Luis Facerías: Jorge Otset, Pedro González y Avelino Cortés. El caso fue notorio porque en el atraco a un *meublé* de Pedralbes sorprendieron en la cama a un personaje del régimen con su sobrina menor de edad.

Numerosos testimonios¹⁴⁵ de presos antifascistas confiesan que llegar a la Modelo, donde se contaba con el apoyo de los compañeros y el trato era medianamente correcto, significaba una auténtica liberación tras pasar por las sempiternas sesiones de tortura de los calabozos de Jefatura. En la primavera de 1957 Antonio Casas, un antiguo artillero en la columna Durruti que se había afiliado al PSUC procedente de las filas libertarias, llegó a la Modelo maltrecho, tras ser interrogado por el comisario Antonio Juan Creix, torturado a golpes con una cubierta de bicicleta:

“Nos trasladaron a la Modelo y allí había mucha gente del partido. Eran unos 40 o 50 compañeros, que llevaban mucho tiempo esperando que saliera el juicio. También había un expediente de anarquistas; total, que había mucha gente en aquella época. Llegar a la Modelo era como llegar a la tranquilidad. Por mucho que allí estuvieras mal, salir de la Via Laietana era ya salir del infierno e ir, al menos, al purgatorio. Nos metieron en la quinta galería, la de los peligrosos, y allí nos organizamos como pudimos”.

Los antifascistas que caían detenidos acababan en manos de

145 Enric Cama, recopilación, en VV. AA., *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes*, Associació Catalana d'expresos polítics-Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001.

los hermanos Antonio y Vicente Juan Creix, conocidos por su sadismo en los interrogatorios. Había también un cierto clasismo en la Jefatura de Via Laietana. Los policías se ensañaban, en general, con los detenidos de la clase obrera y con los comunistas y, salvo excepciones, como la de Jordi Pujol, expresidente de la Generalitat, castigaban con menos contundencia a los que procedían de las clases medias y profesionales. El Jefe de la Brigada Político-social, Pedro Polo Borreguero, era objeto de un cierto “respeto” profesional por los detenidos: no se ensuciaba las manos directamente, aunque dirigía los interrogatorios en los que los presos eran sistemáticamente torturados.

El doctor Moisès Broggi consiguió su pasaporte en los años cerrados de la postguerra gracias a que operó con éxito de un disparo en un pie a Pedro Polo. En 1972, cuando Polo ya estaba jubilado, acudió a visitar al locutorio de la cárcel Modelo a Josep Planchart, un veterano militante de Estat Català que había pasado en bastantes ocasiones por comisaría, donde se le consideraba “elemento catalanista totalmente desafecto al régimen”¹⁴⁶. Polo le preguntó si necesitaba algo y Planchart le pidió que le pasaran de la jurisdicción militar a la civil, para conseguir una condena más leve. Y al cabo de unos días le pasaron a la jurisdicción ordinaria. Planchart se explica semejante actitud porque Polo había estado como policía a las órdenes de Miquel Badia y sentía consideración por los miembros de Estat Català.

Un testimonio también valioso es el de Romuald Grané, detenido por primera vez en 1941, a los 18

146 J.L. Martín Ramos y Gabriel Pernau, *Les veus de la presó*, La Campana, Barcelona, 2003.

años, cuando salía del consulado británico, adonde había ido a buscar propaganda aliada. En 1946 se afilió a las JSU y organizó el contacto del partido con el grupo “de los 80” que estaba en la Modelo, donde permaneció entre 1949 y 1950. Trasladado al Dueso, logró el indulto en 1958, con la muerte de Pío XII. Romuald Grané explicó¹⁴⁷ el funcionamiento en la cárcel Modelo del movimiento solidario llamado “*soli*” o “*la comuna*” en ayuda de los presos del PSUC y de la JSU, bajo el control de Pasqual Tuies, uno de “los 80”, y un segundo apellidado Segrià. Cuando un militante recibía dinero, por ejemplo, daba el 10% al fondo de la “*soli*”. El dinero así recaudado servía para comprar jabón, pasta de dientes o perborato. Los paquetes se ponían también en común y se compartían. Los cacheos eran muy estrictos: cortaban con el mismo cuchillo un jabón o una longaniza, “y te la tenías que zampar con gusto a jabón”.

El tabaco estaba racionado. Cada diez días había una “saca” de tabaco y los que no fumaban compraban su ración correspondiente para pasársela a los fumadores. Romuald Grané cuenta que dejó de fumar porque “cogí un vicio, bautizado por Puig Pidemunt como el vicio de dejar de fumar”. Les quitó el hábito la visión de muchos presos de la cuarta galería, delincuentes comunes sin recursos, “recogiendo colillas del suelo, desesperados”:

“Y cuando había un *caballista* -eran la gente que recibían mucho, que tenían calés, atracadores o estafadores de cierta solera- iban fumando un puro y veías tres o cuatro detrás suyo vigilando a ver cuando iba a tirar la colilla a ver quien la cogía.

147 Enric Cama, *op. cit.*

Incluso hubo golpes y todo, para coger aquella colilla. Quiero decir que era deplorable aquello del tabaco entonces...”.

Pere Carbonell pertenecía al Front Nacional de Catalunya (FNC) cuando fueron detenidos una cincuenta de sus miembros. Carbonell ya había pasado por *el Cànem*, en Poble Nou, tras regresar de Francia, en 1940, a los 24 años¹⁴⁸. Estuvo un año en la Modelo, pendiente de juicio. Cuando finalmente se celebró fue condenado a doce años y un día, pero no reingresó porque, en su opinión, había tanta gente en su situación que simplemente no cabían en la cárcel de la calle Entença, y se optaba por la obligatoriedad de presentarse en comisaría cada quince días. En 1943, cuando fue detenido por segunda vez, sufrió en Jefatura un trato “correcto”: incluso un policía le habló en catalán. Quizás influyó el hecho de que los detenidos, entre los que figuraban militantes pertenecientes a la “rama militar” del FNC, a la que se habían integrado antiguos oficiales republicanos, se pusieron a cantar “El Segadors” en los calabozos. O a que, con un cierto optimismo, corría entre los detenidos -y entre los policías- la sensación de que con Hitler, que comenzaba a tener tropiezos en la URSS, caería también Franco.

En la cárcel, donde ingresó el 8 de enero de 1944, Carbonell compartía celda en la sexta galería con Francesc Espriu, un hombre bienhumorado cuyo optimismo le salvó de la depresión y que le daba clases de dibujo. Precisamente su libro de memorias carcelarias contiene alguno de aquellos esbozos, no sin una irónica retranscripción,

148 Pere Carbonell i Fita, *Nadal a la presó Model (1944-1945)*, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, Barcelona, 2000.

como en el titulado “Interiorisme carcelari”. Durante largas horas conversaban o leían las aventuras del piloto de guerra Bill Barnes, cuyas aventuras seguían como si se tratara de un culebrón televisivo, que les resultaban, cuando menos, sedantes. En la celda, el excapuchino Antoni Jaume impartía clases de latín y lógica tomística. En el patio Pere Carbonell coincidió con Carles Rofes, antiguo sanitario en la columna Durruti, que en Francia se había enrolado a la Aliança Nacional Catalana que impulsaba el PSUC. Tras 22 días de torturas tenía los pies destrozados y caminaba a pasitos del brazo de algún compañero.

Pere Pagès, el dirigente del POUM que utilizó como escritor el seudónimo de Víctor Alba, había conseguido un cierto estatus. Con una *gillette* que tenía escondida se hacía pequeños cortes en las encías y como escupía sangre le tenían por un tuberculoso no contagioso. Así podía quedarse en su celda, donde realizó un ingente trabajo como traductor¹⁴⁹. Entre los comunes Carbonell menciona el caso del “Negret de Sants”, gitano y “*lladregot*”, que había estado varios meses en la celda de castigo y estaba en los huesos. Era especialista en fugas:

“Murri, àgil i escorredis, hàbil com un mag, s’havia convertit en l’espantall de les parelles de civils a les quals els tocava transportar-lo enmanillat, en conducció ordinària. Capturat, després de la seva darrera demostració de destresa, havia vingut a petar entre els “perillosos” de la 4ª galeria.”

Carbonell relata la fuga del doctor Álvaro González, un cirujano comunista que un día, a finales

149 ANC. Fons Víctor Alba. Algunos originales de cuentos y traducciones.

de 1945, fue requerido por un funcionario para que atendiera con urgencia a su mujer en el edificio de viviendas del patio. Cuando terminó, el oficial le dejó en el rellano para despedirse de su mujer y el doctor aprovechó para bajar las escaleras y salir tranquilamente por la puerta. Parece que le vieron un día en un hospital de Marsella. En el espacio circular de distribución de las galerías habían pintado la siguiente frase: “La cárcel debe tener la disciplina de un cuartel, la seriedad de un banco y la caridad de un convento”. Los diarios estaban prohibidos pero por dos pesetas el funcionario de turno se lo dejaba olvidado y el preso de destino en su galería, apellidado Iturrioz, lo hacía circular. Iturrioz también recogía, por una peseta el ejemplar, las cartas que el mismo funcionario se encargaría de franquear y echar al correo. El antiguo maestro y sus amigos celebraban el Día de Sant Jordi dibujando postales y repartiéndolas, e incluso montaron unos Jocs Florals. El día de la Mercè asistieron a una solemne misa pontifical con un obispo y cuatro sacerdotes: “No hi mancaven les autoritats: un desplegament de guerreres blanques i camises blaves, d’uniformes caquis militars, algunes bandes i un bé de deu de medalles. Una vistosa manifestació del nacionalcatolicisme”. Después del rancho extraordinario hubo concierto de la Capilla Clásica Polifónica, que dirigía el maestro Ribó, y una representación teatral. Carbonell sugiere con cierta diplomacia que las relaciones personales en aquel ambiente cerrado y agobiante eran complicadas. Los nervios estaban a flor de piel. Cualquier nimiedad era considerada una ofensa y en el patio había que ingeniárselas para rehuir a los “pesados”. En su

galería, los comunistas no tenían demasiado contacto con el resto de presos.

Como Víctor Alba y Pere Carbonell, también Manuel Cruells publicó un libro memorialístico¹⁵⁰ sobre su estancia en la prisión de la calle Entença. Compañero de militancia de Carbonell en el FNC, Cruells recuerda el espíritu combativo de los jóvenes nacionalistas que la realidad fue domando. En su primera misa dominical, obligatoria, Cruells no levantó el brazo para saludar “a la romana”, creyendo que iba a pasar desapercibido entre la masa. Pero un funcionario le vio y le obligó a pasarse una semana fregando el suelo de la cuarta galería. Así recuerda Cruells la distribución de la galería:

“A la planta, els condemnats a mort; al primer pis, els atacadors, alguns dels quals eren més polítics que no simples elements de delictes comú com se’ls deia, i al segon pis, fora d’unes cel·les apartades, reservades als maricons, hi havia els polítics considerats perillosos”. Cruells aporta un dato interesante. Además de los funcionarios, las tareas secundarias eran realizadas en la cárcel por presos con “destino” o “auxiliares”, los antiguos cabos de varas que tenían en la cárcel un papel importante. En su caso, pudo hacer llegar sus escritos al exterior empleando los servicios de estos mensajeros.

Cruells escribía durante la noche, cuando sus compañeros dormían. De día le era imposible, ya que coincidió en la celda con un buen jugador de ajedrez, que se medía con otros presos. De aquella época data su aversión al ajedrez y a los juegos de cartas. Sus escritos desde la prisión están llenos de

150 Manuel Cruells, *Escrips a la presó de Barcelona (1944-1945)*, Galba Edicions, Barcelona, 1977.

sentimentalismo, de evocaciones del ideal femenino teñidas de sensualidad, de deseo de sexo reprimido. Uno de los textos relata la larga y espesa noche de un condenado a muerte con quien comparte celda. Real o imaginada, la escena enmarca un ambiente de pesadilla, de terror al sonido de los pasos de los guardias o al chirriar de los cerrojos. Finalmente el preso sueña que le fusilan: no muere como un héroe en el paredón, sino de miedo.

Lluís Martí Bielsa es protagonista de otro testimonio relevante. Miembro de las JSU y guardia de asalto en 1937, pasó por el campo de Argelès y colaboró con la resistencia francesa antes de ser detenido en 1946, a los 26 años, como miembro de la guerrilla urbana. Pasó seis años en la Modelo y en las cárceles de Ocaña y Burgos. Según su descripción¹⁵¹, en el primer piso de su galería, la 6ª, de donde era el responsable del PSUC, estaban los políticos: comités regionales de la CNT y algún grupo de independentistas y ERC. En el segundo piso se encontraban los acusados de delitos de sangre, atracadores a mano armada, grupos específicos de la FAI, una parte de “los 80”, miembros de las Juventudes Libertarias y miembros de los AFFARE (Agrupación de Fuerzas Armadas de la República Española).

Asqueados por el obligatorio grito colectivo de “¡Franco!”, que debía seguir a la voz de “¡Rompan filas!” del funcionario de turno, mientras les obligaban a formar, decidieron un día del verano de 1947 hacer un plante. El día señalado, en el patio de la 6ª, a la orden de “¡Rompan

filas!” siguió un silencio sepulcral. El oficial, sorprendido, les obligó a formar de nuevo, pero tras la orden “la gente se dispersó por el patio sin decir ni pío”.

A la contundente victoria sucedió otro plante. Los presos, tal y como confirman las fotografías de la época, debían formar en columna de a ocho de cara al “Centro” para escuchar la misa. Cuando acababa la ceremonia salían al patio y generalmente se producía un embotellamiento en el “cancel” o puerta de barrotes, que medía entonces un metro. El funcionario que abrió el “cancel” ante la avalancha, le pegó dos bofetadas al primer preso que encontró, un chico de Lleida algo perturbado que estaba preso por apedrear al cura de su pueblo: “El hecho era flagrante pues podía haber sido un político”, afirma Martí Bielsa. El comité de enlace decidió como protesta declarar la huelga de hambre. Las puertas de las celdas se abrían a la hora del reparto del rancho y al funcionario que gritaba “¡Plato!” se le advertía que se había declarado huelga de hambre. Uno de los funcionarios cogió por la fuerza el plato de un preso y lo llenó. El plato acabó volando por los aires, mientras se formaba un gran alboroto con los presos golpeando las puertas y gritando “asesinos” y “criminales” a los funcionarios. La huelga de hambre se prolongó durante tres días y a ella se sumaron todos los presos de la galería, excepto los militares de la AFFARE.

Estas acciones conjuntas de fuerza crearon un buen ambiente. “Faistas, libertarios, UGT y comunistas estábamos a partir un piñón”, recordaba Lluís Martí Bielsa. Como represalia, trasladaron a muchos presos, y de cuatro o cinco por celda se quedaron en dos. Uno de los

151 VV. AA., *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes*, Associació Catalana d'expresos polítics-Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001.

trasladados fue el propio Martí. Cuando iba a salir para el penal de Ocaña, uno de los funcionarios de los plantes, apellidado Macaya, ordenó que le pelaran al cero: “Para que te acuerdes”, le dijo.

Wilson Batlle, militante del PSUC, fue detenido y torturado en 1947. Durante ocho meses estuvo en capilla esperando su ejecución, que se conmutó por 18 años de cárcel. No salió en libertad hasta 1965. Un vez, en la Modelo, Batlle simuló un ataque nervioso y comenzó a gritar “¡Uooooo!... ¡Uooooo!”, sacando espuma por la boca. Le ataron al somier con los brazos en cruz. “No me llegaron a inyectar aguarrás porque no era agresivo”, contó. A los presos rebeldes o que sufrían ataques de ansiedad les daban inyecciones de aguarrás. La aguja hipodérmica no se sustituía, ni se hervía, y se afilaba con una caja de cerillas o en el suelo, según evoca Enric Pubill, de su paso por la enfermería. De ahí que a uno de los médicos, anticomunista convencido, le apodaran “Manolete”. Wilson Batlle estuvo un tiempo realmente enfermo, aunque encontró una productiva afición. En uno de los patios plantó un huerto con lechugas y hortalizas que abonaba con los desechos de las comunas de las celdas. A otro de los presos, un militar republicano que no hablaba con nadie, le llamaban “el 29”, como a la línea de un tranvía, porque daba vueltas en círculo por el patio y luego se quedaba inmóvil.

En 1947 era impensables las protestas, según recuerda Romuald Grané: “Era ir a celdas enseguida, o a hostias enseguida”. Pero a principios de los años 50 la situación en la Modelo se relajó y los presos de la 4ª y la 5ª pudieron organizarse. Se pasaban poemas que tenían que aprenderse de

memoria, con predilección por los versos de García Lorca del *Romance de la Guardia Civil* y de *Bodas de sangre*. Y en 1957 había *radio*. Los presos se dedicaban poesías y discos, de galería a galería, pagando una peseta. Betanzos, un anarquista, hacía de locutor de radio. Le registraron y le encontraron una radio de galena muy primitiva, que guardaba dentro de un tubo para cigarros que se ponía en el ano. Grané señala que cuando en la radio algún preso recitaba aquello de “Con el alma de charol/vienen por la carretera...”, del “Romance de la Guardia Civil”, “cuando los que la recitaban no eran políticos, los guardias civiles de las garitas se ponían a temblar”¹⁵².

Joan Busquets fue detenido en Barcelona en octubre de 1949. Tenía 20 años y encontraron su dirección en el bolsillo del guerrillero José Sabaté, que murió en un tiroteo con la policía en la calle de Trafalgar. Busquets procedía de Toulouse, como otros anarquistas que se dedicaban a arriesgadas operaciones de sabotaje de líneas de electricidad o vías férreas en las comarcas del norte¹⁵³, que comandaban los guerrilleros Ramon Vila o Marcel·lí Massana. Disponían de muy pocos recursos y apoyos, llevaban una vida de riesgo y sacrificios, y se movían por Barcelona con dificultad. Busquets escribió:

“Después de toda la burocracia, nos encerraron a seis en una celda minúscula para tanta gente. Había un váter lleno de mierda del cual salía un olor irrespirable; recuerdo que tiraron algunos platos de agua pero no sirvieron de nada, estaban embozados. La cosa era muy deprimente. Pero después de

152 Enric Cama, *op. cit.*

153 Joan Busquets, *Veinte años de prisión. Los anarquistas en las cárceles de Franco*, Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid, 1998.

las semanas de tensión pasadas en Jefatura, pensé que por fin aquella noche podría dormir tranquilo por primera vez”.

A Busquets le condenaron a muerte y permaneció en la Modelo hasta 1952. Junto con su amigo y compañero de guerrilla, Manuel Sabaté, hizo un trato: si finalmente les ejecutaban pedirían ambos como última voluntad un plato de arroz con leche. Busquets tuvo suerte y le conmutaron la pena, pero a su amigo no. Cumplió su promesa y pidió a las monjas paúlas un plato de arroz con leche. Muy impresionadas, las monjas se vieron incapaces de prepararlo y tuvieron que traerlo de la casa de un funcionario. Sabaté se comió el dulce postre con buen apetito y cuando terminó dijo: “Hay que tener cojones”, antes de que le ataran las manos con cables de electricidad para salir hacia el Campo de la Bota.

La autobiografía de Busquets es una sucesión de presidios, castigos, humillaciones, depresiones, dolor y soledad. Él califica su estado de ánimo en los peores momentos de “sicosis carcelaria”. Salió de la cárcel en el verano de 1969, y como ocurría con muchos militantes que ya habían perdido su juventud le costó adaptarse a la vida en libertad. En Barcelona carecía de amigos, su organización estaba desmantelada y le era casi imposible prosperar. Al morir su madre emigró a París. Cuando ya había rehecho su vida, en 1976 fue detenido por la policía francesa y confinado con otros exiliados en un hotel de cuatro estrellas de la isla de Belle Île, en la Bretaña: Juan Carlos I emprendía una visita oficial a Francia y había que esconder a los peligrosos españoles que habían combatido a Franco. La autobiografía de Abel Paz, seudónimo del libertario Diego

Camacho, arrastra también toda una vida carcelaria. Abel Paz ingresó en la Modelo en 1942, y más tarde, de nuevo, en 1947. Según su relato, al principio los condenados a muerte estaban en la planta baja de la cuarta galería, mezclados con el resto de reclusos, atracadores, fuguistas e “invertidos”. Después se les aisló a causa de algunos incidentes, como el de un joven que en el segundo piso arremetió contra un guardia civil que estaba apoyado en la barandilla, le agarró y se estrellaron contra el asfalto. En su primer ingreso, Paz compartió celda con otros diez. “Me recordaba una de las secuencias de la película de los hermanos Marx en *Una noche en la ópera*”, comentó con sorna. Dormían de costado, como sardinas en lata, y a una voz de mando se daban todos la vuelta a la vez. El menú consistía en un par de cucharadas de patatas con bacalao. Tras el paseo, el funcionario sacaba la correspondencia, censurada por el cura y el maestro de escuela. Los funcionarios a veces la leían y miraban las fotografías, y si eran de mujeres jóvenes “hacían insinuaciones insultantes [...] La constante humillación era la regla”, sentenciaba Paz. Luego venía el pagador con el “peculio”, el dinero de los presos, en cartones de una, cinco y hasta veinticinco pesetas, impreso con la estampilla de la cárcel Modelo.

La vida en la Modelo era de una monotonía y rigidez extremas. Al toque de diana los presos recogían las mantas y el petate, y los colocaban en perfecto orden en el centro de la celda. Tenían que lavarse por turnos y, según relataba Busquets, en coincidencia con otros testimonios, “para hacer nuestras necesidades nos tapábamos el cuerpo con una manta; pensábamos inocentemente que

así disminuía el olor, pero también lo hacíamos por dignidad”.

Los reclusos se las ingeniaban para pasar correspondencia de forma clandestina. Sacaban últimas voluntades y documentos de despedida en papel de fumar. Entraba el *Mundo Obrero* dentro de zapatos viejos, que se que vaciaban por dentro. En la Modelo arrancaban los clavos de la suela con la cuchara, y luego repartían el material. Entonces se hacía todo a lápiz, con letra minúscula. “El partido no tiene dinero para comprar bolígrafos”, le dijeron un día a Grané.

María Comas entraba de niña en la cárcel el día de la Mercè, patrona de los cautivos, a ver a su padre. Los reclusos intentaban alegrar aquel recinto con guirnaldas y globos, y aliviar la tristeza organizando juegos. Pero había que aprovechar la ocasión. Su madre le ponía en almidón durante dos o tres días un “can-can” o enagua que quedaba tiesa. Cuando llegaba a la cárcel su padre se lo quitaba y junto con sus compañeros disimulaban en la tela cartas o documentos que denunciaban su situación. Las familias entregaban luego los documentos en la sede de los consulados extranjeros en Barcelona. Otras veces le quitaban los zapatos y deslizaban dentro papeles mil veces plegados. En los fondos de los cestos de la comida, en el interior de las asas de las cazuelas, o en el dobladillo de los pantalones que se enviaban a lavar a casa, los métodos para colar mensajes fueron infinitos, y ponían a prueba la pericia de los presos y de los funcionarios, cada cual a lo suyo.

Los años cincuenta

En 1948 se había promulgado un nuevo reglamento de prisiones,

que fusionaba la idea de custodia del preso con la de su regeneración y redención por el trabajo. La situación para el preso no cambió en la práctica, ya que siguió encadenado a un asfixiante ambiente disciplinario, teñido de religiosidad. Empeñado en hacerse un hueco en el contexto internacional -en 1955 Franco lograría que la ONU admitiera a España-, el régimen combatía las campañas internacionales que denunciaban el trato que se daba a los presos políticos. Así, la Oficina Informativa española editó en 1946 algunas publicaciones¹⁵⁴ destinadas a acallar la propaganda adversa. Uno de aquellos textos propagandísticos invitaba al mundo extranjero a visitar los establecimientos penitenciarios de esta manera:

“Antes de hablar vengan a España y no se tapen los ojos ante esos blancos cuadros que cada mañana yerguen a pleno sol, en los alegres patios de nuestras penitenciarías, los torsos firmes, disciplinados y airosos, mientras en grupos clasificados por especialistas, a las órdenes de mando de profesores diplomados de gimnasia, realizan sus estudios rítmicos. Compartan horas con ellos en sus granjas, sus cines, sus escuelas, sus bibliotecas, sus talleres, sus estudios de arte. Aprendan con ellos un honrado oficio. Admiren títulos universitarios alcanzados desde la prisión, con tiempo, libros y enseñanzas generosamente cedidos por el estado”.

Semejante caricatura contrastaba con la penosa situación real de las cárceles. En enero de 1941 había ingresado en la celda 97 de la quinta galería de la Modelo Jaime Fortuny, de 24 años, un antiguo comisario de propaganda de la 67ª división, que coincidió

¹⁵⁴ Gutmaro Gómez-Bravo, *La Redención de Penas. La formación del sistema penitenciario franquista. 1936-1950*. Los Libros de la Catarata, Madrid, 2007.

en el castillo de Montjuïc con el president Companys. Fortuny fue uno de los presos que le hicieron llegar al desventurado Companys, en sus últimas horas, un mensaje de apoyo introducido en un termómetro en la bandeja de la comida, que decía: “President, estem amb vós”. Frustrado un desesperado plan de fuga, Fortuny fue apalizado con saña y estuvo un mes incomunicado antes de su traslado a la Modelo, de donde no salió hasta 1949, tras ver conmutada la pena de muerte por una condena de 20 años.

José Maria Aroca menciona en sus memorias la llegada de un grupo de presos desde Montjuïc. Según su versión, a raíz del fusilamiento de Companys llegaron a la Modelo varios presos ilustres, como el teniente coronel Joan Ricart, el comandante Canyadas y el capitán Botet, que ocupaban la celda 15 de la galería de políticos. Los militares republicanos tantearon el terreno para organizar acciones de protesta contra la ejecución de Companys, pero no obtuvieron respaldo del resto de los presos. Aroca llega a comentar que en la Modelo “disfrutaban de un trato especialísimo”, coincidiendo en esta apreciación con el capellán de la prisión, el padre Martín Torrents. El dato evoca las rivalidades políticas que afloraban en la cárcel y, como en cualquier ambiente sometido a una tensión extrema, la falta de solidaridad y las mezquindades asomaban con crueldad en un lugar encerrado en sí mismo donde había que tener una gran fuerza de carácter para no sucumbir.

Un caso extremadamente doloroso fue el trato que recibió Joan Comorera¹⁵⁵, uno de los fundadores del PSUC en un bar de la plaza del

155 Carme Cebrián et al., *Joan Comorera torna a casa*, Pòrtic, Barcelona, 2009.

Pi en 1936 y su primer secretario general. Comorera había salido hacia el exilio en 1939, y tras vivir en Moscú, Estocolmo y Ciudad de México, en 1945 volvió a Francia donde sus intentos de independizar el PSUC del PCE le costaron en 1949 la expulsión del partido y una campaña de descrédito, donde no faltaron las acusaciones de delator y colaboracionista con la policía franquista. En 1951 atravesó clandestinamente la frontera y se instaló en Barcelona con su mujer, Rosa Santacana. Se ganaba la vida traduciendo novelas del comisario Maigret, mientras escribía y editaba en solitario la revista *Treball* en un piso de la calle Consell de Cent 248, donde fue detenido el 9 de junio de 1954 y presentado en el vespertino *La Prensa* como “el Lenin catalán”, luciendo una larga barba blanca.

El líder comunista fue juzgado en agosto de 1957 y condenado a 30 años de cárcel. Permaneció en la Modelo y luego en el Hospital Militar de Barcelona hasta noviembre de 1957, cuando fue enviado al penal de Burgos, donde murió poco después, organizando sus camaradas el primer funeral laico en una cárcel de Franco. Hasta los años 80 Comorera no dejó de ser un tabú incómodo para la cúpula del PSUC.

Francesc Vicens, crítico de arte y primer director de la Fundació Miró, era uno de los 62 presos del PSUC detenido tras la “caída” de Emilià Fàbregas, dirigente del comité ejecutivo del partido en Barcelona, a quien la policía le encontró en su casa una lista con una cincuentena de nombres y direcciones. El 25 de marzo de 1957, un día gélido, vió en un patio de la Modelo a Comorera, “con una boina de color azul oscuro, mal afeitado, con los ojos como dos

pequeños puntos llenos de energía tras los gruesos vidrios de las gafas, con los pies tan hinchados que tenía que calzar alpargatas con cortes laterales para ensancharlas”¹⁵⁶. Envejecido y enfermo, Comorera se acurrucaba en un rincón donde le diera el sol, solitario y orgulloso, abrazándose las piernas con los brazos para entrar en calor. A los jóvenes camaradas les habían prohibido hablar con él: era un traidor, y no hacían preguntas, según Vicens.

El escritor Victor Mora, uno de los “caídos” con Fàbregas, es menos tajante y sostiene¹⁵⁷ que en la Modelo nadie le hacía el vacío a Comorera. Enric Pubill, detenido con los 36 dirigentes de las JSU en diciembre de 1949 asegura que al llegar Comorera a la Modelo le recibieron Josep M. Sendrós y Anastasi Céspedes, secretarios político y de organización, respectivamente, para interesarse por su situación. Como padecía asma, Comorera no pudo confeccionarse el colchón de esparto que entregaban a los recién llegados y tuvo que dormir varios días en el suelo. Pubill le cedió su propio colchón hasta que Comorera fue trasladado a la enfermería. Romuald Grané, por su parte, cuando llegó a la Modelo en 1954 vió muy dolido que Sendrós le cerraba la puerta de la celda en la cara para no saludarle. Las disensiones políticas acaban con amistades de años también entre los muros de la cárcel.

Tras el café matutino -agua negra con sacarina-, los políticos podían permanecer a su aire en el patio hasta la hora de las comidas y Victor Mora charlaba durante horas con Comorera de la situación en Hungría, de su

156 Carme Cebrián et al., *idem*.

157 Carme Cebrián et al., *op. cit.*

trabajo en las revistas de cómic de la editorial Bruguera o de la guerra civil y de la actuación del PSUC o del PCE, sin que jamás le oyera criticar a otro camarada. Según el escritor, el anciano discutía con los anarquistas de la galería, casi todos relacionados con los maquis de Quico Sabater, “implacablemente y en perfecta calma”, a pesar de que detestaba a los libertarios, a los que calificaba de “valents de cantonada”. Su dialéctica era tan poderosa que en la Modelo, constata Mora, nadie le llegaba a la suela del zapato.

Redención

El 1 de abril de 1939 aparecía el primer número del “primer periódico del mundo escrito por presos y para presos”, que llevaba en su portada la siguiente consigna de Franco: “*Yo quiero ser el caudillo de todos los españoles*”.

*Redención*¹⁵⁸, el órgano del Patronato Central para la Redención de Penas por el trabajo, se editaba en los talleres penitenciarios de Madrid, junto con los libros de una editorial del mismo nombre que en 1943 dirigió Pedro Laín Entralgo. Entre los títulos que, a una peseta el ejemplar, debían configurar la “biblioteca ideal” del preso figuraban los tres siguientes:

-*Franco*, de Joaquín Arrarás (30.000 ejemplares);

-*José Antonio: su ideario* (30.000 ejemplares);

-*Los atrayentes problemas de la moderna astronomía*, del padre Román (30.000).

Durante muchos años, el libro más solicitado en las ideologizadas bibliotecas carcelarias españolas siguió siendo *El Quijote*. En la prisión provincial de Barcelona, durante el trimestre de 1943 se atendieron 8.026 peticiones

158 Gutmaro Gómez-Bravo, *op. cit*

de libros, según el semanario *Redención*, que tiraba en 1940, en la cárcel de Madrid, nada menos que 1.039.000 ejemplares con la antigua rotativa del barcelonés *El Diluvio*.

Al principio hubo un boicot general de los políticos a la revista, que fue diluyéndose porque los presos debían suscribirse si querían obtener “privilegios”, como el aumento de las comunicaciones a trece por trimestre, orales o escritas. Las suscripciones aumentaron, ya que sin *Redención* sólo podían escribir una tarjeta semanal. Su contenido consistía en una machacona repetición de las consignas franquistas, poemas y reflexiones escritas por los propios presos, mensajes religiosos y viñetas y dibujos. Unos cuantos dibujos le costaron la vida a un preso preventivo de la cárcel de Paterna, en Valencia, que publicó allí sus viñetas. Carlos Gómez Carrera firmó con el seudónimo de “Bluff” unos dibujos -una estrella de cinco puntas, un puño, un pez (Azaña)-, que fueron interpretados como consignas antifranquistas en clave. Gómez Carrera fue fusilado en 1940 y al castigo no fueron ajenas las caricaturas que había hecho de Franco, mofetudo y con un tocado hecho de plátanos, en la revista satírica *La Traca*¹⁵⁹. *Redención*, que llevaba el subtítulo de “*semanario para los reclusos y sus familias*”, siguió editándose hasta diciembre de 1971.

Juan M. Molina, “*Juanel*”, un dirigente de la CNT que pasó por diversas cárceles españolas, habla en sus memorias¹⁶⁰ del detestado semanario:

“Solo nos está permitida la lectura

159 Gutmaro Gómez Bravo, *El exilio interior: Cárcel y represión en la España franquista. 1939-1950*, Taurus, Madrid, 2008.

160 Juan M. Molina, *Noche sobre España*, Libro Mex Editores, México, 1958.

de un semanario, *Redención*, publicado por la dirección general de prisiones e impreso en los talleres penitenciarios de Alcalá de Henares y dedicado a los presos y sus familiares [...] *Redención* es un exponente de la literatura exaltada y paranoica de la Falange. Es el vertedero de las bajezas y humillaciones de los presos que, traidores o vencidos, por cobardía o cálculo, reniegan de su pasado adulando a sus verdugos, cantando loas al régimen penitenciario, al *Caudillo* y a todas las vírgenes y santos de la corte celestial. Y esto en mala prosa y en versos detestables y ramplones”.

Precisamente en el librito titulado *Musa redimida. Poesías de los presos en la nueva España*¹⁶¹, que reunía poemas de reclusos seleccionados entre diversos penales de España, el preso Félix Paredes publicaba un poema titulado “*Gratitud al Caudillo*”:

“*Y llega el perdón ¡llega!
Y el preso lo recibe
Como recibe al alba quien al alba revive
Y ante aquel buen augurio de paz
y de consuelo
Las manos del recluso se abren
y salta al suelo
El minuto elocuente portador
de la empresa
Que introdujo en el ansia
del preso la sorpresa
Y que siempre seguro de la verdad
que entona
Ratifica orgulloso
que el Caudillo perdona*”

En el prólogo a este libro, José María Sánchez de Muniain, vocal de propaganda del patronato central de Redención de Penas, escribía: “Somos envidia de las

161 VV.AA., *Musa Redimida. Poesías de los presos en la Nueva España*, Editorial Redención, Talleres penitenciarios Alcalá de Henares, 1940.

gentes y nos guía la espada más limpia de los siglos modernos. Esto no es fanfarronada, sino verdad [...]. Y vosotros, los presos, sentíos españoles y conquistad la libertad física mediante la del espíritu, pensando que la libertad del alma está en el ejercicio del bien”.

Pero no eran estas lecturas nacionalsocialistas auspiciadas por el régimen las que alimentaban a los presos. Abel Paz explica que en la Modelo algunos presos estudiaban idiomas, francés o inglés, o gramática española y literatura:

“Todo muy clásico porque tampoco había libros de otros estudios. La biblioteca había sido expurgada por el cura y no había dejado nada que pudiera oler a ‘herejía’. La única historia universal que había era la de César Cantú. A veces, por descuido, se encontraba algún clásico ruso. De literatura castellana, ni siquiera los clásicos. Lo único que había en abundancia eran las obras del padre Coloma”. En su autobiografía, titulada *Al pie del muro*, Paz relata que llegaron a introducir en la cárcel obras de la calle a riesgo de sufrir tres meses de castigo en celdas de aislamiento. El sistema que empleaban era el siguiente: falsificaban el sello de la cárcel y la firma del cura estampándolos en la primera página del libro. Los guardias al ver los sellos ni se fijaban en el libro, aunque fuera un texto del mismísimo Lenin.

Joan Busquets conjuraba los nervios de las noches en que había “sacas” leyendo: a los condenados a muerte les servía en la celda un monaguillo. Una de aquellas noches devoró *Tartarin de Tarascón*, de Alphonse Daudet, que el monaguillo le había traído de la biblioteca.

Los presos editaban su propia prensa en la cárcel. En 1945

los presos del Front Nacional de Catalunya leían un diario satírico muy bien hecho por Pere Carbonell, que incluía dibujos y chistes. Se titulaba *L'ou com balla* y estaba inspirado en *El Bé Negre*. Las JSU por su parte realizaban *Model*, diario del comité interior de las juventudes comunistas. En la Modelo circulaban panfletos, se elaboraban informes y se lanzaban llamamientos internacionales contra las cárceles de Franco, que salían al exterior gracias al ingenio de los presos y la tenacidad y apoyo de las familias.

La capilla gitana

Una celda de la cuarta galería de la Modelo permanece cerrada desde los años ochenta. Una capa de cal aplicada en los años noventa cubrió las pinturas murales que realizó el artista Helios Gómez en 1950 cuando cumplía su segunda condena de la postguerra, bajo la acusación de asociación y propaganda ilegal. Helios Gómez procedía de Sevilla, donde de muy niño había trabajado como obrero en una fábrica de azulejos y se había formado en las clases nocturnas de la Escuela de Artes y Oficios. Afincado en Barcelona, se sumó a las filas del anarcosindicalismo, viajó a Berlín, Bélgica, Viena y Moscú y fue haciéndose un nombre como artista de raíces proletarias en la década de los años treinta. Sus carteles son todavía hoy un paradigma del arte de vanguardia. Helios Gómez tenía raíces gitanas, era un hombre muy atractivo que incluso hizo sus pinitos como extra de cine en Berlín, y se le recuerda como un gran orador en mítines anarquistas. Era también un sobresaliente tertulio en los ambientes periodísticos de la preguerra, ya que colaboraba en numerosas

publicaciones comunistas -*L'Hora*, *La Batalla* y *Mundo Obrero*- como dibujante y grafista, y fue uno de los fundadores del Sindicato de Dibujantes en el Café Oasis. Coincidió con Lluís Companys y otros líderes nacionalistas en la cárcel Modelo en los meses anteriores a la proclamación de la República en 1931, y fue ateneísta y amigo de Andreu Nin y Joaquim Maurín, fundadores del POUM. Durante la guerra civil, a causa de un grave incidente -parece que disparó contra un capitán de una compañía de ametralladoras que abandonó su puesto, en Andújar, batalla del Carpio-, fue expulsado del PCE. De regreso a Barcelona, participó en la frustrada invasión de Mallorca con el capitán Bayo y fue herido. En 1939 cruzó la frontera y tras sufrir el penoso maltrato que recibieron los españoles en los campos para refugiados en Francia, y permanecer en Argelia, decidió regresar.

Helios Gómez padeció una primera estancia en la Modelo desde marzo de 1945 hasta julio de 1946. En 1948, cuando iba a inaugurar una exposición en la Sala Arnaiz de Barcelona, volvió a ser detenido y, a pesar del sobreesimiento en 1950 de las causas que tenía, no salió hasta 1954, gracias a las gestiones que hizo el dirigente comunista Joan Comorera, que pasó su expediente a su propio abogado. Cuando le devolvieron la libertad, Gómez tenía 49 años. Estaba solo, desengañado y, gracias a compañeros de prisión, halló un refugio en la Residencia de Estudiantes San Jaime, en Sarrià, donde se ocupaba de atender a los estudiantes extranjeros. Su última foto está tomada en su habitación de la Residencia: sujeta paleta y pincel ante una pintura abstracta. Murió en 1956, en el Hospital Clínic, probablemente a causa de

las privaciones y falta de atención médica en la Modelo.

Muchos de los datos de la biografía de Helios Gómez los ha ido escarbando entre las tinieblas del olvido su hijo, Gabriel Gómez¹⁶². Nieto de un militar, Manuel Plana Targarona, que estuvo preso en Montjuïc, Gabriel Gómez perdió a su madre de tuberculosis cuando tenía tres años. “*Toda mi familia era republicana y, entonces, pringó*”, dice. Tenía 14 años cuando salió de la Ciudad de los Muchachos, donde estaba interno, para asistir al entierro de su padre. Sus recuerdos de infancia son leves y marítimos: un paseo por el rompeolas, donde Helios le compró una caña para pescar cangrejos; un baño en la Barceloneta, donde le puso en las manos una sardina viva y saltarina...

Gabriel Gómez fue a la Modelo a visitar a Helios, acompañado en alguna ocasión de Isabel, una joven bailarina de flamenco que, probablemente, tenía lazos sentimentales con su padre, y que aparece retratada en dibujos y pinturas. De aquellas contadas visitas, probablemente el día de la Mercè, aún le parece escuchar el griterío que se formaba en el locutorio. Los presos, una cincuentena cada vez, se distribuían en la zona situada entre dos rastrillos, separados de los familiares por un pasillo de 1,20 metros y una especie de cortina de alambre. Los guardias se iban paseando escuchando las conversaciones:

“Recuerdo una vez que a mi lado había una mujer ya mayor llorando, a quien un preso consolaba, y al otro una pareja peleándose a gritos, porque ella había hecho algo que él le recriminaba. A mi

162 Entrevistas con la autora (2010). Ver además: VV. AA., *Helios Gómez poemas de lucha y sueño 1942-1956*, Associació Cultural Helios Gómez, Barcelona, 2006.

me aupaban en brazos y yo le preguntaba a mi padre entre aquel griterío: ‘¿Cuándo sales?’. Y él se encogía de hombros y me decía: ‘Depende de ellos...’.”

El día de la Mercè, Gabriel Gómez podía entrar en la Modelo, como todos los hijos de presos. Su padre le paseaba a hombros y se lo iba presentando a todo el mundo mientras iba comiendo las chokolatinas que le obsequiaban. En la celda de su padre vivían ocho presos: “Dormían en colchones de borra, sucios, los liaban y los ponían con la manta alrededor. Había un water turco tapado con una manta. Algo demencial”.

A Helios Gómez le habían prohibido dibujar o pintar en la Modelo. Su hijo recuerda apenas el esbozo de un conejito en una carta que se perdió. Pero el padre Lahoz, en su campaña de ganar almas entre el rebaño de “rojos”, le encargó a Helios Gómez que pintara una celda para habilitarla como capilla. El artista adoptó un estilo figurativo, clásico, para pintar una Virgen de la Mercè morena de rasgos gitanos, que sostiene en su regazo a un niño. El niño gitano sostiene un molinillo de viento en lugar de la preceptiva bola. A lado y lado, en los huecos de dos ventanas y formando un friso sobre la Virgen, aparecen cuatro ángeles protectores. Bajo la Virgen, Helios Gómez pintó una escalofriante escena: siete presos, famélicos y semidesnudos, de barba cerrada, levantan sus manos rogando hacia la patrona de los cautivos. Uno de los presos es un anciano de cabello y barba blancos que tiene las manos atadas a la espalda. Otro preso, que lleva una banda de tela ciñéndole la cabeza, es el retrato de Joan Rocabert, un militante del POUM amigo del artista. Los presos están envueltos o más bien enredados

en una alambrada de espino que simboliza la falta de libertad y el castigo. Dolorosísima escena que, en una época indeterminada, fue censurada: la franja inferior, de más carga política, fue tapada con pintura verde. Se eliminaron tres presos y del retrato de Rocabert sólo queda un fragmento del rostro. Gabriel Gómez consiguió entrar en la Modelo y fotografiar lo que quedaba de la Capilla Gitana en 1985. Después, en fecha indeterminada, siendo consellera de Justicia Núria de Gispert, la celda se encaló por completo en lo que Gómez considera un atentado a la libertad artística contra un auténtico manifiesto antifranquista. Al cabo de unos años, pudo entrar de nuevo con un equipo de restauradores, que realizaron una serie de catas donde se aprecian restos considerables del mural.

A la mutilación del mural de la capilla gitana se sumaba la total desprotección en que quedaban los asuntos materiales de los represaliados por el franquismo. Gómez nunca pudo recuperar los cuadros y dibujos que pertenecían legalmente a su padre y que, a su muerte, quedaron en manos de un marchante y de una joven alemana que vivía en la residencia donde pasó sus últimos años el artista. Gabriel Gómez sí pudo conseguir la devolución de unas cuantas carpetas escolares de cartón llenas de papeles, que con varios cuadernos de dibujo, constituyen la obra poética y filosófica de paso del artista por la Modelo. Según esta documentación, Helios Gómez se dedicó durante su estancia en la cárcel a explorar su vertiente poética con un poemario de sabor andaluz, barroco y lleno de figuras inspiradas en costumbres gitanas. El corpus poético de Helios Gómez, que comprende un centenar de poemas y está datado

entre 1942 y 1956, está reunido en *Credo del Sur*, sonetos y romances, de 1946; Otros poemas, y Erika, canto de amor y lucha, un poema largo, de verso libre, donde resume su vida viajera de militante antifascista con imágenes de gran eficacia expresionista.

En las libretas, que Helios Gómez llenó con su elegante grafía de tipógrafo, hay algunos poemas que revelan la pervivencia de su antifascismo, como “Década de muerte”, poema dedicado a F.F. Bahamonde, o “Judío portugués”, en el que pronostica este escenario de futuro:

“El pueblo sacudirá el yugo de la década mortal
y en un parto rojo y duro
nacerá la libertad”.

Otro poema, inspirado en las madrugadas de la Modelo y sus siniestros sonidos, se titula “Alba de fusilamientos”:

“Avizora el orden la fe despierta
y mi analogía de condenado
con la agonía del crucificado.

Arde el odio en el ojo de mi puerta
vigila el eje de la rueda muerta,
grita el cemento con hierro
cruzado.

Por las galerías de amor frustrado,
perfora el silencio un eco de alerta
que rueda y se aleja por el recinto.

Lividez homicida en mi ventana,
horror y duda del primero al quinto,
vacío al recuento de la mañana.
Es la suma al trágico laberinto,
y la rueda sigue quieta, inhumana”.

Entre los documentos del Archivo Helios Gómez que hemos consultado se halla una novela incompleta, mecanografiada, de 96 folios, de corte autobiográfico

y titulada Pacheco, la historia de un anarquista sevillano, su alter ego. Hay algún poema suelto, incluso uno de ellos está escrito en el reverso del papel de envolver de una chocolatina. Otros indicios revelan, como sucede con otros testimonios, que en la Modelo se producía bastante actividad cultural. Helios Gómez escribió ensayos muy bien documentados y argumentados sobre filosofía griega y literatura; sobre el origen del pueblo gitano o sobre la influencia del Islam; sobre Nietzsche o el Renacimiento. Parecen sinópsis de conferencias, que luego se comentaban y discutían en la celda o en el patio.

Según diversos testimonios, la Modelo era una especie de centro de estudios avanzados y se programaban discusiones sobre marxismo o anarquismo, bajo la indiferencia o tolerancia de los funcionarios. Una pequeña invitación bilingüe en castellano y en caló, la lengua de los gitanos, convoca para el 1 de mayo de 1958 a una “charla comentada sobre surrealismo”, a cargo del “pintor y poeta de la misma disciplina”, Helios Gómez. Parece evidente que dentro de la Modelo se respiraba un buen clima intelectual. Nada más salir en libertad, Helios Gómez se sacó el carné de lector de la Biblioteca de Catalunya. El artista sevillano murió cuando preparaba una edición de su poesía completa y cuando había retomado de nuevo los pinceles y el hilo que le conectaba con la pletórica vanguardia de su juventud.

Cárcel de mujeres

En 1945, bajo la vigilancia de las hermanas de San Vicente de Paúl, se concentraban en la prisión de Les Corts¹⁶³ unas 1.800

presas políticas y 500 comunes; entre ellas, numerosas prostitutas. Muchas de las presas estaban acompañadas por sus hijos menores. La mortalidad infantil era muy elevada y las condiciones de vida durísimas. Consuelo García¹⁶⁴ escribió que “el primer plante carcelario que se da en España lo damos nosotras en Barcelona ante una comida escasísima [...]”. Quiero reivindicar esto porque fue el primer plante en las cárceles y porque las actitudes rebeldes de las mujeres se han callado o se han pasado por alto, y es injusto”.

La cárcel de mujeres estaba situada en una masía de Les Corts, en el punto de la Diagonal donde a finales de los setenta se edificó un centro comercial. En 1955 la cárcel de mujeres de Barcelona pasó a integrarse en la Modelo concretamente en la galería llamada de “políticos” que había sido anexionada a la enfermería. El 31 de octubre de 1955 fueron trasladadas a la prisión de Entença 263 reclusas y 19 niños. Aunque la dirección general de prisiones ordenó la rápida adecuación de una zona separada de la de los hombres como medida transitoria¹⁶⁵, lo cierto es que las mujeres ocuparon las instalaciones de la Modelo hasta 1963, cuando se abrió la cárcel de la Trinitat.

Fuguistas y atracadores

La década de los 50 supuso el práctico desmantelamiento de los grupos anarquistas y el predominio de los presos comunistas entre los

163 *Libro blanco sobre las cárceles franquistas*, Ruedo Ibérico, París.

164 Consuelo García, *Las cárceles de Soledad Real*, Alfaguara, Madrid, 1983.

165 Josep Mª Solé i Sabaté, *La presó Model durant la guerra: 1936-1939*, en Cèlia Cañellas et al., *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

políticos de la Modelo. La cárcel fue dejando de ser un lugar de represión política. El 90% de los presos eran ya catalogados como comunes, con excepción de detenciones breves a causa de acontecimientos puntuales como la huelga de tranvías de 1951 o el Congreso Eucarístico Internacional de 1952, en que se “limpiaron” a conciencia las calles de pequeños delincuentes. Con el nuevo reglamento de prisiones de 1948 la Modelo había sido catalogada como prisión provincial, cuya misión era acoger a los preventivos y a los que cumplían condenas inferiores a un año¹⁶⁶.

En 1953, a los presos les entregaban una manta, una chaqueta, pantalón, camisa y camiseta, calzoncillos, alpargatas y una almohada. En 1954, por ejemplo, había en la Modelo 1.500 presos: 310 detenidos, 899 procesados y 312 penados. De este total de presos, 888 habían cometido delitos contra la propiedad, 133 contra las personas, 63 contra la seguridad del estado y 44 contra la honestidad.

Any	Número presos
1950	1.921
1951	2.113
1952	1.750
1953	1.779
1954	1.500
1955	1.823
1956	1.738
1959	1.326
1960	1.410
1961	1.613
1962	1.670

El 8 de marzo de 1950 fue ejecutado en el patio de la Modelo Juan Puntí Bigas, de 29 años, que vivía en Mas Montells, a tres kilómetros de

166 Francisco José Marín, *Biografía de la preso Model de Barcelona*, en Cèlia Cañellas et al., *Història de la preso Model de Barcelona*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

Vic. Puntí había ingresado¹⁶⁷ el 19 de agosto de 1947. A finales de 1946 se había fugado de la cárcel de Vic con otros tres reclusos tras golpear al funcionario de servicio en el recuento de la noche, junto al rastrillo. Puntí le quitó las llaves y huyeron por la puerta principal. El 12 de marzo de 1948 el director de la Modelo, probablemente por sospechar otra fuga, ordenaba en una nota que fuera sometido a “especial y estrecha vigilancia por parte de todos los funcionarios de servicio en la 4ª galería en la que se aloja, con cacheo diario de su persona y efectos y requisa de rejas en su celda por tratarse de un individuo peligrosísimo”. En efecto, Puntí era el prototipo de delincuente, según el retrato¹⁶⁸ que de él hizo el comisario de policía Tomás Gil, jefe de la Brigada Criminal de Barcelona. En 1946 Puntí había asesinado a tiros al propietario de un camión “Bedford” para robárselo, motivo por el que estaba recluido en la cárcel de Vic, de donde escapó a los tres meses. Gil investigaba el caso de la desaparición del propietario de una motocicleta DKV, denunciada en 1945, cuando se topó en 1947 con el rastro de Puntí, que había cambiado de identidad y trabajaba como chófer de un camión. Tras la correspondiente “amable plática” en Jefatura, Puntí confesó que había asesinado al dueño de la moto para quedársela. El comisario Gil debió presenciar la ejecución de aquel joven de “mirada” limpia, que murió “con la misma indiferencia y entereza con que, por lo visto, había liquidado a sus víctimas”.

Uno de los expedientes¹⁶⁹ más abultados que ha generado la

167 ANC. Expediente personal.

168 Tomás Gil Llamas, *Brigada Criminal*, Planeta, Barcelona, 1955.

169 ANC. Expediente personal.

prisión Modelo corresponde a Blas Fuster Carreter, anarquista, que entró por primera vez en la cárcel barcelonesa en octubre de 1939, a los 18 años, procedente del Palacio de las Misiones, quedando en libertad en mayo de 1940. Desde entonces, entra y sale con una inusitada frecuencia, generando numerosas notas de advertencia de los funcionarios.

Fuster ingresó por segunda vez en diciembre de 1941, acusado de asociación y propaganda ilegal y depósito ilícito de armas, delitos graves contra el Movimiento Nacional. En varias ocasiones fue recluido en celda de castigo de la 5ª galería: en un cacheo se le ocupó un periódico, una máquina de afeitar y una navaja. Un documento de la Junta de la prisión le permitía redimir pena en caso de “no ser peligroso ni tener antecedentes comunistas o masónicos”. En 1950 fue condenado a muerte por el asesinato de Antonio Laporte Verdager, propietario de una empresa de cementos, ocurrido en diciembre de 1949.¹⁷⁰ El comisario Tomás Gil da cuenta del caso, conocido popularmente como el “crimen de la calle Casanova”, por la calle donde vivía la víctima. En 1951 Fuster fue trasladado a la planta baja de la 4ª galería, a una celda individual, por estar condenado a la última pena. Una orden de la dirección fechada el 26 de septiembre de 1951 ordenaba el registro minucioso de su celda diariamente, incluidas las rejas, techos y pavimentos y de manera especial, y dos veces al día los sótanos e instalaciones de cloacas de la cuarta galería. A su celda solo podían entrar el capellán y el director. Las precauciones se extremaban “a fin de impedir que realice cualquier acto de violencia

170 *La Vanguardia*, 30 de diciembre de 1949.

o que pueda atentar contra su vida, no permitiéndosele bajo ningún pretexto que pueda reunirse en sus celdas más que un solo individuo”. A Fuster le cacheaban los paquetes de ropa y se le prohibieron los paquetes de comida del exterior. Incluso los artículos adquiridos en el economato debían ser cuidadosamente registrados. Se le autorizaba a disfrutar de dos horas de paseo en el patio de la 5ª galería, a cargo de dos funcionarios y un auxiliar que bajo ningún pretexto podían abandonar el patio, y una comunicación semanal los jueves por la tarde. Tomás Gil asistió a su ejecución, el 10 de abril de 1953. Según su versión, Fuster pasó sereno sus últimos momentos, confesó, comulgó y dio las gracias a los funcionarios de la Modelo. “El que la hace, la paga”, dijo en su despedida.

El expediente de Blas Fuster contiene un indicio significativo de las penurias que se vivían en la cárcel, incluso en las oficinas de la administración, donde se ahorraba el papel reutilizando resmas antiguas o se vendía la documentación al peso, con lo que se perdió abundante información. El mismo papel que daba fe al presidente de la Audiencia Provincial de su ejecución, el 10 de abril de 1953, contiene en el reverso un programa de música religiosa en el que el director de la orquesta y coro proponía un Kyrie a cargo de Lorenzo Gainza. Otra copia de la ejecución, en el reverso del papel, da cuenta de un programa musical firmado en junio de 1949 por el maestro Mauricio García Ezcurra: un “solo” de tenor de Guitart Faura y otro de J. Varela, con el Ave Maria y el Kyrie como motivos centrales

A Blas Fuster le agarrotó en un patio de la cárcel Modelo el verdugo Vicente López Copete, procedente

de Badajoz, que se trasladaba a Barcelona para cada ejecución. Copete se encargó además de ejecutar en el mismo lugar a otros presos condenados a muerte por delitos comunes: Enrique Sánchez Roldán “El Mula”, José Antonio Vilató, Manuel Delgado Muñoz y Joaquín Ambrosio Martínez. Este mismo verdugo debía haber agarrotado a Salvador Puig Antich en 1974, pero fue sustituido porque había sido condenado por estupro y expulsado del cuerpo de verdugos.

Otro abultado expediente¹⁷¹, el de Andrés Pérez Vera, alias “El Morrut” o “El Tártaro”, resume las idas y venidas de un “fuguista”, como se advierte en letras rojas en su ficha identificativa, al que el policía Tomás Gil llamaba “el Dillinger de la Barceloneta”¹⁷². En 1942, con 17 años ingresó por primera vez en un arresto de 30 días. Desde entonces volvió en 1944, en 1945 y en 1946 por arrestos de 30 días a causa de delitos menores, mientras en su expediente van cambiando los oficios que dice desempeñar: pasa de jornalero a vidriero y portuario, aunque según Gil había creado una banda de compinches que se refugiaba en las intrincadas poblaciones de barracas del Somorrostro o el Gasódromo. En octubre de 1947 fue detenido por homicidio y aunque fue trasladado a una celda individual de la planta baja, como solía ser habitual en los condenados a muerte, se le conmutó la pena. Un documento de su expediente da cuenta de su fuga de la Casa de Salud de Valdecilla, en Santaner, donde había sido operado de apendicitis. Tras una estancia en el penal del Dueso regresó a la Modelo en 1951, donde pasó a la 4ª galería con el “grupo de atracadores”,

171 ANC. Expediente personal.

172 Tomás Gil Llamas, op. cit.

siendo objeto de “estrecha vigilancia”. El expediente contiene notificaciones de sanciones como la que en diciembre de 1952 le costó 30 días de aislamiento en una celda de la 6ª galería por una falta grave, que consistió en contestar “de mala forma” a un funcionario. Su juicio no se vió hasta 1953: cuando era conducido al Palau de Justicia protagonizó otro intento de fuga, que le costó más sanciones y una mala calificación de la Junta de Régimen. Trasladado al reformatorio de Adultos de Alicante, de donde volvió a escapar, retornó a la Modelo para cumplir pena, sin beneficiarse de los indultos dictados en 1949 y en 1952.

Juan Martínez Murcia, alias “El Liebre”, que utilizaba también los nombres de Juan Vivanco García y Antonio Martínez Martínez, refleja en su voluminoso expediente¹⁷³ los vaivenes de una vida extraordinariamente dura, que tenía como escenario las barracas de la Montañeta, en la Barceloneta. Era la época de las cartillas de racionamiento y de la pobreza, de la miseria cultural y la opresión social. Nacido en Cartagena, Martínez Murcia fue un prototipo de delincuente multirreincidente. En la cárcel ingresó intermitentemente, desde 1942 a 1955, por hurtos y robos. En uno de ellos, según consta en su expediente, se apoderó “con ánimo de lucro de varias latas de sardinas y de atún en conserva, un traje y otras ropas de caballero, un reloj de bolsillo y una cartera con documentación”, valorándose todo ello en 1.345 pesetas. En 1955 ingresó en el manicomio de Sant Boi de Llobregat y en 1956 se le diagnosticó “psicosis maniática”. En 1959 fue trasladado al sanatorio psiquiátrico de Madrid.

173 ANC. Expediente personal.

Capítulo 5

El cambio generacional de los años 60

PEPE BAEZA

“A través de personas amigas, desde los Servicios Provinciales de Propaganda, consigo por fin sacar a mi padre de la Modelo. Aún le veo sentado en este balcón, cabeceando frente al mar; los hinchados pies sin uñas en el agua salada de una palangana, dejándose abotonar la camisa por mi hermana, dejándose morir. Lo que me afectó sobremanera, mucho más que su quebranto físico, fue su decadencia mental, su vertiginosa caída en una desmemoria centrífuga, insoportable justamente por tener lugar en medio de lo que yo nunca hubiese supuesto: aquella paz impuesta, decretada, alrededor suyo”.

Juan Marsé, *La muchacha de las bragas de oro.*

El 11 de octubre de 1961 se decretó un indulto para los presos que hubieran cumplido veinte años ininterrumpidos de prisión, con la exclusión de los que hubieran quebrantado la pena o tuvieran la calificación de mala conducta. Este indulto beneficiaba por primera vez a los condenados a treinta años. El 15 de septiembre de 1964 se promulgó un indulto que alcanzaba por primera vez a los presos conmutados de pena de muerte. Y en 1971 se derogó el decreto ley de Bandidaje y Terrorismo. Las cárceles de Franco fueron vaciándose de la minoría de políticos que quedaban de la época de la posguerra, y patios y celdas quedaron para los presos comunes. Juan Busquets, el anarquista que no salió en libertad hasta 1969, fue testigo del aquel cambio generacional: “Los recién llegados tenían una nueva mentalidad. Era gente joven llena de resentimiento hacia la sociedad y que odiaba

intensamente a los carceleros, sus enemigos más próximos y los responsables más directos de su infortunio”¹⁷⁴.

En 1959, la población reclusa ascendía a 1.326 internos, cifra que fue ascendiendo paulatinamente para llegar en 1962 a los 1.670. Un número importante de esos presos correspondía a jóvenes delincuentes procedentes de barrios marginales, que no gozaban de las oportunidades del desarrollismo y que recalaban una y otra vez en la Modelo.

En cuanto a la categoría de políticos, en la cárcel de la calle de Entença iban ingresando representantes jóvenes de las nuevas hornadas de organizaciones obreras o catalanistas que no habían vivido la guerra. La mayoría de los políticos que construyeron la transición y tuvieron responsabilidades en los organismos constitucionales pertenecen a esa generación. Desarbolada la antaño poderosa CNT y con partidos como Estat Català o ERC bajo mínimos, surgían nuevos movimientos como el Consell de Forces Democràtiques de Catalunya, conocido con el nombre de su presidente, Claudi Ametlla, o el mucho más activo MSC (Moviment Socialista de Catalunya), con su líder Joan Reventós detenido en 1957 y 1958. El PSUC, entretanto, se convertía en una fuerza hegemónica y potente gracias a su anclaje en medios sindicales.

Aumentaron también los movimientos de oposición al régimen nacidos en ámbitos universitarios, católicos y obreros, al margen de las formaciones políticas clásicas de la postguerra. L'Associació Democràtica Popular de Catalunya (ADPC),

fundada en 1961, estaba dirigida por un veterano en las luchas estudiantiles, Joan Ignasi Urenda, detenido en varias ocasiones, que vio reducida su pena de cárcel con el indulto concedido por el régimen con motivo de la muerte del Papa Juan XXIII en 1963. La plana mayor del Front Obrer de Catalunya (FOC) cayó en mayo de 1962 y llevó a la cárcel a Isidre Molas y Tomás Chicharro, entre otros dirigentes. Ambos grupos se unieron en 1963 y a lo largo de la década de los sesenta representaron a la oposición de izquierdas marxista y catalana junto con el PSUC y el MSC. De las filas de estos grupos fueron saliendo las nuevas hornadas de militantes antifranquistas, grupos en general muy minoritarios, que preparaban el camino hacia una cultura democrática. Y ese camino pasaba, en la mayoría de las veces, por una estancia en la Modelo, un lugar inhóspito, de férrea disciplina, pero que suponía para los detenidos un respiro tras la preceptiva sesión de torturas policiales que dirigían los hermanos Antonio y Vicente Juan Creix. La cárcel barcelonesa se había convertido en una escala momentánea hacia otras prisiones, como las de Carabanchel, Segovia y Soria, donde se cumplían las condenas que en los años setenta fueron recortándose mediante la concesión de indultos.

En 1958 detuvieron en Madrid a los dirigentes del PSOE y cayó enseguida la plana mayor del MSC, conocidos como “*els músics*”, que solían reunirse en la Horchatería Valenciana de la calle Aribau. Salvador Clop, el enlace en Barcelona, explica¹⁷⁵ que fueron detenidas 16 personas, que tras pasar en la Modelo dos

semanas fueron encarcelados en Carabanchel. Había tantos socialistas, comentaba con ironía, que podía haberse celebrado un congreso. Cuando salió en libertad vigilada tenía la obligación de presentarse en la comisaría de la Gran Vía cada día. A veces, encontraba a los policías echando la siesta y como Clop sabía donde se guardaba el libro de firmas, él mismo lo sacaba del armario donde se guardaba, firmaba y lo volvía a dejar sin hacer ruido.

Jordi Pujol, expresident de la Generalitat, fue detenido el 21 de mayo de 1960, a consecuencia de la campaña contra Luis Martínez de Galinsoga, director de *La Vanguardia*, que había dicho que “todos los catalanes son una mierda”, y los conocidos como “*fets del Palau*”. El 30 de abril Franco visitaba Barcelona y se había organizado un concierto homenaje a Joan Maragall en el Palau de la Música en el que, tras muchas negociaciones, iba a interpretarse el Cant de la Senyera. Finalmente el canto se prohibió, pero el público empezó a entonarlo de forma espontánea y la policía intervino atrapando espectadores y metiéndolos en una sala junto al auditorio. Al final fueron detenidas 25 personas. Pujol, que no asistió al concierto, pero que había editado una serie de panfletos clandestinos antifranquistas, no se quiso ir y fue detenido y conducido a presencia del inspector de la Brigada de Investigación Social Vicente Juan Creix. Pujol se ha mostrado siempre reacio a hablar de su paso por jefatura, donde fue torturado y apalizado durante unas interminables horas hasta su traslado a la Modelo el 24 de mayo¹⁷⁶. Allí se recuperó de las torturas prácticamente sin ayuda,

174 Joan Busquets, *Veinte años de prisión. Los anarquistas en las cárceles de Franco*, Fundació Anselmo Lorenzo, Madrid, 1998.

175 J.L. Martín Ramos i Gabriel Pernau, *Les veus de la premsa*, La Campana, Barcelona, 2003.

176 J.L. Martín Ramos i Gabriel Pernau, *op. cit.*

ya que pidió que le viera un médico que tardó 25 días en presentarse. Durante un tiempo tuvo problemas de orina y su padre interpuso una denuncia contra la policía¹⁷⁷. A Pujol y al impresor de los panfletos, Francesc Pizón, que tenía 66 años, se les abrió sumario de Consejo de Guerra, que se celebró el 12 de junio. Pujol y Pizarro fueron los únicos en ingresar en la Modelo. Pujol fue condenado a siete años y el impresor a tres. Aunque se les iba a confinar en el penal de Burgos, consiguieron finalmente ser internados en la cárcel de Torrero de Zaragoza.

En 1962 se produjo una campaña de agitación universitaria que marcaba como objetivos la consecución de las libertades políticas e introducía como novedad una oposición a la intervención militar estadounidense a través de las bases en territorio español. Como en todas las campañas antifranquistas de los años sesenta y setenta, la amnistía para los presos políticos figuraba entre sus reivindicaciones prioritarias. El 19 de febrero de 1962 fueron detenidos los estudiantes Domènec Armora y Frederic Sánchez, del PSUC, sorprendidos cuando efectuaban una “pintada”. Su detención y su posterior consejo de guerra, en el que fueron condenados a cuatro años, movilizó a muchos jóvenes que se incorporaron a la lucha antifranquista durante aquel período. Uno de ellos fue el escritor Manuel Vázquez Montalbán, detenido en 1959 y 1962. Al estudiante y futuro escritor le recibió en la comisaría de Via Laietana con un puñetazo en el estómago Vicente Juan Creix, y tras tres días de golpes le dejaron

177 Joan Crexell, *Els fets del Palau i el Consell de guerra a Jordi Pujol*, Edicions de la Magrana, Barcelona, 1982.

en libertad¹⁷⁸. En el verano de 1962, ya afiliado al PSUC, fue detenido de nuevo en el patio de la Universitat de Barcelona, donde fue golpeado con saña, y sometido a consejo de guerra, acusado de “rebelión militar por equiparación” junto con otras siete personas, entre ellas Anna Sallés, Martí Capdevila, Salvador Clotas, Antonio Aponte, Pere Puig y Ferran Fullà. La militancia del PSUC no salió a relucir en el juicio, en el que una de las acusaciones concretas fue cantar “Asturias patria querida”, en solidaridad con las huelgas de los mineros asturianos. Tras poco más de un mes en la Modelo, donde se juntaron casi un centenar de estudiantes, Vázquez Montalbán fue trasladado a la cárcel de Lleida.

Una mujer en la Modelo

Anna Sallés recibió un trato correcto en Jefatura y al día siguiente de la detención fue trasladada a la cárcel de mujeres de Barcelona, situada entonces en la Modelo, en una pequeña galería de dos pisos que en la historia de este centro penitenciario ha jugado, por sus diversos usos, la función de comodín¹⁷⁹. Después de tres días en una celda incomunicada, con algún problema sanitario, pasó a una celda del segundo piso de la galería, junto con media docena de detenidas. Pero todas ellas fueron saliendo en libertad, mientras que Sallés se quedó prácticamente sola como presa política, con excepción de dos militantes anarquistas con las que coincidió un mes.

En la galería la llamaban “la estudiante” para diferenciarla del

178 J.L. Martín Ramos i Gabriel Pernau, *op. cit.*

179 Entrevista de Anna Sallés con la autora (2010).

resto de reclusas, en su mayoría mujeres humildes sin instrucción. Una mañana se despertó llena de picaduras de chinches, un bicho incrustado en la historia de la Modelo desde sus inicios y que ella desconocía por completo. Las presas no salían al patio de la galería, por donde correteaban ratas del tamaño de conejos que las aterraban. Del personal penitenciario que conoció durante su reclusión, que duró exactamente seis meses y un día, recuerda a Doña Teresa, una guardiana a la que considera excelente persona y a la que siguió visitando en la Modelo durante años; al jefe de servicios, que se portó muy bien y que probablemente sentía una atracción por una chica de 21 años “que era muy joven y mona”. Este funcionario permitió que Anna Sallés viera algunas veces a su marido, Manuel Vázquez Montalbán, y pudiera despedirse de él antes de su traslado a la cárcel de Lleida. La pareja también se “comunicaba” dedicándose canciones a través de la radio de la Modelo, los días festivos. La discoteca era limitada, pero “como a Manolo le gustaba la copla, me dedicaba canciones de Imperio Argentina y de Concha Piquer”, cuenta. Cuando descubrieron que la discoteca contenía “Les feuilles mortes”, interpretada por Yves Montand, se la dedicaron tantas veces que las presas comunes acabaron hartas de tanta melancolía. Preferían la copla. Desde su habitáculo, Anna Sallés vio que desde la celda de castigo que tenía justo enfrente, mohosa y llena de humedad, salía un día una mujer encorvada, dolorida, con dificultades para andar: “A las presas comunes las trataban con una dureza y un desprecio tremendo, como si fueran basura. Nunca he visto crueldad semejante”, afirma.

Una de las guardianas era lesbiana y se aprovechaba de la autoridad de su cargo. En ocasiones, mientras estaba en su celda dedicada a la lectura, su actividad principal, oía gritos y peleas en el primer piso. Está convencida de que a ella la protegió su condición social, el cariñoso respaldo que tenía de su familia –su madre no dejó ni un solo día de llevarle comida caliente–, su educación y origen. Entre las comunes que conoció había prostitutas, una comadrona anciana que practicaba abortos y una mujer muy educada y elegante que hablaba con acento alemán y que había asesinado a su amante. En una ocasión la llamaron a visita y se encontró con tres militares que, sin grandes circunloquios, le preguntaron si tenía la regla. Sorprendida, se enteró después de que había corrido el rumor de que estaba embarazada.

Cuando salió, Anna Sallés se instaló en una pensión en Lleida, donde permanecía encarcelado Vazquez Montalbán. El director de la prisión tenía una hija joven y se estableció entre ellos una relación muy cordial. Anna y Manolo podían verse cada día. Cuando por fin pudieron reunirse, salieron de viaje por el norte de España, ansiosos de cambiar las paredes de la cárcel por la abierta línea del horizonte.

La generación TOP

Muchos de los jóvenes activistas detenidos pasaban por la Modelo brevemente, mientras se les destinaba a cumplir la condena en otras cárceles del Estado. Es el caso de Luis Avilés, detenido en mayo del 1962, a los 22 años, con una veintena de miembros de la Nova Esquerra Universitària-NEU, bajo la acusación habitual de auxilio a la rebelión militar.

Según su testimonio, la Modelo era más dura que Carabanchel, sobre todo por la relación con los comunes y con los funcionarios. De la comida recuerda que era mala y que se basaba en judías con arroz, lentejas con arroz, garbanzos con arroz y alguna albóndiga o hebra de bacalao...con arroz. En 1969 volvió a ser detenido, como militante del PSUC, y pasó por la Modelo, Carabanchel y Jaén, donde cumplió seis meses. Avilés asegura que estar en la cárcel se hace realmente duro a partir de los dos años. Sin nada que hacer, “lo que era importante era que las familias te enviasen aguardiente y, si podían, una radio para escuchar las noticias de Radio Nacional”.

Isidre Molas, que pertenecía a la misma célula del NEU que Pasqual Maragall, expresidente de la Generalitat, ingresó en la cuarta galería con el grupo de Luis Avilés. De sus dos meses en la Modelo antes de que le internaran en Soria, recordaba que los bulos crecían como bolas de nieve y que pasaban el tiempo leyendo *Redención* y los libros que había en la biblioteca, y hablando de política en el patio con otros detenidos.

Antoni Gutiérrez Díaz, secretario general del PSUC entre 1977 y 1981 y entre 1981 y 1986, fue uno de los líderes comunistas que pasaron por la Modelo, como sus camaradas Gregorio López Raimundo y Pere Ardiaca. El “Guti” cumplió pena a principios de los años sesenta en el penal de Burgos, donde solían concentrar a los comunistas, considerados los más peligrosos por el régimen, y donde el partido había creado una especie de universidad paralela.

En 1963 se produjo en Madrid la ejecución de los libertarios Joaquín Delgado y Francisco Granados, que participaban en un proyecto para atentar contra Franco. Acusados

falsamente, sin pruebas ni defensa, su muerte acabó de dar la puntilla a las organizaciones anarquistas que combatían al franquismo desde el final de la guerra civil.

En 1963, también, se creaba el Tribunal de Orden Público, el TOP, creado para juzgar los delitos políticos que antes caían bajo la jurisdicción militar. Entre 1970 y 1975, el número de sumarios¹⁸⁰ abiertos por el TOP ascendió a 14.178: en 1970, 1.358; en 1971, 1.361; en 1972, 1.695; en 1973, 2.065; en 1974, 3.382, y en 1975, 4.371. En el último consejo de ministros del Gobierno Suárez de 1976 se aprobó la supresión del TOP y de los Juzgados de Orden Público, creándose la Audiencia Nacional. En el momento de su clausura, el número de sumarios abiertos por un juzgado del TOP, el número 1, se acercaba a los 2.600.

Los presos del Sindicat Democràtic d'Estudiants y l'Assemblea de Catalunya

La asamblea de constitución del Sindicat Democràtic d'Estudiants Universitaris de Barcelona (SDEUB) en marzo de 1966 se celebraba en el convento de los Caputxins de Sarrià cuando la policía rodeó el edificio; al parecer, porque el pintor Antoni Tàpies no tomó las medidas de seguridad acordadas y aparcó su Mercedes blanco delante del lugar de la convocatoria¹⁸¹. Unas 300 personas, entre las que figuraban Manuel Sacristán, Pere Quart, Salvador Espriu o Jordi Rubió, pasaron tres días encerradas, y al salir, el 11 de marzo, la policía las fue identificando. A los dos meses se produjeron las primeras detenciones de los delegados de

¹⁸⁰ Dades de *Generación TOP*, de la Associació d'expresos polítics.

¹⁸¹ J.L. Martín Ramos i Gabriel Pernau, *op. cit.*

las facultades; entre ellas, la de Joaquim “Quim” Boix, estudiante de ingeniería de 21 años, afiliado al PSUC, que fue apalizado con saña en comisaría, bajo las órdenes del comisario Antonio Juan Creix. Josep Solé Barberá, su abogado, convenció a sus padres de que presentaran una denuncia, hubo incluso una manifestación de curas progresistas pidiendo su libertad, contra los que cargó la policía, y su caso alcanzó un considerable eco internacional. A todos los delegados de curso les cayeron seis meses. La “caputxinada”, como se conoció aquel encierro que movilizó a amplios sectores políticos, culturales y sindicales, fue el germen de un movimiento unitario antifranquista de diversa composición ideológica, que iba ganando adeptos mientras sorteaba las barreras impuestas por la dictadura. El panorama era el siguiente: expulsiones y represalias de profesores de la Universidad, agotamiento del movimiento estudiantil y obrero, y numerosos proyectos de resistencia al régimen. Entre ellos, la creación de la Comissió Coordinadora de Forces Politiques de Catalunya, que agruparía en 1971 a los partidos MSC, PSOE, PSUC, UD, PSAN y Front Nacional, junto a los sindicatos CCOO y UGT. El abogado Leopoldo Espuny, miembro del PSUC desde 1966 y estudiante de derecho entre 1967 y 1972, participó en el asalto al rectorado de la Facultat de Dret, y en la huelga general universitaria en protesta por los procesos de Burgos de 1970, entre otros episodios de la lucha estudiantil. Y fue detenido en varias ocasiones y sometido también a palizas policiales¹⁸². Espuny vivió la época de las “vietnamitas” o máquinas

182 Francina Espuny, *El moviment estudiantil a Barcelona (1965-1975)*, Malhivern, La Garriga, 2010.

caseras de imprimir panfletos, que se hacían con cajas de puros y una media, o la obsesión por las medidas de seguridad, que implicaba adoptar una falsa identidad para evitar “caídas”, o la organización de pequeñas manifestaciones utilizando el boca-oreja como convocatoria. En el curso del 70-71 pasó en la cárcel Modelo nueve meses. La facultad de Derecho, que se movilizó a su favor, nombró al abogado Pérez-Vitoria como su abogado defensor. Espuny aprobó los exámenes de febrero en la cárcel, junto con otro estudiante de Derecho también detenido. El catedrático de Derecho Administrativo acudió personalmente a la Modelo para efectuar el examen. A principios de 1972, de nuevo en la cárcel a consecuencia de la huelga general en SEAT, se comunicaba con su familia y su organización metiendo mensajes en una fiambra con un flan. La fiambra iba y venía con mensajes y cartas escondidos en un doble fondo.

Tras el histórico encuentro en la abadía de Montserrat de diciembre de 1970, convocado en protesta por los procesos de Burgos, se reactivó un proceso asambleario en el que confluyeron distintas visiones del antifranquismo. Gracias a aquella política unitaria se creó la Asamblea de Catalunya, que celebró su primera sesión plenaria el 7 de noviembre de 1971, en la Iglesia de Sant Agustí, y acabaría convirtiéndose en un movimiento cívico de masas bajo las consignas de “*Llibertat, amnistia, estatut d'autonomia*”.

El 28 de octubre de 1973, a las diez de la mañana, la policía cercó la iglesia de Santa Maria Mitjancera de Barcelona, a un paso de la Modelo, donde estaba reunida la comisión permanente de la Asamblea de Catalunya. Fueron

detenidos 113 de los 150 asistentes, en presencia de una importante dotación de policía nacional armada con subfusil ametrallador. Pudieron escaparse los pocos que lograron disimularse entre los asistentes a la misa -alguno tuvo que comulgar después de muchos años de abstención-, y Ricard Lobo, monje de Montserrat, y Lluís Maria Xirinachs, sacerdote, fueron puestos en libertad a causa de las leyes del Concordato. El resto, 94 hombres y 17 mujeres, a pesar de la coincidencia entre todas las declaraciones -se pactó que lo que se diría a la policía era que estaban asistiendo a una discusión sobre la encíclica *Pacem in Terris*-, fueron conducidos a comisaría y posteriormente ingresaron en la Modelo y en la Trinitat.

Pere Portabella, que solía actuar en los plenarios de la Asamblea como moderador y portavoz, fue quien, con mucha calma, dio la voz de alarma aquella mañana¹⁸³. A pesar de las precauciones, les habían rodeado, y se temía por la situación de las personas ya procesadas. Algunos asamblearios huyeron escaleras arriba, y Octavi Pellissa y otro se escondieron bajo el tejado, en unas claraboyas. Los vecinos de la casa de enfrente, desde los balcones, advirtieron a la policía a gritos y les atraparon. Portabella recuerda algunos incidentes grotescos, que iban aderezando la gravedad de la masiva detención y rompían la tensión del momento. Al policía que le tomó los datos, por ejemplo, se le cayó la dentadura postiza y se la volvió a colocar rápidamente. En la celda colectiva donde le tocó estar, mientras iban siendo llamados para prestar declaración, estallaban las carcajadas a causa de las discusiones que sobre las

183 Entrevista de Pere Portabella con la autora (2010).

artes de la pesca mantenían un pescador de Vilanova i la Geltrú y el músico Carles Santos, que es de Castelló. Y Pere Portabella organizó una conferencia para entretener la espera: Carles Santos hablaría de Pau Casals, ante la flor y nata de la “intelligentzia” política y académica de Catalunya allí congregada. La polémica estaba servida: Santos y Portabella, en las filas del arte conceptual y las vanguardias, defensores de Stockhausen, Luigi Nono o los románticos alemanes, reconocieron en Pau Casals a un virtuoso del violonchelo, “pero que como compositor, cero, no tenía ningún interés”. Entonces estalló la polémica y la discusión se prolongó hasta bien entrada la noche, cuando se les hizo callar porque no dejaban dormir a los detenidos comunes.

Portabella subraya hoy el valor de la cultura asamblearia que vivió durante aquellos días: “A pesar de la incertidumbre, me sentía muy *cómodo*, entre comillas. Había un colectivo fuerte, solidario y convencido de su razón de ser”.

Tras la preceptiva incomunicación de 72 horas y el paso por los Juzgados, llegaron a la cárcel Modelo, donde Nebot, un militante del PSUC de Sants, dijo a Portabella: “Yo he estado aquí varias veces y lo peor es que nos toque un funcionario llamado Criado, un auténtico psicópata, muy peligroso, que nos va a joder”. Cuando pasaron el *rastrillo* resultó que estaba ese funcionario de guardia, con lo que todos se resignaron a soportar lo inevitable. La primera noche de Pere Portabella en la Modelo coincidió con la noche en que se jugaba un partido del Barça. Portabella informó al funcionario de guardia de que él, como cineasta, tenía que haberse hecho cargo de la

filmación del partido para la televisión sueca. Y le preguntó con todo su aplomo si esa noche podía ver por televisión el partido. Tanto los carceleros como sus compañeros detenidos se quedaron de piedra: era insólito que un preso actuase con tanto desparpajo. Sin más comentarios y ante la fría mirada del funcionario, Portabella fue conducido a una celda, con Roc Fuentes y Carles Santos. Pero al llegar la noche, un preso de confianza descorrió el cerrojo y le llevó a la otra punta de la galería. Allí le concedieron el privilegio de poder ver por televisión, junto con algunos funcionarios y presos comunes, el partido del Barça. Portabella tuvo que tragarse por televisión un partido, uno de los primeros donde jugaba Johan Cruyff, que en realidad no le interesaba.

Al día siguiente, en el recuento, corrió enseguida la noticia de que el privilegiado Portabella había visto el partido, cuyos pormenores fue explicando a sus compañeros. El cineasta, en la misma línea, logró que un preso de confianza le trajera los diarios. Y de forma semejante a como ocurría en la Asamblea de Catalunya, Portabella acabó ejerciendo en la Modelo una función de mediador, logrando, por ejemplo, que a un preso menor de edad le situaran en la 4ª, con todo el grupo, y no en la 6ª galería como le hubiera correspondido, evitando el temido riesgo de violación. También consiguió que a los “asamblearios” les permitieran organizar foros y conferencias. Josep Solé Barberá fue uno de los más exitosos conferenciantes: explicó en el mismo patio de la cárcel el contenido del Estatut de 1932, “del que muchos nunca habían oído hablar”.

Portabella se enteró de que había un piano en el edificio del fondo,

donde estaban los talleres y la sala de profesores, el antiguo correccional de los inicios de la prisión. Muy decidido, arrastró un día tras él al músico Carles Santos: “En una sala desierta, árida, sin nada, había unas mesas con grupos de presos, ya mayores, jugando a cartas. Le pedí a Carlos que tocara a Bach. Es de los momentos espléndidos que he vivido en mi vida. Lo más transgresor que pudimos hacer es escuchar a Bach en la cárcel, juntos los presos comunes y los políticos. Es de los momentos más emocionantes de mi vida. Nos sentimos extrañamente fuertes”.

Portabella prefiere recordar la parte menos dramática y más “simpática” de su estancia en la cárcel y no las indignidades cotidianas y la monotonía de un día igual al siguiente. En una reunión donde le esperaban, entre otros líderes políticos, Antoni Gutierrez Díaz o Josep Solé Barberá, le anunciaron que en Radio Pirenaica se había emitido la lista de nombres del primer gobierno catalán de la democracia y casi todos estaban en la Modelo: “A ti te ha tocado Interior, me dijeron. Yo me agarré un cabreo monumental, hasta que me enteré de que estaban conchabados para gastarme la broma. Luego se morían de risa”.

Portabella fue de los primeros en salir en libertad provisional, cuando aún permanecía encerrada aproximadamente la mitad de los detenidos el 28 de octubre de 1973: “Tuvimos un susto porque se produjo el atentado contra Carrero Blanco. La preocupación fue enorme porque temíamos una noche de cuchillos largos, ya que en la Modelo había personas *apetecibles*, pero esto se evitó”. Años más tarde, con motivo de la promulgación de la nueva Ley General Penitenciaria, en 1979,

Portabella regresó a la Modelo en calidad de senador y miembro de una comisión de las Cortes. Allí observó cómo se le fueron cuadrando los funcionarios; entre ellos, uno apodado “Don cojones”, por su tendencia a blasfemar. Halló las instalaciones mucho más adecentadas pero, en su opinión, los edificios carcelarios padecen una degradación constante, como una forma más de castigo hacia el preso.

El cineasta hoy no es partidario de conservar el edificio de la prisión del Eixample: “He luchado por la memoria histórica, pero el solar de la Modelo tiene que estar ocupado por parques con niños y centros cívicos donde pasear y tomar el sol. Este edificio no merece ser recordado: fue un lugar de tragedia y barbarie. En vez de sembrar sal, como se hizo con las ruinas de Cartago, yo lo derruiría y sembraría hierba”¹⁸⁴.

La izquierda de la izquierda

Paralelamente a la constitución de la Asamblea de Catalunya se había formado una izquierda antifascista de tendencia radical, surgida al amparo de las nuevas ideas del mayo del 68 y de los movimientos antiautoritarios estadounidenses y la admiración por la revolución cubana. Existía además una corriente de rechazo y oposición al comunismo ortodoxo. Así, el PSUC sufrió escisiones como la de Bandera Roja, liderada por Jordi Borja y Jordi Solé Tura, cuyos miembros acabaron reintegrándose al partido, el PC(i), maoísta, que en 1973 se convertiría en el Partido del Trabajo (PT) o el PC (m-l) marxista-leninista. En el mismo año se fundó el

184 Estas declaraciones y las anteriores corresponden a la entrevista de Pere Portabella con la autora (2010).

PORE (Partido Revolucionario de España), que tuvo mucha implantación en los institutos; en 1974, la OIC (Organización de la Izquierda Comunista), y en 1971, los grupos troskistas LCR (Liga Comunista Revolucionaria) y la LC (Liga Comunista). Otras formaciones eran la Plataforma de Estudiantes Revolucionarios (PER) o el PSAN (Partit Socialista d'Alliberament Nacional), fruto de una disidencia de 1969 del Front Nacional de Catalunya. El FRAP (Frente Revolucionario Antifascista y Patriótico) se decantó por la lucha armada. Durante este período, y a pesar de la edad del dictador, el franquismo intensificó su política represiva y decretó un estado de excepción a causa del atentado de ETA en Madrid en el que murió el 20 de diciembre de 1973 el almirante Carrero Blanco. Y en marzo de 1974 era ejecutado Salvador Puig Antich.

En 1972 se había fundado el Movimiento Ibérico de Liberación (MIL) a partir de los Grupos Obreros Autónomos (GOA), centrado en la lucha anticapitalista, que en su corta historia no tuvo más de una docena de miembros. “El horizonte de su lucha era la autoorganización del proletariado y la eliminación de cualquier dirigismo partidista o sindical de las organizaciones obreras”, según Santi Soler uno de sus fundadores¹⁸⁵. El grupo se constituía en pequeñas células, los GAC (Grups Autònoms de Combat), y en cierto modo recuperaba la agitación armada de los guerrilleros anarquistas de la postguerra, como los hermanos Sabaté, Josep Lluís Facerias y Ramon Vila “Caraquemada”. Y como ellos, quedarían descolgados de la pre-transición democrática, al ser vistos con desconfianza por los

185 Antonio Téllez, *El MIL i Puig Antich*, Virus editorial, Barcelona, 2006.

partidos de tradición clásica que consideraron al MIL un estorbo para su política de planificación hacia las libertades democráticas, que no incluía los métodos violentos ni las reivindicaciones de corte radical.

En septiembre de 1972 el MIL llevó a cabo su primera “expropiación”, un atraco, en una sucursal de La Caixa de Bellver de Cerdanya. Y en noviembre atracaron una oficina del Banco Central situada en el Paseo de Valldaura de Barcelona, con la colaboración de otro grupo armado autónomo bautizado como OLLA por la propia policía. Allí, los atracadores se quedaron con la documentación de los empleados del banco, que devolvieron por correo con un comunicado donde les anunciaban que “esta expropiación, igual que las anteriores, tiene como objetivo dar apoyo a la lucha del proletariado contra la burguesía y el estado capitalista. Por este motivo, los revolucionarios se apropian para su lucha del dinero que los capitalistas roban a la clase obrera”.

Tras varios atracos, alguno de los cuales acabó en fuego cruzado, la policía se dotó de un grupo anti-MIL. Y en una reunión del MIL celebrada en el bar Caspolino de la plaza Gal·la Placidia, el 21 de junio de 1973, Salvador Puig Antich olvidó una cartera con su documentación, la falsa y la verdadera, que el dueño del bar entregó a la Brigada Criminal. El MIL había decidido autodisolverse en agosto de 1973 cuando se encadenaron diversos sucesos que acabaron en la ya conocida tragedia. El 15 de septiembre, en lo que iba a ser su último atraco, en Bellver de Cerdanya, fueron detenidos tras un tiroteo Oriol Solé Sugranyes y Josep Lluís Pons Llobet. El 24 de septiembre fue

detenido Santi Soler, y conducido a la Jefatura de Via Laietana, donde tras una sesión de torturas la policía averiguó que tenía una cita con Xavier Garriga en el bar Funicular, en la esquina de las calles de Girona y Consell de Cent. Allí fue detenido Salvador Puig Antich, que se presentó de improviso y armado. Los policías le detuvieron y le metieron a golpes en un portal donde se produjo un tiroteo, en el transcurso del cual murió el sunpolicia Francisco Anguas y él recibió dos disparos en el maxilar y en la espalda.

Desde la cárcel Modelo, los miembros del MIL, reorganizados como "GAC-Set.-73", emitieron una serie de comunicados¹⁸⁶. En uno de ellos, fechado en la cárcel en marzo de 1974, se señalaba que en el consejo de guerra celebrado el 8 de enero "fue la sola vez en que no se llegó a un acuerdo político organizativo y por eso tuvimos que aceptar la posición de Metge (nombre de guerra de Puig Antich), de considerarlo como su "problema personal". Según ese documento, "toda la responsabilidad del fracaso es compartida entre Metge y su abogado, que no supo enfocar el problema como se tendría que haber hecho: el carácter lógico y fatal de la represión". Y sobre la ejecución de Puig Antich: "Sólo hemos de decir que nuestros análisis no andaban errados. Quien verdaderamente la cagó fue el gobierno Arias. Es un hecho a tener en cuenta. Hay que prever lo que es lógico y también lo que es ilógico [...]. Si Salvador se convierte en un mártir será a pesar nuestro y no gracias a nosotros".

A Puig Antich le ejecutaron mediante garrote vil a las 9,40 de la mañana, tras veinte minutos de agonía, en una habitación interior de la Modelo donde hoy

está la paquetería. El funcionario Eduardo Vicente¹⁸⁷ señala un pasillo estrecho y oscuro, por donde discurren numerosos cables. Puig Antich tenía que haber sido ejecutado allí, en "zona militar", pero la posibilidad de que la escena fuera vista desde el exterior, al ser ya de día, provocó el cambio de escenario. Cuando entró en la Modelo como senador, Pere Portabella se hizo acompañar por el mismo funcionario que llevó a Puig Antich desde el locutorio donde se despidió de su familia hasta el lugar de la ejecución, un sórdido cuartucho sin ventanas, alumbrado por una triste bombilla. Allí se guardaban los bultos de ropa que no se recogían. Cuando Puig Antich vio el palo del garrote exclamó: "¡Qué putada!".

Josep Lluís Pons Llobet había sido condenado a 30 años de cárcel en el mismo consejo de guerra de enero de 1974 que sentenció a muerte a Puig Antich. En julio de 1977, recién indultado de la condena que estaba purgando en el penal de Cartagena, Pons Llobet manifestó: "A Salvador Puig Antich le vi el día antes de ser ejecutado; es decir, el 1 de marzo de 1974. Al despedirnos le dije con toda tranquilidad 'hasta mañana', porque todos estábamos convencidos de que el consejo de ministros lo indultaría. Cuando supe que había sido ejecutado tuve sensaciones diversas y confusas sobre las que dominaba la impotencia"¹⁸⁸.

La ejecución de Puig Antich dejó una cicatriz imborrable en una generación de jóvenes antifascistas. A la consternación y tristeza iniciales, se sumó la constatación de que el joven anarquista se había quedado bastante solo en su vía crucis. Durante los días previos

187 Entrevista de Eduardo Vicente con la autora (2010).

188 *El País*, 19 de juliol de 1977.

había habido algunas peticiones de personalidades españolas y extranjeras, incluidos el Papa Pablo VI o el entonces candidato a la presidencia francesa François Mitterrand, para que se evitara el cumplimiento de la pena de muerte. Hubo manifestaciones protagonizadas sobre todo por grupos radicales, en las que se lanzaron cócteles Molotov, pero fueron muy minoritarias. El 2 de enero, por ejemplo, unas cien personas se manifestaron en la calle de Montaner para pedir el indulto. Y al día siguiente de la ejecución unas 1.500 personas se concentraron ante la catedral de Barcelona y alrededor de 3.000 en la Diagonal. La misma Asamblea de Catalunya estuvo en silencio y no se decidió a emitir un manifiesto hasta días después, exhortando a la población a movilizarse contra la pena de muerte y a favor de la amnistía. Pere Portabella reconoce hoy¹⁸⁹ que algunos partidos reaccionaron "con frialdad" a la condena del joven anarquista, pero afirma que, a título personal, se movilizaron muchos de sus integrantes. Él pasó la noche en vela, junto a Jordi Conill, un anarquista que había sido condenado a muerte en 1962 y pasó diez años en el penal de Burgos, donde se integró en el PSUC. Ambos aguardaron hasta que salió por la puerta de la Modelo el furgón con dirección al cementerio de Montjuïc.

"Cuando salga de aquí seré yo quien le meta a usted en la cárcel"

Oriol Arau, el abogado de Puig Antich, se encargó de la defensa de Lluís Biosca, un joven militante del PORE (Partido Obrero

189 Entrevista de Pere Portabella con la autora (2010).

186 Antonio Téllez, *op. cit.*

Revolucionario Español), de 17 años recién cumplidos, que fue detenido el 7 de septiembre de 1975, tras su implicación en un tiroteo en el que llegó a calmar él mismo a los policías armados con subfusil ametrallador (“¡Estad tranquilos, no dispareis!”)¹⁹⁰. Biosca fue trasladado a la jefatura de Via Laietana. Aunque le pusieron una pistola en la boca y en la sien, y le golpearon, no sufrió daños extremos: “Un policía me dijo que no me iba a golpear porque ‘luego mandáis vosotros y me jodes’ [...]. Y otro me advirtió de que como era trotskista ‘te voy a joder igual porque si llega a mandar Carrillo nosotros seremos también su policía’...”. En el sótano de Jefatura metieron a Biosca en una celda, frente a las de mujeres: “Allí vi cómo las violaban. Veía cómo los policías entraban, se oían gritos, lloros, gemidos y luego salían subiéndose los pantalones”. Biosca entró en la cárcel Modelo el mismo 7 de septiembre: “Salí del furgón esposado, sosteniendo un par de naranjas que me dio un quinqui. Me dijo: ‘¡Toma chaval, que vosotros tenéis cojones!’”. En la puerta estaba mi madre, que les gritó a los grises, ‘sinvergüenzas, no veis que es un crío!’. Todo era muy incierto porque no sabías cuánto tiempo ibas a estar en la cárcel”. La primera noche la pasó sentado en el suelo, junto a sus compañeros de celda: “El de mi lado, un común, me dijo: ‘¡Mira, chaval! Eres atractivo y yo soy maricón, pero yo soy honesto y aquí algunos no lo son. No te quedes solo en la ducha y córtate el pelo rápidamente’...”. Biosca recuerda que al día siguiente vacunaron a todos los recién llegados con la misma aguja oxidada. Tras el período de incomunicación que pasó en

190 Entrevista de Lluís Biosca con la autora (2009).

la 2ª galería, fue trasladado a la 6ª, donde coincidió con sus compañeros políticos. En su celda había un camastro y un váter embozado. Les servían la comida en grandes perolas de rancho. Recuerda también el color verdoso del hígado y el tono de agua sucia del café, donde pescaban cucarachas. A su memoria acude, sin embargo, como algo delicioso, el sabor del pan, que cocían en un horno artesano. Como otros políticos, nunca adquirió nada en el economato, regido por lo que Biosca denomina “una mafia de comunes protegida por funcionarios. El dinero que te ingresaba tu familia te lo canjeaban tarjetas, el peculio, y de allí tenías que pagarles una cuota a ellos. Nosotros nos opusimos a ese sistema e hicimos bastante presión”.

Cuando Biosca ingresó en la Modelo la mayoría de los presos políticos que estaban en la cárcel defendían la lucha armada. Procedían de las filas del FRAP, organizaciones marxistas-leninistas y anarquistas que representaban una minoría en la historia oficial de los presos del antifranquismo. A Biosca le aplicaron la ley antiterrorista y le acusaron de asociación ilícita, colaboración con ETA y propaganda ilegal. En la Modelo coincidió con algunos camaradas del PORE, un grupo de media docena de miembros del FRAP, que procedían del penal de Burgos, y un par de anarquistas, de más de sesenta años, que se declaraban de la FAI y a quienes habían encontrado en sus casas algunos subfusiles ametralladores. En el patio discutían sobre guerrilla urbana y sobre los problemas del campesinado: “Éramos muy jóvenes y bastante repelentes. Yo ya me había leído *El Capital*, de Marx”.

Un funcionario que simpatizaba con los políticos miraba hacia otro lado cuando se juntaban más de cuatro o cinco en el patio, o cuando le arrojaban paquetes de cigarrillos por la ventana de su celda al etarra Pedro Ignacio Pérez Beotegui, “Wilson”, incomunicado en la 5ª galería, donde también estaba Juan Paredes Manot, “Txiqui”. A ambos podían verles en las dependencias de abogados.

La rutina era siempre la misma. Después de cenar podían ver el telediario en la televisión de la galería. Para matar el tiempo, cuando les encerraban, jugaban al ajedrez, notificándose las jugadas a gritos por el desagüe del lavabo. Antes de dormir les daban un vaso de vino con bromuro. El día de la Mercè les programaron una película porno en el cine de la Modelo y Biosca aún no se lo explica. El barbero, un preso común, instalaba sus utensilios en la rotonda central. Cuando fue a cortarse *al rape* la larga melena y a afeitarse, mientras iba manejando las tijeras, el barbero le iba contando que mató a su mujer y a su amante a navajazos cuando les encontró juntos: “Tú me comprendes, ¿verdad?”, le preguntaba.

Las relaciones con los presos comunes eran en aquel momento tensas y hubo algunas fricciones. En unos momentos en que se intuía la muerte de Franco, los funcionarios, según Biosca, hicieron correr el rumor de que no habría amnistía para los comunes. Biosca decidió fugarse. Descartado el método de la escalada y la huida franqueando los muros, decidió enfermar y escapar desde el Clínic. Así que se obstruyó las vías respiratorias acercando su rostro al sucio colchón lleno de insectos. Cuando Biosca empezó a encontrarse mal, sus compañeros de celda tuvieron

que amenazar al ATS de la galería, que se negaba a asistirle. En la enfermería no le fue mejor. No recuerda el nombre del médico, pero sí que su trato fue degradante: “Esta gente era miserable, apegada al régimen. Ahora serán todos ellos unos ancianos respetables y demócratas”.

Un día le llamó un preso calvo, muy delgado y de aspecto fatigado. Era Josep Lluís Pons Llobet. Conversaron sobre lo que sucedía tras los muros de la cárcel, cuando un funcionario les ordenó que se callaran. Pons Llobet le contestó al funcionario que “él ante un mierda no se calla”, y Biosca gritó que él era un revolucionario: “Cuando salga de aquí seré yo quien le meta a usted en la cárcel”. La respuesta le valió a Biosca permanecer de pie inmóvil, mirando el reloj de la galería, durante una hora. Después tuvo que fregar el suelo de los dos pisos de la larguísima galería. Una sanción leve, sin duda, ya que lo habitual era llevar a los rebeldes a las celdas de castigo de los sótanos. Al día siguiente, en el recuento, Pons Llobet le hizo discretamente con el dedo el gesto de las agujas del reloj.

A finales de septiembre, Oriol Arau despachaba con la madre de Biosca cuando recibió una llamada telefónica. Colgó, dio un puñetazo en la mesa y exclamó sollozando: “¡Los matan! ¡Ya me han matado a uno y ahora a estos!”. El abogado había recibido la noticia de la inminente ejecución de los miembros del FRAP y de ETA, para el 27 de septiembre de 1975, el último y más cruel coletazo de la dictadura. En la Modelo pasó sus últimas horas en vela “Txiqui”, el apodo con el que todos conocían a Juan Paredes Manot, militante de ETA, por su escasa estatura, 1,52. Antes de ser ejecutado junto al cementerio de Collcerola, atado

a un trípode, “Txiqui” estuvo en la Modelo acompañado de su hermano Mikel y de sus abogados Magda Oranich y Marc Palmés: “Se mantuvo muy tranquilo toda la noche, sabiendo que lo iban a fusilar. Sólo tenía miedo de que lo ejecutaran con garrote vil. Un año y medio antes se lo habían aplicado a Puig Antich, y por la Modelo corría el rumor de que no había funcionado a la primera”, declaró Oranich años después¹⁹¹.

El 26 de septiembre los presos de la Modelo supieron que no iba a haber indulto y que iban a ejecutar a “Txiqui”, porque no se les permitió salir al patio y les encerraron en las celdas. Biosca decidió rechazar la cena y declararse en huelga de hambre, y fue forzado por dos guardias que sujetaban porras amenazantes a comerse a la fuerza un plato de albóndigas medio podridas: “La situación que me describieron era la siguiente: ‘te matamos aquí de una paliza, nadie se entera y no pasa nada’...”. Biosca ignora si se trataba de funcionarios o de guardia civiles de refuerzo, que habían sido trasladados a Barcelona con motivo del fusilamiento de “Txiqui”.

Esa misma noche, a la una de la madrugada, un funcionario vino a buscar a Biosca con la orden de que recogiera sus pertenencias. Muy inquieto, sin saber dónde le llevaban, mientras salía por las cancelas un preso común le dijo: “¡Que te vas!”. Pero hasta que no salió a la calle no se tranquilizó. El juez había firmado su libertad provisional. Había dado resultado la presión ejercida por los informes médicos redactados por los médicos del PSUC que trabajaban en la Cruz Roja.

Durante el par de años en que duró su situación de libertad provisional, Lluís Biosca tuvo que

soportar alguna presión policial y alguna persecución de miembros del partido ultraderechista Fuerza Nueva. El 11 de septiembre de 1976, en la gran manifestación de Sant Boi, se encontró en la Rambla con sus compañeros del FRAP de la Modelo, que participaban en los actos unitarios convocados para celebrar la Diada, que Biosca los consideraba entonces “una coartada de la burguesía”. Profesor de fotografía y diseñador gráfico, Biosca es hoy el miembro más joven de la Associació d'Expresos Polítics, que tiene 211 socios, la mayoría supervivientes del período de la postguerra; una cifra insignificante, si se compara con las 36.000 reclamaciones que la Generalitat recibió para gestionar las compensaciones económicas por haber sufrido represalias durante el franquismo. Biosca dice que la generación de jóvenes que militaban en grupos a la izquierda del PCE-PSUC no ha recogido el fruto de su militancia antifranquista: “Algunos están ahora en la administración, otros no quieren dar la cara, y a otro grupo la transición los acabó de doblegar y han sido olvidados”.

Una bandera roja en la ventana

Manuel Delgado tenía 19 años cuando fue detenido la noche del 20 al 21 de agosto de 1975. Se estaba celebrando un recital del cantante Raimon en la Plaza del Sol, durante las fiestas de Gràcia. La policía quiso detener a alguien que vendía banderas catalanas, originándose una gran algarada: “Hubo una situación de máxima tensión cuando la policía se lió a tiros y una persona detenida acabó herida en una pierna. La gente se abalanzó sobre los policías que, por lo que he sabido, creían que habían

191 Revista *Interviú*, 19 setembre de 2005.

matado a un compañero suyo. No hay que olvidar que estábamos en un contexto de atentados no infrecuentes del FRAP, y nos detuvieron a varios”¹⁹².

Delgado ya había sido detenido varias veces y era, en el lenguaje policial de la época, alguien “avisado”, con estatus de reincidente. “Me tenían considerado como un tipo peligroso y me apartaron de los demás detenidos, unos 25 o 26, de los cuales 17 acabamos en la Modelo con acusaciones de agresión a las fuerzas armadas, lo que implicaba quedar a disposición militar”. Previamente, en la comisaría de la plaza de Lesseps, Delgado recuerda que “se cansaron de pegarme. Me hacían el ‘círculo’, me estamparon una botella de cerveza contra la cara y me llamaban ‘cabrón catalán’...”.

Manuel Delgado pertenecía a las Joventuts Comunistes de Catalunya y tenía una cierta responsabilidad, pero como todas sus detenciones tenían relación con la vulneración del orden público, la policía no le asociaba con ningún partido: “En su esquema mental yo no tenía nada que ver ni con las juventudes comunistas ni con CCOO. Yo era para ellos alguien especialmente alborotador. La paliza que recibí fue de muerte, en venganza y en caliente contra la agresión de un compañero, por un agravio casi personal. Pero en ningún momento me preguntaron nada”.

En la sede de Jefatura de Vía Laietana, como ya le sucediera a Biosca, los policías “con el argumento del buen rollo decían que cuando vengan los tuyos haremos lo mismo. Ellos eran funcionarios y sabían que el cambio político que se presagiaba no les afectaría. Y no les afectó,

¹⁹² Entrevista de Manuel Delgado con la autora (2010).

no hubo represalias contra nadie. Pero ellos ya lo sabían. Al contrario lo que ocurría en la época de los hermanos Creix, para quienes había que salvar a la humanidad de los comunistas, en este caso, para mis torturadores de la comisaría de plaza Lesseps, no había énfasis ideológico que justificara su actuación, sino motivos estrictamente profesionales”.

Delgado recuerda también que se vivían los últimos estertores del franquismo, con un clima duro, salpicado por los consejos de guerra contra los miembros de FRAP y ETA. Cuando fue conocido en el interior de la Modelo el carácter terminal de la enfermedad de Franco, los presos políticos imaginaron qué tipo de reacción traumática podía poner en marcha el régimen: “La idea de que podían entrar y pasarnos a todos a cuchillo no era nada impensable. Nos sentíamos rehenes”.

Tras pasar por una celda de aislamiento, el hoy antropólogo Manuel Delgado fue trasladado a la 6ª galería. Allí se concentraban presos de un amplio abanico de siglas de grupos radicales: “Los únicos que eran rancho aparte eran los del FRAP. Tenían una historia distinta, no se hablaban prácticamente con nadie, estaban en un reducto con el que era imposible comunicarse. En mi galería había entre cinco y diez”.

La Modelo estaba entonces lejos de la masificación de años posteriores y en las celdas había uno o dos presos. Había celdas vacías y a Delgado le cambiaron de celda porque en la primera había un ratón. Las instalaciones no reflejan el ambiente sórdido de otros testimonios porque, según Delgado, al no haber hacinamiento existía un cierto orden y limpieza, comparable a la camareta de un cuartel.

Las prácticas homosexuales eran habituales, sobre todo entre los comunes: “Lo llamaban *hacerse un bollo* y no implicaba cuestionar su virilidad, en una época en que no existían las comunicaciones *vis à vis*”. En el patio se practicaba una cierta promiscuidad ideológica, entre gente del PORE, el MC o el Front d’Alliberament de Catalunya. Delgado describe una Modelo donde no se hacían distinciones entre presos comunes o políticos, aunque hubiera una cierta afinidad por galerías. La diferencia entre políticos y comunes no era reconocida por la prisión. Entre los presos comunes que acompañaron su estancia en la Modelo, Delgado se acuerda de “Estrella”, del “Pincho” y del “Vaquilla”, que estaba en la galería de menores. Jugaba con ellos a la petanca y apostaba al fútbol, pero siempre le ganaban. Antes de la comida del mediodía se repartía en el patio un vaso de vino en vasos de plástico, que distribuían de un gran barreño presos con destino. El locutorio, recuerda Delgado, era aceptable. Le visitaba su “novia”, Montse Sugrañes, una militante del partido, prima de Oriol Solé Sugrañes.

Para salir de la rutina, Delgado reconoce que incluso iba a misa. Veía los partidos de fútbol. Y los sábados por la tarde, cuando les permitían ver la televisión y emitían la serie “Heidi”, “la imagen de los presos con aspecto patibulario viendo aquellos dibujos me parecía enternecedora”. Aunque la prensa les llegaba censurada, gracias a los Telediarios pudieron enterarse, por ejemplo, de la Marcha Verde, o de cómo el dirigente socialista sueco, Olof Palme, pedía con una hucha para los presos españoles. Y a través de la televisión también conocieron las reacciones tras las ejecuciones de los cinco del FRAP y ETA.

Los presos que podían acreditar estudios universitarios gozaban de “justificación académica”, que les permitía tener de noche más tiempo la luz encendida, que Delgado aprovechaba para leer; otro sistema para escapar de la monotonía carcelaria. Recuerda haber leído, por ejemplo, *El día que va morir Marilyn*, de Terenci Moix, o *Sirio*, de Olaf Stapledon; libros que le repartía el periodista Josep Maria Huertas Claveria, que circulaba por las galerías con un carrito lleno de libros.

En cuanto al trato de los funcionarios Manuel Delgado afirma que algunos se ensañaban con los comunes, dándoles palizas, que en el argot carcelario llamaban “chichinas”. Otros, en cambio, eran amables e incluso comprensivos. Delgado presenció uno de los primeros motines de los años setenta en la Modelo. En la noche del 19 al 20 de septiembre de 1975, Rafael Sánchez Milla, “el Habichuela”, moría a causa de la paliza de un funcionario que se la tenía jurada: “De pronto escuchamos un estruendo tremendo, un clamor y un griterío, algo inusitado que indicaba que había pasado algo. Enseguida llegó la noticia de que los funcionarios habían matado al ‘Habichuela’ en su celda, y los presos, comunes y políticos, se agruparon al fondo de la galería y empezaron a gritar ‘¡No somos perros!... ¡No somos perros!’. Yo no oculto que no fui un héroe, me escondí bajo una mesa. Después entró la policía. En mi galería a los cabecillas les metieron en las celdas de castigo, en la planta baja, no salían al patio y sólo se les daba una colchoneta por la noche”.

Por las noches se organizaban protestas cada vez que sacaban a un preso para ir a declarar a comisaría. La vida en clandestinidad había

acostumbrado a los presos políticos a temer los sonidos de la noche. Delgado sugiere dos canciones, de Raimon y Maria del Mar Bonet, que evocan el temor a la detención o al interrogatorio, incluso estando dentro de la cárcel: “Sabías que ellos vendrían de noche o de madrugada. Entonces no era descartable en España una *argentinización* y el funcionamiento de unos escuadrones de la muerte”. Manuel Delgado estaba también en la Modelo cuando ejecutaron a Juan Paredes Manot, “Txiqui”: “Aquella noche nadie pudo pegar ojo. Había luna llena, un ambiente fantasmagórico, plomizo. Lo que estaba a punto de ocurrir, sus últimas horas en capilla, pesaban en el ambiente. Al día siguiente reinó un silencio tremendo, nadie decía nada. De pronto apareció una toalla roja colgada en la ventana de la celda de un preso común. Y vi como el preso la retiraba a instancias del funcionario. En aquel contexto, ver colgar un trapo rojo en aquella mañana tenía un valor especial y extrañísimo. La gente la miraba con estupefacción, porque además nunca estuvo colgada con un sentido político, sino que fue fruto del azar, pero parecía realmente una bandera... una bandera roja en memoria de Txiqui”.

Justo después de la muerte de Franco, a los tres meses de su entrada en el recinto de la calle Entença, Delgado salió en libertad provisional, y un tiempo más tarde se benefició de un indulto. Volvió muchos años después para dar una conferencia: “La cárcel me pareció mucho más saturada. A través de los monitores observé que había una labor de educación y una serie de consideraciones con los presos que nosotros no tuvimos”. El antropólogo Manuel Delgado, profesor de la Universidad de

Barcelona, afirma hoy que “nuestra experiencia, si sirve de algo no consiste en hacernos creer que en España hubo una transición política. En la cárcel no había nadie que luchara por la democracia formal a no ser como instrumento. No había demócratas; éramos revolucionarios. Aquí ha habido un colosal fraude, una estafa protagonizada por los herederos de la dictadura. Pero que quede claro que lo hemos perdido todo menos la memoria”.

Sangre y castigo

El motín de los compañeros de “el Habichuela” que presenció Manuel Delgado anunciaba una época muy complicada en las cárceles españolas. La situación de los presos comunes salía a la calle y se discutía en el Parlamento. Hasta el verano de 1976 todos los motines y huelgas de hambre tenían su origen en la solidaridad entre presos o en demanda de mejoras. Pero en julio de 1976, tras la promulgación del decreto de amnistía para los presos políticos decretada por el gobierno de Adolfo Suárez, los comunes, excluidos de la amnistía, se rebelaron y organizaron un motín en la cárcel de Carabanchel, liderado por los presos de la 5ª galería, la destinada a los “peligrosos sociales”. Y en octubre nació la idea de crear un sindicato de presos, que culminó con la fundación de la COPEL (Coordinadora de Presos en Lucha), que elaboró un manifiesto reivindicativo de 110 puntos.

Los presos comunes habían ido contagiándose de las ideas reivindicativas de los presos anarquistas, troskistas, de los “poli-milis” de ETA y de los comunes que venían de medios *pseudohippies*, encarcelados por tráfico de drogas. “La situación de las cárceles

entonces era totalmente de locura, de mucho sufrimiento, de desesperación”, explicaba Daniel Pont, preso por varios atracos en Carabanchel¹⁹³.

En la primavera de 1977 un grupo de presos de la cárcel de Carabanchel comenzó a elaborar una estrategia de protestas encaminadas a conseguir la amnistía total y la reforma del Código penal; una de ellas consistía en “romper” los juicios: acusaban a gritos a los funcionarios de “torturadores” y a la judicatura de “fascista”. El 18 de julio de 1977, un grupo de ocho presos se subieron a lo alto de una galería mediante unas escaleras que habían trenzado con cuerdas y palos. Y una treintena de reclusos comenzaron a autolesionarse. “Fue la primera autolesión colectiva, muy espectacular, con muchísima sangre”, recordaba Pont. La totalidad de los presos de Carabanchel, unos mil, se subieron a los tejados de la cárcel cantando el himno de la COPEL al ritmo de la canción “*Bella ciao*”. El objetivo, según Daniel Pont, era “dotarnos a los presos sociales de una nueva conciencia, de una nueva ética”. Por primera vez, los presos controlaban una cárcel española.

Uno de los primeros comunicados¹⁹⁴ oficiales de la COPEL contenía las siguientes “exigencias”, que resumen las reivindicaciones básicas de los presos comunes:

- El cese de cualquier tipo de maltratos.
- Una reforma penitenciaria profunda y justa, cuyas directrices sean redactadas conjuntamente por juristas, especialistas en

193 Daniel Pont Martín, *Charla sobre la COPEL*, en VV.AA., *Por la memoria anticapitalista*, s/e.

194 Marianna Rovere, *Mundo carcelario e transizione democratica in Spagna (1976-1979)*, Università degli Studi di Trieste, 2008-2009.

cuestiones penales, y los decanos de los Colegios de Abogados.

- El cese del beneficio exiguo del trabajo en la cárcel, aplicándose la regla de a igual trabajo, igual salario.

- Una alimentación más sana y nutritiva.

- Que la asistencia médica sea hecha por médicos y no por “veterinarios”, y que los medicamentos no estén caducados, como sucedía en la mayoría de las cárceles.

- El acceso a las bibliotecas sin la censura actual, arcaica y degradante.

- La abolición absoluta de las celdas de castigo.

- La libre comunicación con los familiares y con los abogados defensores.

- Servicios adecuados e higiénicos, y climatización de las celdas.

- Adecuadas instalaciones deportivas y la abolición de la censura televisiva y de cine.

En la Modelo de Barcelona ya se había detectado la rebelión paulatina de los comunes. Al contrario de lo que ocurrió en Carabanchel, sin embargo, la protesta en la Modelo no estaba liderada por los presos comunes y sociales, sino por las organizaciones de extrema izquierda (FRAP, FAC, CNT, FAI), que se unieron a la lucha de la COPEL, “por su carácter radical y rupturista, muy próximo al antiautoritarismo que profesaban”¹⁹⁵.

Fue una época de sobresalto casi diario, de la que dieron cuenta puntualmente los medios de comunicación. En febrero de 1977, Pedro Fuertes y Emilio Simó fueron encerrados en celdas de castigo por difundir un manifiesto redactado en Carabanchel por la Asociación de Reclusos¹⁹⁶. En mayo, los 72

195 Marianna Rovere, *op.cit.*

196 *Mundo Diario*, 27 de febrer de 1977.

presos de la 5ª galería lanzaron al exterior el siguiente comunicado: “Somos continuamente apaleados; somos humillados día y noche”. Los abogados Marc Palmés y Carmen Cano, junto con los familiares de los presos, presentaron denuncias por los malos tratos que recibían los internos.

En julio, conectada con la “batalla de Carabanchel”, se produjo una revuelta en la Modelo, y en las cárceles de Palma, Sevilla y Burgos. Los comunes lograron un extraordinario eco a sus reivindicaciones: se creó la AFAPE (Asociación de Familiares y Amigos de Presos Españoles) y un centenar de intelectuales, entre los que figuraban José Luis Aranguren, Fernando Savater, Agustín García Calvo o Rafael Sánchez Ferlosio, firmaron un documento de solidaridad con la COPEL.

El 22 de julio el senador Lluís Maria Xirinachs, uno de los detenidos en la parroquia de Santa Maria Mitjancera, trató infructuosamente de entregarle al Rey Juan Carlos, en la apertura de las Cortes, el proyecto de ley de amnistía e indulto. A partir de entonces el sacerdote empezó a permanecer de pie en el Senado “ante las burlas de ciertos senadores”. Xirinachs se concentró además en la puerta de la cárcel Modelo, leyendo, escribiendo o charlando con personas que se le acercaban, en una acción reivindicativa de tipo pacífico. En uno de sus artículos, que publicaba¹⁹⁷ bajo el epígrafe “Diario de un senador”, escribió: “Debemos acoger a los presos que salen en libertad para impedir la reincidencia. La entrada en la democracia es una oportunidad de recuperación de estos marginados que hay que aprovechar”.

197 *Mundo Diario*, 21 d'octubre de 1977.

Con algunas excepciones, la actitud de Xirinachs no despertó más que frialdad en los partidos parlamentarios, aunque fue secundada con entusiasmo por los extraparlamentarios, que radicalizaron la campaña con el eslogan de “Cárceles vacías” y “Todos los presos a la calle”.

En septiembre de 1977 se declararon en huelga de hambre en la Modelo nueve presos: tres del GRAPO, uno del PCE(i), uno del FAC, dos acusados por el caso Bultó y dos presos comunes. Los cabecillas y revoltosos, confinados en la 5ª galería, lograron que se conociera su situación, aunque no se les permitió salir al patio, ni hablar entre ellos, ni leer periódicos.

El 20 de septiembre¹⁹⁸ los senadores Solé i Sabaris y Jaume Sobrequés, y los abogados Marc Palmés, Josep Maria Gas y Casas Salet, se entrevistaron con el director de la Modelo, para actuar como mediadores en el conflicto. Los presos montaron una algarabía, con gritos de “¡Patio, patio!”. Y hubo automutilaciones, tragándose cucharas y relojes. La mediación fue bien vista por ambas partes, y en general los presos mostraban su satisfacción por una batalla que consideraban que se estaba decantando a su favor. El día 21, Antonio Magarejo, de 37 años, delincuente habitual, considerado “muy solitario, algo enajenado, sin familia ni amigos”, se suicidó tirándose desde la planta tercera de una galería.

Ese mismo mes de septiembre el Instituto de Reinserción Social (IRES) daba a conocer un informe según el cual 146 jóvenes estaban presos en la cárcel Modelo. De ellos, 112 habían pasado por reformatorios y un 68% eran reincidentes, con reingresos de

198 *Mundo Diario*, 20 de setembre de 1977.

hasta dos y tres veces en dos años¹⁹⁹. En la Modelo, en 1977, el reparto y distribución por galerías quedaba establecido de la siguiente manera²⁰⁰:

- 1ª galería: Penados clasificados por letras según el tipo de “nocividad y destinos”.

- 2ª galería: Menores de edad, clasificados de poca nocividad, y presos en aislamiento sanitario (cinco días). En el segundo piso, militares.

- 3ª galería: Reincidentes y multirreincidentes, con los más problemáticos en la planta baja.

- 4ª galería: Reincidentes de poca nocividad y extranjeros. Durante los años sesenta se encontraban aquí las celdas de castigo.

- 5ª galería: Presos peligrosos, *fuguistas* o condenados a muerte o sancionados. Exigían mayor vigilancia.

- 6ª galería: Menores de 21 años. Se procuraba que no hubiera más de cuatro internos por celda.

El 29 de octubre de 1977 la Modelo ardió²⁰¹. Los presos sacaron los colchones de las celdas y les prendieron fuego, rompiendo todos los cristales, a los gritos de “¡Amnistía y libertad!”, “¡Asesinos!” y “¡La COPEL unida, jamás será vencida!”. Más del 50% de las 600 celdas quedaron destrozadas. La policía armada ocupó la planta baja de todo el recinto. En declaraciones a la prensa, el abogado Xavier Nart, que representaba a presos de la COPEL, explicó que la rebelión había comenzado en la sala de televisión, cuando un interno se enfrentó a un funcionario: el interno salió de la 5ª galería “con

199 *Tèle/Express*, 30 de setembre de 1977.

200 Gemma Garriga, *La presó Model entre 1962 i 1983, a Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès, Lleida, 2000.

201 *El Correo Catalán*, 1 de noviembre de 1977.

señales de golpes” y la emprendió contra la caseta central de guardia, en la rotonda, siendo golpeado con una porra por el funcionario de turno. El director, León Zalacaín, tuvo que organizar a toda prisa el traslado de los once ultraderechistas implicados en el caso del semanario *El Papis*, Gómez Benet incluido. Algunos comunes rompieron las celdas de sus puertas acumulando colchones con la intención de prenderles fuego. Los ultraderechistas gritaban y lloraban desesperados, hasta que algunos presos pertenecientes a la COPEL evitaron el linchamiento. Y como en anteriores ocasiones, diputados y senadores entraron en el preventorio como testigos de la situación; entre ellos, Rudolf Guerra, del PSC; Juli Busquets, del PSOE, y Jordi Solé Tura, Josep Solé Barberà y Maria Dolors Calvet, del PSUC.

La tensión no cesó tras el incendio: de un total de 899 presos, 202 se declararon en huelga de hambre. Uno de los huelguistas fue Arturo Paños, decorador valenciano, de 40 años, encarcelado por atraco y uno de los líderes de la COPEL. Otro preso, Miguel Sánchez García declaró: “Me entró una depresión nerviosa y, desquiciado, intenté quemarme vivo sobre la cama y tirarme desde el segundo piso”²⁰². En noviembre, el senador Juan María Bandrés, uno de los valedores de la propuesta de la Ley sobre Indulto para presos sociales, entregó en el Senado 10.000 firmas a favor de la derogación de la ley de Peligrosidad Social. Y el 2 de diciembre aparecía ahorcado Paulino Menéndez, un pequeño traficante; José Franco, de 22 años, y Manuel Luna, de 18, morían por sobredosis de heroína.

En enero de 1978 el senador Pere Portabella denunciaba en la

202 *Tèle/Express*, 8 de desembre de 1977.

prensa “la situación insostenible en la Modelo”. Los presos se estaban resistiendo al recuento y se denunciaban siete casos de violación de menores de 16 años y dos en menores de 17 años. Habían comenzado las automutilaciones en grupo. El 17 de enero cerca de 200 presos se cortaron en el pecho o los brazos con cristales, trozos de latas de conservas, cuchillas de afeitar o punzones, y se negaron a ser asistidos si no era en presencia de periodistas²⁰³. El director de la Modelo, Armando Flor, consiguió los servicios de cinco médicos del Hospital Clínico, que iban desinfectando y suturando los cortes de los presos, mientras hilos de sangre corrían por las galerías. El preso José Barrios declaró: “Me he cortado porque no estamos de acuerdo en que solamente se haya dado libertad a los presos políticos, que eran los que ponían bombas y mataban a la gente, y que a nosotros, por un simple robo, nos tengan aquí”. El recluso Manuel Sánchez, por su parte, exponía claramente la dimensión de la radicalización de los presos: “Si nuestras peticiones de indulto no prosperan destruiremos la Modelo. Lo hemos votado en el patio de la prisión y ha sido aceptado en un 90%”.

Tocata y fuga

En mayo de 1978 fue descubierto un túnel en la Modelo que salía de una celda de la 4ª galería y atravesaba un patio. Tenía nada menos que 30 metros y se sumaba al largo historial de intentos de fuga que ha conocido la Modelo. Este descubrimiento no abortó, sin embargo, la masiva y espectacular fuga del 2 de junio, a primera hora de la tarde, la más grande desde 1933. Como en aquella ocasión,

203 *Tèle/Express*, 18 de gener de 1978.

los presos utilizaron la red de alcantarillado que discurre bajo la calle Rosselló²⁰⁴. El plan de fuga estaba preparado para 500, pero sólo consiguieron escaparse 45. Fue excavado un túnel de 18 metros de largo que conectaba con la cloaca. El punto de partida estaba situado en el agujero de un montacargas inutilizado que estaba el un edificio anexo a la enfermería. Quince reclusos, organizados en tres grupos y trabajando día y noche con una azada y retirando la tierra en cadena, emplearon diez días en perforar el túnel, al que dotaron hasta de luz eléctrica. Un grupo de presos fue interceptado por los centinelas al salir de la boca de alcantarilla que daba a la calle Entença. El grupo más numeroso se escapó por la alcantarilla de Rosselló, al parecer porque la Guardia Civil optó por no disparar ante el paso de un grupo de escolares por esa calle. Alguno de los fugados llegó a gritar “¡Viva la COPEL!” al salir a la superficie. La rumorología de la cárcel corrió la voz de que el director de la Modelo, además de pagar con el descrédito por el escándalo, recibió un día una llamada: al otro lado del hilo telefónico sonaba la “Tocata y fuga en re menor” de Juan Sebastián Bach. Un fugado, amante de la música, optaba por el recochineo.

Tres semanas más tarde, el 27 de junio, la prensa barcelonesa informaba²⁰⁵ de la localización de tres túneles más: el primero partía de una celda vacía de la primera galería y el segundo de la tercera galería. El túnel más largo y mejor construido lo “gestionaba” Jacinto Chueca, un delincuente de guante blanco. Un funcionario lo calificó

204 Josep González (coordinador), *La Model: cent anys i 1 dia d'històries*, Centre Penitenciari d'Homes de Barcelona. Secretaria de Serveis Penitenciaris, Rehabilitació i Justícia Juvenil, Barcelona, 2004.

205 *Mundo Diario*, 27 de juliol de 1978.

de “túnel de peaje”, a causa de las tarifas que se pagaban por utilizarlo. En esa época hubo que remontar los muros perimetrales. Desde la calle se lanzaban a los patios paquetes, con medio kilo de *grifa*, una navaja o botellas de whisky. Y se sucedieron los intentos de fuga, algunos con éxito, como el del interno que se tragó un grifo y escapó mientras era trasladado al hospital (1977)²⁰⁶, o el del preso que huyó descolgándose por los cables telefónicos del edificio (1980), o el caso de los ocho internos armados que redujeron a cuatro funcionarios y se escaparon confundiendo entre las visitas (1981).

En septiembre de 1982 diez internos de alta peligrosidad se escaparon en un furgón de la Guardia Civil, repitiéndose una fuga mediante el mismo sistema en marzo del año siguiente. A finales de 1983 se produjo un intento de fuga de veinte presos armados que llegaron a tomar como rehenes a veinte personas. Hubo un tiroteo en el patio y tres reclusos lograron huir. Y otro interno consiguió burlar la vigilancia intercambiándose la ropa con su hermana, tras semanas de preparación de maquillaje y vestuario. Más adelante, un preso de confianza consiguió salir por la puerta de la prisión con una bandeja y unas tazas de café diciendo que sólo iba a devolverlas al bar, y nunca más regresó. En 2004 cuatro presos *se esfumaron* mientras efectuaban con sus educadores visitas didácticas al Fòrum de las Cultures.

El intento de fuga ha sido algo consubstancial con la situación de cautividad, un anhelo incontrolable para muchos presos, con resultados adversos en muchas ocasiones: a principios de 2010, un preso

206 En la jerga de las cárceles, tragarse un objeto era conocido con la frase “tener un submarino”.

del Este de gran envergadura se subió al tejado del *asilo de ancianos*, la zona de la Modelo destinada a los reclusos de avanzada edad, y trató de escapar saltando los muros perimetrales. No logró superar la distancia entre dos de ellos, los que le separaban de la libertad, y cayó al suelo, pero salió ileso.

El coladero de la ciudad

El abogado Mateu Seguí entró por primera vez en la Modelo cuando cursaba segundo de Derecho, en el ejercicio de su profesión, siguiendo al catedrático de Derecho Penal, Otavio Pérez Vitoria²⁰⁷. Desde los años 70 ha estado vinculado a la cárcel, en cuyo locutorio ha despachado con sus clientes y ha formado parte de comisiones de enlace entre presos y el exterior durante alguno de los motines. De su experiencia concluye que la mayoría de los reclusos no guarda ningún tipo de rencor hacia nadie: “Se ha hablado mal de los jueces, de los abogados o de los funcionarios, pero el entorno se ha superado [...]. La cárcel no es más que la sociedad reducida a un espacio muy pequeño. Todo lo que yo he visto que ha pasado en Barcelona, en la calle, también ha pasado dentro. Es el espejo, el coladero de la ciudad”.

Mateu Seguí es crítico con el sistema carcelario: “Sirve para distorsionar la personalidad. A través de leyes y reglamentos penitenciarios debes seguir normas estrictas de conducta sin pensar por ti mismo. O tragas o volverás a entrar. Los que se adaptan son los que sobreviven. Los que no aceptan esta norma de conducta volverán a delinquir”. Tampoco le satisface el sistema de redención de pena, que le plantea “dudas y contradicciones”: “Si

cumples el reglamento penitenciario y no protestas, y no dices ‘me he encontrado un bicho en la comida’, vas mejorando tu currículum, te clasificarán en segundo o tercer grado y podrás salir. Si eres duro y protestas, porque compartes celda con cinco personas a los que no has visto en toda tu vida y te enfrentas con lo que te dan, pues el resultado es malo”.

De su experiencia y del cambio de tipología del delincuente Seguí concluye que ahora el ejercicio de la abogacía es más técnico. Y defiende que detrás de un preso hay siempre un individuo: “No hay que perder de vista que el delito lo ha cometido una persona; si rascas en lo más profundo de su personalidad, si consigues comunicarte con él, probablemente tendrás sorpresas, en el buen sentido de la palabra. Soy un profundo admirador del ser humano, en lo bueno y lo malo”.

El abogado ha tenido clientes que se aislaron y terminaron por suicidarse; alguno que eligió vivir intensamente y no cumplió los 25, a causa de su drogadicción, y otro, un trabajador de banca, que aguantó tres años de cárcel con una férrea disciplina, que le ocupaba hasta el último minuto del día, hasta caer derrengado en la litera. Con otros clientes todavía se reúne a cenar. Es probable que en una de esas cenas surja el debate sobre el futuro de la prisión: “No es fácil dar carpetazo a todo eso. Aquí se mató, se torturó y se persiguió. Forma parte del entorno de la ciudad. Y yo me pregunto: ¿cómo se va a reinsertar un preso, si la misma sociedad lo aparta y lo pone en el extrarradio?”.

Homosexuales, vagos y maleantes

En la cárcel Modelo han sufrido duras penalidades personas

encarceladas por su condición sexual, no coincidente con la heterosexualidad dominante, amparada por la ley y la moral católica. Como dice José Benito, presidente de los colectivos LGTB (Lesbianes, Gais, Transexuales i Bisexuals), tiende a olvidarse que los homosexuales fueron también víctimas de la represión franquista. Los homosexuales que cumplían cárcel como tales tras la muerte de Franco, por ejemplo, no se beneficiaron de los indultos y amnistías generales de julio y noviembre de 1976, que sí protegieron a los presos políticos.

Fue en la dictadura de Primo de Rivera cuando el Código Penal, en su artículo 616, consideró delito los “actos contrarios al honor cometidos por personas del mismo sexo de forma habitual y escandalosa”, que se penaban con una multa de entre 1.000 y 10.000 pesetas, y un periodo de inhabilitación para cargos públicos. La Ley de Vagos y Maleantes que se aprobó en 1933, durante la República, no hacía ninguna mención a la homosexualidad. En el Código Militar sí figuraba, castigándose con penas de entre seis meses y un día y seis años, además de la separación del ejército. En 1954, con la modificación de un artículo de la Ley de Vagos y Maleantes de 1933, se introduce por primera vez el término “homosexual” en la catalogación de “delitos aberrantes”. Los homosexuales pasaron a ser considerados delincuentes, además de rufianes, proxenetas, enfermos mentales o explotadores de menores de edad.

A los homosexuales, mejor tolerados en las grandes ciudades, sobre todo en el ámbito de la hostelería y del espectáculo, les “cazaban” en los urinarios públicos, parques y descampados o en los alrededores

²⁰⁷ Entrevista de Mateu Seguí con la autora (2010).

de los bares de ambiente. Entre las medidas de seguridad que aplicaba la ley se regulaba su internamiento en centros de reeducación, por un tiempo no inferior a seis meses y no superior a cinco años²⁰⁸. En España los llamados “homosexuales pasivos” solían ser reclusos en la prisión de Badajoz, mientras que la de Huelva se destinaba a los “homosexuales activos”.

En 1970 se aprobó la Ley de Peligrosidad y Rehabilitación Social (LPRS), en la que se consideraba a los homosexuales enfermos, aunque continuaban siendo contemplados como peligrosos sociales. Un decreto ley de enero de 1979 despenalizó la orientación sexual al eliminar a los homosexuales de la LPRS. Dos años antes había recorrido las calles de Barcelona la primera manifestación en defensa de los derechos homosexuales del estado español.

En 1988 fue abolido el delito de escándalo público, que fue sustituido por el de exhibicionismo y provocación sexual.

La homosexualidad queda reflejada en los expedientes de la cárcel Modelo; algunas veces, con un simple alias junto al nombre real, como en el caso de A.R., en cuya documentación abierta en 1955, además de incluir su profesión de camarero, de 24 años, con una detención y un arresto, podemos ver escrito el apodo o alias de “La Gilda” junto al nombre real. José Benito calcula, a falta de profundizar en la estadística, que en la prisión barcelonesa pudieron abrirse unos 50.000 expedientes y 5.000 fichas policiales. No es exagerado si se tiene en cuenta

208 José Benito Eres y Calos Villagrasa Alcaide (coordinadores), *Homosexuales i transexuals: els altres represaliats i discriminats del franquisme, des de la memòria històrica*, Edicions Bellaterra, Barcelona, 2008.

que Barcelona generaba un 60% de los expedientes totales por homosexualidad de España²⁰⁹. Que se trataba de una tendencia sexual mal vista y menospreciada se advierte en los calificativos que utilizan algunos presos políticos. El escritor José María Aroca²¹⁰ lamentaba en los años sesenta el “juicio” que se hizo en su galería contra un preso político que había “caído” en el vicio nefasto. Los problemas que originaba una identidad homosexual proscrita podían provocar casos como el que sigue:

José Luis Listiain Posada, conocido también como Ricardo Azagra Domínguez, ingresó el 18 de agosto de 1946 por desacato y lesiones, según consta en su expediente²¹¹. Camarero de 25 años, soltero, intentó suicidarse el 24 de agosto. En julio de 1947 la junta de disciplina acordaba que quedara sometido en régimen de observación en una celda de la cuarta galería con “pases diarios de dos horas coincidente con el de los invertidos”. El 19 de diciembre de 1947 era entregado a los enfermeros de la clínica mental de Santa Coloma de Gramanet para su conducción al manicomio de Salt (Girona). José Prado Castro, médico de la prisión, había certificado cinco meses antes que Listiain “tiene una esquizofrenia con alucinaciones y tendencias suicidas [...], tendencias agresivas e incendiarias [...], estado mental de completa irresponsabilidad de sus actos”.

Los internados por homosexualidad

209 Nathan Baidez Aparicio, *Vagos, maleantes... y homosexuales. La represión a los homosexuales durante el franquismo*, Editorial Malhivern, La Garriga, 2007.

210 José Mª Aroca, *Los Republicanos que no se exilaron*, Ediciones Acervo, Barcelona, 1969.

211 ANC. Expedient personal.

eran víctimas de los otros presos. Sometidos a violaciones, eran obligados a mantener relaciones sexuales o eran explotados por proxenetas que les tenían a su servicio²¹². La situación se suavizó considerablemente cuando a partir de 1977 se reguló como derecho el encuentro íntimo conyugal. Algunos testimonios aseguran que en la Modelo han funcionado, de una forma u otra, prostíbulos encubiertos.

Silvia Reyes, nacida como varón en Las Palmas de Gran Canaria, comenzó en Barcelona tratamientos hormonales para su cambio de sexo. Su aspecto y los prejuicios no facilitaron su intención de seguir un camino laboral en la hostelería y se puso a trabajar en una whiskería, primero, y, después, en la sala de fiestas “New York”, de la calle de Escudellers, donde actuaba como transexual. Durante tres meses se prostituyó en la zona próxima al Drugstore del Paseo de Gràcia. Fue detenida varias veces y conducida a comisaría, donde los travestidos eran tratados de “maricones” y “degenerados”. En su primera comparecencia ante el juez se le ocurrió decir que se había disfrazado de mujer y no hubo cargos en su contra, pero ante la asidua presencia en los juzgados con grupos de travestidos -ella debió de ser detenida unas 50 veces- acabaron aplicándole la Ley de Vagos y Maleantes. Ingresó en la Modelo en 1975: “Als transsexuals ens posaven tots junts en unes galeries a part, ja que, a causa del nostre aspecte femení -amb pits, sense barba i amb el cabell llarg-, les autoritats carceràries entenen que no els podien barrejar amb els comuns”²¹³.

212 Nathan Baidez, *op. cit.*

213 José Benito Eres y Calos Villagrasa Alcaide (coordinadores), *op. cit.*

Llegaron a concentrarse 38 transexuales, separados del resto de presos por un muro de un par de metros de altura: “Ens aveníem molt. A ells els agradava molt veure’ns i parlar amb nosaltres, fins al punt qu’un dia del mes de juny es van amotinar per exigir que els deixessin estar amb nosaltres. Recuerdo com cridaven: ¡Queremos estar con los travestis! ¡No los queremos maltratar! ¡Queremos estar con ellos!’. Al final els funcionaris, cabrejats, ens van ficar a tots a la mateixa cel·la i van impedir que els presos, molts dels quals havien aconseguit saltar el mur pal en mà, s’apropessin a nosaltres. Fins que finalment van arribar les forces de l’ordre i van aconseguir apaivagar els reclusos”. Silvia Reyes comenta que los funcionarios le dispensaron un trato correcto y se ocupaban de registrar los paquetes que recibían para detectar la entrada de armas o drogas. Ella sólo recibió la visita de su abogado y de la dueña de su pensión que le traía un día una crema o unas pinzas de depilar o algo de ropa femenina, objetos que no podía encontrar en un universo de hombres. Permaneció en la cárcel cuatro meses, hasta que fue trasladada a Badajoz, donde los transexuales estaban mezclados con el resto de presos. Al salir se sentía amargada y destruida moral y psicológicamente. Como los transexuales sufrían pena de destierro, tres años alejados de su lugar de residencia, Silvia Reyes se fue al extranjero, donde siguió dedicándose al mundo del espectáculo. Regresó a Barcelona en alguna ocasión, participando en las manifestaciones del Front d’Alliberament Gai de Catalunya contra la LPRS, donde se coreaba el lema de “¡Somos cachondos y no peligrosos!”. En 1982 “les transsexuals van poder anar amb

minifaldilles, escots o com ens donés la gana, sense que ningú no ens pogués dir res”.

De la Rambla a la Modelo

Dos personajes protagonistas del mundo de la cultura *underground* barcelonesa, Nazario Luque y José Pérez Ocaña, ambos sevillanos y homosexuales, fueron detenidos en una batalla campal que tuvo como escenario la Rambla barcelonesa en julio de 1978.

Nazario, dibujante de cómic y creador del personaje “Anarcoma”, y Ocaña, un artista de estilo *naif*, precursor de las *performances*, se habían disfrazado, respectivamente, de Salomé, con un vestido y algunos collares, y de vieja, con el pelo empolvado y una toquilla, para gozar de una de aquellas noches de verano festivas, en un ambiente de permisividad y aroma libertario de la Barcelona de la segunda mitad de los años setenta. A la altura del Café de la Ópera se produjo una algarada y la policía cargó violentamente contra el grupo de amigos. Nazario, Ocaña y José Guijarro, “el Osito”, fueron trasladados a la comisaría de la plaza de Bonsuccés, donde fueron golpeados con saña. La prensa dio detallada cuenta del incidente, e incluso Ocaña, presentado como “pintor y travesti”, apareció fotografiado exhibiendo los moratones de los golpes en la espalda y los costados²¹⁴. El Front d’Alliberament Gai hizo público un comunicado denunciando “la brutal agresión e injustificada detención”.

Tras pasar la noche en la comisaría de Via Laietana, donde les abrieron ficha policial, Nazario y Ocaña fueron trasladados al Juzgado de Guardia: “Todavía

estábamos vestidos de mujer y el hermano de Ocaña nos trajo ropa normal para cambiarnos. Por el abogado de Ocaña, Solé Barberà, nos enteramos de que no podían llevarnos a la Modelo porque había un motín. Era la época de los presos en lucha, de una gran agitación de ese tipo, en que se tragaban cuchillas de afeitar y se cortaban las venas”²¹⁵.

Finalmente, fueron internados en la Modelo, que presentaba un impresionante aspecto después de la batalla campal: “Estaba todo lleno de colchones quemados, en el patio central y en las galerías. Todo el mundo estaba encerrado y los pasillos estaban llenos de cosas quemadas y destrozadas. Aquello te impone. Por mucho que hayas visto películas de terror o carcelarias, no imaginas que pueda ser así”.

Tres miembros del grupo teatral Els Joglars, Gabriel Renom, Andreu Solsona y Arnau Vilardebó, condenados por un consejo de guerra a causa del contenido considerado subversivo de la obra de teatro *La Torna*, les hicieron de guías. Los actores, que serían finalmente indultados en enero de 1979, habían conseguido que les trasladaran a la sección de travestis, donde estaban mucho mejor y más cómodos, ya que tenían su patio con plantas y las celdas tenían cortinas de cretona. “Daba gusto”, dice Nazario. Se trataba de la llamada 7ª galería, una dependencia más pequeña que el resto de galerías, donde había estado la cárcel de mujeres y donde actualmente se encuentran los presos que tienen régimen abierto.

En esa galería, donde también estuvo Silvia Reyes, Nazario y Ocaña se hicieron amigos de

214 *Mundo Diario*, 26 de juliol de 1978.

215 Entrevista de Nazario con la autora (2010).

Esther, un preso que se movía por toda la cárcel: “Venía a visitarnos vestida de chico normal, pero todo el mundo sabía que era travesti. Estaba encerrada porque me parece que había robado unos bolsos. Luego la vimos mucho cuando estuvo haciendo la carrera por Las Ramblas, pero era pastillómana, muy colgada, y era una pesadilla”.

Nazario, Ocaña y Guijarro fueron recluidos en la misma celda. Ocaña pintó enseguida una Asunción Gloriosa, con unos angelitos alrededor, a carboncillo, “que fue de culto mucho tiempo y no sé si la han quitado”. Ocaña, el más popular de los tres, fue reconocido inmediatamente por los otros presos: “Cuando abrieron las celdas y salimos la primera mañana, apareció alguien en la otra punta de la galería gritando ‘¡Ocañaaaa! ¿Qué haces aquíiiii?’”. Era muy conocido y había gente de su onda que estaban allí”.

Los recién llegados circulaban por la galería y el patio. Nazario recuerda que visitaron “a una gente de la COPEL que conocía Ocaña, unos vascos que tenían una ikurriña en la puerta. Nosotros contábamos nuestra historia a todo el mundo y ellos nos contaban la suya [...]. Yo tuve un mal rollo porque había un tío cachas que me dijo que por qué iba con otro, que mucho ojo, que me iba a cortar el cuello, que no me moviera mucho de la celda y esto me dejó totalmente acojonado durante toda mi estancia en la Modelo”. En cuanto a Ocaña, “inmediatamente se hizo con una guitarra y con otro se puso a cantar fandangos, y claro, aquello era todo un espectáculo, estaba solicitadísimo. En la cárcel Ocaña era igual que en las Ramblas, un maricón tan espabilado, gracioso y recurrente, porque lo mismo cantaba que te

recitaba una poesía, y hablaba con todo el mundo y conocía a gente de la Modelo, que no eran Mario Conde, precisamente”.

Nazario tuvo tiempo para dibujar algunos tatuajes en los presos, un elemento capital en el código identitario de la cultura carcelaria: “Aquellos chicos eran delincuentes, pero eran de Barcelona, leían tebeos y habían leído *El Rrrollo Enmascarado* o *Nasti de Plasti*. Venían a que les pintara una tía en el brazo. Yo lo hacía con bolígrafo y luego venía otro y se lo pinchaba tatuándose”.

A los tres días de encierro Nazario, Ocaña y Guijarro fueron informados de que quedaban en libertad. Lo primero que hizo Ocaña en la misma puerta, entre la gente que les esperaba, fue pedir dinero para un preso que no podía pagar su libertad provisional. Reunió una buena cantidad y el preso pudo salir de la Modelo. Luego, recuerda Nazario, fueron a un bar situado en la calle Entença a tomar una copa: “En aquella época bebía mucho y estaba totalmente sediento de whisky. Eso es lo primero que hice”.

Lo peor de la breve experiencia carcelaria de Nazario en la Modelo fue “que entras pero no sabes cuando vas a salir, porque yo no supe hasta cinco minutos antes que sólo iban a ser tres días. Al fin y al cabo, yo no había cometido ningún delito. Fue una detención injusta. Te apalean y te meten en la Modelo sin comerlo ni beberlo”. Salvando el breve paréntesis de un cursillo sobre cómics que impartió en la cárcel de mujeres de la Trinitat, Nazario no ha vuelto a tener ninguna relación con la Modelo. Cada vez que pasa por los alrededores de la cárcel, Nazario sólo reconoce un edificio “horroroso, igual que los Juzgados”, y no le sorprende que la

paternidad de ambos edificios sea del mismo arquitecto.

El otro lado de la trinchera

Los funcionarios de prisiones que desempeñaban su tarea en la cárcel Modelo en la década de los años setenta y principios de los ochenta se sentían sobrepasados, incapaces de controlar la rebelión de los presos. Los funcionarios temían por su seguridad. Durante los motines y las algaradas se sucedían las agresiones en una plantilla muy menguada y a menudo aterrorizada por el imperio de los “kies”, los jefes más duros de entre los delincuentes comunes. En noviembre de 1977 ya habían hecho público un manifiesto²¹⁶ o plataforma reivindicativa en la que solicitaban:

- Garantías de seguridad tanto físicas como judiciales.
- Reforma penitenciaria.
- Democratización de los directivos “que mantienen una actitud dictatorial”.
- Derecho de sindicación, cobro de atrasos y no a las horas extraordinarias.
- Dimisión del Director General de Instituciones Penitenciarias.

Eduardo Vicente es uno de los funcionarios veteranos de la cárcel Modelo, donde trabaja desde el 7 de enero de 1973²¹⁷. Ha sido testigo de las sucesivas transformaciones que ha sufrido la institución penitenciaria. Cuando llegó, las cancelas no estaban automatizadas, se abrían todavía a mano y la tercera era la única de chapa metálica. Las otras dos eran de barrotes. En verano, cuando se abría la tercera, podía verse el “kiosco” de la rotonda desde la

²¹⁶ *Mundo Diario*, 1 de noviembre de 1977.

²¹⁷ Entrevistas de Eduardo Vicente con la autora (2009-2010).

calle. No existían las habitaciones *vis à vis*, ni asistentes sociales, ni educadores, ni psicólogos. Antes de casarse vivió en un pequeño edificio anexo, con entrada por la calle de Rosselló, habilitado como residencia de solteros, y que hoy acoge el “Centro de día”. En Cataluña había entonces seis cárceles; hoy, 14. En la Modelo trabajaban 125 funcionarios de plantilla; hoy, 550.

Eduardo Vicente considera que las relaciones entre presos y funcionarios a comienzos de los años setenta eran de un cierto respeto mutuo: “Él sabía su sitio y tú el tuyo”. La conflictividad era menor. Vicente llegó a tomarse bastantes cafés con ex presos que se encontraba en la calle y con los que guardaba una relación correcta y civilizada. Recuerda, por ejemplo, el caso del reincidente Ahmed Amiani, un carterista “habitual” de la casa. Los extranjeros eran entregados a la Guardia Civil, y conducidos hasta la frontera de Port-Bou para su expulsión: “Un día a las 6,30 de la mañana se llevaron a Amiani, y a las 4,30 de la tarde me lo encontré en la Rambla”. Al cruzar la frontera de Francia, eran devueltos a la de España discretamente, con 200 pesetas en el bolsillo.

En cuanto a los presos políticos, Eduardo Vicente señala que “los detenidos de Maria Mitjancera para mí no eran presos. ¿Cómo iba a ser un delincuente el admirado Solé Barberà?”. De Salvador Puig Antich guarda un recuerdo imborrable: “Con la muerte de Salvador hay mucha gente que quiere redimir su pasado y se ha querido colgar medallas. Eso no me ha gustado”. Asegura que se han dicho muchas inexactitudes y sostiene que la mayoría de los funcionarios, a quienes les cayeron

muchas broncas por pequeños tratos de favor, quisieron ayudarle “por compasión, por lástima o por simpatía; incluso, por una cierta afinidad ideológica”.

La heroína y los “quinqui-stars”

La situación en la Modelo cambió radicalmente con la entrada de la droga. En la Modelo se fumaban porros, grifa que introducían los legionarios a los que se les aplicaba la ley de vagos y maleantes. De la calle entraba hachís, que los funcionarios detectaban. Incluso gastaban bromas al respecto: un día hallaron droga en el asa de una cazuela destinada a *Antonet* Moreno Cuenca, hermanastro de “El Vaquilla”, y la cambiaron por tabaco prensado. Hacia 1974 comenzó la época de los atracos, según explica el funcionario Eduardo Vicente: “De *robagallinas* pasaron a sentirse importantes atacando bancos. Les daba prestigio. Y a los Moreno, por ejemplo, les salía al final tan caro robar gallinas que cometer un atraco, pues iban sumando agravantes. Lo habitual era la condena *ye-yé*, es decir, dos años, cuatro meses y un día”. Con los atracos y el dinero fácil llegó la droga dura. Y con la heroína, “el respeto mutuo se empezó a quebrar de forma catastrófica y se pasó de la convivencia a una situación terrible”, añade Vicente. La droga entraba en la Modelo en forma de paquetes lanzados desde la calle o durante las visitas, en los paquetes oculta en el interior de plátanos, dentro de pequeñas bolas metálicas, o escondida en cubitos de hielo. La droga dura marcó otra etapa en la vida de la cárcel: “La heroína tuvo cada vez más presencia como factor de distorsión y división”, señalaba Daniel Pont,

uno de los líderes de la COPEL²¹⁸, definitivamente enterrada en 1983. En el penal del Dueso y en la Modelo surgieron los grupos de GIL (Grupos de Incontrolados en Lucha), totalmente desquiciados por la heroína y el síndrome de abstinencia, el terrible *mono*. Pont les insistía en el gran poder nocivo de la heroína: “Les decía si no entendían que los estaba matando, que los estaban utilizando en contra de nosotros y en contra de ellos mismos. Pero no hubo forma”.

En los 80 era más difícil conseguir en la cárcel una jeringuilla hipodérmica que una dosis. A veces los adictos se inyectaban con agujas (“arpón”, “chuta” o “banderilla”, en el argot *quinqui*), tan usadas por otros presos que tenían que ser afiladas en el suelo para sacarles punta y poder darse “*el pico*”: “Era algo así como que si me dejas la jeringuilla te *chutas gratis*”, recuerda Pont.

La heroína infectó a grupos enteros de jóvenes que vivían en barrios marginales de Barcelona, como el Camp de la Bota o la Mina, y que se iniciaban muy pronto en los robos, como sucedió con José Moreno Cuenca, el “Vaquilla”, a quien Lluís Biosca y Manuel Delgado recuerdan como un crío, pero ya con un cierto prestigio carcelario, circulando por la Modelo. Los delincuentes menores de 18 años eran confinados en la Modelo hasta 1983, cuando las mujeres fueron trasladadas al Centre Penitenciari de Wad-Ras y los jóvenes pasaron a la Trinitat. El “Vaquilla” llegó a inyectarse heroína ante las cámaras de televisión en abril de 1984, erigido en líder de un motín. La televisión autonómica catalana retransmitió en diciembre del mismo año su detención tras una persecución a

²¹⁸ Daniel Pont Martín, *Charla sobre la COPEL*, a VV.AA., *Por la memoria anticapitalista*, s/e.

tiro limpio por la Diagonal. Con una presencia habitual en los medios de comunicación, en busca de un nuevo “Lute”, las películas de José Antonio de la Loma o Eloy de la Iglesia convirtieron a delincuentes como el “Vaquilla”, el “Torete” o el “Tirillas” en “quinqi-stars”²¹⁹. Todos ellos murieron demasiado jóvenes.

El “Vaquilla” dijo en una ocasión, con una clara lucidez: “Un chaval de 17 años que entró en prisión me comentó ‘Yo cometí mi primer atraco tras ver *Perras callejeras*. Lo decía como algo heroico, pero yo sentí lástima. Hay mucha gente en esos barrios que son futuros delincuentes y encima les ponemos ídolos con los que identificarse y con los que canalizar esa energía generada por la miseria que han vivido”.

La droga ha sido una de las maldiciones de la cárcel. En 1988, de una población de 2.470 reclusos, se consideraba que un 80% estaban reclusos por delitos relacionados con las drogas, y que uno de cada tres internos era toxicómano²²⁰. En 1987, cada seis meses pasaban por la enfermería más de 500 internos que habían abusado de la cocaína; 479, de la marihuana, y 443, de la heroína, y 270 fueron atendidos del síndrome de abstinencia. De esa misma fecha datan los primeros casos documentados de sida, una enfermedad que declaró toda su virulencia a principios de la década de los 90. Entre 1990 y 1999 se produjeron 541 muertes en las cárceles catalanas a causa de la enfermedad²²¹.

219 Amanda Cuesta y Mery Cuesta, *Quinqi dels 80. Cinema, premsa i carrer*, CCCB-Diputació de Barcelona, Barcelona, 2009.

220 Josep González (coordinador), *La Model: cent anys i 1 dia d'històries*, Centre Penitenciari d'Homages de Barcelona. Secretaria de Serveis Penitenciaris, Rehabilitació i Justícia Juvenil, Barcelona, 2004.

221 Josep González (coordinador), *op. cit.*

Tres asesinos y un juez

En 1977 el fiscal Alejandro del Toro comprobó que un preso preventivo llevaba más de seis años en la Modelo sin abogado defensor. Se trataba de Manuel Delgado Villegas, conocido como “El Arropiero”, de 34 años, un asesino que confesó 48 asesinatos. Delgado tenía la trisomía sexual XYY, una anomalía que además de un cierto retraso mental le provocaba accesos de violencia. Trasladado al psiquiátrico de Santa Coloma de Gramenet murió en 1998 a causa del tabaquismo. Delgado Villegas es probablemente el asesino confeso de más notoriedad que ha pasado por la calle Entença.

José Luis Cerveto, conocido como “el asesino de Pedralbes”, que estaba en la 5ª galería, era tan inteligente como desagradable. El funcionario Eduardo Vicente recuerda que Cerveto se cortó el brazo y se hizo el agonizante, simulando que se había bebido una botella de lejía. Una vez en la enfermería Vicente comprobó en su mirada divertida que todo había sido una farsa.

Andrés Rabadán, bautizado por la prensa como “el asesino de la ballesta”, estuvo algún tiempo en la Modelo durante su periplo por distintas prisiones y hospitales penitenciarios psiquiátricos catalanes. Inteligente, con grandes dotes para el dibujo, trazó en su autobiografía un panorama cruel de su entorno carcelario. Aunque retrató a una serie de funcionarios de prisiones con un inusitado desprecio, afirmaba también que, a excepción de algunos casos de “sadismo brutal” en los módulos de castigo, los funcionarios “son personas normales, trabajadoras”²²². En diciembre de 1981 tomó posesión como magistrado

222 Andrés Rabadán, *Històries des de la presó*, Random House, Barcelona, 2003.

de vigilancia penitenciaria de Barcelona Javier Gómez de Liaño, que procedía de Madrid. De sus pocos meses en el cargo, que vivió como “un calvario”²²³, dejó descritas dos escenas escalofriantes que presencié en la Modelo, donde la población reclusa ascendía en aquel momento a 2.191 internos. El juez investigó la denuncia de un preso recién excarcelado que oía a un hombre gritar y gemir en la enfermería. Allí se dirigió y al entrar en la enfermería, “un cuchitril que no pasaba de ser un vulgar botiquín de campaña”, le recibió un preso de confianza vestido con bata blanca “que tenía mugre hasta en los botones”. Liaño exigió que le abrieran las puertas de unas celdas que, según le informaron, eran para los locos. Allí vio un amasijo de carne envuelto en trapos, en el suelo de un pequeño habitáculo recubierto de linóleo sobre una gruesa capa de goma espuma. El preso se llamaba José Molina. Llevaba 45 días en celda de castigo, en la quinta galería, cuando la ley señalaba un máximo de 14 días. Liaño había ordenado la clausura de las celdas de castigo, con lo que José Molina fue prácticamente escondido en una celda de la enfermería, donde fue sometido por ciertos funcionarios a todo tipo de torturas, “con especial grado de sadismo”. Además de los daños físicos, Molina sufrió una crisis psiquiátrica de la que nunca pudo recuperarse y algún intento de suicidio: “Cada vez que iban a verle reaccionaba como un animalillo asustado”.

La segunda impresión que recibió el juez Gómez de Liaño se produjo en agosto de 1982, cuando Barcelona se asfixiaba con una ola de calor. Llegaron noticias de que se estaba

223 Javier Gómez de Liaño, *Pasos perdidos. Confesiones en carne viva*, Temas de hoy, Barcelona, 1999.

fraguando un motín en la Modelo, que llevaba una semana sin agua corriente, tras romperse la principal bomba del establecimiento. Una noche le advirtieron de que había un conflicto grave. La policía antidisturbios se preparaba para el asalto, pero Gómez de Liaño dispuso que no entrara. Y se dirigió hacia las galerías con su ayudante. Alrededor de 200 presos, todos extranjeros, de diferentes nacionalidades, estaban detenidos merced a un decreto del año 1974, pendientes de expulsión. No se les imputaba ningún delito, sino estar en España de forma ilegal. Algunos llevaban así dos años. En el grupo había alemanes, estadounidenses, británicos y belgas, aunque predominaban los procedentes del norte y centro de África. Liaño se encontró con la escena más dura que había visto en su vida: “Veinte o veinticinco personas semidesnudas, estaban sentadas en el suelo, formando un corro. Abundaban las de raza negra. El sudor, producto de un clima urbano hirviente y de una temperatura por encima de los 48 grados daba al recinto la apariencia de una caldera. Arriba, en los corredores, el grupo mayor de internos vociferaba en un lenguaje ininteligible. Era como un cántico de guerra. Golpeaban con las cacerolas en los barrotes [...]. De pronto, los que estaban sentados se levantaron, dieron unos pasos y señalaron sus bocas. Se habían cosido los labios con hilo y sedal. Era una macabra forma de decirnos que en España nadie escuchaba, que nadie atendía sus problemas, que los tratábamos como bestias”.

El juez Gómez de Liaño dedicó los días siguientes a tomarles declaración uno por uno. El 12 de septiembre de 1982 firmó el auto donde resolvía la ilegalidad

de la detención de aquellos presos y dispuso que fueran puestos en libertad.

Presos de *cuello blanco*

El concepto de delito económico en España se instala en la estadística oficial tras la II Guerra Mundial, pero nunca como en los años 80 y 90 la cárcel Modelo de Barcelona fue visitada por tantos delincuentes de *cuello blanco*. La portada de *La Vanguardia* de 22 de octubre de 1994 mostraba la presencia del empresario Javier de la Rosa en el patio de una Modelo atestada de atracadores, violadores o *camellos*. Esta particular convivencia de distintos tipos de delincuentes ilustra el interclasismo que caracterizó la vida de la Modelo en las dos primeras décadas de la democracia.

El antecedente más notorio del caso de Javier de la Rosa lo constituyó la entrada en la Modelo en 1969 del industrial Juan Vilà Reyes, presidente de MATESA y del Real Club Deportivo Español. Una ambulancia, custodiada por la policía, condujo al señor Vilà Reyes el 23 de septiembre de 1969 desde su casa de Sant Vicenç de Montalt a la cárcel Modelo, donde ingresó como preso preventivo a disposición del Juzgado de Delitos Monetarios por su participación en el “asunto MATESA” (Maquinaria Textil del Norte de España). Vilà Reyes sólo estuvo unos cuatro meses en la prisión de la calle Entença, dos menos de los que estuvo en ese mismo período el exministro de Cultura, Jordi Solé Tura, condenado por su militancia comunista. El 4 de diciembre de 1969 Vilà Reyes fue trasladado a la prisión de Carabanchel. Unos días antes recibió en su celda de la Modelo la noticia del nacimiento de su sexto hijo. El Juzgado Especial

de Delitos Monetarios condenó en mayo de 1970 a Vilà Reyes a más de 1.600 millones de pesetas y tres años de prisión por el delito de contrabando de divisas. El llamado “asunto MATESA” provocó la sustitución inmediata del ministro de Información y Turismo, Manuel Fraga Iribarne. Vilà Reyes cumplió casi toda su condena en la cárcel. El empresario textil catalán no salió de Carabanchel hasta el 29 de agosto de 1972, en que pasó al régimen de prisión atenuada.

Un segundo antecedente más próximo del caso de Javier de la Rosa fue el de Juan Palomeras Bigas, el primer banquero que pisó la Modelo en democracia. El 16 de noviembre de 1979 el Banco de España había declarado la quiebra del Banco de Navarra, presidido por Juan Palomeras. El 20 de septiembre de 1981 fue dictada la orden de detención contra Palomeras al no poder hacer frente al pago de una fianza de 30 millones de pesetas por asuntos pendientes de la quiebra de este banco. Huyó de la policía y los jueces, que decretaron orden de busca y captura. Fue detenido finalmente el 29 de septiembre en Barcelona e ingresó en la Modelo, donde permaneció ocho meses. Salió en libertad provisional en abril de 1982. Palomeras reincidiría cinco años más tarde: en 1987 el Juzgado de Instrucción número 8 de Madrid decretaría su ingreso en la prisión de Carabanchel por tráfico de drogas.

Cuando Palomeras entra en la Modelo en septiembre de 1981 ya estaba en el recinto otro notorio estafador de *cuello blanco*, José Luis Bruna de Quixano, detenido en prisión incondicional el 27 de marzo de 1980. La Audiencia Provincial de Barcelona lo condenó el 25 de mayo de 1983 a 23 años de prisión por malversación de fondos

y falsificación de documento público, en calidad de Delegado del Estado en el Consorcio de la Zona Franca. Bruna de Quixano cumplió condena en la sexta galería de la Modelo, con intermitentes traslados al Hospital Clínic o al Hospital de la Cruz Roja. Cuando el gobierno de Felipe González le concede un indulto parcial el 22 de octubre de 1984, Bruna de Quixano se encontraba ingresado en el Hospital general Penitenciario de Madrid, como auxiliar de Capellanía. En un artículo publicado por *La Vanguardia* el 14 de diciembre de 1986, Bruna de Quixano denunciaba “la ineficacia del actual sistema de represión de la delincuencia, basado, fundamentalmente, en la terapia del castigo”. Bruna de Quixano, basándose en su propia experiencia, consideraba que la cárcel era “escuela de la más alta delincuencia”.

Quien nunca pisó la cárcel Modelo fue el secretario de Bruna de Quixano: Antonio de la Rosa Vázquez, secretario del Consorcio de la Zona Franca, también inculcado, que permaneció en paradero desconocido hasta la prescripción del delito. Antonio de la Rosa regresó a España en 1998. Murió el 27 de abril de 2004 y a su entierro no pudo asistir su hijo, Javier de la Rosa Martí, entonces en prisión por el caso Torras-KIO. Javier de la Rosa ha frecuentado en períodos distintos las cárceles Modelo, Can Brians, Alcalá-Meco y Figueres, condenado por distintas causas relacionadas con los casos Torras-KIO y Gran Tibidabo. Pero su primer ingreso en la prisión de la calle Entença fue simbólicamente muy importante en la historia de este centro penitenciario.

Javier de la Rosa ingresó en la Modelo en la madrugada del 19

de octubre de 1994. Cinco días más tarde fue trasladado de celda por razones de seguridad. La publicación de unas fotografías de Javier de la Rosa en el interior de la cárcel hizo temer que pudiera producirse otro suceso como el del francés Vaccarizi, asesinado en 1984 por un francotirador apostado en el exterior. En su nueva celda de la primera galería, Javier de la Rosa compartió reclusión con otros tres internos preventivos. Pero por muy poco tiempo: el 28 de octubre fue trasladado a la prisión de Can Brians, en el municipio de Sant Esteve de Sesrovires. La Nochevieja de 1994 la pasó como interno de Can Brians, pero con permisos para salir de la cárcel. En abril de 1995 ya disfrutaba de libertad vigilada y se le veía pasear por Cadaqués. Volvería a Can Brians en 1998 y 2002.

El abogado de Javier de la Rosa fue Joan Piqué Vidal, que también seguiría a su defendido en experiencia carcelaria. Piqué Vidal fue condenado el 3 de enero de 2005 a siete años de prisión por el Tribunal Superior de Justicia de Cataluña por cohecho. Ingresó a la cárcel el 26 de septiembre de 2006 y muy pronto, el 15 de diciembre, recibió el beneficio del régimen abierto, con trabajos sociales en Cáritas, fuera de la prisión, obligado sólo a ir a dormir a ella. Juan Piqué Vidal consiguió la libertad condicional en diciembre de 2009, tras cumplir las tres cuartas partes de la condena.

Los delincuentes de *cuello blanco* no eludieron la prisión y la Modelo fue un fiel testigo de ello en las dos últimas décadas del siglo XX, pero sí es cierto que, con los mejores abogados a su servicio, pudieron disfrutar mejor que nadie los beneficios de la ley de régimen penitenciario.

Las transferencias a la Generalitat

En 1979 se aprobó la Ley Orgánica General Penitenciaria (LOGP), que fue ratificada en las Cortes por aclamación el 26 de septiembre de 1979 y promulgada el 5 de octubre. En la práctica no comenzó a aplicarse hasta mayo de 1981, con la aprobación del Reglamento Penitenciario, que sufriría una modificación posterior, según Real Decreto de 28 de marzo de 1984. El artífice de la LOGP fue Carlos García Valdés, un penalista progresista que había sido procesado por el TOP y que había sido nombrado director general de Instituciones Penitenciarias. Los jueces de vigilancia penitenciaria asumieron las competencias relativas a las antiguas redenciones de penas por el trabajo, que supervisó durante toda la etapa del franquismo el Patronato de Nuestra Señora de la Merced.

El 28 de diciembre de 1983 se aprobó el traspaso a la Generalitat de Catalunya de los servicios del Estado en materia de administración penitenciaria, y la cárcel Modelo pasó a denominarse oficialmente como Centre Penitenciari d'Hommes de Barcelona. En 1984 se incorporaron los primeros educadores y por esas mismas fechas se levantaron los muros perimetrales con garitas para la Guardia Civil y se cubrieron con mallas los patios para evitar el lanzamiento desde la calle de paquetes con droga prácticamente imposibles de aprehender por los funcionarios.

El 14 de julio de ese mismo año se produjo un suceso inusitado, un asesinato por encargo que tuvo por escenario a la cárcel y a su entorno. Raymond Vaccarizzi, catalogado como “el gánster número uno de Francia” recibió

dos disparos, en la frente y en el pecho, efectuados desde la azotea del número 30 de la calle de Provença con una carabina de mira telescópica. Vacarizzi estaba asomado a la ventana hablando con su mujer, que estaba en la calle, cuando se desplomó muerto. Minutos después se produjo un ambiente de nerviosismo en las galerías, al conocerse la noticia. Los internos fueron encerrados en las celdas aunque se rebelaron los de la 4ª, que agrupaba a los multirreincidentes, y tuvo que entrar la policía nacional. Doce reclusos fueron encerrados en celdas de aislamiento.²²⁴ Al año siguiente fueron detenidos como presuntos autores del asesinato René Paul Aimé Nivois y otros tres miembros de la mafia del sur de Francia, que vivían en la Costa Brava dedicados al tráfico de armas y a redes de prostitución. Santiago Martínez Cadarso tomó posesión de su cargo de director de la Modelo en agosto de 1987, sin conocer ni el edificio por fuera, casi como le había sucedido a Rafael Tasis cincuenta años atrás. La encontró “vella, desarranjada i tronada”, con excelentes funcionarios “todos ellos laboriosos y callados como hormiguitas”²²⁵. Trató de intensificar las obras de mejora y rehabilitación del deteriorado edificio, y de combatir el tráfico de drogas interno. Durante esos años y los siguientes no fueron infrecuentes los desencuentros entre los sucesivos directores de la Modelo y la fiscalía de vigilancia penitenciaria, que se hacía eco de las denuncias. Y los medios de comunicación siguieron enfocando su atención hacia los conflictos de la cárcel.

224 ABC 16 de juliol de 1984.

225 Josep González (coordinador), *op. cit.*

Una mañana, poco después de que avisaran a Cadarso de que se habían encaramado unos internos al tejado, le llamó el locutor Luis del Olmo, del programa “Protagonistas”. Se puso al teléfono y el periodista le preguntó: “¿Es verdad que se trata de un intento de fuga?”. Cadarso, que ignoraba que estaban en antena, contestó con sorna: “No, más bien creo que con la masificación se nos salen por el tejado”. La ironía, evidentemente, no fue bien vista por los responsables de la gestión penitenciaria.

Con el psicólogo Virgilio Valero como director de la Modelo, entre 1987 y 1990, se alcanzó la cifra más alta de ocupación desde la guerra civil: 2.580 internos. Valero reordenó las galerías y suavizó la dureza extrema de las condiciones de vida en la 5ª galería, el “túnel”, donde se confinaba a los presos más peligrosos, los que cumplían sanciones y sólo salían de su encierro una hora al día.

Durante esta última década la población de la Modelo no ha disminuido de forma significativa. En mayo de 2002 se produjo un motín y una grave situación de descontrol en la que los presos estuvieron a punto de hacerse con la prisión²²⁶. Había 1.800 presos, a cuatro o cinco personas por celda. En mayo de 2004 la situación volvía a ser preocupante: la prisión estaba casi al doble de su capacidad, con 2.000 presos y muchas celdas con seis personas. La saturación espoleaba una espiral de violencia. En un año se pusieron 2.330 expedientes, lo que significaba una media diaria de más de seis altercados, agresiones entre internos en su mayoría.

En septiembre de 2004 las cárceles catalanas superaron la cifra histórica

226 *La Vanguardia*, 31 de maig de 2002.

de los 8.000 internos²²⁷, 2.000 más de la capacidad prevista. De estos 8.000, 2.500 eran extranjeros. En la Modelo se concentraban más de 2.100 presos. En mayo de 2005 un enfrentamiento en el comedor de la 4ª galería entre presos españoles y latinoamericanos provocó un nuevo motín, que puso en peligro los medios de seguridad de la prisión y supuso el aislamiento de 18 reclusos.

En la última década se ha incrementado también, de manera substancial, la plantilla de educadores, psicólogos, criminólogos y personal sanitario, además de los programas específicos de prevención y de reinserción, aunque las fugas, los suicidios y los motines, y, más recientemente, el traslado de la cárcel, hayan acaparado la atención mediática y ciudadana. A los talleres ocupacionales de arte se sumó la fundación del grupo de rock “De marrón”, o el grupo de teatro “Punto y Coma”. Y el patio de la cárcel ha sido escenario en varias ocasiones de conciertos musicales, emulando el que protagonizara en 1988 el cantante Joaquín Sabina.

En 2004 el CIRE (Centre d’Iniciatives per a la Reinserció) lanzó al mercado la “bossa catalana”, según diseño de Martín Ruiz de Azúa y confeccionado en los talleres de la Modelo. En el verano de 2006 el diseñador Toni Miró organizó en el patio de entrada un desfile de moda que presentaron reclusos de las cárceles catalanas. Y Frederic Amat impartió un curso de arte a finales de 2009. Una de las obras, un pájaro encarcelado en una jaula de hierro, todavía hoy permanece expuesto en el taller de cerámica. La fría estadística sigue

227 *La Vanguardia*, 24 de setembre de 2004.

imponiendo, sin embargo, un sombrío panorama. España sigue siendo el país europeo con el índice de internos más alto de Europa. En Catalunya la *ratio* supone 141 internos por cada 100.000 habitantes²²⁸. El 31 de diciembre de 2008 había en las distintas cárceles catalanas 10.051 internos, un 4,7 % más que en el año anterior. Un total de 43.405 personas, el 13,4 % más que en el año anterior, permanecían en 2009 bajo el ámbito de la ejecución penal (prisión, libertad condicional, medidas penales alternativas o mediación). El número de presos preventivos había descendido hasta situarse en el 21% de la población reclusa, equivalente a 2.210 internos, aunque por la cárcel Modelo pasan unos 10.000 hombres al año en régimen de preventivos; es decir, en espera de cumplir su pena en otro destino. La media de días de condena total sumaba 2.877; es decir, siete años y diez meses. El robo y el robo con violencia e intimidación encabezaban el *ránking* en cuanto a tipología de delitos. Según el perfil básico sociodemográfico de la población reclusa masculina, en 2001 el 74,2 % eran españoles, mientras que en 2009 el índice de españoles había descendido al 56,5 %.

A principios de 2010 había en la Modelo 1.817 internos de 80 nacionalidades. Los presos procedentes de Marruecos suelen sumar entre 200 y 250 reclusos. El resto de extranjeros se distribuye en presos procedentes de África y de países latinoamericanos, con ecuatorianos y colombianos a la cabeza.

El cumplimiento del plan de prisiones de la Generalitat, con las sucesivas puestas en marcha

228 Dades estadístiques del Departament de Justícia, desembre de 2009.

de los complejos penitenciarios de Quatre Camins, Brians 1, Brians 2 y Lledoners, ha descongestionado ligeramente la Modelo. Actualmente hay entre 1.200 y 1.300 preventivos y un grupo de penados de alrededor de 200.

Un día cualquiera en la cárcel Modelo

Antonio Gutiérrez, el actual director de la Modelo, lleva en la prisión de la calle Entença casi veinte años. Funcionario desde 1986, Gutiérrez ha sido testigo excepcional de las transformaciones ocurridas en la prisión, paralelamente a los cambios sociológicos que ha experimentado la ciudad de Barcelona: “La Modelo por naturaleza siempre ha sido una cárcel de preventivos, pero por una cuestión de espacio han tenido que convivir en ella penados y preventivos”²²⁹.

La naturaleza de la Modelo como cárcel de preventivos, en tránsito hacia otros centros, esperando nuevo destino, explica que no se apliquen actualmente en esta institución penitenciaria algunos de los programas reeducativos habituales en otras cárceles, como los programas para combatir la violencia doméstica o la toxicomanía. Sí se realiza, en cambio, el programa de seguridad vial, que dura cuatro semanas y del que se benefician reclusos con condenas cortas.

El día comienza en la Modelo a las 7,30 con el cambio de guardia y el recuento. Ahora los penados ya no tienen que formar de pie. Sólo han de moverse para la comprobación del funcionario. En las celdas, que en 1904 debían bastar para un preso, se aprietan hoy una media de entre tres y cinco literas con los

229 Entrevista d'Antonio Gutiérrez amb l'autora (2010).

enseres de sus ocupantes. Tras el desayuno, las galerías se cierran a las 9,30 y los presos deben quedarse en el comedor o en los patios. En uno de ellos, en el patio de deportes, los presos cuentan con equipos de *fitness*, una cancha de baloncesto y espacio para correr. Por este patio pasan a diario unos 900 hombres en turnos de una hora.

La escuela de adultos atiende entre 400 y 500 presos al día, que reciben desde instrucción básica hasta educación universitaria a distancia. Tanto la escuela como el espacio deportivo rinden al máximo de su capacidad. El CIRE (Centre d'Iniciatives per a la Reinserció) gestiona una serie de talleres formativos y productivos. En la cárcel se imparten cursos de ofimática, hostelería y electricidad, además de talleres de artes plásticas y restauración. Unos 80 internos trabajan en el taller de cosido, donde se fabrican bolsas, reciclando el plástico PVC de las banderolas urbanas desechadas, o se cosen mantas de avión. El taller de imprenta, donde se realizan bolsas comerciales emplea a 17 presos. Existen dos turnos de trabajo, de medias jornadas, pues hay más demanda que oferta.

Los talleres del CIRE organizan, en general, actividades sencillas, mecánicas, con una remuneración regulada de acuerdo con el salario mínimo interprofesional. La gran movilidad de la población reclusa de la Modelo impide la organización de actividades más complejas, que exigirían la inversión de mayor tiempo en su aprendizaje.

Por las tardes, la biblioteca de la cárcel, bien surtida de cómics y novelas, además de la prensa barcelonesa, está a rebosar. No siempre los internos pueden disponer de los ordenadores, que

llegan a través de donaciones y al borde de su efectividad.

Antonio Gutiérrez conoce la cárcel palmo a palmo. Empezó como funcionario, responsabilizándose de una galería, en una época en que una treintena de presos se autolesionaban diariamente; en argot carcelario, se “chinaban”. Todo ello formaba parte de un ritual carcelario, que ponían en marcha ante una mala noticia: “Yo he visto heridas en el brazo hasta el hueso”. O se tragaban un muelle, un “submarino”, para provocar su traslado a un hospital, desde donde intentar más fácilmente la fuga.

Hoy es muy excepcional que un preso se corte. Gutiérrez ha conocido la época de los “kies”, delincuentes duros, embrutecidos por la vida, auténticos desesperados: “Eran gente muy capaz de rebanarte el cuello. Casi todos han muerto: en un atraco, de sida o por sobredosis. Aunque hay presos agresivos, ya no se da ese tipo de delincuentes, capaces de cualquier cosa”.

Hoy los presos ya no se inyectan heroína con jeringuilla. En 1989 se implantó el programa de metadona, que redujo esta práctica. Pero continúa el consumo de estupefacientes de todo tipo y de cocaína, que entran en la cárcel, en un 99% de las veces, durante las comunicaciones *vis à vis*, unas 2.000 al mes. Los funcionarios detectan rápidamente una parte muy importante de la droga que intenta penetrar en la Modelo y lo notifican al juez de guardia. Y también intuyen, por el particular nerviosismo que se respira en el ambiente carcelario, cuándo un “convoy” de droga ha conseguido superar todos los controles.

En una mañana cualquiera el director de la Modelo tiene en su mesa de despacho unas zapatillas deportivas con tacos de hachís

en su interior, o una falsa lata de sardinas donde se ha introducido un diminuto teléfono móvil. Han sido detectados por el escáner que analiza todos los paquetes. Son algunas de las artimañas que utilizan los presos en el tira y afloja para saltarse las normas.

En la Modelo tampoco hay agresiones sexuales, una de las “leyendas negras” de esta cárcel durante la época de la transición. Ni existe ya un apartado especial para la protección de los transexuales. Los dos *vis à vis* mensuales, junto a las distintas comunicaciones orales y telefónicas por semana, bastan para que el recluso mantenga contacto familiar e íntimo. Las habitaciones para el *vis à vis* íntimo de hora y media con las parejas, de espartana austeridad, contienen lo básico: una cama y una delgada estantería con toallas y preservativos. La salitas acristaladas del *vis à vis* familiar, donde unos niños juegan con su padre preso a media luz, transmiten la tristeza de la separación.

Hace unos años que, por encargo de la conselleria, Gutiérrez y su equipo lograron eliminar las colas que históricamente se formaban en la calle Entença. Un sistema racional de horarios y atención a las familias suprimió la larga espera y el griterío que se formaba mientras las visitas trataban de ingresar el peculio, entregar el paquete correspondiente y comunicarse con el preso.

Hasta mediados de los años ochenta, los presos comían su rancho en su celda, en un plato de aluminio, con solo una cuchara como cubierto: “Algo indigno”, opina Gutiérrez. La comida era pésima y por esa razón se autorizaban los paquetes de comida. Luego, los paquetes y la comida en la celda fueron prohibidos: para evitar los problemas higiénicos

que pueden causar seis presos, con sus equipajes y sus depósitos de alimentos perecederos en la celda; por razones de seguridad, pues la droga se introducía en los embutidos o en el interior de los frutos secos, y por una mejora en la calidad de los alimentos racionados. En 1986 se habilitó la cocina industrial.

Un día cualquiera varios presos africanos y latinos, ataviados con delantales procedentes de las banderolas de la última campaña electoral, preparan varios menús: para almorzar, fideos, salchicha, yogur y fruta. Los presos de religión musulmana tienen la opción de la ensaladilla rusa. Y un menú especial para los enfermos, bajo prescripción médica. A la una del mediodía se sirve el primero de los dos turnos. Cerca del *geriátrico*, una zona semi-aislada, con pequeños habitáculos en una sala común, donde están confinados los ancianos, huele a pan recién hecho. En el horno de la panadería se cuecen al día 5.000 panecillos, unos 600 kilos de pan al día. Un día a la semana se hornean *croissants* o cañas, que se sirven en el desayuno con café y un bocadillo con embutido.

Antonio Gutiérrez considera que “no se puede comparar la Modelo con la de los años ochenta. La vida en prisión era durísima, para los internos y también para los que trabajábamos aquí. Ahora, a pesar de la masificación, el nivel de convivencia es muy bueno. El trato es respetuoso, incluso afectuoso. Es importante el fomento de la atención individual, que en el exterior puede ser insignificante, pero que aquí tiene un valor enorme. La vida en prisión es muy activa, hay mucho movimiento”.

Por cada galería de 400 o 500 internos, en la Modelo hay dos o tres funcionarios, con una única

arma: su bolígrafo. Cuando detecta peleas, y las hay a diario, el funcionario actúa con rapidez y firmeza, separando a los que se pegan. Si la situación se complica, solicita ayuda con el *walkie-talkie*, y, si procede, se lleva al preso a las celdas de aislamiento, que desde 2008 tienen videocámaras de vigilancia. El preso que ha cometido la falta será sancionado con la apertura de un expediente, que será tramitado a la comisión disciplinaria para la evaluación de futuros beneficios penitenciarios.

Muchos de los inquilinos de la Modelo son reincidentes. El director despidió no hace mucho a un interno de avanzada edad que había cumplido veinte años de condena completa sin salir a la calle. Al poco tiempo regresó en busca de su dosis de metadona y le visitó. Se sorprendía de que la sociedad se hubiera automatizado y de que en el Metro las máquinas hubieran sustituido a los cobradores, aunque él seguía colándose sin pagar billete. Al cabo de muy poco tiempo ocupaba de nuevo una celda en la prisión de Barcelona.

Y después de
la Modelo...

el Centre de **Preventius** de Barcelona, en la Zona Franca

La prisión Modelo tiene los días contados. Ni su concepción arquitectónica inicial, totalmente obsoleta; ni las condiciones actuales del edificio; ni su capacidad, ampliamente sobrepasada, pueden dar respuesta a las necesidades actuales de la población penitenciaria. A principios de 1970 se produjeron las primeras reclamaciones para que el equipamiento carcelario fuera trasladado a las afueras de Barcelona. El entonces procurador en Cortes, Juan Antonio Samaranch, elevaba una petición en tal sentido al ministro de Justicia, Antonio Maria Oriol y Urquijo. Poco después el ministro respondía que su ministerio planeaba situar el penal más alejado del casco urbano, aunque sin ninguna concreción. La prensa recogía la inminencia del traslado de la cárcel, junto con los edificios del Escorxador y del mercado del Born. De los tres, tan sólo la prisión sigue en el mismo sitio y ejerce la misma función para

la que fue creada. En lugar del panóptico, la crónica periodística sugería que debía construirse un parque público, “un nuevo pulmón verde al que podría dársele un carácter marcadamente social”²³⁰. Desde entonces se han sucedido planes e iniciativas tendentes a recuperar un solar que con los años se había convertido en un lugar de prioritaria centralidad. Las asociaciones vecinales, que reivindicaban un uso ciudadano del equipamiento, se negaron a aceptar la presencia de un centro abierto, mientras que asociaciones de corte cultural solicitaban la protección patrimonial del singular panóptico construido en 1904. El Ayuntamiento de la ciudad se ha comprometido a conservar algunas dependencias y cuatro de las seis galerías del panóptico, que pasarán a tener un uso ciudadano y cívico en un entorno de zonas verdes y deportivas.

La nueva concepción funcional de los centros penitenciarios en Cataluña dibuja un mapa carcelario con las instalaciones alejadas de los centros urbanos. Así, el futuro Centre de Preventius de Barcelona, que sustituirá a la Modelo, se ubicará en la Zona Franca, ganándose en capacidad y seguridad, en oferta de actividades formativas y talleres, y en espacios de ocio. Ha de garantizar,

asimismo, una mejor organización en el traslado de los preventivos, desde el Centre Penitenciari hasta los Juzgados de la Ciudad de la Justicia, en un recorrido más seguro y directo.

El Centre de Preventius de la Zona Franca está planificado para acoger a 1.200 presos preventivos en un espacio construido de más de 60.000 m², con seis módulos residenciales para hombres, un módulo residencial para jóvenes y otro para mujeres. Los arquitectos Josep Benedito i Agustín Mateos han diseñado un complejo con capacidad para 677 celdas, destinadas a hombres, mujeres y jóvenes pendientes de juicio, y también para presos en tránsito; es decir, que cumplen condena en otros centros, pero que deben comparecer ante los órganos judiciales de Barcelona. El conjunto contará con una dependencia para actividades culturales y de formación. No se verán torres de vigilancia, confiándose la seguridad del edificio a un moderno sistema de vigilancia electrónica y a dos muros perimetrales concéntricos, de diez metros de altura máxima. Actualmente la cárcel Modelo acoge un centro abierto, que será trasladado a la Zona Franca y complementado por otro de nueva planta en la zona Olímpica. La voluntad del Departament de Justícia de la Generalitat de

Catalunya es disponer de una red de centros penitenciarios con capacidad para absorber la población reclusa de los centros que se cierran por obsoletos.

La Modelo, pues, desaparece definitivamente como el ejemplo barcelonés de la utopía de la redención penitenciaria mediante el férreo control de las conductas. La arquitectura se ponía al servicio de ese control, a través de la construcción de un centro o torre de vigilancia, feudo de los funcionarios, y unas galerías radiales, donde están los prisioneros.

A la pregunta metafórica de si tiene sentido para los prisioneros tomar la torre central, el filósofo francés Michel Foucault, estudioso contemporáneo de las teorías del inventor del panóptico, el jurista Jeremy Bentham, contestaba así: “Sí, con la condición de que éste no sea el destino final de la operación. Los prisioneros haciendo funcionar el panóptico y asentándose en la torre, ¿cree usted que entonces sería mucho mejor que con los vigilantes?”²³¹.

230 *La Vanguardia*, 22 de febrer de 1970.

231 “*El panóptico. Jeremias Bentham. El ojo del poder. Michel Foucault*”, Madrid 1989, Las Ediciones de la Piqueta.

Arxius

Han estat consultats per aquesta obra el fons documental de la presó Model de l'Arxiu Nacional de Catalunya-ANC a Sant Cugat del Vallés, i els documents que sobre el mateix tema es conserven a l'arxiu de l'Ateneu Enciclopèdic Popular de Barcelona, al *Centro de la Memoria Histórica* de Salamanca y a l'*Archivo del PCE* de Madrid, a més dels fons de la Biblioteca Arús de Barcelona.

Entrevistes

El nostre agraïment a Moisés Broggi, Antonio Gutiérrez, Manuel Delgado, Eduardo Vicente, Anna Sellés, Lluís Biosca, Pere Portabella, Nazario Luque, Wilebaldo Solano i Mateu Seguí.

Bibliografia

Albó, Ramón, *La prisión celular de Barcelona. Leído en el acto de inauguración oficial celebrado el 9 de junio de 1904*, A. López Robert, impresor Secretario de la Junta de Construcción de la prisión celular, Barcelona, 1904.

Anon., *Comité pro presos. Nuestro folleto. Ideas. Tragedia. "Remember" 1920-1922*, Imprenta "El trabajo", Manresa, 1923.

Armengol y Cornet, Pedro, *La nueva cárcel de Barcelona: memoria que en el acto de inaugurarse sus obras por el excelentísimo señor Presidente del Consejo de Ministros el 3 de junio de 1888 leyó el consejero penitenciario " Planos de los arquitectos Salvador Viñals y José Domenech y Estapá*, Imprenta de Jaime Jepús Roviralta, Barcelona, 1888.

Aroca, José M^a, *Los Republicanos que no se exilaron., La posguerra española de un ex comisario político*, Ediciones Acervo, Barcelona, 1969.

Badia, Francesc, *Els Camps de treball a Catalunya durante la guerra civil (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001.

Balsebre, Armand, *Historia de la radio en España. Volumen I (1875-1939)*, Cátedra, Madrid 2001.

Baidez Aparicio, Nathan, *Vagos, maleantes... y homosexuales. La represión a los homosexuales durante el franquismo*, Malhivern, La Garriga, 2007.

Benito Eres, José; Villagrasa Alcaide, Carlos (coord.), *Homosexuals i transsexuals: els altres represaliats i discriminats del franquisme de la memòria històrica*, Edicions Bellaterra, Barcelona, 2008.

Broggi, Moisès, *Memòries d'un cirurgià (1908-1945)*, Edicions 62, Barcelona, 2008.

Busquets, Joan, *Veinte años de prisión. Los anarquistas en las cárceles de Franco*, Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid, 1998.

Canals, Enric, *Delators. La Justícia de Franco*, L'Esfera dels llibres, Barcelona, 2007.

Carbajosa, Mónica y Pablo, *La corte literaria de José Antonio*, Crítica, Barcelona, 2003.

Carbonell i Fita, Pere, *Nadal a la presó Model (1944-1945)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000.

Casinos, Xavi, *Santiago Vivancos, maçó i catalanista*, Biblioteca Pública Arús, Barcelona, 2009.

Castellví, Otilia, *De las checas de Barcelona a la Alemania nazi (veinte años de una vida)*, Acantilado, Barcelona, 2008.

Cebrián, Carme *et al.*, *Joan Comorera torna a casa*, Pòrtic, Barcelona, 2009.

Connelly Ullman, Joan, *La Semana Trágica*, Ariel, Barcelona, 1972.

Corbalán Gil, Joan "Justicia, no venganza. Los ejecutados por el franquismo en Barcelona (1939-1952) Silente Memoria Histórica. Guadalajara, 2008.

Crexell, Joan, *Els fets del Palau i el Consell de guerra a Jordi Pujol*, Edicions de la Magrana, Barcelona, 1982.

Cruells, Manuel, *Escrits a la presó de Barcelona (1944-1945)*, Galba Edicions, Barcelona, 1977.

Chacón R.L., *Por qué hice las "chekas" de Barcelona. Laurencic ante el consejo de guerra*, Editorial Solidaridad Nacional, Barcelona, 1939.

Espunyes, Josep, *LLuís Escaler. Morir per Catalunya*, Pòrtic, Barcelona, 2008.

Espuny, Francina, *El moviment estudiantil a Barcelona (1965-1975)*, Malhivern, La Garriga, 2010.

Foix, Pedro, (Delaville), *Los archivos del terrorismo blanco*, Ediciones Ariel, Barcelona, 1931.

--*Apostols y mercaders. Quaranta anys de lluita social a Catalunya*, Edicions de la Fundació Sara Llorens de Serra, México, 1957.

Fontana, José M^a, *Los catalanes en la guerra de España*, Samarán, Madrid, 1951.

Fontova, Rosario; Vázquez, Federico, *1908-2008. Cent anys del Palau de Justícia de Barcelona*, Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2008.

García, Consuelo, *Las cárceles de Soledad Real*, Alfaguara, Madrid, 1983.

García Oliver, Juan, *El eco de los pasos*, Backlist, Barcelona, 2008.

Gil Llamas, Tomás, *Brigada Criminal. La actuación de la Brigada Criminal de Barcelona desde 1944 a 1953 contada por su ex jefe*, Planeta, Barcelona, 1955.

Giménez Caballero, Ernesto, *Amor a Cataluña*, Ediciones Ruta, Madrid, 1942.

Gómez Bravo, Gutmaro, *La Redención de penas. La formación del sistema penitenciario franquista 1936-1950*, Los libros de la catarata, Madrid, 2007.

--*El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista. 1939-1950*, Taurus, Madrid, 2008.

Gómez de Liaño, Javier, *Pasos perdidos. Confesiones en carne viva*, Temas de hoy, Barcelona, 1999.

González, Josep (coordinador), *La Model: Cent anys i 1 dia d'Històries*, Centre Penitenciari d'Homes de Barcelona. Secretaria de Serveis Penitenciaris, Rehabilitació i Justícia Juvenil, Barcelona, 2004.

González Moreno-Navarro, Manuel, *Las Brigadas Internacionales. Su paso por Catalunya*, PPU, Barcelona, 2009.

González y Sugrañes, Miguel, *Mendicidad y Beneficencia en Barcelona*, Imprenta de Henrich i Cia., Barcelona, 1903.

Gorkin, Julián, *El proceso de Moscú en Barcelona. El sacrificio de Andrés Nin*, Aymá, Barcelona, 1974.

Koltsov, Mijail, *Diario de la Guerra de España*, Planeta, Barcelona, 2009.

Lacruz, Francisco, *El alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona*, Librería Arysel, Barcelona, 1943.

Langdon-Davies, John, *La setmana tràgica de 1937. Els fets de maig*, Edicions 62, Barcelona, 1987.

Madrid, Francesc, *Sang a les Drassanes*, Acontravent, Barcelona, 2010.

Martín Ramos, J.L.; Pernau, Gabriel, *Les veus de la presó. Històries viscudes per 36 lluitadors antifranquistas*, Edhasa-La Campana, Barcelona, 2003.

Maurín, Joaquín, *En las prisiones de Franco*, B. Costa-Amic editor, México DF, 1974.

Mir, Miquel; Santamaria, Mariano, *El preu de la traïció. La FAI, Tarradellas i l'assassinat de 172 maristes*, Pòrtic, Barcelona, 2010.

Miravittles, Jaume, *Episodis de la guerra civil espanyola*, Pòrtic, 1972.

Molina, Juan M., *Noche sobre España*, Libro Mex Editores, México, 1958.

Monfort, Aram, *Barcelona 1939. El camp de concentració d'Horta, L'Avenç*, Barcelona, 2008.

Nadal, Joaquim M^a de, *Seis años con don Francisco Cambó. Memorias de un secretario político*, Alpha, Barcelona, 1957.

Núñez, Miguel, *La revolución y el deseo*, Península, Barcelona, 2002.

Olot, Ricard d', Fray, *Entre reïxes, records de la presó Model...*, Editorial Mediterrània, Barcelona, 2008.

Orwell, George, *Orwell en España. Homenaje a Cataluña y otros escritos sobre la guerra civil española*, Tusquets, Barcelona, 2009.

Pagès i Blanch, Pelai, *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996.

---i Pérez Puyal, Alberto, *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*, Editorial Pagés, Lleida, 2003.

Pastor Petit, Domingo, *La Cinquena Columna a Catalunya (1936-1939)*, Galba Edicions, Barcelona 1978.

Peirats, Josep, *De mi paso por la vida*, Flor del Viento ediciones, Barcelona, 2009.

Planes, Josep M., *Els gánsters de Barcelona*, Proa, Barcelona, 2002.

Pont Martín, Daniel, *Charla sobre la COPEL*, en VV.AA., *Por la memoria anticapitalista*, s/e.

Pous i Pagès, Josep, *De l'ergástula. (Impressions, confessions i suggestions de trenta dies de captiveri)*, Tipografia L'Avenç, Barcelona, 1909.

Preston, Paul, *Palomas de guerra*, Plaza y Janés, 2001.

Rabadán, Andrés, *Històries des de la presó*, Random House, Barcelona, 2003.

Ros, Félix, *Preventorio D. Ocho meses en la cheka*, Editorial Prensa Española, Madrid, 1974.

Rovere, Marianna, *Mondo carcelario e transizione democratica in Spagna (1976-1979)*, Università degli Studi di Trieste, 2008-2009.

Rubió i Tuduri, Marià, *Barcelona 1936-1939*, Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona 2002.

Sánchez Agustí, Ferran, *Maquis y Pirineos. La gran invasión (1944-1945)*, Editorial Milenio, Lleida, 2001.

Sobrequés, J.; Molinero, C.; Sala, M. (eds.), *Els Camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*, Crítica/Museu d'Història de Catalunya, Barcelona, 2003.

Solé i Sabaté, Josep M. (coordinador), *Història de la presó Model de Barcelona*, Pagès editors, Barcelona, 2000.

-i Vilarroya, J., *La repressió a la rera guarda de*

Catalunya (1936-1939). Volum I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989.

Tasis, Rafael, *Les presons dels altres. Records d'un escarceller d'ocasió*, Editorial Pòrtic, Barcelona, 1990.

Tellez, Antonio, *El MIL i Puig Antich*, Virus editorial, Barcelona, 2006.

Usandizaga, Aránzazu (ed.), *Ve y cuenta lo que pasó en España*, Planeta Barcelona, 2000.

Vallés, Miguel et al., *La Barcelona rebelde. Guía de una ciudad silenciada*, Límites Octaedro, Barcelona, 2003.

Vázquez Osuna, Federico, *La Justicia durant la Guerra Civil. El Tribunal de Cassació de Catalunya (1934-1939)*, L'Avenç, Barcelona, 2009.

Villanueva, Jacobo, *Cárceles y presidios. Aplicación de la práctica de Jeremías Bentham a las cárceles y casas de corrección de España*, Imprenta de Tomás Jordan, Madrid, 1834.

VV. AA., *Musa Redimida. Poesías de los presos en la Nueva España*, Editorial Redención, Talleres penitenciarios Alcalá de Henares, 1940.

VV. AA., *Helios Gómez poemas de lucha y sueño. 1942-1956*, Associació Cultural Helios Gómez, Barcelona, 2006.

VV. AA., *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*, Associació d'Ex Presos polítics, Diputació de Barcelona. 2001.

VV. AA., *Quinquis dels 80. Cinema, premsa i carrer*, CCCB-Diputació de Barcelona, Barcelona, 2009.

Les Civilitats

 Generalitat de Catalunya
Departament de Justícia